
ઠંદિરા

મિને

બીજી વાર્તાઓ.

ર. હ. સુતરિયા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૭૦૪

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ *ઈન્દ્ર ઈન્દિરા અને લાજી વાતા*

વિષય ૬૩૫૭:૩

ઈંદિ રા અને બીજી વાર્તાઓ.

(બંગાળી ઉપરથી)

ભાષાંતરકર્તા:

રંગીલદાસ લક્ષ્મીદાસ સુતરિઆ, બી.એ.

“ASTROLOGY OF THE RACECOURSE” ના કર્તા.

મુદ્રક:

શ્રી ફેટ્ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.

નં. ૧ પારસી બજાર બીટ, ફેટ.

પ્રથમાવૃત્તિ, પ્રત ૭૫૦, સને ૧૯૩૦.

કૉપિરાઇટ રિઝર્વડ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઇટ સંઘ

આ પુસ્તક નં ૦ ૧ પારસી બજાર સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ, ખાતે ફોર્ટ પ્રિન્ટીંગ
પ્રેસમાં હોશંગ તેહમુરસ અંક્લેસરીઆએ ચોતાને માટે છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

પુસ્તક પહેલું.

ઇંદિરા.

અર્પણપત્રિકા.

મારાં બહાલસોયાં સદ્ગત સંતાનો

સરસ્વતી (જન્મ: ૧૯-૧૨-૦૫, મરણ: ૨૪-૫-૧૯૨૯.)

તથા

શાંતિલાલ (જન્મ: ૯-૯-૧૯૦૮, મરણ: ૫-૪-૧૯૨૪.)

જેમને કુમળી, જુવાન વયે સંસારનાં સુખદુઃખની
ઉપાધિમાંથી મુક્ત કરી પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે પોતાની
સોડમાં બોલાવી લીધાં છે તેમનાં પવિત્ર આત્માને
પિતૃસ્નેહની નિવાપાંજલિ સહિત આ લઘુ પુસ્તક
અર્પણ કર્યું છે.

ર. લ. સુતરિઆ.

પ્રસ્તાવના.

પ્રખ્યાત અંગાળી લેખક બાબુ અંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે લખેલી અનેક નાની મોટી નવલકથાઓમાંની એક ઇંદિરા છે. અંગાળી ભાષામાં એની એક, બે, ત્રણ નહિ પણ કુંડીઅંધ આવૃત્તિઓ થઇ છે જે ઉપરથી એ વાર્તા અંગાળી વાંચકોમાં કેટલી લોકપ્રિય થઇ છે તેનો સહજ ખ્યાલ આવશે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર અસાર અગાઉ થયું છે કે નહિ તેની મને ખબર નથી—માની હોયકે ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે હું એટલો અજ્ઞાન છું—છતાં વાર્તા એવી સરસ છે કે પુનરુક્તિદોષ થતો હોય તો તે વ્હોરી લઇને પણ એને ગુજરાતી પ્રજા સન્મુખ રજુ કરવાની મારી લાલચ હું રોકી શક્યો નથી.

ગઇ સદીના છેલ્લા દાહેકાના પાછળના વરસોમાં, હજી તો હું નિશાળમાં ભણતો હતો ત્યારે, મારી લખેલી કેટલીક વાર્તાઓ અને કવિતાઓ તે વખતે નીકળતાં પારસી માસિકો “જ્ઞાનપ્રકાશ,” “ગુણશત્રે દાનેશ,” “કોહિનુર,” વગેરેમાં છપાઇ હતી. આ પ્રવૃત્તિ મેં ચાલુ રાખી હોત, પણ સને ૧૯૦૧ માં જ્યારે મુંબઇ આવી હું એક્ષીન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયો ત્યારે અહિંના એક જાણીતા બુકસેલર અને પબ્લીશર મિત્રે મને ટોકારમાં કહ્યું કે “લેખકનો ધંધો કરવો હોય તો ઐરીછોકરાંને મોસાળ મોકલી પડી કરજો.” આ વાત મારા ધ્યાનમાં ઉતરી અને મેં એ જાંદ છોડી દીધો. આજે પણ ગુજરાતી સાહિત્ય અને પ્રજા એ સ્થિતિએ નથી પહોંચ્યાં કે જ્યારે સારા લેખકો સાહિત્યક્ષેત્રમાંથી જશ્વ અપજશનો પોટલો બાંધવા ઉપરાંત દાળરોટલો મેળવી પોતાની અને પોતીકાઓની પેટપૂજ કરી શકે. આ સમયથી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરવાનું તેનાથીજ બની શકે કે જોને પરમેશ્વર પૈસો અને નવરાસ બેઉ બદ્ધ્યાં હોય. મારી વાણિઆબુદ્ધિએ આ ધંધામાં લાલ દોડો નહિ, અને મેં એને દોઢ ગાઉના નમસ્કાર કર્યાં. વરસોના ગાળા પછી આજે મારા મિત્ર લાઇ હોશંગ તેહમુરસ અંકલેસરીઆએ અને મારીને મુસલમાન બનાવ્યો છે અને એમના આગ્રહથીજ ફરીથી કલમ હાથમાં ધરી મેં આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે.

ઈંદિરાનું આ ભાષાંતર જાણીતા અને પૂરાણા પારસી માસિક “પુરસદ”ના ચાલુ (૧૯૩૦ ઇસવી) સાલના જાનેવારીથી સપ્ટેમ્બર સુધીના નવ અંકોમાં કટકે કટકે પ્રકટ થયું હતું. એ માસિકના વિદ્વાન અધિપતિ ભાઈ કેકી ર. ભાયા વાર્તાની પુર્ણાકૃતિ કરતાં લખે છે કે “આ નાનકડી વાર્તાએ પારસી માસિકોની વાર્તાઓના બાબમાં એક નવોજ સફે શરૂ કરીધો હતો અને અમને જોઈને પરમસંતોષ ઉપજે છે કે અમારાં હજારો વાંચનારાંઓએ આ અમારી પહેલ વખાણી છે. નાનાં કે મોટાં, અદના કે આલા, સૌએ આ વાર્તા બહુજ હોંસથી વાંચી છે * * * * આ વાર્તામાં બંકિમ બાબુએ હાસ્ય, કરુણા અને શૃંગાર રસની ઘણી સારી ઝમાવટ કરીધી છે—કરુણ પ્રસંગો વાર્તાની નાયિકા ઈંદિરાને પ્રસંગેજ કરુણ કહેવાય, બાકિ વાંચનારને તો તેમાંથી હાસ્યરસની રેખાજ નજરે પડે છે; જ્યારે શૃંગારના પ્રસંગો એવી તો નિર્માળ અને નિર્દોષ રીતે રજુ થયા છે કે તેમાં બિભત્સતાની છાયા સરખીએ જણાતી નથી.”

“પુરસદ”ના હજારો વાંચનારાંઓને જે ગમ્યું તે સારી યુજનાતી આલમને પણ ગમશે તો ભાઈ હોશંગ અંકલેસરીઆએ કરેલી મારી સુખત સફળ થયેલી ગણીશ.

સૂર્યકુંજ, ખાર.

વિન્યાદશમી, સંવત ૧૯૮૬.

૨. લ. મુતરિઆ.

સાંકળિયું.

પ્રકરણ.

૫૯.

૧ છું : હું સાસરે જાઉં છું.	...	...	...	૧
૨ જી : સાસરાને રસ્તે.	...	...	...	૩
૩ જી : સાસરે જવાનું સુખ.	...	...	...	૭
૪ યુ : હવે ક્યાં જાઉં ?	...	...	...	૯
૫ મું : બગવ્યા બાવ મલ	...	...	...	૧૩
૬ ઠું : સુખો.	...	...	...	૧૭
૭ મું : રથનાઇનો આટલો.	...	...	...	૨૧
૮ મું : બિબિ પાંડવ !	...	...	...	૨૭
૯ મું : ઘોળા વાળનાં સુખદુઃખ	...	...	...	૨૩
૧૦ મું : આશાનું કિરણ.	...	...	...	૪૦
૧૧ મું : “ બાંકિ નજરિયાં ”	...	...	...	૪૨
૧૨ મું : હારાણી ગંભીર બને છે.	...	...	...	૪૬
૧૩ મું : મારે એકઝામિનેશન દેવી પડે છે.	...	...	...	૫૧
૧૪ મું : મારી પ્રાણત્યાગની પ્રતિજ્ઞા.	...	...	...	૫૮
૧૫ મું : ધણી સાથેજ નાશી ગઇ !	...	...	...	૬૦
૧૬ મું : ખૂન કરી ફાંસીએ ચાલી.	...	...	...	૬૩
૧૭ મું : ફાંસી પછી મુકદ્દમાની તપાસ	...	...	...	૬૬
૧૮ મું : છેતરપીંડી	...	...	...	૭૦
૧૯ મું : વિદ્યાધરી.	...	...	...	૭૬
૨૦ મું : વિદ્યાધરી અલોપ.	...	...	...	૭૮
૨૧ મું : ઉપસંહાર.	...	...	...	૮૧

ધંદિરા

પ્રકરણ ૧ હું

હું સાસરે જાઉં છું.

ધણે દીવસે હું સાસરે જતી હતી. માઈં વય ઓગણીસ વર્ષનું થયું હતું પણ હજી સૂધી મેં સાસરવાસ કર્યો નહોતો. તેનું કારણ, મારો આપ પૈસાદાર ! સસરાજીએ તો મને તેડવા માણસ મોકલ્યો હતો, પણ આપે મોકલી નહિ. કહ્યું કે “વહેવાઇને કહેજો કે પહેલાં મારો જમાઇ પૈસા કમાતાં તો શીખે, પછી ભણે વહુને તેડી જાય. અત્યારે અમારી દીકરીને તેડાવી ખવડાવશે શું?” આ સાંભળી મારા વરને ખોટું લાગ્યું. તેની ઉંમર તે દહાડે વીસ વરસની. તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જાત કમાઇથીજ બૈરીનું પાલણુ પોષણુ કરીશ. લાગલોજ તે તો પશ્ચોત્તમ તરફ મુસાફરીએ નીકળી પડ્યો. તે વખતે રેલ્વે નહોતી. પશ્ચીમનો રસ્તો પણ ઘણો વિકટ. ઘેરથી પાઈ પણ લીધા વગર, પગ રસ્તે, કોઇની કંઠ પણ મદદ વિના, પંથ કાપતો કાપતો તે પંજાબ જમ પહોંચ્યો. જે આટલો સાહસ ખેડે તેનામાં કમાવાનીએ હાથ હોય. સ્વામિનાથ પૈસા કમાવા લાગ્યા, ઘેર મોકલવા લાગ્યા. આમ સાત આઠ વરસ વીતી ગયાં; છતાં ન તો તે ઘેર આવ્યા કે ન પૂજાવી મારી કંઈ ખર્ચ અંતર ! વિરહવેદનાથી માઈં શરીર બળવા લાગ્યું. પૈસા ! પૈસા ! મા આપ ઉપર ચીઠ ચઢી. બળી એ પૈસા કમાવાની વાત શું કામ કાઢી હશે ? મારા સુખ કરતાં રૂપીઆ વધારે હતા ? મારા આપ પાસે અઢળક ધન હતું—રૂપીઆ લઇને તો હું છાનીમાની રમતી. મનમાં મનમાં કહેતી, એક દહાડો રૂપીઆ પાથરી સ્વપ્ન જોઉં—કેવુંક સુખ થતું હશે ! એક વાર માને કહ્યું, “મા, રૂપીઆની પથારી કરી સૂઇએ ?” મા

બોલી, “બેસ, બેસ, ગાંડી !” પણ મા સમજી ગઇ. શું કોંટા કાવત્રાં કાધાં તે તો ખબર નથી, પણ જે વખતની વાત લખું છું તેની થોડા દીવસ પહેલાંજ મારા સ્વામિનાથ ઘેર આવી પહોંચ્યા હતા. ગારામાં વાત ઉડી કે તે કમીસરીએટ (કોઇ કમીસર શેડ તો નહિ હોય ? તે) ના કામ કરી પુષ્કળ પૈસા કમાઇ આવ્યા હતા. મારા સસરાએ મારા બાપને લખી મોકલ્યું કે “આપના આશિર્વાદથી ઉપેંદ્ર” (મારા વરતું નામ ઉપેંદ્ર-નામ લઇશ તો ડોશીઓ મને ઠપકો આપશે પણ જમાનાને અનુસરી મારે તો ઉપેંદ્ર કહીનેજ બોલાવવા જોઇએ) “વહુનું ભરણ પોપણ કરવા શક્તિવાન થયો છે. પાલખી તથા માણસો મોકલ્યાં છે. વહુમાતાને અમારે ઘેર મોકલી આપજો; નહિતો પુત્રનો ફરીથી સંબંધ કરીશું.”

આપે જ્ઞેયું, આ તો કોઇ મોટો માણસ ! પાલખીની અંદર કીન-ખાખ, ઉપર રૂપાંની છત્રી. સાથે એક દારી આવેલી; શું તેનો રોડ ! રેશમી લૂગડું. ગળામાં મોટા મોટા સેનના દાણા ! કાળી દાદીવાળા ચાર મોજપુરી (લૈયાઓ) પણ પાલખી સાથે આવ્યા હતા.

મારો બાપ દરમોહન દત્ત જન્મથીજ ખાનદાન માણસ. તેણે હસીને કહ્યું, “મા, દંદિરા, હવે તને સખાય નહિ. હમણાં તો જન; જલદી પાછી નેકરી લઇશ. પણ આંગળી પૂસીને બનેલી આ કેળાં જોઇ હસતી ના.” મનમાં મનમાંજ મેં આપની વાતનો જવાબ દીધો; “મારો જીવજ આંગળી પૂસીને કેળ થઇ ગયો છે, તે જોઇ તમેજ હસતા ના.”

મારી નાની બહેન કામીનીએ પૂછ્યું, “મોટી બહેન, પાછા ક્યારે આવશે ?” જવાબમાં મેં તેને ગાલે ચીમટા દીધા. તેણે ફરીથી પૂછ્યું, “બહેન, સાસરું કેવું હોય ? મને નહીં કહો ?”

મેં કહ્યું, “સાંભળ. સાસરું એટલે નંદનવન. ત્યાં રતિપતિ, પારિજાતક પૂલનાં બાણ મારી, લોકનો જન્મ સાર્થક કરે. ત્યાં પગ મુકતાંજ સ્ત્રી અસરા બને; પુરૂષ ગાંઠ બને. ત્યાં રોજ કોયલ ટાડુકા કરે, સાંજે દક્ષીણવાયુ વાય અને અમાસે પણ પૂનમનો ચાંદ ઉગે !”

કામીની હસતી હસતી બોલી “તું મરે રે !”

પ્રકરણ ૨ જી.

સાસરાને રસ્તે.

બહેનના આ આશિર્વાદ લઈ હું સાસરે જવા નીકળી. મારું સાસરું મનોહરપૂર, પીએર મહેશપૂર. એક ગામ વચ્ચે દશ ગાઉનું છેડું, એટલે સવારે જમીખાધનેજ નીકળી હતી, કારણ કે મારી જાણ મુજબ સાસરે પહોંચતાં પાંચ સાત ઘડી રાત થાય એમ હતું.

રાતના વિચારથી મારી આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. રાતે મને કેમ ખબર પડશે કે “તે” કેવા છે? રાતે બરાબર જાણશે નહિ કે હું કેવી છું! મારી માએ બહુ કાળજી લઈ મારો અંબોડો ગુંથ્યો હતો. દશ ગાઉ મજલ કાપતાં લડીઆં કેમ સરખાં રહેશે? પાલખીમાં આડી પડી રહેવાથી બેડોળ તો નહિં થાઉં? તરસથી મેં ઉપરનો તાંબુલ (પાનનો) રંગ સૂકાઈ જશે. થાકથી શરીરની સુંદરતા ઊડી જશે...હૈં! તમે તો હસો છો! વારી જાઉં તમારી ઉપરથી, તમે હસો ના, મારા આપ! ભર-જોખન, પરણ્યા પછી પહેલીજ વાર હું સાસરે જતી હતી!

રસ્તામાં કાળાદીઘી નામે એક મોટું તળાવ આવતું હતું. તેનો વિસ્તાર આશરે અર્ધો ગાઉ. પહાડ જેવી ઉંચી પાળ, તેની વચમાં થઈ જવાનો રસ્તો. ચારે બાજુ વડનાં ઝાડ: તેમની છાયા શીતળ. તળાવનું પાણી બૂરા વાદળ જેવું. દેખાવ બહુજ મનોહર! માણસનો પગરવ નહિ, ઘાટ ઉપર એક દુકાન હતી તેટલી બાદ. પાસેજ એક ગામડું હતું તેનું નામ પણ કાળાદીઘી.

દીઘી તરફ એકલાં આવતાં લોક ડરતાં. ચોરના લયથી સંગાથ વગર લાંથી કાઢી આવજા કરતું નહિ. તેથીજ તેનું નામ “ઝાકુ (વાડપાકુ) ની કાળાદીઘી” પડ્યું હતું. કહેવાય છે કે પેલી દુકાનનો માલીક ઝાકુઓનો મળતીઓ હતો.

મને કેઈ જાતનો લય નહોતો. મારી સાથે આટલા બધા લોક— સોળ ભોઈ (પાલખી ઉચ્ચકનારા), ચાર ચોટીવાન અને તે ઉપરાંત બીજા પણ માણસો હતા. અમે ત્યાં જઈ પહોંચ્યા ત્યારે બપોર થયા હતા. ભોઈઓએ કહ્યું, “નાસ્તોપાણી કીધા વગર અમારાથી હવે આગળ ચલાય તેમ નથી.” ચોટીવાનોએ જરા આગળ જઈ સલામત જગાએ

થોભવા જણાવ્યું, પણ ભોમ્મો કહે, “ આપણે આટલા બધા છીએ; આપણને ભો કેવો ? ” અમારી સાથેના બીજા માણસોનેયે ભૂખ લાગી હતી એટલે આખરે ત્યાંજ થોભ્યા.

તળાવને ઘાટે એક વડ તળે પાલખી ઉતારી. મને હાડે હાડ દુઃખ લાગ્યું. હું પરમેશ્વર પાસે માગી રહી હતી કે ક્યારે સાસરે પહોંચું—અને અહીંતો ભોમ્મો પાલખી નીચે મૂકી હાથ હુશ કરતાં મેલાં કપડાં હલાવી ઠંડે કલેજે પવન ખાવા મેકા ! પણ છટ ! સ્ત્રી જાત સ્વાર્થી તે સ્વાર્થી ! હું જતી હતી ખાંધે (એશીને); તેઓ બિચારા જતા હતા ખાંધે (મને) લઇને. હું જતી હતી ભરજોખને સ્વામિદશને; તેઓ જતા હતા ખાલી પેટે મુડી ભાત કમાવા. તેઓ એક પૂરું, મેલું વસ્ત્ર ઉરાડી પવન ખાય તે પણ મારાથી ખમાયું નહિ ! મિષ્કાર, ભરજોખ !

અમ વિચારમાં ને વિચારમાં બેડી હતી ત્યાં થોડીવારે અતુલવથી માલમ પડ્યું કે મારીસાથેનાં માણસો દૂર નીકળી ગયાં હતાં. એટલે હીમત કરી પાલખીનું ખાણું જરા ઉઘાડી તળાવ જોવા લાગી. મેં જોયું કે ભોમ્મો એકઠા મળી દુકાન સામે એક વડ નીચે એશીને નાસ્તો કરતા હતા. તે જગા મારી પાલખીથી કમમાં કમ દોઢ વિંધું છેડી દશે. એ પણ જોયું કે સામે મોટું વાદળ જેવું તળાવ પથરાઇ રહ્યું હતું. તેની ચારે બાજુ પવનોની હાર જેવી ઉંચી, કુમળાં, હરિયાળી જેવાં ઘાસથી ભરેલી પાળ. પાળ ઉપર તેમજ પાણીમાં મોટા વિસ્તારમાં મોટા મોટા વડના ઝાડોની ઘટા. પાળ ઉપર સંખ્યાબંધ ગાયો ચરતી હતી; પાણી ઉપર જળચર પક્ષીઓ ફીડ કરતાં હતાં. ધીમી ધીમી પવનની લહેરોથી મોજાંઓ ડોળતાં; મોજાંઓ સાથે અડધાવાથી પાણીમાંના કમળપુલ, પાન અને વેલાઓ નાચી રહ્યાં હતાં. મેં જોયું કે મારા ચોક્કાવાતો પાણીમાં પડીને નહાતા હતા. તેમના શરીરે અડધાંબને ઉતરતા રેલાથી કાળા પાણી ઉપર જાણે સફેદ મોતીના હાર પડતા હોય તેવો દેખાવ થઇ રહ્યો હતો.

આકાશ તરફ જોયું. કેવું ભૂરું ! સફેદ વાદળાંઓનો કેવો સુંદર વિસ્તાર ! અંદર કેવા જાતજાતના આકારો ! આકાશમાં ઉડતાં નાનાં નાનાં પક્ષીઓ ખૂબ પડદા ઉપર જરીની ટપકા જેવી શોભા આપતાં હતાં ! અરે ! એવી કાંઈ વિદ્યા નથી કે જેથી માણસ મરણ પડે ત્યારે પંખી

થઈ શ્વે ? પાંખ હોત તો હું કેવી અપાટાબંધ ઉડીને જેને મળવાને તલપી રહી હતી તેની પાસે પહોંચી જત !

તળાવ તરફ ફરીથી જોયું. કંઈક ગભરાઈ. ભોઈઓ સિવાયના મારી સાથે આવેલા બધાજ માણસો એકીવારે તળાવમાં પડ્યા હતા. સાથેની સ્ત્રીઓ—એક સાસરાની, બીજી પીએરની, તે પણ બેઉ પાણીમાં. મારા મનમાં ભય પેડો—કોઈજ પાસે નહોતું—વેરાન જગા, ઠીક કંઈ નહિ. શું કરું, હું કુળવધૂ, મોટેથી ખૂમ પાડી કોઈને ઓલાવાય પણ નહિ.

આ વખતે પાલખીની ઉપર તરફ કંઈ અવાજ થયો. જાણે ઉપરના વડની શાખા ઉપરથી કોઈ ભારે ચીજ નીચે પડી. તે બાબતનું બારણું જરાક ખોલી જેતાં એક કાળો, બીલામણો માણસ જણાયો. બ્હીકથી બારણું બંધ કર્યું. પણ તરતજ વિચાર આવ્યો કે આવે વખતે તે ખુલ્લું રાખેલું સારું. હજી તો હું ફરીથી બારણું ઉઘાડતી હતી ત્યાંતે બીજા એક માણસે ઝાડ ઉપરથી ઝીપલાવ્યું. જેતજેતામાં તો ત્રીજો, ચોથો, એમ ચાર જણે સામટાં ઝાડપરથી ફૂટી પાત્રખી ખાંધે મૂકી એકદમ નાસવા માંડ્યું.

આ જોઈ મારા ચોક્કીવાનો “કોન હય, કોન હયરે ?” એમ ખૂમ મારતાં પાણીમાંથી દોડ્યા.

ત્યારેજ સમજી કે હું ચોરોના હાથમાં સપડાઈ હતી. પાત્રખીનું ઉપરનું બારણું ખોલી નાખ્યું. ભૂસ્કો મારી નાશી છૂટવાનું મન થયું, પણ મારી સાથેવાળા બધા માણસોને મોટેથી ખૂમરાણ કરતાં પાત્રખી પાછળ દોડતા જોયા, એટલે ધીરજ આવી. પણ થોડી વારમાંજ એ ધીરજ જતી રહી. એક પછી એક આસપાસના ઝાડ ઉપરથી ભૂસ્કો મારી સંખ્યાબંધ ચોરોએ દેખાવ દેવા માંડ્યો. હું કહી ચૂકી છું કે પાણીની ધારે હારદોર વડનાં ઝાડ હતાં. એ બધાં ઝાડોની નીચે થઈ ભૂટારાઓ પાલખી લઈને જતા હતા. એજ બધાં ઝાડ ઉપરથી ભૂસ્કો મારી માણસો નીચે પડતા હતા. તેઓમાંના કેટલાકના હાથમાં વાંસની લાઠી અને કેટલાકના હાથમાં ઝાડની ઝળ હતી.

માણસોની સંખ્યા વધારે જોઈ મારી સાથેવાળા પાછા પડ્યા નહોતા. હવે મારી આશા ખૂટી. ફૂટી પડવાનું મન થયું, પણ પાલખીવાળા એટલી ઝડપથી ચાલતા હતા કે જો ફૂડું તો હાડકાંજ ભાંગી જાય. તેમાં

વળી એક ભૂયારો લાઠી દેખાડી બોલ્યો, “જો ફરી તો માથું ભાંગી નાંખીશ.” સખખ, હું મુગી ગગડી રહી.

મારા ચોકીયાનો પૈકી એકે આગળ ધસી આવી પાલખી ધરી. તેજ વખતે એક ડાકુએ તેને લાડીપ્રહાર કર્યો. તે બિચારો બેહોશ થઈ જમીન પર પડ્યો. તેને ફરી ઉઠતો જોયો નહિ. હું ધારૂં છું કે તે ફરી ઉઠ્યોજ નથી.

આ જોઈ મારા ખીજ માણસો વિખેરાઈ ગયા. ઉંચકનારાઓ મને નિર્વિધ્ને લઈ ચાલ્યા. એક પહોર રાત ગઈ ત્યાંસુધી આમ ચાલ્યા બાદ એક જગાએ પાલખી ઉતારી. તે જગા હતી ખીયાખાન જંગલ-અંધારૂં ઘોર. ડાકુઓએ એક મશાલ સળગાવી. પછી મને કહ્યું, “તારી પાસે જે કંઈ હોય તે આપી દે નહિ તો મારી નાંખીશું.” મારાં ધરેલ્યાં, વસ્ત્ર, મધું આપ્યું. શરીર ઉપરના દાગીના પણ ઉતારી આપ્યા; ફક્ત હાથની બંગડી રહેવા લીધી તે તે લોકે ઉતારી લીધી. તેમણે એક મેઝું, ફાટેઝું લૂગડું આપ્યું તે પહેરી લઈ મારા શરીર ઉપરનું મોંઘું ચીર પણ કાઢી આપ્યું. મારી પાસેનું તમામ લૂરી લીધા પછી ડાકુઓએ પાલખી ભાંગી નાંખી, તેમાં મદેઝું રૂપું કાઢી લીધું. છેવટે ભાંગેલી પાલખીને બાળી દહાડનું ચિહ્ન માત્ર નાંચ કર્યું.

પછી તેઓએ ચાલવા માંડ્યું. ઘોર જંગલમાં, અંધારી રાતે, જંગલી પશુઓના મોંમાં મને સોંપી તેમને ચાલ્યા જતા જોઈ હું રોઈ પડી. મેં કહ્યું, “તમને પગે લાગું, મને સાથે લઈ જાઓ.” ધાડપાડુઓની સોખત પણ તે વેળા મને ઠીક લાગી.

એક યુદ્ધો ડાકુ કરણભાવથી બોલ્યો, “બચ્ચા, તારા જેવી સુંદર પોટીને લઈને અમે ક્યાં જઈએ? જોતજોતામાં આ ધાડની ખૂમ પડશે—તારા જેવી સુંદરીને અમારી સાથે કોઈ જીએ એટલે અમારા તો બારજ વાગી જાય.”

એક જીવાન ડાકુએ કહ્યું, “એ સાથે હોય અને જેલમાં જવું પડે તેખા ઠીક; પણ આવી સરસ પોટી હું તો નહિ છોડું.” ઉપરાંત બીજું પણ કંઈ બોલ્યો તે અહીં લખી શકતી નથી—હમણાં મનમાં લાગી પણ નથી શકતી. પેલો યુદ્ધો આ ટોળીનો સરદાર હતો. તેણે આ

જીવાનને લાડી દેખાડી કહ્યું, “ઝપેટા એવો લગાવીશ કે તારું માથુંજ
લાંગી જાય. હરામખોર ! એ બધું પાપ અમારે ભોગવવું, કેમ ?”
તેઓ ચાલી ગયા.

મકરણુ ૩ જી.

સાસરે જવાનું સુખ.

આવું કેથે કદી બન્યું છે ? આટલી આફત, આટલું દુઃખ, કોઇ
પર કદી પડ્યાં છે ? પહેલીજ વાર હું મારાં ઘણી પાસે જતી હતી. સારું
શરીર વસ્ત્રાલંકારથી શણગારીને, માથાના આળ હોરાખંધ હોળીને, પાન
ખાઇ, સ્વચ્છ, નીચલો હોઠ ગુલાબી બતાવીને, કોમલ કાયા અત્તરથી સુવા-
સિત કરીને, આ ઓગણીસ વર્ષની જીવાની લઇને, પહેલીજ વાર હું
સ્વામિદર્શને જતી હતી. “તેમના” ચરણકમલમાં આ અમૃદય ભેટ
ધરતી વખતે શું બોલવું તેનોજ વિચાર કરતી કરતી હું જતી હતી.
એકાએક કેવો વજ્રધાત ! ઘરેણાં બધાં ઉતારી લીધાં; છો લીધાં. કાટેણું,
મેણું, ગંધાતું કપડું પહેરાવ્યું; ભલે પહેરાવ્યું. વાઘવડના વિકાળ મોંમાં
સોંપી આલ્યા ગયા; છો ગયા. ભૂખ અને તરસથી જીવ જતો હતો; ભલેને
જતો. જીવવાની દરજ્જા નહોતી. હવે જીવીને શું કરવું હતું ? મુએલીજ
ભત્તી. પણ મોત આવ્યું નહિ. જવું ક્યાં ? “તે” તો હવે મળવાના
નહિ; કોણ જાણે માયાપનોએ ફરી ભેટો થશે કે નહિ. મન થયું કે
પોક મૂકીને રડું પણ રડવુંએ આવ્યું નહિ !

એટલેજ નક્કી કયું કે રડવું તો નહિ. આંખમાંથી પાણી પડું
પડું થઇ રહ્યું હતું તે અટકાવવા તજવીજ કરી રહી હતી, ત્યાંતો દૂર,
એક મોટી, ભયંકર ગર્જના થઇ. નક્કી એ તો વાઘ. મારું મન રાજી
થયું. વાઘ આવીને ખાઇ જાય તો બધી પીડા ટળે. મને લાગ્યું કે મારાં
હાડકાંના ચૂરેચૂરા કરી લોહી પીશે. તે પણ ખમી લેવા નિશ્ચય કર્યો.
શરીરને થોડું કષ્ટ થશે એજ કે બીજું કંઈ ? મોત તો મળશે—કેવું મોટું
સુખ ! આ વિચારથી રોવું બંધ કરી, જરા ખુશ થઈ, વાઘની રાહ
જોતી ચૂપ બેસી. જ્યારે જ્યારે પાંદડાં ખખડે અને જરા અવાજ થાય
એટલે લાગતું કે આ વાઘ, દુઃખ હરનાર, જીવને ઠંડક આપનાર, વાઘ

આવ્યો ! આમને આમ મોડી રાત થઇ તોએ વાઘમામા આવ્યા નહિ. હતાશ થઇ. પછી વિચાર આવ્યો કે કદાચ ધીરજ ઝાડીમાં કેથે પણ સાપ હશે. સાપની ઉપર પગ પડે એ આશામાં મેં જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો, અને આમ તેમ રખડવા લાગી. હાય ! માણસને જોઇ બધાંજ નાસે. ફેટલીએ વાર સર-સર અવાજ સાંભળ્યો પણ ક્યાંયે સાપની ઉપર પગ પડ્યો નહિ. મારે પગે ખૂબ કાંટા વાગ્યા, વીંછીઓ પણ બહુ વગગ્યા, પણ કંઈ નહિ. સાપનો કરડ્યોજ નહિ. ફરી નિરાશ થઇ પાછી આવી. ભૂખ તરસથી થાકી. ચાલવાની હાય હવે રહી નહોતી. એક એકાંત જગા જોઇ એડી. એકાએક સામે એક રીંછ આવી ઉભું. ચાલો, હવે રીંછને હાથે તો મરીશજ ! રીંછને મારવા-ચીકવવા લાગી, પણ હાય ! રીંછ મારી સાથે કંઈજ બોલ્યું નહિ. તેતો એક ઝાડ ઉપર ચઢી ગયું. ત્યાંથી થોડેવારે હળરો માખીઓનો ઘણુઘણાટ સંભળાયો. નક્કી ઝાડ ઉપર મધપૂડો હશે; રીંછ તે જાણતો હશે એટલે મધ લૂટવાની લાલચે મારો ત્યાગ કર્યો.

પાછલી રાતે ઉઘ આવી. ઝાડને ટેકે બેડી બેડીજ હું ભર ઉઘમાં પડી.

(સાંધણુ છે.)

પ્રકરણ ૪ થું.

હવે ક્યાં જાઉં ?

ન્યારે હું ઉંઘમાંથી જાગી સારે કાગડા કા કા કરતા હતા, કોયલ ટહુકાર કરતી હતી. વાંસનાં પાંદડાંમાં થઇ આવતાં સૂર્યનાં ઝીણાં ઝીણાં કિરણોથી જમીન ઉપર જાણે મોતી માણેકના ચોક પૂર્યા હોય તેવી શોભા પથરાઇ રહી હતી. પ્રભાતના પ્રકાશમાં મારી નજર પહેલ વહેલી હાથ ઉપર પડી. કંઈજ મળે નહિ ! બંગડી વિગેરે સર્વ લૂટી લઇ ચોરાએ મારો અવતાર વિધવાના જેવો કર્યો હતો. ડાબે હાથે ફક્ત એક લોહી રહી ગઇ હતી. પણ જમણો તો સાફ બાંડો ! રોતાં રોતાં એક વેલો તોડી તે જમણે હાથે બાંધ્યો !

આસપાસ નજર કરતાં માલમ પડ્યું કે હું બેઠી હતી તે જગાએ કેટલાંક ઝાડની ડાળ કપાયેલી હતી. કોઇ કોઇ ઝાડો થડમાંથી કાપી નાખેલું જણાયું અને તેનાં ડાળી ડાખળાં આજુબાજુ વિખેરાઇને પડ્યાં હતાં. આ ઉપરથી મેં ધાયું કે સ્ત્રી કઠિયારાઓની આવજા હોવી જોઈએ. તો તો પછી કોઇ ગામ પણ એટલામાંજ હોવું જોઈએ અને સ્ત્રીઓના રસ્તોએ હોવો જોઈએ. સૂર્યનો પ્રકાશ જોઇ મારા મનમાં જીવતા રહેવાની આશા નવેસરથી ઉભરી આવી—મારી ઉમર તો કેલી ઓગણીસ વર્ષનીજ કેની ? આમ તેમ તપાસ કરતાં એક ઝાંખી પગથી જડી, તેને

---

૧. બંગાળમાં પરણેલી સ્ત્રીઓ સોભાગ્યચિહ્ન તરીકે ડાબે હાથે લોખં-ની બંગડી પહેરે છે તેને લોહ કહે છે.

આધારે ચાલવા માંડ્યું. આગળ જતાં ખુલ્લો રસ્તો આવ્યો, એટલે ધીરજ આવી કે કોઈ ગામ જઈ પહોંચીશ ખરી ! પણ હાય, દૈવ ! ભૂતારાઓએ જે ફાટ્યું તુટ્યું કપડું આપ્યું હતું તેનાથી મારું શરીર માંડ માંડ કમરપૂર ઢંકાયું હતું. ઉપરનો ભાગ તો ખુલ્લો ! શું કાળું મેં લઇને વસ્તીમાં જાઉં ? એના કરતાં અહીંયાં મરવું શું ખોટું ?

પણ પૃથ્વી ઉપર પથરાયેલાં સૂર્યનાં કિરણો જોઈ, પક્ષીઓનો કલરવ સાંભળી, વેગે વેગે ડાળતાં ઝુલો દેખી, વળી પાછી એકવાર જીવવાની ઇચ્છા પ્રમળ થઈ. ઝાડો ઉપરથી પાતરાં તોડી તેને સળીઓથી જોડી લઈ જતી ઉપર ચોળાની માફક વેલાથી બાંધી લીધાં ! ચાલો લાજતો જળવાઈ, પણ અવતાર જીવો તો ગાંડીનો ! થોડે આગળ જતાં ગાયોની બરાડ સાંભળી એટલે લાગ્યું કે ગામ નજદીક હોવું જોઈએ.

પણ વધુ ચાલી શકી નહિ. ક્યાંથી ચક્રાય ? ચાલવાની ટેવ નહિ; ઉપરથી ઉગ્નગરો. માનસિક અને શારીરિક વેદના, ભૂખ અને તરસથી થાકીને લોથપોથ થઈ હું એક ઝાડ તળે સૂતી. સૂતાંની સાથેજ ભર ઉંઘમાં પડી.

ઉંઘમાં મેં સ્વપ્નું જોયું. જાણે વાદળ ઉપર સ્વારી કરી હું ઇંદ્રાલયે, સાસરે, પહોંચી. ખુદ કામદેવ મારા વર, રતિદેવી મારી શોક ! પારિગત ધૂત્ર લઈ હું તેમની સાથે ગેલ કરી રહી હતી—ત્યાંનો કોઈના સ્પર્શથી મારી ઉંઘ ઉડી ગઈ, અને આંખો ઉઘાડી જોયું તો મજબૂર જેવો એક નીચ વણુનો માણસ મારો હાથ ધરી ખેંચતો હતો. નશીબ જોગે એક લાકડી બાજુમાં પડેલી હતી તે ઉપાડી પેલા પાપીના માથામાં જોરથી મારી. એટલું બધું જોર ક્યાંથી આવ્યું તે તો નથી જાણતી પણ પરિણામે તે હરામખોર માથે હાથ ફેરવતો ફરવતો ત્યાંથી ઉભી પૂછડીએ નાસી ગયો.

પછી ઉઠીને તે લાકડીનો ટેકો લઈ મેં આગળ ચાલવા માંડ્યું. થોડેક ગાંઠ ત્યાં એક ડોશી મળી. એક ગાય હાંકતી હાંકતી તે ઘેર જતી હતી. મેં તેને પૂછ્યું, “આઈ, મહેશપૂરનો રસ્તો કયો ? મનહરપૂર કેણી તરફ આવ્યું ?” ડોશીએ મારા તરફ જોઈ સામું પૂછ્યું, “તું કોણુ છે, મા ? આવી દેખાવડી છોકરી, તું રસ્તે વાટે એકલી કેમ રખડે છે ? આહા ! શું તારું રૂપ ! તું મારે ઘેર ચાલ.” હું તેની સાથે ગઈ. મને ભૂખી જોઈ તેણે ગાય દોહી

દૂધ પીવા આપ્યું. મહેશપુરની તેને ખબર હતી. મેં કહ્યું, “તું મને ત્યાં તેડી જા, હું તને ખુબ પૈસા અપાવીશ.” પણ તેણીએ કહ્યું, “નારે બહેન, ધરખાર વીલાં મૂકી મારાથી કેમ જવાય?” તેણીએ મને રસ્તો દેખાડ્યો તે તરફ મેં ચાલુ મૂક્યું. સાંજ સૂધી ચાલી તોએ પત્તો લાગ્યો નહિ. એક વટેમાર્ગુ જતો હતો તેને પૂછ્યું, “ભાઈ, મહેશપુર અહીંથી કેટલું આધું છે?” તે તો મને જોઈને દંગ થઈ ગયો. થોડીવારે સાવધ થઈ બોલ્યો, “તું ક્યાંથી આવે છે?” મેં પેલી ડોશીના ગામનું નામ દીધું. તેણે કહ્યું, “તું ભૂલી પડી ઉઠેજ રસ્તે ચાલી આતી છે. મહેશપુર તો અહીંથી એક દિવસનો રસ્તો છે!” મારું માથું ફરવા લાગ્યું. મેં તેને પૂછ્યું, “તમે ક્યાં જાઓ છો?”

“ગારીગામ.”

ન જુટકે હું પણ તેની પાછળ પાછળ ગઈ. ગામને પાદરે પહોંચ્યા એટલે તેણે મને પૂછ્યું, “તું અહીં કાને ઘેર જાય છે?”

“હું અહીં કોઈને ઝાળખતી નથી,” મેં જવાબ દીધો. “એકાદ ઝાડ નીચે પડી રહીશ.”

“શી ન્યાત છે?”

“કાયસ્થ.”

“હું બ્રાહ્મણ છું. તું મારે ઘેર આવ. તારું લૂગડું જો કે ફાટ્યું અને મેલું છે તો પણ જણાય છે કે તું કોઈ મોટા ઘરની છોકરી છે. ગરીબને ઘેર આવું રૂપ હોય નહિ.”

હાય, રૂપ ! આ રૂપ, રૂપ સાંભળી હું સળગી ઉઠી. પણ બ્રાહ્મણ બુદ્ધો હતો. હું તેની સાથે ગઈ.

એ દિવસની અઠડામણ પછી તે રાતે તે બ્રાહ્મણને ત્યાં મને કંઈક કરાર વહ્યો. તે દયાળુ બ્રાહ્મણ ગોર હતો. અને જનમાનવત્તિ કરતો હતો. મારા લૂગડાંની હાલત જોઈ તેણે પૂછ્યું. “મા, તારું લૂગડું આવું કેમ? તારાં કપડાં કોઈએ કાઢી લીધાં છે?” મેં હા કહી. જનમાનો તરફથી દક્ષીણામાં તેને પુષ્કળ લૂગડાં મળ્યાં હતાં તેમાંથી મોટા પનાની, આછા રંગની એ એક સાડીઓ મને પહેરવાને વાસ્તે કાઢી આપી. ઘરમાં સંખની બંગડીઓ પણ હતી. તેમાંથી મેં પહેરવાજોગી માગી લીધી.

આ કામ ખલાસ થયા બાદ બ્રાહ્મણીએ મને થોડોક ભાત આપ્યો તે ખાઈ લીધો અને એક ગોદડું આપ્યું તે પાથરીને સૂતી. પણ, જો કે હું થાકી ગઈ હતી તો એ ઉંઘ આવી નહિ. મારો જન્મારો છુટી પડ્યો— હું મરી ગઈ હોત તેજ હીક હતું એ એકનો એક વિચાર મનમાં ઢોળાયાકીધો.

મળરકે એકાદ ઝોકો આવ્યો. વળી એક સ્વપ્નું દીકું. જાણે કાળા જમદેવ પોતાના વિકાળ દાંતો કાઢી મારી સામે હસે છે ! હું બહીકથી ઝંખકી ઉઠી. સવારે ઉઠી ત્યારે મારા અવયવો અત્યંત દુઃખતા હતાં. પગ સૂઝી ગયા હતા. ખેસવાનીએ શકિત ન હોતી.

શરીરની વેદના મરી નહિ ત્યાંસૂધી તો તે બ્રાહ્મણને ઘેર પડી રહેવા સિવાય છૂટકો નહોતો. બ્રાહ્મણે અને તેની બેરીએ પણ મને માયાથી રાખી. પરંતુ એમ ક્યાં સૂધી રહેવાય ? સારી થઈ એટલે મહેશ-પૂર કેમ જવું તેની તજવીજ કરવા લાગી. બેરાંબેરાંમાંથી કાઢને ખબર નહિ અથવા કાઢ આવવાને તૈયાર થયું નહિ. મરદો ઘણાએ તૈયાર થયા, પણ તેમની સાથે મારાથી એકલા કેમ જવાય ? બ્રાહ્મણે પણ મના કરી. તે કહેતો, “એ લોક ચાત્રચલગતના પાંચરા નથી. તું એમાંના કાઢ જોડે જતી ના. હું ગ્રહસ્થ માણુસ. તને એવાઓ જોડે મોકલું તો મારી પણ અકલ્પ વખણાય !” એટલેજ હું લાચાર થઈ ગઈ.

એક દહાડે ખબર મળી કે કૃષ્ણદાસ વસુ નામે તે ગામના એક ગ્રહસ્થ સહકુટુંબપરિવાર કલકત્તે જતા હતા. કલકત્તાથી મારું પીએર કે સાસરું બહુ દૂર હતાં પણ ત્યાં મારો એક સગો ધંધા રોજગારને માટે રહેતો હતો અને મને લાગ્યું કે હું જો તેને ત્યાં જાઉં તો તે મને મારે પીએર મોકલી આપશે અથવા મારા આપને ખબર આપશે તો તે આવીને મને તેડી જશે. આ વિચાર મને તે બ્રાહ્મણને જણાવ્યો. તેણે કહ્યું, “એ હીક વાત છે. કૃષ્ણદાસ મારા જન્મમાન છે અને ભત્રા માણુસ છે. મારી ભત્રામણુથી ને તને કલકત્તા જરૂર તેડી જશે.”

બ્રાહ્મણ મને કૃષ્ણદાસને ત્યાં લઈ ગયો. તેણે આમુજીને કહ્યું, “આ કાઢ મોટા ઘરની દીકરી, આફતમાં પડી, રસ્તો ચૂરી, દૈવયોગે અહીં આવી ચઢી છે. આપ એને કલકત્તા લઈ જાઓ. ત્યાં એનો સગો છે તે એને એના આપને ત્યાં મોકલી આપશે.” કૃષ્ણદાસે હા કહી. હું તેમના અંતઃપુરમાં ગઈ. બીજે દહાડે, કૃષ્ણદાસ મહાશયના ધર્મપતિએ

મારો અનાદર કયો હતો તોએ, તેના ધરનાં બૈરાગ્યો સાથે હું કલકતાની મુસાફરીએ નીકળી પડી. પહેલે દિવસે ચારપાંચ ગાઉની મજલ કાપ્યા પછી અમે ગંગાતીરે જઈ પહોંચ્યા. વળતે દહાડે હોડીમાં બેઠા.

પ્રકરણ ૫ મું.

બંગાળના જંગલ મંડલ

મેં ગંગા અગાઉ દોડી નહોતી. આજે પહેલીજવાર તેના દર્શન થયાં એટલે જીવને આનંદ થયો. પગલર તો મારું સઘળું દુઃખ હું વીસરી ગઈ. ગંગાનો પટ કેવો વિશાળ ! તેની ઉપર નાનાં નાનાં મોજાં-નાનાં મોજાંઓ ઉપર જ્યાં જીવો ત્યાં સૂર્યનાં કિરણો ઝગઝગી રહ્યાં છે. કાંઠા ઉપર કુંજવન જેવી શોભીતી ઝાડોની ઘટ્ટા; પાણીમાં જતજતની અનેક હોડીઓ; પાણી ઉપર ધમાલ અને કિનારા ઉપર પણ ધમાલ; પાણી ઉપર માછીઓ અને હોડીવાળાઓનો કોલાહલ અને કિનારે ધાટે ધાટે ભેગાં મળેલાં માણસોનો કોલાહલ. સંકડો માણસો ગંગાજીમાં સ્નાન કરી રહ્યાં છે. કેથે કેથે સફેદ વાદળ જેવું મોટું ભાદું; ત્યાં જતજતનાં પક્ષીઓનો કલરવ. ગંગા પૂણ્યમયી કહેવાય છે તે યથાર્થ છે. કેટલા દિવસ જોતી જોતી ગઈ તોએ આંખ ધરાત્ર નહિ !

અમે કલકત્તા પહોંચ્યા તેને આગળે દિવસે સાંજ પડ્યા અગાઉ નદીમાં જીવાળ આવ્યા હતા. હોડી આગળ જઈ શકી નહિ. એક સુંદર, નાના ગામ આગળ પાકો ધાટ બાંધેલો હતો ત્યાં લંગર નાંખ્યું. શું સરસ દેખાવ ! મોટી મોટી જીળ નાંખી માછીઓ માછલાં પકડતાં હતાં. ભૂદેવો ધાટનાં પગથિયાં ઉપર બેસી શાસ્ત્રનો વિચાર કરતા હતા. કંઈક સુંદરીઓ સુંદરવેશે પાણી ભરવા આવેલી. કાંઈ પાણી ઊરાડતી, કાંઈ બેકું ભરતી કાંઈ બેકું ખાલવતી, પાછું ભરતી, હસતી, વાતો

૧. બંગાળને સ્ત્રીઓ પગમાં ઝાંઝર પહેરે છે તેમાં નાની નાની ધંટ-ડીઓ મટેલી હોય છે તેને મલ (બંગાળી ઉચ્ચારે મોલ) કહે છે. આલતી વખતે આ ધંટડીઓનો ઝલ્લકાર (jingling sound) થાય છે. “બંગાળનાં જંગલ મંડલ” એટલે ધંટડી બંગાળનાં જંગલ અથવા એવી રીતે ચાલો કે ધંટડીઓનો સ્વર નીકળે. ટુંકમાં, “થણ થણ કરતાં ચાલો.”

કરતી, વળી ખાલવતી, વળી પાછું ભરતી ! આ જોષ મને જીનું ગીત
યાદ આવ્યું:—

એકે હાથે એકું ધ્યુ^૧, એકામાં જળ ભ્યુ^૨,
જળની ભીતરે શ્યામરાય;
એકું જળથી છળકાય, ત્યાં નવ કો દેખાય;
ફરી કાનો જળમાં છુપાય.

તે દહાડે ત્યાં એ છોકરીઓને જોષ તેમને કદી ભુલીશ નહિ. એકીની
ઉમર સાત આઠ વર્ષની. દેખાવે ડીક હતી જે કે પરમ સુંદર તો નહો-
તીજ. સાજ પણ ડીક સજેસો. કાનમાં લોલકાં, હાથે અને ગળામાં એકેક
દાગીનો. માથે ધૂત્ર ધાત્રી યાગ ગુથેસા. ફક્ક રંગીન^૩ આઢણી પહેરેલી.
પગે ફરતાં મન્ન. કમરે નાનો જેવો ધડો. ધાટના પગથિયાં ઉતરતાં ઉતરતાં
જીવાળના પાણી વિષે તેમણે એક ગીત ગાયું તે હજી પણ મને યાદ છે.
મધુર લાગ્યું એટલે અહીં આપ્યું છે. એક જણી એક કદી ગાતી;
બીજી જણી, બીજી. તેમનાં નામ સાંમજ્યાં હતી અમત્રા અને નિર્મળા.
પહેલીએ શરૂ કીધું:—

અમત્રા:

ડાંગર^૧ ક્ષેત્રે^૨ ઉમિ^૩ ઉડે છે,
વાંસ તળે છે જળ;
આવ આવ સઘ,^૪ જળ ભરવાને,
જળ ભરવાને ચલ.

નિર્મળા:

ધાટ કિનારે, ઝાડ ઉભારે
કુલ્યો^૫ કુલનો દલ^૬
આવ આવ સઘ, જળ ભરવાને
જળ ભરવાને ચલ.

અમત્રા:

વિનોદ વેષે, છુપે હાસે,
ખોલીએ હાસ્યની કળ;^૬

૧. ભાત. ૨ ખેતરે. ૩ મોળ. ૪ સખી. ૫ જથો, કુમખો. ૬ તાણું.

ખેડું ધરી, ગરવ કરી,
બગ્ગવ્યા જાવ મલ;

આવ આવ સહ, જળ ભરવાને,
જળ ભરવાને, ચલ.

નિર્મળા:

ગહના ગાયે, આલતા પાયે,
કલકાદાર આંચલ;^૧

ધીમી ચાલે, તાલે તાલે,
બગ્ગવ્યા જાવ મલ;

આવ આવ સહ, જળ ભરવાને,
જળ ભરવાને, ચલ.

અમલા:

કત,^૨ છેલે,^૩ ખેલા^૪ ફેલે^૫
ફરેછ દલે દલ^૬

કંઈ ખૂદી, જુજુખુદી,^૭
ધરશે કત,^૮ જલ;

આપણે છુપે હાસે, વિનોદ વેશે
બગ્ગવ્યા જાવ મલ;

આપણે બગ્ગવ્યા જાવ મલ;
સહ બગ્ગવ્યા જાવ મલ.

ખેડ જણી સાથે:

આવ આવ સહ જળ ભરવાને
જળ ભરવાને ચલ.

બાળિકાઓએ સીંચેલા રસથી મારા દુઃખી જીવને કંઈક ટાઢક વળી,
હું ધ્યાનપૂર્વક તેમનું ગીત સાંભળી રહી હતી તે જોઈ વસુ મહાશયના

૧ આ ખેડ લીટીઓ મૂળ બંગાળીજ રહેલા હીની છે. અર્થ: શરીરે
ધરેણાં, પગ લાલ રંગેલા (મેદીથી અથવા રંગથી) અને લૂગડાંનો છેડો-પલ્લવ
(આંચલ) કલકાદાર એટલે કલકીવાળો. ૨ કેટલા. ૩ છોકરાઓ. ૪ રમત,
ખેલ. ૫ છાત્રી દઈને. ૬ ટોળું થઈને. ૭ વંત્રી, ડાંકણ. ૮ કેટલું.

ધણિઆણીએ કહ્યું, “અબ્બુ” એ ગીત એટલા ધ્યાનથી શાની સાંભળે છે ?”
મેં પૂછ્યું, “શું હરકત છે ?”

વસુપતિ: “કંઈ લાજ શરમ છે કે નહિ ? મત્ર વગાડવાનું તે ગીત !”

મેં જવાબ દીધો. “જે ચીજ સોળ વરસની છોકરીને મોટે ન શોભે તે સાત વરસની છોકરીને મોટેથી સાંભળવાની તો મઝા પડે ! જીવાન માણસના હાથની છડ-છાપટ ઠીક નહિ લાગે પણ ત્રણ વરસના બાળકની છડ-છાપટ કેવી મધુર લાગે છે !”

વસુપતિ વધુ નહિ બોલતાં મેં ચઢાવી બેશી રહી. મને વિચાર થયો, એ ભેદ શા વાસ્તે ? એકજ વાત બેવડા રૂપમાં કેમ જણાય ? ગરીબને ભેટ આપીએ તે દાન ગણાય અને તેજ ભેટ પૈસાદારને આપીએ તો ખુશામત શા માટે કહેવાય ! સત્ય જે ધર્મનું મુખ્ય લક્ષણ છે તે બાળે વખત બડાઇ અથવા પરનિંદા પાપ કેમ કહેવાય ? ક્ષમા એ પરમ-ધર્મ છે છતાં દુરાચારી તરફ ક્ષમા દેખાડીએ તો મદાપાપ કેમ ગણાય ? જે કોઇ પોતાની બૈરીને કાઢી મૂકે તો લોક જરૂર તેને અદમાશ કહે, પણ રામચંદ્રજીએ સીતાને ખેડેડી કાઢી તેને કેમ કોઇ અદમાશ કહેતું નથી ?

મારી ખાત્રી થઇ કે આ અબ્બુ સંજોગ ફેરને લીધે થાય છે. વાત મારા મનમાં ઠસી ગઇ. આગળ ઉપર જે નિર્લજ્જ વાતનો પ્રસ્તાવ મેં તમારી આગળ કર્યો છે તે આ મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખીનેજ કીધો છે. આ ગીત પણ તેટલા વાસ્તેજ અહીં આપ્યું છે.

હોડી કલકત્તાને રસ્તે પડી. આગળ જતાં દૂરથી કલકત્તા શહેર નજરે પડ્યું તે જોઇ મને અગ્નયખી અને ગભરાટ લાગ્યો. હવેલીઓ પર હવેલીઓ, ઘર ઉપર ઘર, ઘરની પાછળ ઘર, તેની પાછળ પણ ઘર-હવેલીઓનો સમુદ્ર ! નહિ તેનો છેડો, નહિ તેની સંખ્યા કે નહિ તેની હદ ! હોડીઓના સઢનું જંગલ જોઇ મારી શુધ્ધબુદ્ધિ ઉડી ગઇ ! એટલી બધી હોડીઓ માણસો ક્યારે બનાવી રહ્યાં હશે ! પાસે પહોંચ્યા ત્યારે જોયું તો રાજમાર્ગ ઉપર ગાડીઓ અને પાલખીઓ તો જાણે કીડી-ઓની હારની માફક ચાલી રહી હતી—પગે ચાલી જનાર લોકની સંખ્યાનો તો પાર નહોતો ! આ ઘાગડમાંથી મારા સગાનો પત્તા કેમ લાગશે તેની વમાસણમાં હું પડી. નદીના બાઠામાં પડેલાં બેસુમાર કાંકરા-ઓમાંથી અમુક કાંકરો શી રીતે શોધી કઢાય ?

મકરણ ૬ હું.

સુખો.

—:—

કૃષ્ણદાસ બાથુ કાલીઘાટે પૂજા કરવા કલકત્તે આવ્યા હતા. ભવાનીપુરમાં મુકામ રાખ્યો હતો. મને પૂછ્યું, “ તારો સગો ક્યાં રહે છે ? કલકત્તામાં કે ભવાનીપુરમાં ? ”

મને તેની ખબર નહોતી.

ફરીથી પૂછ્યું, “ કલકત્તામાં તે કઈ જગ્યાએ રહે છે ? ”

તે પણ હું કંઈ જાણતી નહોતી—મારા મનમાં કે મહેશ્વરની માફક કલકત્તા પણ નાનું ગામડું હશે ત્યાં જઈ કોઈને પૂછ્યું તો ઘર બતાવશે ! અહીં આવી ત્યારેજ જાણ્યું કે કલકત્તા એટલે બેસુમાર હવેલિઓનો સમુદ્ર ! મારા સગાને શોધી કાઢવાનો કોઈ રસ્તો જડ્યો નહિ. કૃષ્ણદાસ બાથુએ બહુએ તપાસ કરી પણ એક સાધારણ ગામડિયાનો એમ કંઈ ત્યાં પતો લાગે ?

કાલીપૂજા સમાપ્ત કરી કૃષ્ણદાસ બાથુનો વિચાર કાશી જવાનો હતો. પૂજા ખલાસ થઈ. હવે સહપરિવાર કાશી જવાની તૈયારી કરવા માંડી. હું રડવા બેઠી. તેની ઘેરીએ કહ્યું, “ તું મારી વાત સાંભળ. અહિં કોઈને ઘેર દાસીપણું કર. આજ સુખો આવનાર છે તેને કહી તે લોકને ત્યાં ચાકરી રખાવી દેશ.”

આ સાંભળી હું ફસડાઈને બેસી ગઈ અને મોટે મોટે રડવા લાગી. આખરે શું કરમમાં દાસીપણુંજ હતું કે ? મારા હોઠ ચીરાઈને તેમાંથી લોહી પડતું હતું. એમાં તો સંદેહ નહોતો કે કૃષ્ણદાસને મારી દયા આવી. પણ તેણે કહ્યું, “ હું શું કરું ? ” વાત પણ ખરી—તે બિચારા શું કરે ? મારું કપાળ !

ઘરમાં જઈ એક ખૂણામાં પડી મેં રડવા માંડ્યું. સમીસાંજે કૃષ્ણદાસ બાથુની ઘેરીએ મને હાક મારી. હું તેની પાસે બહાર ગઈ. તેણે કહ્યું, “ આ સુખો આવી છે. એને ઘેર ચાકરડી થઈ રહેવાની તારી મરજી હોય તો વાત કરે.”

ચાકરી ના કરે' તો જુએ મરે' એ પણ હું સમજી ગઈ હતી, પણ હમણું તે વાત વિસારે પડી—હમણું તો એકી નજરે સૂએને જોઈ રહી. “સૂએ” સાંભળી હું તો સમજી હતી કે “સૂખા સાહેબ”—કોઈ મોટો અમલદાર, હશે—ગમે તેવી પણ તે વખતે તો હું ગામડીઓ જ હતી ને ! પણ આતો નીકળી કોઈ સ્ત્રી—ખરેખર જેવા લાયક સામગ્રી ! કંઈક દિવસો સૂધી આવી સરસ સામગ્રી જોઈ નથી. પોટી હશે મારા જેવડીજ. રંગે પણ મારાથી ઉતરે તેવી નહોતી. શણગાર પણ સાદો. કાનમાં કડી, હાથે વાળા, ગળામાં કંઠી; એક કાળું કપડું પહેરેલું. તેથી જ તો જેવા જેવી સામગ્રી. એવું મુખ જોયું નથી. જાણે ખીલેલું કમળ ! ગુંથેલા, કાળા લમર જેવા લાંબા વાળ સાપે ફેણ પ્રસારીને જાણે કમળને ચોતરફથી ઘેરી લીધું હોય તેવા દેખાતા હતા ! બહુ મોટી મોટી આંખ—કદી સ્થિર, કદી ચંચળ. બેઠે હોઈ પાતળા, ગુલાબી, પુલની પાંખડી જેવા. મોઢું નાનું, સર્વશુદ્ધ, જાણે એક ખીલતું પુલ ! ઘાટ ધટમ એવાં સુંદર કે વર્ણન કયું જ નહિ. આંખાની લચી ગયલી ડાળ પવનમાં જેમ ડોળે તેમ તેનું આખું શરીર ડોળતું હતું—નદીમાં જેમ મોજાં ખેલે તેમ તેના શરીરે પણ કંઈ ખેલી રહ્યું હતું—હું કંઈ જ સમજી શકી નહિ. તેના મુખમાં એવી મધુરતા હતી કે તેણે મારા ઉપર જાણે જાદુ કરી નાંખ્યું ! વાંચકને યાદ દેવડાવવાની જરૂર નથી કે હું કંઈ મરદ જાત નહોતી—એક છોકરી—એક દિવસ હું પોતે પણ સૌંદર્યગર્વિત હતી ! સૂએ સાથે એક ત્રણ વર્ષનો બાળક—તે પણ જાણે પુલની કળા ! ઉઠે છે, બેસે છે, રમે છે, હાલે છે, દોલે છે, નાચે છે, ઉભો થાય છે, હસે છે, બેઠે છે, મારે છે, બધાનો આદર કરે છે !

હું એકી ટશે સૂએ અને તેના બાળકને જોઈ રહી હતી તે જોઈ કૃષ્ણદાસ બાબુના ધર્પતિન જરા તપીને બોલ્યાં, “પૂછ્યું તેનો જવાબ દેની. વિચાર શું કરે છે ?”

મેં પૂછ્યું, “એ કાણ છે ?”

ગૃહિણી ધમકાવતાં ધમકાવતાં બોલી, “તે પણ કહેવું જોઈએ ? એ સૂએ, બીજું કાણ ?” ત્યારે સૂએ જરા હસીને બોલી, “એમ શું કરો છો, માશા ? એ બિચારી અજાણી છે તેને બરાબર સમજાવોની. એ

થોડીજ મને ઓળખે છે ? ” એટલું કહી તે મારા મેં સામું જોઈ બોલી, “મારું નામ સુભાષિણી; આ મારા મારી, મને નાનપણથીજ એ સુખે કહી બોલાવે છે.” પછી વાતની દોરી ગૃહિણીએ પોતાના હાથમાં લીધી. કહ્યું, “કલકત્તાવાળા રામરામ દત્તાના છોકરા જેડે એને પરણાવી છે. તેઓ મોટા લોક. નાનપણથીજ એ સાસરે રહે છે—અમને તો કદાચજ મળે છે. અમે કલક-તે આવ્યા છીએ તે સાંભળી મળવા આવી છે. મોટા લોકને ઘેર તારાથી કામકાજ થશે કેની ? ”

હું હરમોહન દત્તની દીકરી, એક વખતે રૂપીઆની પથારી કરી તેમાં સુવાની ઈચ્છા કરનારી, મારાથી મોટા લોકના ઘરનું કામકાજ થશે કેની ? મારી આંખમાં આંસુ આવ્યાં, મોઢે હસવું પણ આવ્યું. તેણીએ તો કંઈ ન દીધું પણ સુભાષિણીની નજર પડી. ગૃહિણીને કહ્યું, “એને અંદર લખ જઈ સઘળી વાત હું સમજાવું છું. એની ખુશી હશે તો સાથે તેડી જઈશ.” આટલું બોલી સુભાષિણી મારો હાથ ખેંચી મને ઘરની અંદર તેડી ગઈ ત્યાં કોઈ નહોતું. માત્ર બાળક માની પાછળ પાછળ આવ્યો હતો. એક સાદડી પાથરેલી હતી તે ઉપર સુભાષિણી બેઠી, મને આ હાથ ધરી બેસાડી. બોલી, “મારું નામ તો વગર પૂછેજ કહ્યું. તારું નામ શું, બહેન ? ”

“બહેન ! ” જે દાસીપણું થાય તો એનીજ પાસે થાય. મનમાં ને મનમાં આ વિચાર કરતાં મેં જવાબ દીધો, “મારાં બે નામ; એક જાહેર, બીજું ખાનગી. જાહેર નામ એ લોકને કહ્યું છે, તેજ તમને પણ કહું છું. મારું નામ કુમુદિની.”

બાળક બોલ્યો, “કુમુદિની ! ”

સુભાષિણી બોલી, “બીજું નામ હમણાં સાંભળવું નથી. જાતે તો કાયસ્થ ને ? ”

મેં હસીને કહ્યું, “હા, હું કાયસ્થ.”

સુભાષિણી : “કોની દીકરી, કોની વહુ, ઘર ક્યાં, એ બધું હમણાં પૂછતી નથી. હમણાં મારે જે કંઈ કહેવું છે તે સાંભળી લે. તું મોટા ઘરની દીકરી છે તે મેં જોઈ લીધું છે—તારે હાથે, મળે, ઘરેણાંના ઝગ

હજી પણ જણાય છે. તને દાસીપણ કરવા કહેતી નથી—પણ, રાંધતાં તો આવડે છે કેની?”

મેં કહ્યું, “આવડે છે. રાંધવામાં તો મેં પીએરમાં નામ કાઢ્યું હતું.”

સુભાષિણી : “અમારે ઘેર અમે બધાંજ રાંધીએ.” (વચ્ચમાં બાળકે ટાપસી પુરી, “અમે દાંદીએ.”) “તોપણ કલકત્તાના રિવાજ મુજબ ઘેર એક રસોઇયણ પણ છે. તે દેશ જવાની છે, તો મારી સાસુને કહી તેની જગાએ તને રખાવી દઉં. તને રસોઇયણની માફક રાંધવું પડશે નહિ. આપણે બધાંજ રાંધશું, તેમાં તું પણ એક એ ચીજ રાંધવા લાગજે. બોલ, રાજી?”

બાળક બોલ્યો, “આજી ? એ આજી?”

મા બોલી, “ચુપ, માજી !”

બાળકે કહ્યું, “હું બાપુ, આપા પાજી !”

“એની વાત નહિ બોલીએ, બેટા !” એમ બાળકને નરમ ઠપકા આપી મારા તરફ જોઇ સુભાષિણી બોલી, “કેમ, શું વિચાર છે ?” મેં કહ્યું “આપની પાસે દાસીપણ કરવા રાજી છું.”

“‘આપની’ શું બોલે છે, બહેન ? જોઇએ તો મારી સાસુને છાપરે ચઢાવજે. મારી સાસુ જખરી ખટખટોરી છે, પણ તું તેને વશ કરી શકશે—મને પણ માણસ ઓળખતાં આવડે છે. કેમ, કબૂલ ?”

મેં જવાબ દીધો, “કબૂલ ન કરું તો ક્યાં જઈ ? મારે બીજો ઉપાય નથી.” મારી આંખમાં પાછાં ઝળઝળાં બરાબ આવ્યાં.

તે બોલી, “ઉપાય નથી, એટલે ? જરા થોભ, અસલ વાત તો હું જૂલી જ ગઇ.”

સુભાષિણી ઝટ માશી પાસે દોડી ગઇ. પૂછ્યું, “વાર, માશી, એ તમારી શું થાય છે?”

હું એટલું જ સાંભળી ચકી. તેની માશીએ શું કહ્યું તે સંભળાયું નહિ. હું ધારું છું કે જે કંઈ તે જાણતી હશે તે કહ્યું હશે.

કહેવાની જરૂર છે કે પુરોહિત પાસેથી જે થોડું ધણું સાંભળ્યું હોય તે સિવાય વિશેષ તે કંઈ જાણતી નહોતી. છોકરો આ વખતે મા સાથે ગયો નહોતો. મારો હાથ ધરી રમતો હતો. હું તેની સાથે વાત કરતી હતી. સુભાષિણી પાછી આવી.

છોકરો બોલ્યો, “મા, આ ગોરો હાથ જો!”

સુભાષિણી હસીને બોલી, “મેં તો ક્યારનો જોયો છે !” મને કહ્યું, “આલ, ગાડી તૈયાર છે. નહિ આવશે તો ખેંચીને લઇ જઇશ. પણ કહ્યું છે તે ધ્યાનમાં રાખજો—મારી સાસુનું દીલ જીતી લેજો.”

મને ખેંચી લઇ જઇ સુભાષિણીએ ગાડીમાં બેસાડી. ગોર મહારાજે આપેલાં બે રંગીન કપડાંમાંનું એક મેં પહેર્યું હતું, બીજું દોરી ઉપર સુકાવા નાંખ્યું હતું. તે લઇ લેવા જોડલો પણ વખત મને આપ્યો નહિ. તેની પાસે બેશી, તેના બાળકને બોલે ધરી બચી કરતી કરતી હું સુભાષિણીને ઘેર ગઇ.

પ્રકરણ ૭ મું.

રૂશનાઇનો બાટલો.

સુભાષિણીની સાસુને વશ કરવી હતી એટલે ત્યાં પહોંચતાંજ પહેલાં તો તેને પ્રણામ કરી તેના પગની રજ લીધી, પછી એક નજર નાખી ડોકરી કેવી હતી તે જોઇ લીધું. મેડી ઉપર અંધારામાં એક સાદડી પાંચરી માથા નીચે તકીઓ રાખી તે સુતેલી હતી, અને એક દાસી તેના પગ ચાંપી રહી હતી. મને લાગ્યું કે રૂશનાઇનો મોટો બાટલો ગળા સૂધી ભરેલો આડો પડી ગયો હતો ! માથાના ઘોળા બાલ જાણે પતરાનું કેપસલ (capsule) હોય તેવા શોભી રહ્યા હતા ! મૂળે અંધારું તો હતુંજ, તેમાં આ કાલીમા (શાહી)થી વધારો થયો હતો !

મને જોઇ ગૃહિણીઠાકુરાણીએ વહુને પૂછ્યું, “આ કેણું ?”

વહુએ કહ્યું, “તમે એક રસોઇયણુ ગોતી કાઢવા કહ્યું હતું તે એને તેડી લાવી છું.”

ગૃહિણી: “ક્યાંથી લાવી ?”

વહુ: “મારી માશી પાસેથી ?

ગૃં: “આમણુ છે કે કાએચ ?”

વહુ: “કાએચ.”

ગૃં: “તારી માશીનું કપાળ ! કાએચની પોરીને રાખીને શું કરીએ ? કોઇ દહાડે આમણુ જમાડવા હોય તો અટકી પડેને ?”

વહુ: “રોજને રોજ તો કંઈ આમણુ જમાડવા નથીને ? ચાલે તેટલા દિવસ ચલાવો—પછી વળી આમણી શોધી લઇશું. આમણીને વળી મીઠાસ ભારી ! આપણે ભૂલે ચૂકે રસોડામાં જઈએ એટલે અભડાએ જાય અને વાસણુ-કસણુ, રાંધ્યું, કચું અધું ફેંકી દઇ રીસાઇ બેશે. કોઇ કોઈ વાર પોતાના લાણુમાંનું વધેલું સધેલું આપણને ખવડાવી દે તે તો જુદું. જાણે આપણે તો મોચી !”

મનમાં ને મનમાં મેં સુલાધિણીને ભારે શાખાથી આપી. શાહીથી ભરેલા પેલા લાંબા બાટલાને તો તે કેથી હથેલીમાં નચાવતી હતી ! ગૃહિણી બોલી, “ખરી વાત, મા. નાના લોક એટલો બધો અહંકાર કરે એતો ન ખમાય ! હમણું થોડા દિવસ એ કાએચની છોકરીને રાખી જોઇએ. મહીનો શું ઠરાવ્યો છે ?”

વહુ: “તે તો મેં કંઈ વાત કરી નથી.”

ગૃહિણી: “હાયરે, કળબુગની છોકરી ! તોકર રાખવા નીકળી છે અને પગાર લેવા દેવાની વાતજ નહિ !” મને પૂછ્યું, “તું શું લેશે ?”

મેં કહ્યું, “તમારો આશરો શોધતીજ આવી છું એટલે તમે જે આપશો તે લઇ લઇશ.”

ગૃં “આમણુની છોકરીને વધારે પગાર આપીએ પણ તું તો કાએચની છોકરી, તને મહીને ત્રણ રૂપીઆ આપીશું. ખાવા પીવાનું અને હુડાં લતાં મફત.”

મારે તો આશ્રય માત્ર જોઇતો હતો એટલે તેની વાત કબૂલ કરી. કહેવાની જરૂર છે કે પગારની વાત સાંભળી મારો જીવ કંપી ઉઠ્યો. મેં કહ્યું, “ઠીક, આપજો.”

મને લાગ્યું કે ચાલો, છૂટ્યા. પણ નહિ. લાંબા બાટલામાં કેથી શાહી મુબ્તળ હતી. તેણે પૂછ્યું, “તું કેવડી છે, બાપ ? અંધારામાં તારી હિમર બરાબર પરખાતી નથી, પણ અવાજ તો છોકરી જેવો જણાય છે.”

મેં કહ્યું, “મારી હિમર ઓગણીસ વીસ વરસની.”

ગૃહિણી : “ત્યારે તો, બહેન, તું બીજો નોકરી ગોતી લે. જતી રહે; હું જીવાન બાપ રાખતી નથી.”

સુભાષિણી વચમાં બોલી, “કેમ, સાસુજી, જીવાન બાપથી કામ નહિ થાય ?”

ગૃં “એસ, ગાંડી, તું એમાં શું સમજે ? એતે કંઈ સારા લોક કહેવાય ?”

સું “તે કેમ, સાસુજી ! દુનિયામાં આટલા બધા જીવાન લોક પડ્યા છે તે બધાજ ખરાબ ?”

ગૃં “એમ કોણે કહ્યું ? પણ જીવાન છોકરીઓ નોકરી કરવા નીકળે તે કંઈ પાધરી હોય ?”

આ વખતે હું રોવું અટકાવી શકી નહિ. રડતી રડતી ઉઠી ગઇ. શાહીના બાટલાએ પુત્રવધુને પૂછ્યું, “છોકરી જાય છે ?”

સુભાષિણી બોલી, “એમ જણાય છે.”

ગૃં “તો જવા દે.”

સું “ગૃહસ્થને ઘેર આવેલી બાધા પીધા વગર જાય તે સારું કહેવાય ? એને કંઈક ખવડાવી પછી વિદાય કરું છું.”

એમ કહી સુભાષિણી પણ મારી પાછળ ચાલી આવી. મને પકડીને પોતાના શયનગૃહમાં લઇ ગઇ. મેં કહ્યું, “હવે મને શું કામ પકડી રાખી છે ? પેટને ખાતર કે પ્રાણને ખાતર પણ આવી વાત સાંભળવાને હું અહિં રહીશ નહિ.”

સું “વારૂ, ના રહેતી. પણ મારાપર મહેરબાની કરી આજની રાત રહી જા.”

નહિ ક્યાં ? મારે જ આંખ લૂછી રાત રહી જવા કહ્યું મઠ. બીજી ત્રીજી વારે ક્યાં પછી સુભાષિણીએ મને પૂછ્યું, “જે અહિં નહિ રહે તો પછી ક્યાં જશે ?”

મેં કહ્યું, “ગંગામાં.”

એ સાંભળી સુભાષિણીએ પણ એક આંસુ લૂછ્યું. બોલી, “ગંગામાં પડવાની જરૂર નહિ રહે. હું જે કરું તે છાનીમાની બેસીને જોયા કર. કંઈ ગરબડ કરતીના—મારું કહ્યું માન.”

એમ કહી સુભાષિણીએ ચાકરડીને હાક મારી, “હારાણી !” હારાણી તેની ખાસ દાસી. તે આવી. લાંબી સોટા જેવી, કાળી, ચાળીસની ઉપર, મોઢામાં હસતું માથું નહિ—બધા જોડે જ હસે. સુભાષિણીએ કહ્યું, “જા, ‘તમને’ અહીં બોલાવી લાવ.”

હારાણી બોલી, “હમણાં આડે વખતે કેમ આવશે ? હું બોલાવવા પણ કેમ જાઉં ?”

સુભાષિણીએ લવાં ચઢાવી કહ્યું, “છેક ફાટીકે ? બોલાવી લાવ, જા !”

હારાણી હસતી હસતી ચાલી ગઈ. મેં સુભાષિણીને પૂછ્યું, “કાને બોલાવ્યા ? તમારા વરને ?”

સુ. “નહિ તો શું પડોશના મોદીને અત્યારે રાતે બોલાવી મંગાવ્યો છે ?” મેં કહ્યું, “મારે ઉઠી જવું કે બેસી રહેવું તે જાણવા ખાતર મેં સહજ પૂછ્યું.” સુભાષિણી બોલી, “તું અહીં જ બેસી રહેજે.”

સુભાષિણીનો વર આવ્યો. દેખાવડો માણસ ! આવતાંની સાથેજ તેણે પૂછ્યું, “શું કામ છે ?” પછી મને જોઈ બોલ્યો, “એ કાણ ?”

સુભાષિણી બોલી, “એને વાસ્તેજ તમને બોલાવ્યા છે. આપણી રસોદાયણ ગામ જાય છે તેની જગાએ રાખવા એને હું મારી માશી પાસેથી તેડી લાવી છું. પણ સાસુજી એને રાખવાની ના કહે છે.”

તેના સ્વામિએ પૂછ્યું, “કેમ ના કહે છે ?”

સુ. “જીવાન છે તેથી.”

સુભાનો સ્વામિ જરા હસ્યો. બોલ્યો, “તેમાં મારું શું કામ પડ્યું ?”

સુ. “એને રખાવી દેવ.”

સુ. નો સ્વામી: “કારણ ?”

સુભાપિણી, સ્વામિની પાસે જઈ, હું નહિ સાંભળું તેમ ધીમેથી બોલી, “મારો હકમ.” પણ મેં સાંભળ્યું. તેનો વર પણ તેવીજ રીતે ધીમેથી બોલ્યો, “જેવી આજ્ઞા !”

સુ. “ક્યારે કરશો ?”

સ્વામિ: “જમતી વખતે.”

તે ગયો એટલે મેં પુછ્યું, “એ તો જાણે રખાવશે. પણ આવાં કડયાં વેળુ સદન કરી મારાથી રહેવાશે કેમ ?”

સુ. “ત્યારની વાત ત્યારે થઈ રહેશે. ગંગા તો કંઈ એક બે દસાડામાં સુકાઈ જવાની નથીને ?”

રાતે નવ વાગે સુભાપિણીનો વર (તેનું નામ રમણ બાબુ) જમવા આવ્યો. તેની મા તેની પાસે જઈ બેઠી. સુભાપિણી મને બેચીને લઈ ગઈ. બોલી, “શું થાય છે તે જોઈએ, આવ.”

પડા પાછળથી અમે જોયું કે જાતજાતની વાણીઓ પીરસેલી હતી પણ રમણ બાબુ અદેક ચીજ મોંમાં ઘાલે અને થુંકી નાંખે ! કંઈ ખાય નહિ. તેની માએ પૂછ્યું, “કેમ ભાઈ, કંઈજ ખાધું નહિ ?”

પુત્રે કહ્યું, “આ રસોઈ તો ભૂત ડાકણ પણ નહિ ખાય. એ બામણીનું રાંધેલું ખાતાં ખાતાં હવે તો બાદી થઈ આવી છે. બસ, કાલથી ફોઈને ઘેર જઈને જમી આવીશ !”

આ સાંભળી ગૃહિણી નરમ થઈ ગઈ. બોલી, “ફોઈને ઘેર જવાની જરૂર નથી, બાબુ. હું બીજી રસોઈયણ રાખું છું.”

બાબુ હાથ ધોઈ ઉડી ગયા. તે જોઈ સુભાપિણી બોલી, “આપણે ખાતર એણે ખાધું નહિ. તે તો ડીક, પણ કામ તો થયું !”

હું આભી જેવી કંઈ બોલવા જતી હતી તેટલામાં હારાણીએ આવી સુભાપિણીને કહ્યું, “તમારાં સાસુજી બોલાવે છે,” અને મારા તરફ જોઈ હતી. મને લાગ્યું કે તેને હસવાનો રોગ થયો હતો. સુભાપિણી સાસુ પાસે ગઈ. હું પડદા પાછળ રહી સાંભળવા લાગી.

સુભાપિણીની સાસુએ પૂછ્યું, “પેલી કાએચની છોકરી છે કે ગઈ?”

સુ. “હજી તેને જમાડી નથી એટલે જવા દીધી નથી.”

ગૃ. “તે કેવું કે રાંધે છે.”

સુ. “મને ખબર નથી.”

ગૃ. “તેને આજે જવા ના દેતી. કાલે તેની પાસે એક બે ચીજ રાંધાવી જોઈશું.”

સુ. “વારૂ, ત્યારે તેને રહેવા કહીશ.”

સુભાપિણીએ મારી પાસે આવી પૂછ્યું, “બહેન, તને રાંધતાં તો આવડેછેને ?

મેં જવાબ દીધો, “કહ્યું તો ખરું કે આવડે છે.”

સુ. “પણ સાચું રાંધી જાણે છે ?”

હું. “કાલે ખાત્ર જોજો એટલે ખબર પડશે.”

સુ. “જો ટેવ નહિ હોય તો કહી દે, હું પાસે બેસી શીખવીશ.”

મેં હસીને કહ્યું, “ત્યારની વાત ત્યારે થઈ રહેશે.”

મકરણ ૮ મું.

બિબિ પાંડવ !

બીજે દહાડે મેં રાંધ્યું. સુભાષિણી મને શીખવવાની મતલબથી ત્યાં આવી. તેજ વખતે મેં મર્યાનો વધાર દીધો એટલે છીંકતી છીંકતી ત્યાંથી ભાગી ગઈ—કહેતી ગઈ, “તું મરી જાય એમની એમ !”

રસોઇ થઈ એટલે છોકરાંઓએ પહેલાં જમી લીધું. સુભાષિણીને છોકરો હજી બાતદાળ બહુ ખાતો નહોતો પણ તેણીને પાંચ વરસની એક છોકરી પણ હતી, તેને સુભાષિણીએ પૂછ્યું, “હેમો, રસોઇ કેવી થઈ છે ?”

તે બોલી, “ફક્કડ, ઘણીજ ફક્કડ.” છોકરીને કવિતા બોલવી બહુ ગમતી હતી. તે ફરીથી બોલી, “ફક્કડ !

રાંધે બેશ,^૧ બાંધે કેશ,
બકુલ પુલની માળા.
રંગીન સાડી, હાથે હાંડી,^૨
રાંધેછ ગોવાળિયણુ બાળા;
એવે સમય, વાગી બંશી,
કદંબ ઝાડ તળે;
રોતાં બાળ, બાતદાળ,
છોડી નાડી જળે !”

માએ ધમકાવી, “લવારો બંધ કર. ” છોકરી ચુપ થઈ ગઈ.

પછી રમણબાણુ જમવા બેઠા. હું પડદામાંથી જોઈ રહી. તેણે દરેક વાણી ખુબ સ્વાદ લખતે ખાધી. ગૃહિણીને મોટે આનંદ ધર્યો ધરાય નહિ. રમણબાણુએ પૂછ્યું, “મા, આજે કાણે રાંધ્યું ?”

ગૃહિણીએ જવાબ દીધો, “એક નવી બાઈ રાખી છે.” રમણબાણુ બોલ્યા, “સરસ રાંધ્યું છે !” એમ કહી, ઉઠી, હાથ ધોઈ જતા રહ્યા.

પછી ધરધણી જાતે જન્મવા બેઠા. ત્યાં મારાથી જવાયું નહિ—ખાખના
હૂકમ મુજબ બુઢી બ્રાહ્મણીએજ તેમને પીરસ્યું. ખાખ જીવાન સ્ત્રી
રાખવાની કેમ ના પાડતા હતા તેનું કારણુ તો કેયું આ દેખું ! સોગંદ
ખાખા કે જ્યાં સૂધી અહીં રહું ત્યાંસુધી એ દિશામાં જન્મશ નહિ.

ખીજે વખતે ડોસાજી ચાલચલગતના કેવા હતા તેની મેં લોકો
પાસેથી બાળ કાઢી. સઘળાજ કહેતા કે તે ગૃહસ્થ—જીતેન્દ્રિય. ત્યારે
કેથી શાહીની શીશીજ વહેમી હતી !

બ્રાહ્મણી બહાર આવી તેને પૂછ્યું, “ શેઠે ખાતાં ખાતાં કંઈ
કહ્યું ! ” તેણીએ જરા મીઠસમાંજ જવાબ દીધો, “ જોઇ, જોઇ, મોટી
રાંધવાવાળી ! જાણે અમને તો રાંધતાં આવડતુંજ નહિ હોય ! પણ
મારા બુઢીના કોણુ ભાવ પૂછે ? આજ કાલતો રાંધવાવાળીનાં રૂપ-જોખન
જોવાય છે ! ”

મને લાગ્યું કે શેઠે જમતાં જમતાં રસોઇનાં વખાણુ કર્યાં હોવાં
જોઇએ. પણ બ્રાહ્મણીને ખનાવવાનું મન થયું. બોલી, “ રૂપ-જોખન જીવે
તેમાં શું નવાઇ, ખામણુદિદિ ! બુઢીને જોઇને તે કોને ખાવા ગમે ? ”

દાંત પીસી કકંશ સ્વરે બ્રાહ્મણી બોલી, “ જાણે રૂપ-જોખન તો
અધું તારામાંજ આવીને ભરાયું ! મોં કાળું થાય તારું ! ”

એમ કહી પાચીકાદેવી મીઠસમાંજ માથા ઉપર એક દેગડું
ચઢાવવા ગયાં. તે હાથમાંથી પડી પૂટી ગયું. મેં કહ્યું, “ જોયું કેની
દિદિ ! રૂપ-જોખન ન હોય તેના હાથમાં હાલડુંએ રહેવાની ના પાડે ! ”

બ્રાહ્મણી, અડધી નાગી જેવી, બેડી^૨ લઇ મને મારવા આવી.
ઉમરને લીધે તેના કાન બહેરા થયા હશે કારણુ કે તે મારું કહેવું પૂરું
સાંભળતી નહોતી. ગમેતેમ જવાબ દેતી હતી. મને પણ રંગ ચઢ્યો.
મેં કહ્યું, “ દિદિ, ખમા ! બેડી^૨ તમારે હાથે રહે તેજ દીક ! ”

આ વખતે સભાપિણી તે ઓરડામાં આવી ચઢી. બ્રાહ્મણીએ
મીઠસમાં તેણીને દીઠી નહિ. મને ફરી મારવા આવતી તે બોલી,

૧. ચુલા ઉપરથી વાસણુ ઉંચકવાની પહોળા, ગોળ મોઢાની સાલસી.

૨. કેદીએને પહેરાવે છે તે લોઢાની સાંકળ, જંજીર.

“હરામજીદી, મોઢામાંથી ગમેતેમ બોલે છે? બેડી મારા હાથમાં નહિ તો શું પગમાં રાખવાની છે કે? હું ગાંડી, કેમ?”

સુભાષિણીએ જવાબ તો આપી, “હું માણસ લાવું, તેને તું હરામજીદી કહેનાર કોણુ રે? ચાલ, નીકળ મારા ઘરમાંથી.”

પાચિકાએ ગભરાઈને બેડી ફેંકી દીધી અને રડતી રડતી બોલી, “ઓ મા, એ શું વાત કરે છે? મેં ક્યારે હરામજીદી કહી? એવી વાત મારા મોંમાંથી આવી નથી. તમે તો નવાઈ કાઢી, મા.”

એ સાંભળી સુભાષિણી ખડખડ હસી પડી. બ્રાહ્મણીએ બોલતું બેડી પાછું રોવા માંડ્યું—કહ્યું, “મેં જો હરામજીદી કહી હોય તો મારું સત્યાનાશ જાય—”

હું બોલી, “સત્ય છે ક્યાં કે નાશી જાય!”

“હું આજને આજ મરી જઈ—”

“કેમ દિદિ! એટલા જલદી જલદી! એ ચાર દહાડા થોભા જાએને!”

“મારો નરકમાંથી વાસ ન થાય—”

એ સાંભળી મેં કહ્યું, “જવા દો, દિદિ, નરકના લોક તમારી રસોઈ ન જમે તો પછી નરક કહીએ કેને?”

બુઢીએ પોક મૂકી સુભાષિણી આગળ રાવ ખાધી, “જેયું કેની! જેમ મનમાં આવે છે તેમ બોલે છે, અને તમે કંઈ કહેતાં નથી! હું તો આ ચાલી બાઈ પાસે.”

સુભા. “તો તો પછી મારેએ કહેવું પડશે કે તેં એને હરામજીદી કહી.”

બુઢીએ હવે ગાલે તમાચા મારવા શરૂ કર્યા. “મેં ક્યારે હરામજીદી કહી?” (એક તમાચો.) “મેં ક્યારે હરામજીદી કહી?” (બે તમાચો.) “મેં ક્યારે હરામજીદી કહી?” (ત્રણ તમાચો.)—પ્રતિ તમાચાધ્યાય સમાપ્ત!

હવે મેં બુઢીને શાંત પાડવા માંડી. પહેલાં સુભાષિણીને કહ્યું, “હે વલ્લુકુરાણી, તમે એને હરામજીદી બોલતાં ક્યારે સાંભળી? એ એમ ક્યારે બોલી? મેં તો કંઈ સાંભળ્યું નથી.”

બુઢી બોલી, “ભો, સાંભળો, વહુદિદિ! મારા મોંમાંથી કંઈ એવી વાત નીકળે?”

સુભાષિણી બોલી, “હશે—બહારથી મેં એ બોલ સાંભળ્યો, કોણ કોને કહેતું હતું તે શું ખબર પડે! બાકિ એતો હું પણ જાણું છું કે તું ભલું મનીષ છે! હજી તો કાલેજ તારી રસોઈ જમ્યા. આખા કલકત્તામાં કોને એવું રાંધતાં આવડે છે?”

બ્રાહ્મણીએ મારા તરફ જોઈ કહ્યું, “અલી, સાંભળ્યું કે?”

મેં કહ્યું, “તે તો બધાજ કહે છે. એવી રસોઈ હું પણ જમી નથી!”

બ્રાહ્મણીએ મલકાઈને કહ્યું, “તારી લાયકી છે, ખૂબ. તું સારે ઘેર ઉછરી લાગે છે, તેથીજ તો તું રસોઈનું પારખું કરી જાણે છે. વાહ, આવી છોકરીને મારાથી ગાળ દેવાય? એ કોઈ મોટા ઘરની દીકરી. વાહ ખૂબ, ગલરાતી ના, હું તને રાંધતાં શીખવી કરીનેજ જમશ.”

આમ બુઢી સાથે સલાહ થઈ ગઈ. કેટલા દિવસથી હું ફક્ત રડી રહી હતી. આજે ઘણે દિવસે હસી. જેમ દરિદ્રીને પૈસો મીઠો લાગે તેમ આ હાસી—તમાસો મને બહુ મીઠો લાગ્યો. તેથીજ એ વાત અહિં વિસ્તારથી કહી છે. એ ગમત હું આ જન્મે બુઢીશ નહિ; તેમ ફરી કોઈ વાર હસવાથી આટલું સુખ પણ પામીશ નહિ.

સારખાદ ગૃહિણી જમવા બેઠી. તેને કાળજી લઈ બરાબર પીરસ્યું. તે તો ખુશ ખુશ થઈ ગઈ. આખરે બોલી, “અલી, રાંધેછ તો સાફ. ક્યાં શીખી?”

મેં કહ્યું, “બાપને ઘેર.”

ગૃં “તારા બાપનું ઘર ક્યાં?”

મેં એક ભળતુંજ નામ અડાવી દીધું. ગૃહિણી બોલી, “રસોઈ તો મોટા લોકના ઘરમાં થાય તેવી છે. તારો બાપ પૈસાદાર હતો?”

“હા.”

“તારે તું કેમ રાંધવા નીકળી પડી?”

“કુરવસ્યામાં પડી તેથી.”

“તો અમારે ત્યાં રહે, તને કંઈ અડચણ નહિ આવે. તું મોટા માણસની દીકરી, અહિં પણ તેવીજ રીતે તને રાખશું.”

પછી સુભાષિણીને બોલાવી કહ્યું, “વહુ, દીકરા, જેજે આને કોઈ કહી વાત કહે નહિ—તું પણ ના કહેતી; તું કંઈ તેવા માળાપતું ફરજદ નથી.”

સુભાષિણીનો છોકરો ત્યાં બેઠો હતો. તે બોલ્યો, “હું કલવી વાત તેવાનો.”

મેં કહ્યું, “કહે, જેઉં.”

તે બોલ્યો, “કડવું, કારેલું.....પછી શું, બા?”

સુભાષિણીએ કહ્યું, “પછી તારી સાસુ!”

છોકરો કહે, “કંઈ જાણ?”

સુભાષિણીની છોકરીએ મને દેખાડી કહ્યું, “આ રહી તારી સાસુ!”

એટલે છોકરો બોલવા મંડ્યો, “ફૂમૂડિની જાણુ! ફૂમૂડિની જાણુ!”

સુભાષિણી મારી સાથે કેવો સંબંધ રાખવો તેના વિચારમાં પડી હતી. છોકરા-છોકરીના મોંમાંથી આ વાત સાંભળી તેણે મને કહ્યું, “ત્યારે આજથી તું મારી વેવાણ થઈ!”

પછી સુભાષિણી જમવા બેઠી. હું પણ તેની પાસેજ જમવા બેઠી. જમતાં જમતાં તેણે પૂછ્યું, “વેવાણ, તમને કેટલા મારી?”

હું સમજી પૂછ્યું, “કેમ, રસોઈ દ્રોપદીની રસોઈ જેવી થઈ છે કે?”

સુભા. “ઓ, યસ! બિબિ પાંડવ ફર્સ્ટ ક્લાસ બબર્યા હતી. કેમ, મારાં સાસુજીની વાત સમજી કે?”

મેં કહ્યું, “બરાબર નહિ. ગરીબની દીકરી અને પૈસાદારની દીકરી વચ્ચે તો બધાજ ફેર રાખે.”

સુભાષિણી હસી પડી. બોલી, “સમજી સમજીને એટલુંજ સમજી કે? તું શું એમ સમજી કે તું પૈસાદારની દીકરી તેથી તારું માન વધાર્યું?”

મેં કહ્યું, “નહિ તો ખીજું શું?”

સુભાં “તેનો દીકરો પેટ ભરીને જમે એટલા વાસ્તે તારું આટલું માન. હમણાં તું જરા ભારે થા, જો, કેવો પગાર વધારી આપેછ તે.”

મેં કહ્યું, “મારે પગાર નથી જોઈતો. ના કહું તો વળી વિચારમાં પડે એટલે હાથ લાંબો કરી પગાર લઈ લઈશ, અને તમને સોંપીશ. તમે ગરીબગુરુબાને આપજો. મને તો આશ્રય મળ્યો એજ મારું મોટું લાગ્યું.”

મકરણ ૯ સુ.

ધોળા વાળનાં મુખ-દુઃખ.

મને આશ્રમ મળ્યો. સાથે સાથે એક અમુલ્ય રત્ન મળ્યું—એક હિતેચ્છુ સખી સુભાષિણી અંદરખાનેથી મને ચાહવા લાગી હતી, મારી સાથે સગી બહેનની માફક વર્તતી હતી. તેની આસાથી ધરના દાસ-દાસીઓ પણ મારી સાથે માનપૂર્વક વર્તતાં હતાં. રસોઇના કામમાં પણ એક રીતે સુખ થઇ ગયું. પોતાની ગેરહાજરીમાં રખેને હું કાપમની ઠંસી જાઉં તો નોકરી જતી રહે એ બહીકે પેલી બુઢી બ્રાહ્મણી, તેણીનું નામ સોનાની મા, રજા ઉપર ગઇ નહિ, જાત જાતનાં બહાનાં કાઢી રોકાઇ ગઇ. સુભાષિણીની સિફારસથી સ્વમને ખેડેને રાખવામાં આવ્યાં. તેણીએ સાસુને સમજાવ્યું કે “કુમુદિની ગૃહસ્થની દીકરી, તેનાથી એકલીથી કંઇ આખા ધરની રસોઇ થાય નહિ અને સોનાની મા બિચારી ધરકું મનીષ, તે ક્યાં જાય ?” સાસુએ કહ્યું. “ખેડેને તે કેમ રખાય ? એટલો બધો ખરચ કેમ પરવડે ?”

વહુ બોલી, “એકનેજ રાખવી હોય તો પછી સોનાની માનેજ રહેવા દો. કુમુદી બધું થાય નહિ.”

ગૃહિણીએ જવાબ દીધો, “ના, ના. સોનાની માનું રાધેલું મારા દીકરાને બાવળું નથી. ખેડે જણુ બલે રહ્યાં.”

માફ દુઃખ ટાળવા ખાતરજ સુભાષિણીએ આ બધી ચાલાકી કીધી. ગૃહિણી તો તેના હાથમાં જાણે ચાવીવાળું એક રમકડું ! અને રમકડું હોય તેમાં કંઇ નવાઇ ? તે રમણની વહુ. કોની મમદુર કે રમણની વહુની વાત બાબુએ ખેલે ? તેમાં એ સુભાષિણી જેટલી બુદ્ધિમાં ચતુર તેટલીજ સ્વભાવે સરળ. આવી સખી મળવાથી મને મારા એ દુઃખના દિવસોમાં પણ કંઇક સુખ થયું.

હું ગોસ મચ્છી રાધિતી અથવા એકાદ બે સારી વાણીઓ તૈયાર કરતી. બાકિનો વખત સુભાષિણી સાથે, તેણીનાં

બાળકોને પાસે રાખીને, વાતચીતમાં બેઠતી, નહિ તો ખુદ ગૃહિણીની સાથે ચારબાજી કરતી. પાછલી વતમાં (ગૃહિણી સાથેની ચારબાજીમાં) એકવાર ખેટી પીડામાં પડી. ગૃહિણીને પાકા વિશ્વાસ કે તેણીની વય કાચી. નશીબજેજે માત્ર કોઈકાઈ વાળ પાકી ગયલા, તે દુઃખથી નાંખ્યા એટલે પાછી જીવાનજેત ! આ કારણસર જ્યારે જ્યારે અવસર મળતો અને કોઈ દાસીને પરવારતી જોતી તો વાળ દુઃખવા બેસાડી દેતી. એક દહાડે હું આ વેઠમાં પકડાઈ ગઈ. મારા હાથ ઝડપી એટલે ટપોટપ ભાડરવા માસતું ખેતર સાફ કરવા લાગી ! દૂરથી વે જોઈ સુભાષિણીએ આંમળીથી ઇસારત કરી અને બેઠવાની. સાસુની રજા લઈ હું વહુ પાસે ગઈ. તેણીએ મને પૂછ્યું, “ આ શું કાંડ માંડ્યો છે ? મારી સાસુને કેમ બોડાઈ બનાવે છે ? ”

“ એ દેવુંએ એક દિન ચૂકવેલું સારું.”

“ તો પછી અહીં ટકશે કેમ ? ક્યા ચુલામાં પડશે ? ”

“ મારા હાથ થોભે નહિ તે ? ”

“ તું મરે ! એકાદ બે દુઃખીને ચાલી ન આવાય ? ”

“ તમારા સાસુજી છોડે તો કેની ? ”

“ કહી દે કે હવે તો કંઈ ધોળા વાળ દેખાતા નથી—એમ કહી ચાલી આવ..”

મેં હસીને કહ્યું, “ એમ ધોળે દહાડે ધાડ પડાય ? લોક શું કહેશે ? એજ કે જાણે એયે મારી કાળાદીધીની ધાડ ! ”

“ કાળાદીધીની ધાડ એટલે ? ”

સુભાષિણીની સાથે વાત કરતાં હું જાન બૂલી. ગફલતીમાં કાળાદીધીનું નામ મારા મોંમાંથી નીકળી ગયું. મેં કહ્યું, “ એ વાત વળી કોઈ દિવસ કહીશ.”

“ ઠીક, જા. મેં કહ્યું તેમ એકવાર કહી જો મારા સમ.”

હસતી હસતી હું ગૃહિણી પાસે ગઈ અને પાછી વાળ દુઃખવા બેઠી. બે ચાર વાળ દુઃખીને કહ્યું, “ હવે તો કંઈ ધોળા વાળ દેખાતા નથી. એકાદ બે હસે તો કાલે શોધી દુઃખી આપીશ.”

ઝેકરી ખુશ થઈ બોલી, “તેપર તો બેટીઓ કહે કે બધાજ વાળ ધોળા થઈ ગયા છે !”

તે દહારે મારું માન વધ્યું. મનમાં એ પશુ નક્કી કર્યું કે એવો કોઈ ઘાટ ઘડવો કે જેથી રોજને રોજ આમ બેઠા બેઠા ધોળા વાળ ટુંપવા પડે નહિ. પગાર મળ્યો હતો તેમાંથી એક રૂપીઓ હારાણીના હાથમાં મૂકી કહ્યું, “કોઈની પશુ મારફત એક શીશી કલપ મંગાવી દે.” હારાણી મોટે મોટે હસવા લાગી. હાસી બંધ થઈ એટલે પૂછ્યું, “કલપનું શું કામ પડ્યું ? કોના વાળમાં ધાલવો છે ?”

“પેલી બામણીના, ” મેં કહ્યું.

હવે તો હસતાં હસતાં હારાણીથી બેશી જવાયું. તેજ વખતે બ્રાહ્મણી ત્યાં આવી ચઢી, એટલે તેણે હસવું અટકાવવા લૂગડાનો દુચ્છો મોટે દેવા માંડ્યો. કેમે કરતાં રહેવાયું નહિ એટલે તે ત્યાંથી નાશી છૂટી. બ્રાહ્મણીએ પૂછ્યું, “એ એટલું બધું હસે છે કેમ ?”

“એને બીજે કંઈ કામધંધો છે ? મેં જરા પૂછ્યું કે બામણીના વાળે કલપ લગાડીએ તો કેમ, એટલે ગાંડી જેવી હસવા બેઠી !”

“એમાં એટલું બધું હસવાનું કેવું ? કલપ લગાડ્યો તો શું નુકસાન થવાનું હતું ? આ છોકરાંઓ ‘શણુની ઝુડી, શણુની ઝુડી’ કહી ખીજવે છે તેમાંથી તો બચીએ ?”

ત્યાં તો સુભાષિણીની ઝેકરીએ ચલાવ્યું :—

“ચાલરે ભુઠી,   શણુની ઝુડી,
અંબોડે બાંધ્યા ચૂલ; ૧
હાથે નડિ,   ગળામાં દડિ,
કાને જોડા ફૂલ.”

હેમોનો ભાઈ બોલ્યો, “જેઝા દૂમ !” એટલે રબેને કોઈની ઉપર “જેઝા દૂમ” પડે એ બંહીકે સુભાષિણી તેને ત્યાંથી દૂર લઈ ગઈ.

બ્રાહ્મણીને કલપની તલખ હતી એ જોઈ મેં કહ્યું, “વાર, હું કલપ આપીશ.”

“અહુ સાર. જીવતી રહેજે અને સોનાનાં ધરેણું પહેરજે ! તને રાંધતાં પણ ખુબ આવડજો !”

હારાણી હસી, પણ માણસ કામદાર, એટલે જલદી એક શીશી સરસ કલપ લાવી દીધો. તે લઈ હું ગૃહિણી પાસે ઘોળા વાળ દુપવા ગઇ. ગૃહિણીએ પૂછ્યું, “તારા હાથમાં શું છે ?”

“એક જાતનો અરક ! માથામાં નાંખીએ એટલે ઘોળા વાળ હોય એટલા ખરી પડે—કાળાજ માત્ર રહે.”

“વાહ, એવો અજબ અરક આવે છે એ તો આજેજ સાંભળ્યું ! વાર, નાંખ જોઉં, પણ ખરદાર, જો કલપ લગાડ્યો તો !”

અહુજ હુશિઆરીથી મેં તેના વાળમાં કલપ ઘાલ્યો, અને “ઘોળા વાળ હવે નથી” એમ કહી ત્યાંથી ચાલી ગઇ. નિયમીત વખત ગયો એટલે તેણીના તમામ વાળ કાળા થઇ ગયા. કમનશીએ, ઘરમાં ઝાડુ કાઢતાં કાઢતાં હારાણીની નજર તે ઉપર પડી એટલે ઝાડુ ફેંકી દઇ, મોઢે લૂંગડું ખેંચી, હસતી હસતી બહાર જતી રહી. “શું છે, શું છે,” કરતાં સા તેની આસપાસ ફરી વળ્યાં એટલે ત્યાંથી જટકા પાછી ઘરમાં ગઇ અને લૂગડાંથી મોં ઢાંકતી ઢાંકતી મેકા ઉપર ચઢી. ત્યાં સોનાની મા વાળ સૂકવતી હતી, તેણે પૂછ્યું, “શું થયું છે ?” હસવાના જોમમાં હારાણીથી બોલાયું નહિ, કેવળ હાથવતી માથું દેખાડ્યું. સોનાની માને સમજ પડી નહિ એટલે નીચે જઇ જોયું તો શેઠાણીને માથે વાળ બધા કાળા—તે તો ડૂકરી રડી ઉઠી અને બોલી, “ઓ મા, આ શું થયું ? તમારા બાળ બધા કાળા કેમ થઇ ગયા છે ? ઓ મા, કોઇને ખબર પણ નહિ પડે કે તમે દવા લગાડી છે.”

આ વખતે સુભાષિણીએ આવી મને પકડી—હસતાં હસતાં બોલી, “તારું મોં કાળું થાય, તું કરવા શું બેઠી છે ? સાસુજીને માથે કલપ લગાડી દીધો કે ?”

“હા.”

“તારું મોઢું બળે, હવે શું થાય છે તે જોજે !”

“તમે શીકર ના કરો.”

હવે ખુદ ગૃહિણીએ મને બોલાવીને પૂછ્યું, “અલી કુમો, તેં મારા માથામાં કલપ ધાલ્યો?”

ગૃહિણીનું મોં ખુબ પ્રસન્ન જણાતું હતું. મેં સાચું પૂછ્યું, “કાણુ એમ કહે છે, મા?”

“આ રહી આ સોનાની મા કહે છે ને?”

“સોનાની માનું કપાળ ! એ કંઈ કલપ નથી, મા, પણ મારી દવા છે.”

“બહુ સારી દવા લાગે છે, બેટા. જરા આરસી લાવની, જોઈ?”

એક આરસી લાવીને આપી. તેમાં જોઈ ગૃહિણી બોલી, “ઓ મા, બધાજ બાળ કાળા થઈ ગયા છે. અરે અભાગણી, લોક તો હવે કહેશે કે કલપ લગાડ્યો છે.”

ગૃહિણી ખુશ ખુશ થઈ ગઈ. તે દહાડે સાંજે મારી રસોઈના વખાણુ કરી મારો પગાર વધારી આપ્યો અને “બેટા, તું કેવળ કાચની બંગડી પહેરી ફરે છે તે જોઈ મને દુઃખ થાય છે” એમ કહી લાંબા વખતથી પડી રહેલી પોતાની સોનાની બંગડીની એક જોડ મને બક્ષીસ આપી. તે લેતાં મારું માથું કપાઈ ગયું—આંખનું પાણી અટકાવી શકી નહિ. માટેજ “નહિ લેઉ” એટલું બોલવાનુંએ લાન રહ્યું નહિ.

તક જોઈ ખુદી બ્રાહ્મણીએ મને ધરી અને પૂછ્યું, “બહેન, પેલી દવા હવે છે કે?”

“કંઈ દવા ? ધણીને વશ કરવાની?”

“નાદાન ના થા. મારે કંઈ હવે ધણી છે?”

“નહિ ? એમ કેમ ? એક પણ નહિ ?”

“જણે તેં તો પાંચ કર્મા છે, કેમ ?

“નહિ તો આવું રાંધું ? દ્રૌપદી બન્યા વગર કંઈ સારું રાંધતાં આવડે ? તમે પણ પાંચેક શોધી કાઢોની. રસોઈ કરો અને રિવાજનીએ ખચર નથી ?”

લાંબો નિશ્વાસ નાંખી બ્રાહ્મણી બોલી, “એકનાજ વાખા, ત્યાં વળી પાંચ ! અને મને પણ કેમ ? જોની આ શયુની ઝુડી જે વ

વાળ ! માટે તો પૂછું છું કે પેલી દવા કંઈ વધી છે કે નેનાથી બાળ કાળા થાય છે ? ”

“ એમ પાધરૂં બોલોની. વધી છે. આ રહી, દ્યોડ.”

કલપની શીશી મેં બ્રાહ્મણીને આપી. રાત્રે, વાળુ થઇ ગયા પછી, સૂતી વખતે, અંધારામાં તેણીએ તે માથામાં ઘાલ્યો. થોડાક વાળે લાગ્યો, થોડાક વાળે નહિ લાગ્યો. કેટલોએક મોંઠે અને આંખે લાગી ગયો. સવારે ન્યારે તેણીનાં દર્શન થયાં ત્યારે બાળ જીવો તો બિલાડીના પટા જેવા પંચરંગી. કોઇ કાબરચિત્રા, કોઇ કાળા. મોં જીવો તો અડધું કાળા મોંના માંકડા જેવું અને અડધું રાત્રી બિલાડી જેવું. જોતાંની સાથેજ બધાં ખડખડ હસવા લાગ્યાં. તે હસવું કેમે કયું બંધ થાય નહિ. જે કોઇ પાચિકાદેવીને જીવે તે તરતજ હસવા માંડે. હસતાં હસતાં હારાણીનો દમ બેશી ગયો, એટલે સુભાષિણીના પગ આગળ ફસડાઇ પડી અને હાંફતી હાંફતી બોલી, “ વહુ ઠાકુરાણી, મને રજા આપો. આતું હસવાનું મજે તે ઘરમાં મારાથી રહેવાય નહિ. કોઇ દહાડો દમ બંધ થઇ જાય તો મરી જાઉં ! ”

સુભાષિણીની દીકરી જીદીને પજવતી બોલી, “ ડોશીમા, આ શું સાજ સજ્યો ?

જમ કહે છે, સોનાના ચાંદ,

આવ અમારે ઘરે;

(તો) ઘાટની લાજે સાજ સજ્યો છે,

સિંદૂરે ગોબરે. ”

એક દહાડો એક બિલાડીએ હાલ્લામાંથી માછલી ખાધી હશે તેવું મોં મેંશ લાગી કાળું થઇ ગયું હતું. સુભાષિણીના બાળકે તે જોયું હશે. જીદીને જોઇને તે બોલ્યો, “ મા, કોછી માએ આલું ખાધું છે ? ”

મેં સૌને આગળથી ચેતાવી રાખ્યાં હતાં એટલે બ્રાહ્મણી આગળ કોઇએ ભરમ ફેડ્યો નહિ. તે તો બેઘડક પોતાની વાંદર-બિલાડી મિશ્રત સુરત જેને તેને દેખાડતી ગઇ. સૌને હસતાં જોઇ પૂછ્યું, “ તમે હસો છો શાના ? ”

દરેક જથ્થુ મારી શીખવણી મુજબ જવાબ દેતું, “આ છોકરો શું કહે છે તે સાંભળતી નથી? કહે છે કે ‘બુદ્ધી માએ હાલ્લી ખાધી છે.’ કાંત્રે રાતે રાંધણીમાં જઈ કાંઈ હાલ્લીમાંથી ખાધ ગયું છે એટલે બધા બોલાબોલ કરે છે. કહે છે “સોનાની મા કંઈ ધરડે ઘડપણ એવું કામ કરે?”

આ સાંભળી બુદ્ધીએ ગાળ છોડવા માંડી. “સત્યાનાશ જય તમારું! નખોદગીઆઓ! મુવા અભાગીઆઓ!” ઇત્યાદિ મંત્રોચ્ચારણ સાથે તેમના ધણી—દીકરાઓને લઈ જવા વાસ્તે જમને વારંવાર નોતડું દીધું, પરંતુ જમરાજે તેની કંઈ દરકાર કરી નહિ. બ્રાહ્મણીના ચહેરા જેવાને તેવોજ ચાલુ રહ્યો. એજ અવસ્થામાં તેણી રમણ્યાબુને પીરસવા ગઈ. હસતાં હસતાં રમણ્યાબુનું પેટ ફાટી ગયું, અને તેનાથી પૂરું પાકડું ખવાયું નહિ. સાંભળ્યું છે કે રામરામ દત્તને પીરસવા ગઈ ત્યારે શેડે તેણીને હડે હડે કરી હાંકી કાઢી હતી.

આખરે સુભાષિણીને દયા આવી. તેણે બુદ્ધીને કહ્યું, “મારા ઓરડામાં મોટો આરસો છે. જમને જરા મેં જો.”

બુદ્ધીએ જમને આરસીમાં મેં જોયું. લાગલીજ મોટેથી પોક મૂકવા બેઠી. મેં ધણીએ સમજાવ્યું કે કલપ માથે લગાડવાનો હોય, કંઈ મોઢે લગાડાય કે? પણ બુદ્ધી કંઈ સમજી નહિ. ને તો મારા મુંડભોજનને વાસ્તે વારંવાર જમને બોલાવવા બેઠી. સુભાષિણીની છોકરીએ કવિતા ચલાવી:-

“જમ નામ જે રટે,
આવરદા તેનો ઘટે,
તેને મુખે પડે કીડા,
બુદ્ધી મરે ટળે પીડા.”

છેવટે, ત્રણ વરસની ઉમરના મારા પેલા જમાઈરાજ એક બાળવાતું લાકડું ઉપાડી લાવ્યા અને બરાબર બુદ્ધીના બરડા ઉપર બેસાડી બોલ્યા, “માલી જાણું!” એટલે ભોંંચ ઉપર આડ પડી બુદ્ધીએ મોટેથી રડવા માંડ્યું. જેમ જેમ તે રડે તેમ તેમ મારો જમાઈ તાળી પાડી નાચતો જાય અને બોલતો જાય “માલી જાણું!” મેં જઈ તેને બોળામાં બેસાડી મુખચુશ્મન કર્યું ત્યારેજ તે શાંત થયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

આશાનું કિરણ.

તે દિવસે બપોરે સુભાષિણી મારો હાથ ધરી એકાંતમાં લઈ ગઈ અને મને ત્યાં બેસાડી પૂછવા લાગી, “વેવાણુ તમે કહ્યું હતું કે પેલી કાળાદીધીની ધાડની વાત કોઈ દિવસ કહીશ—હજી સૂધી કહી નથી. આજે કહો, હું સાંભળું તો ખરી.”

લાંબો વિચાર કરી મેં કહ્યું, “તે મારાજ હતલાગ્યની વાત છે. હું કહી ચૂકી છું કે મારો બાપ મોટો માણસ છે. તમારા સસરાજીએ મોટા માણસ, પણ મારા બાપ પાસે કુછ બિસાતમાં નહિ. મારો બાપ જીવે છે. તેનું તેજ અતુલ ઐશ્વર્ય આજે પણ છે—તેની હાથીશાળામાં આજે પણ હાથીઓ બાંધ્યા છે. આજે પેટને વાસ્તે મારે રાંધવું પડે છે તેનું કારણ એ કાળાદીધીની ધાડ.”

આટલું કહ્યા પછી અમે બેઠે ચૂપ રહ્યાં. સુભાષિણીએ કહ્યું, “આ વાત કહેતાં તને દુઃખ લાગતું હોય તો રહેવા દે. મને આવી ખબર હોત તો સાંભળવાની ઈચ્છા કરતેજ નહિ.”

મેં કહ્યું, “બધુંજ કહીશ. તમે મારા ઉપર જે રનેહ રાખો છો, મારા ઉપર તમે જે ઉપકાર કર્યો છે, તે જોતાં તમને કહેવામાં મને દુઃખ નથી.”

બાપનું નામ કહ્યું નહિ, બાપના ગામનું નામ પણ ન કહ્યું. સ્વામિ કે સમરાનાં નામઠામ પણ જણાવ્યાં નહિ. બાકિ બધું કહ્યું. સાંભળતાં સાંભળતાં સુભાષિણી રડવા લાગી. કહેવાની જરૂર નથી કે ત્યમમાં વચમાં મારાથી પણ રડી પડતું હતું.

તે દહાડે એટલેથી બંધ રહ્યું. બીજે દહાડે સુભાષિણી મને ફરીથી એકાંતે લઈ ગઈ. તેણીએ કહ્યું, “તારા બાપનું નામ બોલ—કહેવુંજ પડશે.”

મેં તે કહ્યું.

“તે કયા ગામમાં રહે છે તે પણ કહે.”

મેં કહ્યું.

“ પોસ્ત આફિસનું નામ બોલ.”

“ પોસ્ત આફિસ ! પોસ્ત આફિસનું નામ પોસ્ત આફિસ ! ”

“ કપાળ તારું ! જે ગામમાં પોસ્ત આફિસ હોય તેનું નામ કહે.”

“ તે કંઈ મને ખબર નથી. ‘પોસ્ત આફિસ’ એટલું જ હું જાણું છું ! ”

“ જે ગામમાં તમારું ઘર છે તેજ ગામમાં પોસ્ત આફિસ છે કે બીજા ગામમાં ? ”

“ મને ખબર નથી.”

સુભાષિણી દિલગીર થઈ. વધારે કંઈ બોલી નહિ. બીજે દહાડે તેજ પ્રમાણે એકાંતમાં કહ્યું, “ તું પૈસાદારની દીકરી, આમ રાંધીને કેટલા દિવસ કાઢશે. તું જતી રહેશે તો હું ખુબ રોષશ, પણ મારાં સુખને ખાતર તને રીખવા દઉં એવી પાપિખા હું નથી. અમે નકકી કયું છે કે—”

મેં વચમાંજ પૂછ્યું, “ અમે એટલે કાણ કાણ ? ”

“ હું અને ર-બાબુ.”

ર-બાબુ એટલે રમણબાબુ. સુભાષિણી મારી પાસે સ્વામિનું નામ એ પ્રમાણેજ બોલતી. તેણીએ આગળ ચલાવ્યું, “ અમે નકકી કયું છે કે તારા આપ ઉપર કાગળ લખી જણાવવું કે તું અહિં છે. કાલે પોસ્ત આફિસનું નામ પૂછ્યું તેનું એજ કારણ.”

“ ત્યારે બધી વાત તેમને કરી દીધી ? ”

“ હા; તેમાં ખોટું શું ? ”

“ ખોટું કંઈ નહિ. પછી ? ”

“ મહેશપુરમાં પોસ્ત આફિસ હશે એવું ધારી લખને કાગળ લખ્યો છે.”

“ લખી પણ દીધો ? ”

“ હા.”

મારું મન આનંદે છળકાઈ ગયું. દિવસો ગણવા લાગી—કેટલે દહાડે જવાબ ફરી વળશે ? પણ જવાબ આવ્યો નહિ. મારું કરમ કુટેલું—મહેશપુરમાં પોસ્ત આફિસ નહોતી. તે વખતે મામે ગામ પોસ્ત આફિસો નહોતી. પાસેના કોઇ બીજાજ ગામમાં પોસ્ત આફિસ હતી,

પણ હું રાજાની દુલારી, એટલી પણ ખબર રાખી નહિ. પોસ્ત આફ્રિસનો પત્તો ન મળ્યો એટલે કલકત્તાની વડી પોસ્ત આફ્રિસે કાગળ ખોલી રમણુ બાબુ ઉપર પાછો મોકલ્યો.

ફરીથી મેં રડવાનો આરંભ કર્યો. પણ ર-બાબુ કંઈ એમ છોડી દે? સુભાષિણીએ આવીને મને પૂછ્યું, “હવે તારા ધણીનું નામ કહે.”

હું તે વખતે લખતાં શીખી હતી. ધણીનું નામ લખી દીધું.

“ગામ?”

તે પણ કહ્યું.

“પોસ્ત આફ્રિસ?”

“હું શું જાણું?”

સાંભળ્યું કે રમણુ બાબુએ ત્યાં પણ કાગળ લખ્યો. જવાબ કંઈ આવ્યો નહિ. હું છેક નિરાશ થઈ ગઈ. આશામાં ને આશામાં સાસરે કાગળ તો લખવા દીધો પણ હવે મને લાગ્યું કે તે ફીક થયું નહિ. મને ધાડપાડુઓ ઉપાડી ગયા હતા. આજે મારી શી ન્યાત-જાત? આવી હાલતમાં સસરા કે સ્વામિ મને ઘેર બોલાવે ખરા? નહિજ. તેમને પત્ર લખ્યો એ ફીક થયું નહિ. એ વાત સાંભળી સુભાષિણી પણ ચૂપ રહી.

તે વખતે મને લાગ્યું કે મારો હવે કોઈ ભરોસો નહોતો. હું જમને પથારીમાં પડી.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

“બાંકિ નજરિયાં.”

એક દિવસ સવારે ઉડી જોયું તો કંઈ ધમાલ ચાલી રહેલી. રમણુબાબુ વકીલ તેનો કોઈ એક મોટો અસીલ હતો. એ દિવસથી વાત ચાલતી હતી કે તે કલકત્તે આવ્યો હતો. રમણુબાબુ અને તેનો બાપ રોજ તેને ઉતારે જતા આવતા હતા, કારણ કે કામકાજને લીધે તેની સાથે સંબંધ થયો હતો. આજે સાંભળ્યું કે તેને બપોરે જમવાને નોતર્યો હતો. તેથીજ રસોઇપાણીની દોઝદોઝ ચાલી રહી હતી.

રસોઇ સારી જોઇએ એટલે તેનો ભાર પડ્યો મારી ઉપર. મેં પણ કાળજીપૂર્વક બધું તૈયાર કર્યું. જમવાની બેઠક અંતઃપુરમાં રાખી હતી. રામરામબાબુ, રમણબાબુ અને પરોણો યથાસમય જમવા બેઠા. પીરસવાનું કામ બુઢીને સોંપ્યું—હું અજાણ્યા લોકને પીરસતી નહોતી.

બુઢી પીરસતી હતી, હું રાંધણીમાં હતી, એવામાં કંઈક ગરબડ જાગી. રમણ બાબુ બુઢીને ધમકાવતા હતા. એક દાસીએ રાંધણીમાં આવી કહ્યું, “જાણી જોઇને માણસને સતાવે છે !”

મેં પૂછ્યું, “શું થયું છે ?”

દાસીએ કહ્યું, “બુઢી નાના શેઠની વાડકીમાં દાળ રેડતી હતી તે જોવા છતાં પણ ‘ઉંહું, ઉંહું’ કરી તેમણે હાથ આડો ધર્યો અને બધી દાળ હાથ ઉપર પડી.”

પણે રમણબાબુ બ્રાહ્મણીને ધમકાવતા સંભળાયા, “પીરસતાં નહિ આવડે તો શું કામ આવી ? બીજા કોઇને થાળ નહિ અપાય ?”

રામરામબાબુ બોલ્યા, “તારું કામ નથી. જા, કુમોને મોકલ.”

બાપુ ત્યાં નહોતાં એટલે મનાઇ પણ કોણ કરે ? આણીગમ ખુદ શેઠનો હુકમ, અનાદર કેમ થાય ? જાઉં તો બાપુ ગુસ્સે થાય એ પણ ચોક્કસ. બુઢીને બેચાર વાર સમજાવી પટાવી કહ્યું કે “જરા સાવચેતીથી પીરસજે, જા.” પણ બ્હીકની મારી તે ફરીથી જરા કબૂલ થઈ નહિ. આખરે હાથ ધોઇ, મોં લૂછી, સાફસુફ કરી, લૂગડું બરાબર પહેરી, અને ધુમટો તાણીને હું પીરસવા નીકળી. કોને ખબર કે વાત આમ બનશે ? હું મને પોતાને બહુ બુદ્ધિશાળી સમજતી હતી. હું નહોતી જાણતી કે સુભાષિણી મને એક હાટે ખરીદી બીજે હાટે વેચી જાય તેવી મારે માથેની હતી !

મેં ધુમટો તાણ્યો હતો, પણ ધુમટાથી કંઈ સ્ત્રીજાતિનો સ્વભાવ ઠાંક્યો રહે ? ધુમટામાંથી પહેલાંતો મેં પરોણાને બરાબર જોઇ લીધો.

તેની ઉંમર ત્રીસેક વરસની લાગતી હતી. હતો પણ ગોરો અને બહુજ દેખાવડો ! હું બેઠામ બની માંસતું તપેલું હાથમાં ધરી ઉભી

રહી ! ધુમટામાંથી હું તેને જોઈ રહી હતી, તેજ વખતે તેણે મેં ઉચું કયું. તે પણ સમજી ગયો કે હું ધુમટામાંથી તેના તરફ તાકીને જોતી હતી. મેં કંઈ જાણીજોઈને ઇચ્છાપૂર્વક તેના તરફ કોઈપણ જાતનો કુટીલ કટાક્ષ કર્યો નહોતો. એટલું પાપ આ હૃદયમાં નહોતું. સારે તો સાપ પણ જાણીજોઈને રવેચ્છાથી ફેણ કાઢતો નહિ હોય ! ફેણ કાઢવાનો વખત થાય એટલે તે આપોઆપજ નીકળી આવતી હશે ! બનવાજોગ છે કે સાપ પણ પાપહૃદય નહિ હોય ! આવીજ કંઈક ઘટના બની રહી હતી. તેણે પણ મારો કુટીલ કટાક્ષ જોયો હોય એમ લાગ્યું. પુરૂષો કહે છે કે અંધકારમાં મૂકેલા દીવાની માફક રમણીનો કટાક્ષ ધુમટામાં વધારે તીવ્ર દેખાય છે. હું ધારું છું કે તેણે પણ એવોજ કંઈક અનુભવ લીધો હશે. ધીમેથી હસી તેણે મેં નીચું કયું. તે હાસ્ય મેં એકલીએજ દીઠું. બહુજ માંસ તેની થાળીમાં પીરસી હું ચાલી આવી !

હું કંઈક શરમાઇ, કંઈક એચેન થઇ. સઘવા હોવા છતાંએ હું જન્મવિધવા ! લગ્ન વખતે ફક્ત એકજવાર સ્વામિને જોયા હતા—એટલેજ જોખનની સઘળી ઇચ્છાઓ અપરિતૃપ્ત-અધૂરી હતી. આમ ઉડાં પાણીમાં પથરો પડવાથી થતા વમળ જોઇ મને બહુ દુઃખ થયું. મનમાં મનમાં નારિજન્મને હજાર ધિક્કાર દીધા; મનમાં ને મનમાં મારી જાતને હજાર ધિક્કાર દીધા; મનમાંજ મરી ગઇ.

રાંધણીમાં પાછી આવી સારે મને લાગ્યું કે મેં એમને અગાઉ કેથે જોયા છે. સંદેહ દૂર કરવા ફરીથી પદડામાંથી તેમને જોવા ગઇ. ધ્યાન દઇને જોયા, જોઇને મનમાં ને મનમાં બોલી, “ ઓળખ્યા ! ”

આ વખતે રામરામબાબુએ એક બે ચીજો ફરીથી લાવવા ખૂબ મારી. માંસની જાતજાતની વાણીઓ બનાવી હતી તે લઇ ગઇ. જોયું તો તેમણે પેલો કટાક્ષ મનમાં રાખ્યો હતો. રામરામ દત્તને કહ્યું, “ રામ-રામબાબુ, તમારી રસોઇયણને કહો કે રસોઇ-સારી થઇ છે.”

રામરામે અંદરખાનેની વાત સમજ્યા વગરજ કહ્યું. “ હા, એ સાચું રાધે છે.”

મેં મનમાં ને મનમાં કહ્યું, “ તમારું તોફાન રાધે છે ! ”

પરોણાએ કહ્યું, “આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આપને ઘેર એક બે ચીજ અમારા દેશમાં થાય તેવીજ બનાવી છે.”

હું મનમાંજ બબડી, “ઓળખ્યા!” મેં ખરેખર બે વાણી અમારા દેશના રિવાજ મુજબજ બનાવી હતી.

રામરામ બોલ્યા, “બનવા જોગ છે. એ અમારા દેશની નથી.”

આ સાંભળી તે ચમક્યા. એક વાર મારા તરફ જોઇ પૂછ્યું, “તારું ગામ કયું?”

મારી એક મુઝવણ: જવાબ દેવો કે નહિ? નકકી કયું? કે દેવો.

મારી બીજી મુઝવણ: સાચું કહેવું કે જૂઠું? ઠરાવ્યું કે જૂઠું કહેવું. એમ શા માટે ઠરાવ્યું તે તો જોણે સ્ત્રીલોકના હૃદયને ચાતુર્ય-પ્રિય અને વક્ત્રપથગામી બનાવ્યું તેજ જાણે. મને લાગ્યું કે જરૂર પડે ત્યારે સાચી વાત કહેવાનું મારા હાથમાંજ હતું. હાલ તરત તો લખતુંજ કહી જોઉં. આમ વિચાર કરી જવાબ દીધો, “મારું ગામ કાળાદીઘી.”

તે ચોક્યા. થોડો વાર રહીને ધીમેથી પૂછ્યું, “કંઈ કાળાદીઘી? ધાડપાડુની કાળાદીઘી?”

મેં કહ્યું, “હા.”

તેણે બીજું કંઈ પૂછ્યું નહિ.

માંસની તપેલી હાથમાં ધરી હું ઉભી રહી. આમ ઉભા રહેવું એ ઠીક નહિ તેનુંએ ભાન રહ્યું નહિ. હમણાંજ મારી જાતને હજાર ધિક્કાર દીધા હતા તે પણ ભૂલી ગઇ. મેં જોયું કે પરોણાજી પણ બરાબર ખાતા નહોતા. રામરામ દત્તે કહ્યું, “ઉપેંદ્રબાબુ! ખાતા કેમ નથી?” આટલુંજ સાંભળવાનું મારે બાકી હતું. ઉપેંદ્રબાબુ! નામ સાંભળતાં પહેલાંજ હું પામી ગઇ હતી કે એ મારા વરજ હતા!

રાંધણીમાં જઇ તપેલું ફેંકી દઇ, લાંબે વખતે એક વાર તો હું ખુશખુશ થતી બેઠી. રામરામબાબુ બોલ્યા, “શું પડ્યું?”

પ્રકરણ ૧૨ મું.

હારાણી ગંભીર અને છે.

અહિંથી આ વાર્તામાં મારે મારા વરતું નામ વારંવાર લેવું પડશે. તમારામાંથી પાંચ રસિક છોકરીઓ એક કમીટી ભરી બેસો અને વિચાર કરીને જણાવો કે મારા વરના નામ માટે મારે કયા શબ્દનો ઉપયોગ કરવો ? શું પાંચ દશ વાર “સ્વામિ” “સ્વામિ” કહી તમારા કાન બાળું ? અથવા સુધરેલાઓને સુધરે ચાલી ‘તેમને’ ઉપેન્દ્ર કહી, બોલાવું ? નહિ તો “પ્રાણનાથ,” “પ્રાણકાન્ત,” “પ્રાણેશ્વર,” “પ્રાણપતિ,” તેમજ “પ્રાણાધીક”ની હારામાળા છોડું ? જે આપણા સાથી પ્રિય સંબોધનને પાત્ર, જેને ઘડી ઘડી બોલાવવાનું મન થાય, તેને શું કહી બોલાવવા તેનીજ મુઠ વાત આપણી ભાષામાં ન મળે ! મારી એક સખી નોકરચાકરોનું જોષને, પોતાના વરને “બાણ” કહી બોલાવતી, પણ ખાલી “બાણ” શબ્દમાં મીઠાશ નહોતી તે દુઃખ ટાળવા “બાણુરામ” કહી ધણીને બોલાવવા લાગી ! મને મન થાય છે કે હું પણ તેમજ કરું.

માંસનું તપેલું ફેંકી દઇ મનમાંજ ગાંડ વાળી કે વિધાતાએ ગયલું ધન પાછું મેળવી આપ્યું છે તો હવે તે હાથમાંથી જતું કરવું નહિ. બાળિકાની માફક શરમમાં રહી સર્વનાશ કરીશ નહિ.

આ નિઃશ્વર કરી હું એવી જગાએ જઈને ઉભી કે જ્યાં ભોજન-ગૃહમાંથી બહાર જતી વેળાએ જે કાંઈ આમતેમ જોતું જાય તેની નજર મારી ઉપર પડ્યા વગર ન રહે. જતી વખતે હું ત્યાં ઉભી હોઉં અને “એ” મને જોયા વગરજ ચાલ્યા જાય, તો તો એમજ સમજાવે કે મારી એક કુડી વરસની ઉંમર થઇ તોએ હું પુરુષચરિત્ર જરાપણ સમજી નથી ! હું ખુલ્લેખુલ્લું કહું છું, તમારે જોષએ તો મને ઇપ્પકા આપજો, હું નીચે સૂધી ઘુમટો તાણીને ઉભી હતી. વાત લખતાં મને શરમ લાગે છે, પણ મારી જગાએ તમે હોત તો શું કરતે ?

સાથી પહેલાં રમણબાણુ ગયા; જાણે બધું બરાબર છે કે નહિ તેની ખબર રાખતા હોય તેમ ચોતરફ જોતા જોતા ગયા. તેની પાછળ રામરામબાણુ આમતેમ જોયા વગર નીચી મુડીએ ચાલ્યા ગયા. છેલ્લે

ગયા મારા સ્વામિરાજ, જાણે કાઢને શોધતા હોય તેમ તેની આંખો ચારે દિશામાં નજર કરી રહી હતી. તેમની મારી ઉપર નજર પડી, એટલે મેં જાણી જોઈને—શું કહું ? કહેતાં મને શરમ લાગે છે— સાપનો ચક્રવિસ્તાર જેમ સ્વભાવ સિદ્ધ, અમારો કટાક્ષ પણ તેવો જ ! જેને મેં મારા વર તરીકે ઓળખી કાઢ્યા તેની ઉપર જરા વધારે ઝેર કેમ નહિ નાંખું ? ધારું છું કે પ્રાણનાથ ધાયલ થઈને બહાર ગયા.

હવે મેં હારાણીની મદદ લેવાનું નક્કી કર્યું. એકાંતમાં બોલાવતાં જ તે આવી અને મોટેથી હસતી હસતી બોલી, “હેં બહેન, પીરસતી વખતે પેલી બામણીનો ફૂંજો તથો તે ખખર કે ?” જવાબની રાહ જોયા વગર જ તે પાછું ખડખડ હસવા લાગી.

મેં કહ્યું, “ખખર છે, પણ તને તે વાસ્તે બોલાવી નથી. માઈ એક કામ કર, જાંઘીબર તારો પાડ માનીશ. આ બાણુ ક્યારે જવાના છે તેની મને ખખર લાવી દે.”

હારાણીની હાસી એકદમ બંધ થઈ ગઈ ! જાણે ધુમાડથી આંત્રિ ઢંકાઈ ગયો. ગંભીર થઈને તેણી બોલી, “છીઃ, દિદ્દિકાકુરણુ ! તમનેયે એ રોગ છે એવો આજે જ જાણ્યું !”

મેં હસીને કહ્યું, “માણસના બધા દિવસ સરખા જાય નહિ. હમણાં તારી મહેતાગીરી રહેવા દે. કહે, માઈ કામ તું કરશે કે નહિ?”

હારાણીએ જવાબ દીધો, “મરી જાઉં તોએ એ કામ નહિ કરું.”

હું હારાણી પાસે ખાલી હાથે ગઈ નહોતી. પગારના રૂપીઆમાંથી પાંચ તેના હાથમાં મૂકી કહ્યું, “આ કામ તારે કરવું જ પડશે; મારા સમ, નહિ કરેતો !”

હારાણી રૂપીઆ ફેંકી દેવા જતી હતી પણ તેમ નહિ કરતાં પાસે જ ચુલો લીપવાની માટી પડી હતી તેની ઉપર આસ્તેથી મૂકી દીધા. પછી ધણી જાન ગંભીર સ્વરે, બીલકુલ હસ્યા વગર, બોલી, “તમારા રૂપીઆ ફેંકી દીધા હોત, પણ અવાજ થતાં કંઈ જોવા જેવું થઈ જાય તેથી આસ્તે આસ્તે અહીં મૂક્યા છે. લઈ લ્યો. ફરીથી આવી વાત મારી પાસે કરતાં ના.”

હું રડી પડી. આખા ઘરમાં હારાણી એક વિશ્વાસુ, ખીજ કોઈનો ભરોસો નહિ. હવે કહું કેને ? મારા રડવાનું ખરું કારણ તેને ખબર નહોતું, પણ તેને દયા આવી અને પૂછ્યું, “રડે છે શું કામ ? એ કોઈ તમારા સગા થાય છે ?”

મન થયું કે હારાણીને પેટ ખોલી વાત કરું. પણ તેના માનવામાં નહિ આવે અને વખતે ગોલમાલ કરી બેસે તો ? ખૂબ વિચાર કરી જોતાં મને લાગ્યું કે સુભાષિણી સિવાય મારે ખીજો કોઈ આશ નહોતો; તેજ મારી બુદ્ધિ, તેજ મારી રક્ષાકારિણી. તેની પાસે જઈ બધી વાત કહું અને તેની સલાહ લઉં. હારાણીને કહું, “સગા થાય છે, ધણાજ અતલગના. બધી વાત તને કહું તો તું માનશે પણ નહિ. પણ એટલી ખાત્રી આપું છું કે એમાં કંઈ વાંધા જેવું નથી.”

“કંઈ વાંધા જેવું નથી !” મારે પક્ષે તો કંઈજ વાંધા જેવું નહોતું, પણ હારાણીને પક્ષે વાંધાભર્યુંજ ગણાય. ત્યારે તેને શું કામ કાદવથી ખરડવી ? આ વખતે પેલું “મળવ્યા જીવ મલ” તાળું ગીત પાછું યાદ આવ્યું. કુતકે મન મનાવ્યું. જેની દુર્દશા થઈ હોય તેને પોતાના ઉદ્ધારને વાસ્તે કુતકનોએ આશરો લેવો પડે !

મેં હારાણીને ફરીથી કહું, “કંઈ વાંધા જેવું નથી.”

“તમારો તેની સાથે મેળાપ કરાવી આપવો પડશે ?”

“હા.”

“ક્યારે ?”

“રાતે, બધાં સૂઈ જાય પછી.”

“એકલા ?”

“એકલા.”

“મારા બાપથીએ ન બને.”

“અગર વહુ-દાકુરાણી તને કહે તો ?”

“તમારી તો અક્કલ જતી ગઈ છે. તે ફૂલની ફૂલવધુ, સતી લક્ષ્મી. તે શું આ વાતમાં હાથ ધાવશે કે ?”

“એ બધી પંચાત જવા દે. કહે કે તેની અનુમતિ મળે તો તું આ કામ કરશે કે નહિ?”

“કરીશ. પણ તમારા રૂપીઆ નથી જોઈતા. લઈ લ્યો લાંથી.”

“વારૂ. જરૂર પડે તને પાછી બોલાવીશ.”

આંખો લૂંછી હું સુભાષિણીની શોધમાં ગયો. તે એકાંતમાં જ મળી ગયો. મને જોઈને તેનું મોં સવારના કમળની માફક ખીલી ઉઠ્યું, પુષ્પથી ભરેલી ઘટા જેવું તેનું આમું શરીર ચંદ્રોદયે નદીનો રોહ જેમ ઝગઝગે તેમ આનંદથી ઉછળી રહ્યું. મને જોઈ હસતી હસતી મારી પાસે આવી અને ધીમેથી કાનમાં પૂછ્યું, “કેમ, બોળખ્યા કે?”

હું તો જાણે આકાશમાંથી તૂટી પડી. શુધળુધ ઠોકાણે આવી એટલે પૂછ્યું, “તમે કેમ બપડ્યું?” મોં મલકાવી સુભાષિણીએ જવાબ દીધો, “લે, તે તું શું એમ સમજી કે તારો સોનાનો ચાંદ આપો-આપજ તારા હાથમાં આવીને પડ્યો? અરે અમે જઈને આકાશમાં જાળ પાથરી ત્યારે તો તારો સોનાનો ચાંદ પકડાયો!”

“અમે કોણ કોણ? તમે અને ર-બાણુ?”

“નહિ તો બીજા કોણ? તારા સ્વામિ અને સસરાનાં નામકામ તને પૂછ્યાં હતાં તે યાદ છે? તે સાંભળતાંજ બાણુએ બોળખી કાઢ્યાં. ઉ-બાણુનો એક મોટો કેસ ‘એમના’ હાથમાં છે, એટલે તેનું બહાનું કાઢી તારા ઉ-બાણુને અહીં કલકત્તે બોલાવ્યા. પછી દીધું જમવાનું નોતરું.”

“પછી ભુઠી પાસે હાથ ઉપર દાળ રેડાવી?”

“તેયે અમારુંજ કારસ્થાન!”

“મારી બોળખ ‘તેમને’ આપી છે કે?”

“સત્વનાશજ થાયને! બોળખ તે કેમ અપાય? ધાડપાડુઓ તને ઉપાડી ગયા; પછી ક્યાં ગયો, શું થયું તે કોને ખબર? એમ ભાળ મળે એટલેજ કંઈ થોડી તને ઘેર તેડાવી લે? અમે તો તારા વરને ગોતી આપ્યા. ર-બાણુ કહેછે કે હવે તું તારું ફોડી લે.”

“ એકવાર કપાળ ફૂટી જોઈશ, નહિતો પછી ફૂળી મરીશ. પણ મારી સાથે મુલાકાત થાયતો હું કંઈ કરુંને ? ”

“ ક્યારે મળવું છે ? ક્યાં મળશે ? ”

“ તમે આટલું બધું કયું ? તો એટલુંયે કરો. ‘તેમને’ મુકામે જઈને તો મળાય નહિ. કોણ લઈ જાય ને કોણ ઓળખાવે ? અહીંજ મળાય એવું કંઈ કરો.”

“ ક્યારે ? ”

“ રાતે, બધાં સૂઈ જાય ત્યારે. ”

“ અભિસારિકા ? ” ૧

“ તે વગર કંઈ છૂટકો છે ? ખોટું પણ શું ? છેતો મારો વરજ કેની ? ”

“ ખોટું જરાએ નથી. પણ રાતે તેને અહીં રોકવા પડશે. કલકતામાંએ તેનું ઘર છે એટલે એ કેમ અને ? જોઈ, એકવાર બાબુ સાથે મસલત કરી જોઈ. ”

સુભાષિણીએ રમણબાબુને બોલાવ્યા. તેની સાથે જે વાતચીત થઈ તે આ પ્રમાણે: “રમણબાબુ કેસને લગતાં કાગળિયાં હમણાં હાથમાં નહિ લેતાં કંઈ બહાનુ કાઢી ઉંચા મૂકશે અને ઉ-બાબુને તે માટે સાંજે પાછા બોલાવશે. તે વખતે કાગળપત્રો જોતાં જોતાં રાત પાડી દેશે અને વાળુ માટે આગ્રહ કરશે. ત્યાર પછી તને જો કંઈ વિદ્યા આવડતી હોય તો તેની ઉપયોગ તું કરી લેજે. રાતે અહિં રહેવાને તો અમારાથી તેને કેમ કહેવાય ? ”

મેં કહ્યું, “ તે નોતરું હું દ્રષ્ય, તમારે દેવું નહિ પડે. મેં એવું જાદુ કરી રાખ્યું છે કે મારું નોતરું તે સ્વીકારશેજ. એક બે આંખ મારી છે અને ‘તેમણે’ પણ તેનો વળતો જવાબ દીધો છે ! માણસ કંઈ ઠીક નથી ! પણ મારું નોતરું તેને દઈ કેવી રીતે ? એક ચીઠી લખું, પણ તે પહોંચ્યાડે કોણ ? ”

“ કોઈ આકર સાથે મોકલજે.”

૧ જે સ્ત્રી પોતાના ચારને મળવા જતી હોય તે ‘અભિસારિકા’ કહેવાય છે.

“જન્મોજન્મ સ્વામિ ન મળે તો ભલે, પણ કોઇ મરદ સાથે તો એ વાત ન કરે.”

“ઠીક, તો કોઇ દાસીને કહે.”

“દાસી વિશ્વાસુ કંઈ છે? કંઈ ગરબડ થઈ ગઈ તો બાળ હાથથી જાયને?”

“હારાણી વિશ્વાસપાત્ર છે.”

“હારાણીને વાત કીધી. વિશ્વાસપાત્ર એટલેજ નારાજ. કહે છે તમારી સૂચના વગર નહિ જઈ. મારાથીએ તમને કેમ કહેવાય કે એને મોકલો? મરું તો હું એકલીજ મરું.” મારી આંખમાં પાછાં ઝળઝળાં આં બરાબ આવ્યાં.

સુભાષિણીએ લાંબો વિચાર કરી કહ્યું, “સાંજે હારાણીને મારી પાસે મોકલજે.”

પ્રકરણ ૧૩ સું.

મારે એકઝામનેશન દેવી પડે છે.

સાંજે મારા વર કાગળિયાં લઈ રમણબાણુ પાસે નિયમિત વખતે આવ્યા. તે ખબર મળતાંજ હારાણી પાસે જઈ એકવાર ફરીથી હું તેને હાથેપગે પડી. તેતો બસ એકજ વાત પકડી બેઠી કે “વહુદિદિ કહે તોજ એ કામ કરે. તારેજ જાણું કે દાળમાં કંઈ કાળું નથી.” મેં કહ્યું, “તારે જોઈએ તેમ કર—મને ખૂબ દુઃખ થાય છે.”

આ સૂચના મળતાંજ હારાણી હસતી હસતી સુભાષિણી પાસે દોડી. હું તેની રાહ જોતી બેઠી. થોડે વારે દાસીનો કુવારો ઊડતી, વિખરાયલા બાળ સમા કરતી, અને હાંફતી હાંફતી તે પાછી આવી. મેં પૂછ્યું, “કેમ, કંઈ ખૂબ હસે છે?”

તેણે કહ્યું, “બહેન, એવી જગાએઓ માણસને મોકલાય? આ મરી ચાલી, બીજું શું?”

“કેમ, શું થયું?”

“હું જાણું કે વહુદિદિના ઓરડામાં ઝાડુ નહિ હોય, માટે લાવ ઝાડુ લઈને જઈ ને સાફસુફ કરી આવું. ત્યાં જઈને જોયું તો વહુદિદિની પાસેજ કોઈ જઈને ઝાડુ મૂકી આવેલું. મેં જઈને પૂછ્યું કે ‘જઈ કે?’ તેવાજ વહુદિદિ ઝાડુ લઈને મને મારવા આવ્યાં. નશીબજોગે નાસતાં આવડતું હતું એટલે ત્યાંથી લાગી છટી. નહિતો ઝાડુ ખાતી ખાતી મરીજ જતે, બીજું શું? એક બે ફટકા વાંસામાં એવા પડ્યા છે—જીવો તો ખરાં, શોળ પડ્યાછે કે નહિ?”

હારાણીએ હસતાં હસતાં મને પીઠ દેખાડી. સાફ જૂઠી વાત—શોળ બોળ કંઈ નહોતા. પછી તે બોલી, “ચાલો બોલો, શું કામ છે? હું કરી આવીશ.”

“ઝાડુ ખાધું તો પણ?”

“ઝાડુ માયું, કંઈ મનાઈતો નથી કીધી?”

“ઝાડુ તે મનાઈ નહિ?”

“જીવો, દિદિમણી, વહુદિદિ ઝાડુ મારતાં હતાં ત્યારે તેમના હોઠના ખૂણામાં એક જાતનું હાસ્ય હતું. બોલો હવે, કામ શું છે?”

મેં કાગળની એક કાપલી લઈ તે ઉપર લખ્યું:—

“મેં આપને મારો પ્રાણ સમર્પણ કર્યો છે. સ્વીકાર કરશો? જો કરો તો આજે રાતે અહીંજ સુજો. ઓરડાના પારણા ખુલ્લાં રાખજો.—પેલી રસોઈયણ.”

પત્ર લખતાં તો લખ્યો પણ શરમ એવી લાગી કે જાણે તળાવમાં પડીને ડૂબી મરું કે અંધારામાં સંતાઈ બેસું. વળી થયું કે એમ શું કામ કરવું? વિધાતાએ નશીબમાં આવુંજ લખ્યું હશે. પ્રભુ કોઈ કૃપાવતીને આવું દુઃખ કોઈ દહાડો દેખાડે નહિ.

ચીઠી બીડી હારાણીના હાથમાં મૂકી કહ્યું, “જરા ઉભી રહે.” સુભાષિણીને જઈને કહ્યું, “જરા દાદાબાણને અહીં બોલાવી લ્યો. આવે એટલે કંઈ વાત કરી પાછા વિદાય કરજો.” સુભાષિણીએ તેમ કયું. રમણબાણ ઉઠીને આવ્યા એટલે મેં હારાણીને કહ્યું, “જા, જલ્દી જા.” તેણી ગઈ. થોડાવાર રહીને ચીઠી પાછી લાવી. તેના એક ખૂણામાં લખ્યું

હતું, “ ઠીક.” મેં પછી હારાણીને કહ્યું, “ આટલું કયું” તો થોડું વધારે. બે પહેર રાત બધ એટલે આવીને તેમનો સુવાનો ઓરડો મને દેખાડી જન્ને.”

“ ઠીક, પણ કંઈ ઘેંટાળો તો નથીને ? ”

“ જરાએ નહિ. એ પેલા ભવે મારા સ્વામિ હતા.”

“ રામ જાણે પેલા ભવે કે આ ભવે, મારા બેઝાંમાં કંઈ અરાબર ઉતરતું નથી.”

મેં હસતાં હસતાં કહ્યું, “ ચૂપ.”

હારાણી હસીને બોલી, “ જો આ ભવના હશે તો પાંચસો રૂપીઆ ઇનામ લખશ. ત્યાં વગર આ ઝાડુના શોળ રૂઆવાના નથી ! ”

મેં જમને સુભાષિણીને સઘળી વાત કહી. સુભાષિણી સાંસુને કહી આવી કે “ આજે કુમેના જીવને સારું નથી એટલે તેનાથી રાંધવાનું બનશે નહિ. સોનાની મા પાસેજ રાંધાવજો.”

સોનાની મા રાંધવા ગઇ. સુભાષિણી મને પોતાના રૂમમાં લઇ ગઇ અને અંદરથી આરણાં બંધ કર્યાં. મેં પૂછ્યું, “ એ શું ? મને કેદ કેમ કીધી ? ” સુભાષિણીએ જવાબ દીધો, “ તને શલ્યગારવા.” એમ કહી મારું મોં ધોષને લૂછી કાઢ્યું. માથામાં સુગંધી તેલ ઘાલી ચોટલો હોળ્યો અને ફક્કડ અંબોડો બાંધ્યો. પછી કહ્યું, “ આ મુલ-ફાની કીમત એક હજાર રૂપીઆ ! વખત આવે એ હજાર રૂપીઆ મોકલી દેજો ! ” ત્યારબાદ પોતાનું એક સ્વચ્છ, રમણીમનોહર વસ્ત્ર મેં ના કહેવા છતાં જોર કરી પહેરાવવા મંડી. તે એવી ખેંચતાણુ કરવા લાગી કે રખેને હું દિગંબર થઇ જાઉં, એ ભયે મારે તેની મર-જીને તાબે થવું પડ્યું. પછી પોતાનાં ધરણાં મને પહેરાવવા લઇ આવી. મેં કહ્યું, “ હું એમાંનું કંઈજ પહેરીશ નહિ.”

એ માટે જજરી ખેંચતાણુ થઇ. આખરે મને મક્કમ જોઇ તેણીએ કહ્યું, “ તારે એક બીજો સુટ લાવી રાખ્યો છે તે પહેર.” એમ કહી કુલની એક જાબડી લઇ આવી. તેમાંથી મલ્લિકાપુલની કળીના કંઈક કાઢી મારે હાથે બાંધ્યાં. તેનીજ તાવીજ અને તેનાજ બાબુબંધ પહેરાવ્યાં.

ગળામાં તેનીજ એક મોહનમાળા ધાલી. ઉપરથી એક જોડ નવાં એરિંગ ખહાર કાઢી બેલી, “મારા ગાંઠના પૈસા ખરચી બાથુજી મારફતે એ ખાસ તને ભેટ આપવા માટે મંગાવ્યાં છે. જ્યાં હોય ત્યાં એ પહેરી તું મને યાદ કરજે. કાણુ જાણે, ખેંદન, આજ પછી આપણે પાછાં મળીએ કે નહિ—ભગવાન કરે ને મળીએ—માટેજ આજે તને આ એરિંગ પહેરાવું છું. તું ના કહેશે તે ચાલશે નહિ.” બોલતાં બોલતાં સુભાષિણીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. મારી આંખ પણ ભરાઇ આવી. હું ના કહી શકી નહિ. સુભાષિણીએ બહુ હોંસથી એરિંગ મને પહેરાવ્યાં.

શણુગાર ખલાસ થયો એટલે એક દાસી આવી સુભાષિણીના છોકરાને ત્યાં મૂકી ગઇ. તેને બોળામાં બેસાડી મેં એક વાર્તા કહેવા માંડી, તે સાંભળતો સાંભળતો તે ઊંઘી ગયો. દરમ્યાન મને એક દુઃખની વાત સાંભરી આવી જે સુભાષિણીને કહ્યા વગર રહેવાયું નહિ. મેં કહ્યું, “પતિદેવ મળ્યા એટલે હું તો જાણે રાજી, પણ મારા મનમાં તેમને વિષે સારો અભિપ્રાય બેસતો નથી. હું તો જાણું છું કે એ મારા વર છે એટલે જે કંઇ કરવા ધાયું છે તેમાં કંઇ ખોટું જોતી નથી. પણ સ્વામિજીએ મને ઓળખી હોય એમ લાગતું નથી. મેં તો તેમને પુખ્ત ઉમરે જોયલા એટલે તરત ઓળખી કાઢ્યા. પણ તેમણે મને જોઇ ત્યારે હું તો માત્ર અગીઆર વરસની છોકરી હતી, એટલે આજે મને ઓળખી શકે એ સંભવિત નથી. માટેજ મને પરત્વી જાણુવા જતાં તે મારી ઉપર લોભાઇ ગયા એ જાણી તેમની ચાલચલગત વિષે મને હલકો અભિપ્રાય બાંધવો પડે છે. પણ તે ધણી, હું ધણિયાણી—તેમને વિષે હલકો વિચાર લાવવો એ મારી ફરજ નથી એમ સમજી એ વાત હાલ તો પડતી મૂકું છું, પણ મેં નક્કી કર્યું છે કે પ્રસંગ મળતાંજ તેમની એ કુટેવ છોડાવીશ.”

મારી વાત સાંભળી સુભાષિણીએ કહ્યું, “તારા જેવી વાંદરી ઝાડ પર નહિ હોય ! જોતી નથી એની ઘેરી નથી તે ?”

“અને મારેયે ધણી નથી તેનું કેમ ?”

“તારું નખોદ જાય, મરદ અને ચોરત બેઉ સરખાં ? જા, તું જાણે

કમીસરિયેટનાં કંટ્રાક્ટ લઇ પૈસા કમાઇ આવ, જોઈ?”

“ભલે. એ ઘેર એસી પેટે બાળક ધરી સુવાવડ ભોગવે તો હું કમીસરિયેટમાં કમાવા જાઉં ! જુદેન, જેનાં કામ તે તેજ કરે. મરદ જેવા મરદ થઇને બસ આટલોજ સંયમ ?”

“એસ, હવે ગાલ્લી ના થા. પહેલાં ઘેરતો જા, પછી જોઇએ તો ઘરને આગ લગાડી બાળી મૂકજે. એ વાત પડતી મૂક. સ્વામિનું દિલ કેવી રીતે જીતી લેશે તેની એકઝામિનેશન આપ, જોઈ? એ વગર તારી ગતિ નથી.”

થોડો વાર વિચાર કરી મેં કહ્યું, “એ વિદ્વાતો કદી શીખી નથી.”

“ત્યારે મારી પાસેથી શીખ. ખબર છે કે હું એ શાસ્ત્રમાં પંડિત છું ?”

“તેતો માલમ પડે છે.”

“લે, ત્યારે શીખ. તું જાણે મરદ. હું તને કેવી રીતે ફાસલાવું છું તે જાણે !”

એમ કહી કાળમુખીએ લાંબો ધુમટો તાણ્યો. પોતાને હાથે તૈયાર કરેલું પાન કાળજીથી લાવી મારી આગળ ધર્યું. રમણાચુને વાસ્તે ખાસ તૈયાર કરેલું એ પાન, બીજા કોઇને તેણી આપતી નહોતી એટલુંજ નહિ પણ પોતેએ લેતી નહિ. રમણાચુનો હૂકો ત્યાં પડ્યો હતો તે તૈયાર કરી મારી પાસે લાવી મૂક્યો. પછી પુલ સંજોડો એક પંખો લઇ મને પવન નાંખવા બેઠો. આ હીલચાલથી તેના હાથની બંગડીઓમાંથી મધુર સંગીત છૂટ્યું.

મેં કહ્યું, “જુદેન, એતો દાસીપણું—દાસીપણાની વિદ્વામાં હું કેવી કુશળ છું તે દેખાડવાને માટેજ મેં એમને આજે ધર્યાં છે કે ?”

સુભાષિણીએ જવાબ દીધો, “આપણે દાસી નહિ તો કોણ ?”

મેં કહ્યું, “જ્યારે વ્હાલ ઉભરી આવશે ત્યારે ખુશીથી દાસીપણું કરીશ. તારે પંખો નાંખીશ, પગ ચાંપીશ, પાનખીડી બનાવી દઇશ, અને હૂકોએ ભરી આપીશ. આજે તો એ બધી વાત જવા દો.”

સુભાષિણી હવે મારી પાસે આવીને બેઠી. મારા હાથમાં હાથ મેળવી મીડીમીડી ગુફતેશ કરવા લાગી. શરૂઆતમાં તો હસતી હસતી, પાન આવતી આવતી, કાનનાં કુંડળ દોળાવતી દોળાવતી, અમારા ચીયાંબીબીનાં નાટકને ધજતી વાત તેણે કીધી. પણ થોડાવારમાંજ તે એ સોંગ ભૂલી ગઇ અને સખીલાવથી બોલવા લાગી. મારી સાથે થનાર વિયોગની વાત સાંભળી તેની આંખમાં ઝળઝળાયાં ભરાઇ આવ્યાં. તેને રાજી કરવા મેં વાત ફેરવીને પૂછ્યું, “તમે શીખવ્યું એતો સ્વીલોકનું અંત્ર.^૧ પણ હવે ઉ-આખુ ઉપર મારે કયું હથિઆર છોડ્યું?”

સુભાષિણીએ હસતાં હસતાં જવાબ દીધો, “લે ત્યારે, મારૂં અંત્રાંત્ર પણ શીખી લે.”

એમ કહી હુચ્ચીએ પોતાના બેઠે હાથ મારા ગળામાં નાંખ્યા અને મારું મોં પોતાના તરફ ખેંચી ખુબ જોરથી મુખચુંબન કર્યું. તેની આંખમાંનું એક અશ્રુબિંદુ આ વખતે મારા ગાલ ઉપર પડ્યું. તેનાથી છૂટા થઇ, ગાલ લૂછતાં લૂછતાં મેં કહ્યું. “બહેન, તમે તો સંકલ્પ થયા પહેલાંજ દખલા આપવાનું શીખવે છો!”

સુભાષિણીએ કહ્યું, “તે વગર તને વિદ્યા નહિ આવડે. ચાલ વાર, શું શીખી? પરીક્ષા આપ, જોઉં? એમ સમજ કે હું જાણે તારા ઉ-આખુ!” એમ કહી જઈને સોફા ઉપર લેટી ગઇ. હસવું રોકવા લૂગડાથી મોં ઢાંક્યું. તે બંધ થયું એટલે મારા તરફ આંખ મારી પાછી સોફા ઉપર ઢળી જઈને હસવા લાગી. થોડે વારે બોલી, “ઉભી છે કેમ! ચાલ, એકઝામિનેશન દે!” ત્યારે જે વિદ્યાનો પરિચય પાઠકને હવે પછી મળશે તેનો સુભાષિણીને પરિચય કરાવ્યો. મને ધકકો મારી હડમેલી મૂકતી સુભાષિણી બોલી, “નીકળ અહિંથી, પાપીષ્ઠા, ક્યાંથી આવી તું?”

મેં પૂછ્યું, “કેમ, બહેન?”

સુભાષિણી બોલી, “આ હાવભાવ આગળ મરદનું શું ગચ્છું? મરીને જનજ થાયને!”

“ત્યારે એકઝામિનેશન પાસ?”

“પહેલે નંબરે ! કમીસરિયેટના એક તો શું પણ એકસોને અગણોતેર મરદ પણ તારા હાવભાવ આગળ ટકવા મુશ્કેલ. તારા મરદનું માથું ફરી જાય.તો જરા બદામનું તેલ ધસજે, હૈંકે !”

“બહુ સારું. પગલાંના અવાજ ઢિપરથી જણાયછે કે બામુઓ વાળુ કરી રહ્યા છે. રમણુબાબુને અહીં આવવાની વેળા થઇ છે એટલે હું હવે વિદાય લઇશ. તમારો એક પાક મને બહુ ગમ્યો છે-પેટું મુખ્યુબન. આવો, એક વાર ફરીથી શીખું.”

અમે એક બીજના ગળામાં હાથ નાંખ્યા અને ગાઢ આલિંગનપૂર્વક મુખ્યુબન કયું. આવીજ સ્થિતિમાં ઉભાં રહી બેઉ જણ સારી પેડે રેયાં. આવી દિવલગી કંઈ રોજરોજ થાય ? અને તેયે સુભાષિણી જેવી આ વિદ્યાની એકરપટ સાથે ? મરીશ તોએ સુભાષિણીને બૂલીશ નહિ.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

મારી પ્રાણત્યાગની પ્રતિજ્ઞા.

હારાણીને ચેતવણી આપી હું મારા શયનગૃહમાં ગયો. બાલુઓ વાળુ કૂડી પરવારી ગયા હતા. એવે સમયે મોટી ગડબડ થઈ રહી. કોઈ કહે પંખો લાવો, કોઈ કહે પાણી લાવો, કોઈ કહે દવા લાવો, કોઈ કહે દાન-તરને ખોલાવો—આમ બધાજ ધમાલ કરતા હતા. હારાણી હસતી હસતી આવી. તેને મેં પૂછ્યું, “એ શું તોફાન છે?”

“પેલા બાલુ ખેલાન થઈ ગયા છે.”

“પછી?”

“હવે શુદ્ધિમાં આવ્યા છે.”

“પછી?”

“નમળાઈ ધૂણી છે. ઘેર જઈ શકે તેમ નથી એટલે અહીંજ મેકકખાનાની પાસેના ઓરડામાં સુવડાવ્યા છે.”

હું એમની ચાલાકી સમજી ગયો. હારાણીને કહ્યું, “બત્તિઓ બંધી બુઝાય, બધા ઉંઘી જાય, ત્યારે આવજો.”

“અસુખ થાય છે કે?”

“અસુખ નહિ તો તારું કપાળ? જા અહીંથી!”

હારાણી હસતી હસતી જતી રહી. મોડેથી બત્તિઓ બંધી હોળવાઈ ગઈ, બધા સુઈ ગયા, એટલે પાછી આવી મને તેડી ગઈ અને ઓરડા દેખાડી ચાલી ગઈ. હું ઓરડામાં દાખલ થયો. મેં જોયું તો તે એકલા સુતેલા હતા. નહોતી ખેચેતી કે નહોતી નબળાઈ. ઓરડામાં બે મોટા મોટા દીવા બળતા હતા, પણ તેની પોતાની રૂપરાશિયીજ આખા ઓરડામાં અજવાળું થઈ રહ્યું હતું. મનેયે બાલુ વાઘ્યાં; આનંદથી સરીર ઉછળી રહ્યું.

જેબનપ્રાપ્તિ પછી સ્વામિ સાથે વાતચીતનો મારે આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો. તેયે કેવું સુખ, તેવું વર્ણન હું કરી શકું એમ નથી. હું બહુ વાચાળ હતી, પણ ન્યારે તેમની સાથે પહેલવહેલી વાત કરવા મને ત્યારેજ મોઢામાંથી શબ્દ સરખોયે નીકળ્યો નહિ, માફ મેં શીવાઈ

ગયું, આખું શરીર ધુન્નવા લાગ્યું. હૃદય ધપ્ ધપ્ ધડકવા લાગ્યું, ગળું સુકાઇ ગયું. બોલાયું નહિ એટલે રડી પડી.

એ અશ્રુજળનો ભેદ તે સમજી શક્યા નહિ. તેમણે પૂછ્યું, “રડે છે કેમ? મેં તો કંઈ તને બોલાવી નથી; તુંજ ચાલી ચલાવીને મારી પાસે આવી છે, પછી રડે છે શું કામ?”

આ કડોર વાક્યથી મને મોટી મર્મપીડા થઇ. તેણે પોતાના મનમાં મને કૂલટા ધારી તે જાણી આંખનો પ્રવાહ ઓર વધ્યો. મન થયું કે હમણાંજ ઓળખાણ આપું—આ દુઃખ હવે ખમાતું નથી. પણ તરતજ વિચાર આવ્યો કે ઓળખાણ આપ્યા પછી જો તે મારી વાત નહિ માને, જો તેના મનમાં એમ આવે કે આતું ઘર કાળાદીઘી, જરૂર મારી સ્ત્રીના હરણની વાત એણે સાંભળી હશે એટલે આજે ઐશ્વર્યલોભથી ‘તમારી ભેરી છું’ એમ જૂકું અડાવે છે, તો પછી શી રીતે એમની ખાત્રી કરી આપીશ? આ કારણથી ઓળખાણ નહિ આપી. ઉડો નિશ્વાસ નાંખી, આંખનું પાણી લૂછી, તેમની સાથે વાતચીત કરવા તૈયાર થઇ. બીજી ત્રીજી વાતો કર્યા પછી તેમણે કહ્યું, “કાળાદીઘીમાયે આવી સુંદરી જન્મી છે એમ સ્વપ્નામાં પણ હું જાણતો નહોતો.”

મારું ધ્યાન તેની આંખ તરફ હતું. તે બહુજ વિરમયથી મને જોષ રહ્યા હતા.

તેની વાતના જવાબમાં નેકોતો ડોળ ધાલી મેં કહ્યું, “હું સુંદરી કે વાંદરી? આપણું મૂલકમાં તો આપની સ્ત્રીના સૌંદર્યનુંજ ઐશ્વર્ય મનાય છે.” એ જ્ઞાને તેમની સ્ત્રીની વાત કાઠી મેં પૂછ્યું, “તેના કંઈ પત્તો મળ્યો કે નહિ?”

“ના. તને દેશમાંથી આવ્યાને કેટલા દિવસ થયા?”

“એ બધો બનાવ બન્યા પછી તરતજ હું દેશથી આવી છું. હું ધારું છું કે આપ ફરીથી પરણ્યા હશે.”

“ના.”

મોટી મોટી વાત, ઉત્તર દેવાની તેમને કુરસદ હોય એમ જણાયું નહિ. હું ઉપયાયિકા,^૧ અભિસારિકા થઇને આવી હતી એટલે મારો આદર કરવાનીએ તેમને કુરસદ નહોતી. તે અજ્ઞયબીથી મારા

તરફ જોઈ રહ્યા. એકવાર માત્ર બોલ્યા, “આવું રૂપ માણસમાં તો જોયું નથી.”

શોક નહોતી તે જાણી મને બહુ આનંદ થયો. મેં કહ્યું, “આપ જેવા મોટા લોક, તેને જાજતીજ આ વાત છે. નહિ તો હવે પછી કદાચ આપની સ્ત્રીની ભાળ મળે તો ખેડે શોક વચ્ચે જખરો ઝગડો જાગે!”

ધીમેથી હસીને તેમણે કહ્યું, “તે શીકર નથી. મારી સ્ત્રીની ભાળ મળે તોયે હું તેને રાખું એવો વિચાર નથી. એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે તે હવે જાતિબ્રષ્ટ થઈ છે.”

મારા ઉપર વજ્રઘાત થયો. જે આશા ઉમેદ હતી તે જતી રહી. હવે મારી ઓળખાણ આપું અને એ મને પોતાની ઘેરી તરીકે ઓળખે તોયે મને ઘરમાં રાખે નહિ. અત્યારે તો મારો નારિજન્મ એજે ગયો.

સાહસ કરી પૂછ્યું, “જો તે હમણાં નજરે પડે તો શું કરો?”

કાંઈ પણ જાતના દુઃખ વગર તેણે જવાબ દીધો, “તેને કાઢી મૂકું!”

કેવા નિર્દય! હું તો થંભ થઈ બેઠી રહી. પૃથ્વી મારી આંખ આગળ ફરવા લાગી. તે રાતે સ્વામિની પથારીમાં બેઠાં બેઠાં તેમની સ્વચ્છ મોહનમૂર્તિ જોતાં જોતાં મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી, “કાંતો મને પોતાની સ્ત્રી તરીકે ઓળખી એ મારો સ્વીકાર કરશે કે કાંતો હું પ્રાણત્યાગ કરીશ.”

પ્રકરણ ૧૫ સું.

વણી સાથેજ નાશી ગઈ!

હાલ તરતતો એ વિચાર દૂર કર્યો. અત્યાર પહેલાંજ મેં જોઈ લીધું હતું કે તે મારી ઉપર મોહી પડ્યા હતા. મેં વિચાર કર્યો કે જો ખડગ-પ્રયોગ કરતાં ગેંગાને પાપ નહિ લાગે, જો દાંત મારવાથી હાથને પાપ નહિ લાગે, જો નખનો ઉપયોગ કરવાથી વાઘને પાપ નહિ લાગે, જો શિંગડાં મારવાથી ભેંસને પાપ નહિ લાગે, તો મનેયે પાપ

નહિ લાગે. જગદીશ્વરે મને જે સઘળાં હથિઆર આપ્યાં છે તેનો ખેડના મંગળાર્થે ઉપયોગ કરીશ. જો કદીપણ ‘મલ્લ વગાડ્યે’ જવાનું થાય તો તે આજે. તેની પાસેથી હું દૂર જઈને બેઠી. તેની સાથે આનંદથી વાત કરવા લાગી. તે નજીક આવ્યા, મેં તેમને કહ્યું, “મારી પાસે આવશો નહિ, આપને કંઈ ભ્રમ થયો જણાય છે!” હસતાં હસતાં મેં આ બોલ કહ્યા અને બોલતાં બોલતાં અંબોડો છોડી (ખરી વાત કહીએ તો આ ઇતિહાસ કોણ સમજી શકે?) ફરી ખાંધવાની ચેષ્ટા કરવા લાગી. “આપને કંઈ ભ્રમ થયો છે. હું ફૂલટા નથી. આપની પાસેથી દેશના સમાચાર સાંભળવાની ઇચ્છાથી આવી છું. ખરાબ વિચાર જરાએ નથી!”

હું ધારૂં છું કે તેમણે આ વાત માની. આગળ આવી બેઠા. મેં ત્યારે હસતાં હસતાં કહ્યું, “તમે મારી વાત સાંભળતા નથી તો હું આ ચાલી. તમારી સાથેની મુલાકાત આટલેથીજ ખલાસ!” એમ કહી તેના તરફ જેવી રીતે જોવું ઘટે તેવી રીતે જોતી જોતી, જાણે કંઈ જાણતી ન હોઈ તેમ મારા સુગંધી, સુંવાળા ઝુલફાંની એક લટ તેના ગાલને લગાડતી, વસંતરત્નમાં સાંજના પવનમાં પુષ્પલતા જેમ ડોળે તેમ ડોળતી, હું ઉભી થઈ.

હું ખરેખરજ ઉઠી તે જોઈ તે દિલગીર થયા અને આવીને મારો હાથ ધર્યો. હાથ ધરી રાખી જાણે અજાણ થયા હોય તેમ તેના તરફ જોઈ રહ્યા. મેં પૂછ્યું, “શું જીવોછો?” તેણે જવાબ દીધો, “આ ક્યું પુલ? એ પુલની પણ શું જરૂર? પુલ કરતાં તો માણસ સુંદર! મલ્લિકાપુલ કરતાં પણ માણસ વધારે સુંદર હોય એવો આજેજ જોયું.” મેં ગુસ્સાનો ડોળ કરી હાથ ખેંચી લીધો પણ હસીને કહ્યું, “તમે કોઈ સારા માણસ લાગતા નથી. મને સતાવો ના. ખબરદાર, જો મને દુશ્વરિત્રા સમજ્યા તો!”

આમ કહી મેં ખારણાં તરફ ચાલવા માંડ્યું. સ્વામિ—હજીએ આ વાત યાદ આવતાં મારા મનમાં દુઃખ થાય છે—હાથ જોડી બોલ્યા, “મારો બોલ રાખ, ના જા. તારૂં રૂપ જોઈ હું ગાંડો બન્યો છું. આવું રૂપ મેં કદી જોયું નથી, હજીએ જોવા દે. એવું રૂપ ફરી કોઈ દિવસ જોવા પામીશ નહિ.” હું પાછી ફરી—પણ બેઠી નહિ—બોલી, “પ્રાણાધિક, આપના જેવું રત્ન છોડીને હું જાઉં છું તે ઉપરથીજ

મારા મનમાં કેટલું દુઃખ થતું હશે તે સમજી લ્યો. પણ શું કરું ? ધર્મ એજ મારું એક માત્ર પ્રધાન ધન, એક દિવસના સુખને વાસ્તે હું ધર્મલાગ કરીશ નહિ. વગર સમજે, વગર વિચારે હું આપની પાસે આવી છું; વગર સમજે, વગર વિચારે મેં આપને પત્ર લખ્યો હતો. પણ હું એટ્ટીવારે અધઃપતનને રસ્તે જઈશ નહિ. હજીએ મારો બચવાનો રસ્તો ખુલ્યો છે; મારું ભાગ્ય કે એ વાત હું વખતસર સમજી. હું બાંધે છું.”

તેણે કહ્યું, “તારો ધર્મ તું જાણે. તેં મારી એવી દશા કરી નાંખી છે કે ધર્માધર્મજ્ઞાન હવે મને નથી. હું સોગંદપૂર્વક કહું છું કે તને કાયમ મારી હૃદયેશ્વરી કરી રાખીશ. એક દિવસને વાસ્તેજ છે એમ સમજીશ નહિ.”

મેં હસીને કહ્યું, “પુરૂષોના સોગંદનો શું ભરોસો ? એક ઘડીના મેળાપમાં ને આટલું બધું હોય ?” એમ કહી પાછી વળી -- આરણ્યું સૂધી ગઈ લાંબો ધીરજ છોડી દઈ પોતાના બેઠે હાથે મારા બેઠે પગ ધરી તેમણે મારો રસ્તો રોકી દીધો. તેમણે કહ્યું, “તારા જેવી તો મેં ડાઘ કદી દીડી નથી.” તેણે મર્મભેદી, લાંબો નિશ્વાસ નાંખ્યો. તેની એ દશા જોઈ મને દુઃખ થયું. મેં કહ્યું, “તારે તમારે મુકામે ચાલો—અહિં રહીએ તો તમે મને છોડીને ચાલ્યા જશો.”

તે તરતજ કબૂલ થયા. તેનો મુકામ સિમલામાં, થોડેજ દૂર. તેની ગાડી પણ તૈયાર હતી અને એટ્ટીવારો ઊંઘતા હતા. ગુપ્ત્યુપ આરણ્યું ખોલી બહાર જઈને અમે ગાડીમાં બેસી ગયા. તેને મુકામે પહોંચતાં મેં જોયું કે તેનું મકાન બે ખંડનું હતું. હું ઘરમાં પહોંચી દાખલ થઈ અને અંદરના ખંડમાં જઈને તરતજ આરણ્યું બંધ કરી આગલો દઈ દીધો. સ્વામિ બહારના ખંડમાં રહ્યા.

બહારથી તેમણે કાઢાવાલા કરવા માંડ્યા. મેં હસતાં હસતાં કહ્યું, “હું હવે તમારીજ દાસી થઈ છું. પણ જોવા માગું છું કે તમારા પ્રેમનો વેગ કાલે સવાર સૂધી ટકે છે કે કેમ ? જો કાલે પણ આવોજ પ્રેમ જોઈશ તો તમારી સાથે ફરીથી વાત કરીશ. આજેતો હવે સાહેબજી !”

મેં આરણ્યું ઉઘાડ્યાં નહિ એટલે જરૂર તે બીજી જગ્યાએ સૂતા હશે. જેઠ માસના અસહ્ય તાપમાં, અત્યંત તરસથી પીડિતા રોગીને

સ્વચ્છ, શીતળ, જળાશયને કાઠિ એસાડી તેનું મેં બાંધી રાખે કે જેથી તે પાણી પી શકે નહિ—ખોલો, જેઉં, પાણી ઉપર તેના પ્રેમ વધે કે નહિ? •

સવારે મેં બારણાં ઉઘાડી જોયું તો સ્વામિ ભાં આવી ઉભા હતા. મારા હાથમાં તેમનો હાથ લઇ મેં કહ્યું, “પ્રાણનાથ, કાંતો મને રામરામદત્તને ઘેર મોકલી દો કે કાંતો એક અઠવાડિયું મારી સાથે વાત ના કરો. એ એક અઠવાડિયું તમારી પરીક્ષા.” તેમણે અઠવાડિયાની પરીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યો.

પ્રકરણ ૧૬ સુ.

ખૂન કરી ફાંસીએ ચાલી.

વિધાતાએ સ્ત્રીલોકને પુરુષને બાળવાના જે કાંઈ સાધનો આપ્યાં છે તે સત્રંગાંતો ઉપયોગ કરી મેં આઠ દિવસ સુધી સ્વામિને બાળ્યા. હું સ્ત્રીગત—કેમ કરી મેં ખોલી એ બધી વાત તમને કહું? મને જો આગ લગાડતાં આવડતું ન હોત તો કાલે રાતે સળગાવી એટલી આગ સળગતે નહિ. પણ કેવી રીતે આગ સળગાવી, કેવી રીતે તેને ધુંક મારી વધારી, કેવી રીતે સ્વામિના હૃદયને બાળી નાંખ્યું—શરમથી એ બધું કંઈજ કહી શકતી નથી. જો મારી કોઈ પાઠિકા^૧ નરહત્યાનું વ્રત લઇ શકે અને તેમાં ફોહમંદ થઇ શકે તો તે આ વાત સમજી શકશે. જો કોઈ પાઠક કદી આવી નરહતિનીના હાથમાં પડ્યો હશે તો તે પણ સમજી શકશે. કહે છે કે સ્ત્રીલોકજ આ પૃથ્વિનું કંટક છે.^૨ અમારી જાત તરફથી પૃથ્વિમાં જેટલું અનિષ્ટ થાય, તેટલું પુરુષ તરફથી થતું નથી. સારે નશીબે આ નરહતિની વિદ્યા બધી સ્ત્રીઓને આવડતી નથી. તેમ હોત તો અત્યારે પૃથ્વિ નિર્મનુષ્ય^૩ થઇ ગઇ હોત !

એ આઠ દિવસ હું રોજ સ્વામિની પાસે ને પાસે રહેતી—આદરથી વાતો કરતી, નીરસ વાત એક પણ કહેતી નહિ. હાસ્ય, કટાક્ષ, હાવભાવ—એતો બધાં બીજી સ્ત્રીઓનાં હથિઆર. મેં પહેલે દિને આદરસહિત વાતો કીધી, બીજે દિને પ્રેમ-લક્ષણ દેખાડ્યું અને ત્રીજે દિને તેના

ધરતું કામકાજ કરવાનું શરૂ કરી દીધું. જેથી તેના ખાવાપીવાનો, શયનનો, સ્નાનનો બદલો સ્તર રહે, એકંદરે જેથી તેનું બહુ થાય, તેજ કરવાનું મેં શરૂ કરી દીધું—મારે હાથે રસોઇ કરતી, ખડકી વગેરે જાતેજ સાફસુફ રાખતી. તેને જરાએ અસુખ જણાય તો આખી રાત જાગી તેની ચાકરી કરતી.

અહીં હાથ જોડી આપને અરજ કરું છું કે આપ એમ ના સમજતા કે આ બધું કૃત્રિમ હતું. ઇંદિરાના મનમાં એટલો તો ગર્વ છે કે કેવળ ભરણુપોષણની લાલચે અથવા સ્વામિને ધને ધનેશ્વરી અર્પણ એ લાલચે તેણી આ બધું કરતી નહોતી. સ્વામિને મેળવવાના લોભથીજ ખાલી પ્રેમનો દેખાવ કરતી નહોતી. ઇંદિરાની ઇંદ્રાણી બનવાની લાલચે પણ હું ટોંગ કરું નહિ. સ્વામિને મોહિત કરવા હાસ્ય, કટાક્ષ ઇત્યાદિનો ઉપયોગ કરતી, પણ સ્વામિને મોહિત કરવા ખાતર અનાવડી પ્રેમનો નજ દેખાડું. ભગવાને ઇંદિરાને એ માટીથી ઘડી નથી. જે અભાગણી આ વાત ન સમજે, જે નારકિનીં મને કહે કે “હાસ્ય-કટાક્ષની જાળ પાથરી જાણે, અંબોડો છોડી પાછો આંધી જાણે, વાતને જહાને સુગંધી ઝુલકાંની લટ હતભાગ્ય માણસને ગાલે લગાડી તેને રોમાંચિત કરી જાણે—અને પગ ચાંપે નહિ અથવા હુકાની ચલમમાં ઝૂંક મારે નહિ—જે હતભાગી મને એવી વાત કહે તે દાધાજીગીએ મારી આ જીવનકથા વાંચવીજ નહિ.

સમજો કે તમે પાંચ પ્રકૃતિની પાંચ છોકરીઓ છો. પુરૂષ વાંચકોની વાત હું પડતી મૂકું છું—તેઓ આ શાસ્ત્રમાં શું સમજે?—તમને અસલ વાત સમજાવીને કહું. એ મારા સ્વામિ—પતિસેવામાંજ મારો આનંદ—તે પણ કૃત્રિમ નહિ, પૂરા અંતઃકરણથી હું તે કરતી હતી. ધારો કે એ મને રાખે નહિ. તો મારે માટે તો પૃથ્વીનાં સારાં સુખ સદાને માટે બંધ થાય. ત્યારે શા માટે આ થોડા દિવસ જે સુખ મળે તે પેટભરીને ભોગવી ન લઉં? માટેજ પ્રાણુ ભરી પતિસેવા કરતી હતી. તે તમારામાંથી કોઇ સમજશે, કોઇ નહિ પણ સમજે.

પુરૂષપાકને દયા કરી કેવળ હાસ્ય-કટાક્ષનું તત્વજ સમજાવીશ. માત્ર

કોલેજની પરીક્ષા આપવામાંજ જે બુદ્ધિ પરિસિમાએ પહોંચે, વકીલાત કરી દશ રૂપીઆ કમાયા એટલે જગત જીત્યા એવું જે સમજે, અને રાજદરબારે જેની ગિરહાજરીનુંજ માન ગણાય, એ બુદ્ધિમાં પતિભક્તિતત્ત્વ ઉતારવું અશક્ય છે. જેઓ કહે છે કે વિધવાનો વિવાહ કરો, છોકરીઓને પણ છોકરાઓની માફક જીદાં જીદાં શાસ્ત્રમાં પંડિત બનાવો, તેઓ પાતેભક્તિતત્ત્વ શું સમજશે? આગળ મેં કહ્યું કે હાસ્ય-કટાક્ષનું તત્ત્વ દયા કરી સમજવીશ તેનું કારણ એજ કે એ પણ એક મોટું શાસ્ત્ર છે ! જેમ મહાવત અંકુશવડે હાથીને વશ કરે, કાચમેન ચાપૂકથી ઘોડાને વશ કરે, રખેવાળ દોરને પરાણીથી વશ કરે અને બાળુઓના ટોળાને અંગ્રેજ જેમ મોટા ડોળાથી વશ કરે, તેજ પ્રમાણે અમેયે હાસ્ય-કટાક્ષથી તમને વશ કરીએ. અમારી પતિભક્તિ અમારો ગુણ, અમારા હાસ્ય-કટાક્ષના કડોર કવરે તમે કલંકિત થાઓ એ તમારો દોષ !

તમે કહ્યેશો કે આ તો ભારી અહંકારની વાત. તેમ તો તેમ. અમેયે માટીના ઘડા, ફૂલના ઢગલામાં પડીએ તોએ ભાંગી જઈએ. મારા એ અહંકારનું ફળ પણ પગલે પગલે મેળવતી ગઇ. જે ઠાકોરજીને અંગ નથી અને ધનુર્બાણ છે—ફૂલનું બાણ તે પણ એવું જોરાવર કે પર્વત ફાડી નાંખે; જેને માઆપ નથી, પણ સ્ત્રી છે; તે દેવતા સ્ત્રીજાતિનો ગર્વ ખંડન કરનાર. હું મારા કટાક્ષની જાળમાં બીજાને ફસાવવા ગઇ. તેને તો ફસાવ્યો પણ સાથે હું એ ફસી ગઇ. હોળીના દિવસમાં રંગ ઉરાડીએ તેમ બીજાને રંગવા ગઇ, હું પણ રંગભીની થઇ. હું કહી ગઇ છું કે તે રૂપવાન—બહુજ રૂપાળો—હતો. તેમાં જ્યારે જાણ્યું કે એ રૂપરાશિનો માલીક મારીજ સામગ્રી—

તેને રે સોહાગે, હું એ સોહાગિની,

રૂપસી તેને રે રૂપે;

એટલે પછી આગના ભડકા ઉઠે તેમાં નવાઇ શી ? હું હસી જાણું, હાસીનો શું જવાબ નથી ? મને કટાક્ષ કરતાં આવડે, કટાક્ષનો શું વળતો કટાક્ષ નથી ? મારો અધરોજ દૂરથી ચુંબનની લાલચે પુલની કળી માફક ખીલે, લાલ પુલ જેવો તેમનો કામળ અધરોજ શું મારી તરફ ખેંચાતો નથી ! તેમની હાસી, તેમનું કટાક્ષ, તેમની ચુંબનાકાંક્ષા એમાં મેં જે જરાએ ઇંદ્રિયાકાંક્ષાનું લક્ષણ જોયું હોત તો તો હુંજ વિજયી થાત. પણ તેમ

નહોતું. તે હાસી, તે કટાક્ષ, અને તે અધરોષ્ટના વિકાસમાં કેવળ સ્નેહ, અપરિમિત પ્રેમ હતો. માટેજ હું હારી. હારીને કપૂલ કીધું કે એજ પૃથ્વિનું સોળ આના સુખ ! જે દેવતાએ એની સાથે વિવહનો સંબંધ ધડ્યો છે, તેની પોતાની દેહ બળીને ખાખ થઇ ગઇ છે એ પણ વ્યાજબીજ થયું છે.

પરીક્ષાનો કાળ પૂરો થવા આવ્યો, પણ હું તેના પ્રેમમાં એટલી બધી લોતપ્રોત થઇ ગઇ કે હવે જે તે મને મારીને હાંકી કાઢે તોએ જવું નહિ એમ મનમાં નિશ્ચય કર્યો. પરિણામે ઓળખાણ મળતાં પણ જે તે પોતાની સ્ત્રી તરીકે મારો સ્વીકાર નહિ કરે અને ગણિકાની માફક તેની પાસે રહેવું પડે તો તેમ પણ રહીશ, સ્વામિને મેળવી લોકલજ્જનો ભય કરીશ નહિ. પણ જે કપાળમાં તેયે ન લખ્યું હોય તો? આ શ્રીકરમાં પ્રસંગ મળતાં હું બેઠી બેઠી રહી.

કિંતુ એ પણ સમજ કે પ્રાણનાથની પાંખ કપાઇ ગઇ છે. હવે ઉડવાની શક્તિ નથી. તેના પ્રેમાશ્રિમાં બેસુમાર ધી હોંમાયું છે. તે તો જાણે બીજું કંઇ કામ નહિ હોય તેમ મારા મોં સામું જોયા કરે છે. હું ધરકામ કરતી ત્યારે બાળકની માફક તે મારી પાછળ પાછળ ફરતા. પગલે પગલે તેના ચિત્તનો દુર્દમનીય વેગ હું જોઇ શકતી, અને મારા તરફથી ઇસારો માત્ર થતાંજ તે સ્થિર થતા. કોઇ કોઇ વાર મારા ચરણસ્પર્શ જતી રહતા અને કહેતા, “હું અઠવાડિયું તારી શરત પાળીશ-તું મારો ત્યાગ કરી જઇશ નહિ.” છેવટે મેં પણ જોયું કે હું જે તેમને છોડીને જતી રહું તો તેમની દશા બહુ ભૂરી થશે. પરીક્ષા ખલાસ થઇ. આઠ દિવસ પૂરા થયા એટલે બોદ્યાઆદ્યા વિનાજ અમે બેઠે જણ એકબીજાને આધીન થઇ ગયાં. તે મને ફૂલટા સમજ્યા. તેપણ સહન કીધું. હું ગમે તે હોઉં પણ એટલું તો સમજી ગઇ કે હાથીના પગ સાંકળથી બંધાયા હતા.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

ફાંસી પછી મુકદ્દમાની તપાસ.

કેટલાએક દિવસ અમે સુખ્યેનમાં કલકત્તામાં ગાળ્યા. ત્યાર પછી એક દિવસે સ્વામિને હાથમાં એક ચિટ્ટી લઇ બહુ દિલગીર હોય તેમ બેઠેલા જોયા. મેં પૂછ્યું, “આટલા દિલગીર કેમ?”

“ઘેરથી કામળ આવ્યો છે. ત્યાં જવું પડશે.”

હું એકાએક ખૂમ પાડી ઉઠી, “મારું શું?” હું ઉભી હતી—
બેંચ પર બેસી જઇ. આંખમાંથી દડદડ અશ્રુધારા વહેવા લાગી.

તેણે હેતથી મને ઉઠાડી મુખચુંબન કરી મારા આંસુ લૂછી નાંખ્યા અને કહ્યું, “હું પણ તેજ વાતનો વિચાર કરતો હતો. તને સાથે લીધા વગર મારાથી જવાય તેમ નથી.”

“ત્યાં મારી શું ઓળખ આપશે? રાખશે પણ ક્યાં અને કેવી રીતે?”

“તેનાજ વિચારમાં પડ્યો છું. શહેર નથી કે બીજી કોઇ જગાએ રાખું, જેથી કોઇને ખબર પડે નહિ. અને ઘરમાં માઆપની નજર આગળ તો તને ક્યાં રાખું?”

“નહિ જવ તો નહિ ચાલે?”

“નહિ. જવુંજ પડશે.”

“પાછા ક્યારે આવશે? જો જલદી પાછા ફરવાના હોય, તો ભલે મને અહીંજ રાખી જવ.”

“જલદી પાછો ફરીશ એવો ભરોસો નથી. અમે કલકત્તે કોઇ કોઇ વારજ આવીએ છીએ.”

“તમે સુખેથી જવ, મારી જાંજળ ના કરો;” બહુ રડતાં રડતાં મેં કહ્યું. “મારા કપાળમાં જે લખ્યું હશે તે થશે.”

“પણ તને જોયા વગર હું ગાંડો બની જઇશ, તેનું કેમ?”

“જીવો, હું કંઇ તમારી પરજીલ્લી આ નથી.” (સ્વામિ મહાશય જરા આગળ આવ્યા). “મારો તમારી ઉપર કંઇ હક પહોંચતો નથી. મને આ વખતે તમે વિદાય—”

તેણે મને આગળ બોલવા દીધી નહિ અને કહ્યું, “હમણાં એ વાત પડતી મૂક. આજે વિચાર કરી જોઇશ; શું નિશ્ચયપર આવું છું તે કાલે જણાવીશ.”

બપોરે તેણે ચીડી લખી રમણુબાબુને બોલાવ્યા. ચીડીમાં લખ્યું હતું કે “ખાતગી વાત છે, અહિં નહિ આવો તો કહેવાય તેમ નથી.”

રમણુબાબુ આવ્યા. એક કચાટની પાછળ ઉભી ઉભી હું તેમની વાતચીત સાંભળવા લાગી. સ્વામિએ પૂછ્યું, “આપની પેલી રસોઇયણ— પેલી નાની છોકરી—તેનું નામ શું?”

“કુમ્હિની.”

“તેનું ઘર ક્યાં?”

“હમણાં નહિ કહેવાય.”

“સઘવા કે વિઘવા?”

“સઘવા.”

“તેનો ધણી કેણુ તે જાણો છો?”

“જાણું છું.”

“કેણુ?”

“આ વખતે કહેવાનો મને અધિકાર નથી.”

“શું કંઈ ધૂપો ભેદ છે કે?”

“હા.”

“આપ એને ક્યાંથી લાવ્યા?”

“મારી સ્ત્રી પોતાની માશી પાસેથી એને લઈ આવી.”

“સખ્ત—એ વાત પછી. એની ચાલચલગત કેવી છે?”

“ધણી સારી. અમારી જુઠી રસોઈયણુને બહુ પજવતી, તે સિવાય બીજા કોઈ અવગુણુ નથી.”

“હું સ્ત્રીલોકના ચરિત્રદોષની વાત પૂછું છું.”

“એવું સરસ ચરિત્ર ક્યાંય જોયું નથી.”

“તેનું ઘર ક્યાં તે કેમ નથી કહેતા?”

“કહેવાનો અધિકાર નથી.”

“તેના ધણીનું ઘર ક્યાં?”

“એજ જવાબ.”

“ધણી જીવેછે?”

“હા.”

“તમે તેને જાળખો છો?”

“હા.”

“એ છોકરી હમણાં ક્યાં છે?”

“અહીંઆ, આપના ઘરમાંજ.”

સ્વામિજી ચમકી ઉઠ્યા. અજબ થઈ તેમણે પૂછ્યું, “તમે કેમ જાણ્યું?”

“મને કહેવાનો અધિકાર નથી. આપની તપાસ પૂરી થઈ?”

“હા. પણ તમે તો પૂછતા નથી કે હું આ બધી તપાસ કેમ કરું છું?”

“તેનાં બે કારણ છે. એક તો એ કે હું પૂછું તોએ તમે જવાબ આપશો નહિ, કેમ ખરું કેની?”

“બીજું કારણ?”

“એજ કે તમે શું કામ તપાસ કરો છો તે હું જાણું છું.”

“તે પણ જાણો છો? શું, બોલોની, બેઉ?”

“નહિ બોલું.”

“હરકત નહિ. જણાય છે કે આપને બધી ખબર છે. પણ કહોતો ખરા, મારી અભિલાષા પાર પડશે કે નહિ?”

“જરૂર પાર પડશે. તમે કુમૂદિનીનેજ પૂછી જુવો.”

“બીજી એક વાત. કુમૂદિની સંબંધી આપ જે કંઈ જાણતા હો તે એક કાગળ ઉપર લખી આપની સહી કરી મને આપી શકશો?”

“જરૂર. પણ તે એક શરતે. હું કાગળ એક પરચિઝામાં મૂકી તેને સીલ કરી કુમૂદિનીને આપી જઈશ. આપે તે હમણાં વાંચવો નહિ. દેશ જઈને વાંચવો. કબૂલ?”

ખૂબ વિચાર કરી સ્વામિ મહાશય બેઠ્યા, “કબૂલ. જો તેમ કરવાથી મને લાભ થતો હોય તો.”

“થશે.”

બીજી ત્રીજી વાતચીત પછી રમણજી આદ્યા ગયા. ઉ-આજી મારી પાસે આવ્યા.

મેં પૂછ્યું, “આ બધી વાત શા માટે પૂછી?”

“તેં બધું સાંભળી લીધું?”

“હા, સાંભળ્યું. હું તો તમારું ખૂન કરી ફાંસીએ ચઢી. સમજ નથી પડતી કે મારા ફાંસી ગયા પછી આ બધી તપાસ કેમ કરો છો?”

“હાલના કાયદા પ્રમાણે તેમ થવું જોઈએ!”

પ્રકરણ ૧૮ સું.

છતર પીંડી.

તે ઢાડે-સારો દિવસ અને રાત મારા વરે વિચારમાં ને વિચારમાં કાઢ્યા. મારી સાથે ઝાઝી વાતચીત કીધી નહિ—મને જોતાંજ મારા મોં તરફ જોષ રહેતા. તેમના કરતાં મને વધારે શીકર હતી, પણ તેમને શીકરમાં જોષ મારો જીવ બળી જતો. મારું દુઃખ ભૂલી જઈ મેં તેમને રાજી રાખવાના પ્રયત્ન કર્યાં. જાતજાતના પુલના હાર, તોરા અને બીજી ચીજો બનાવી તેમને ભેટ ધર્યાં, પાનની બીડીઓ ફક્કડ બનાવી, સુંદર રસોઇ કરી, તેમને રીઝવ્યા. તે રકતા સારે ડાહી ડાહી વાતો કરી તેમને મનાવતી. મારા સ્વામિ પૈસાદાર—સૌ કરતાં પૈસાની વાત તેમને બહુ ગમશે એમ ધારી તે સંબંધી પણ વાતચીત કીધી. હું હરમોહન દત્તની દીકરી, પૈસાની વાત નહિ સમજું એમ અને ખરું? પણ કંઈ વળતું નહિ. મારી છાતી રડવાથી ભરાઈ આવી.

બીજો દિવસ સવારે નાહીધોઈ નાસ્તો કરી મારી પાસે બેસી તેમણે મને પૂછ્યું, “હું પૂછું તે બધી વાતના ખરા જવાબ આપશે?”

રમણભાણુની કોસ-એકઝામિનેશન મને યાદ આવી. મેં કહ્યું, “જે કંઈ કહાશ તે સાચુંજ કહીશ. પણ બધાજ સરાલના જવાબ આપીશ કે નહિ તે કહી શકતી નથી.”

“સાંભળ્યું છે કે તારો વર જીવે છે. તેનું નામકામ જણાવશે?”

“હમણું નહિ, થોડા દિવસ રહીને કહીશ.”

“તે હમણું ક્યાં છે?”

“અહીં કલકત્તામાં.”

કંઈક ચમકીને તેણે પૂછ્યું, “તું કલકત્તામાં, તારો વર પણ કલકત્તામાં, સારે તું તેની સાથે કેમ રહેતી નથી?”

“મારે તેને પીછાણુ નથી?”

જોજો, વાંચક, હું બીજકુલ સાચુંજ કહું છું. આ જવાબ સાંભળી મારા વરે અજબ થઈને પૂછ્યું, “માટીબૈયરને એક બીજાની પીછાણુ નહિ? શું ગાંડી વાત કહેછે!”

“ગાંડી વાત કેવી રીતે? તમારોજ દાખલો હતો. તમને તમારી ઐરીતો પરિચય છે?”

કંઈક ઝંખવાણા પડી તેણે કહ્યું, “એતો કમનશીખીની વાત બની ગઈ છે.”

“કમનશીખો બધેજ હોય.”

“તારો વર ભવિષ્યમાં તારી ઉપર દર દાવો કરે એવો સંભવ છે કે?”

“તે મારે હાથ. હું તેની પાસે જતી થાઉં, તો શું થાય તે કહી શકતી નથી.”

“ત્યારે તને બધી વાત ખુલ્લેખુલ્લી કહું. હું જોઈશું કે તું બુદ્ધિશાળી છે. તારી શું સલાહ પડે છે, કહે?”

“બોલો.”

“મારે ઘેર જવુંજ પડશે.”

“સમજી.”

“ઘેર ગયા પછી જલદી પાછા આવશે નહિ.”

“તે પણ સમજી.”

“તને છોડીને જવાતું નથી. તારા વગર હું તો મરીજ નહિ.”

મારે કંઈ પ્રાણુ આવ્યા તોએ હસવાનો ડોળ કરી કહ્યું, “કપાળ! ભાત ફેંકી દીધો એટલે કાગડાઓનો કંઈ અભાવ હોય!”

“કાચલની ગરજ કાગડીથી નહિ સરે. હું તને લઈ જઈશ.”

“રાખશો ક્યાં? ક્યા નાતાથી રાખશો?”

“જખરી છેતરપીંડી કરીશ. કાલે આખો દિવસ એનોજ વિચાર કર્યો. તારી સાથે બોલ્યો પણ નહિ.”

“ગામને છેતરશો કે આ ઈંદિરાને રામરામ દત્તને સાંધી શોધી લાવ્યો?”

“સલાનાશ! તું કોણ?”

સ્વામિમહાશય અન્યથા યદ આખના બેઠે ડેળા ઉંચા ચઢાવી મારા તરફ જોઈ રહ્યા. મેં પૂછ્યું, “કેમ, શું થયું?”

“ઈદિરા નામ તેં કેમ જાણ્યું? વળી મારા મનનો ગુપ્તભાવ તેં કેમ જાણ્યો? તું માણસ છે કે કોઈ માયાવિની?”

“તે વાત પછી કહીશ. હું હમણું તમારી વળતી કોસ-એકઝામિનેશન લઉં છું. સીધા જવાળ આપજો.”

તેમણે ખીતાં ખીતાં કહ્યું, “પૂછ.”

“તે દહાડે તમે કહ્યું કે ‘મારી સ્ત્રી મળે તોએ હું તેને ઘરમાં ધાધીશ નહિ, કારણકે તેને ધાડપાકુઓ ઉપાડી ગયા છે એટલે તે વટ-લેલી કહેવાય.’ મને ઈદિરા તરીકે ઘેર લઈ જશો તો એજ ભય નથી?”

“એ ભય નથી? છે. પણ તેના ઉપર મારો જીવ નહોતો. હમણું તો મારો જીવ જાય છે—જીવ વધારે કે ન્યાતગત? વળી એ વાત કંઈ મુશ્કેલ નથી. ઈદિરા જાતિબ્રષ્ટ થઈ છે એમ કોઈ કહેતું નથી. કાળાદીથી આગળ જેમણે ધાડ પાડેલી તેઓ પકડાયાછે અને તેમણે એકરાર કર્યો છે કે ઈદિરાના ધરેણુંગાંઠા માત્ર કાઢી લઈ તેણીને છોડી મૂકી હતી. માત્ર આજે તેનું શું થયું, ક્યાં છે તે કોઈને ખબર નથી. પત્નો લાગે તો કોઈ જાતનું કલંક લાગ્યું નથી એવી વાત તૈયાર કરી ઘેર લઈ જવી હોય તો તે પણ સહેલું છે. હું ધારું છું કે રમણબાબુ જે કેંઈ લખી લાવશે તેમાંથી આ વાતને ટેકા મળશે. તેમ જતાં ન્યાતવાળા કંઈ ગરબડ કરે તો દડંડ આપી છુટી જઈશ. મારી પાસે પૈસા છે—”

“જે એ આકૃત ટળી જતી હોય તો બાકી શું રહ્યું?”

“તારી શીકર. તું બનાવટી ઈદિરા પકડાઈ ગઈ તો?”

“તમારે ઘેર મને કોઈ ઓળખતું નથી. અસલ ઈદિરાનેએ કોઈ ઓળખતું નથી. કારણ, તમે લોકે તેણીને એકજવાર નાનપણમાં જોઈછો. તો પછી કેવી રીતે પકડાઈ જઈશ?”

“અજાણ્યા લોક ઓળખીતાનો સોંગ સજી જાય તેને પકડાઈ જતાં કંઈ વાર લાગે?”

“તમે મને બધું મરાબર શીખવી સમજાવી રાખજો, પછી કંઈ?”

“તે પણ વિચાર કરી જોયો, પણ બધુંજ કંઈ શીખવી રખાય? ધાર કે તું શીખવેલું જૂલી ગઇ, તો પકડાઇ જાય કેની? કદાચ અસલ ઇંદિરા આવીને પુટી નીકળે, અને બેઠિની પરીક્ષા કરતાં આગલી પાછલી વાત નીકળે તો તું પકડાઇ જાય કેની?”

હું કંઈક હસી. આવી સ્થિતિમાં મુઠું હસવું ન આવે? પણ મને છતાં જવાનો સમય હજી આવ્યો નહોતો. હસીને મેં કહ્યું, “મને કોઈ પકડી પાડે તેમ નથી. હમણાંજ તમે પૂછ્યું કે ‘તું માણસ છે કે માયા-વિની?’ હું માણસ નથી.” (આ સાંભળી તેમને કંપારી ધૂટી.) “હું કોણ છું તે પછી કહીશ. હમણાં તો એટલુંજ કહું છું કે મને પકડાઇ જવાનો સંભવ નથી.”

સ્વામિજી થંભ થઇ ગયા—તે બુદ્ધિમાન, કામદાર માણસ. નહિ તો આટલા થોડા વખતમાં ધંધો કરી આટલા બધા પૈસા કમાય ખરા? માણસ બહારથી નીરસ, લાકડા જેવો, પણ અંદરખાતે બહુ મધુર, બહુ કોમળ, બહુ રમેહાળ; તોએ રમણ બાબુની માફક, આજકાલના છોકરા-ઓની માફક, ઉંચી કેળવણી તેણે લીધી નહોતી. ઠોકાર-દેવતામાં તેની ખુબ આસ્થા; દેશદેશમાં ફરતાં જૂત, પ્રેત, ડાકણી, યોગીની, માયાવિની વગેરે સંબંધી વાતો સાંભળેલી તે બધીજ ખરી માને. મારાથી જે આટલા બધા મોહાંધ થઇ ગયા હતા તેનુંએ તેમને હમણાં રમરણ થયું. મારી અસાધારણ બુદ્ધિનું રમરણ થયું. તેમને આ બધી વાત સમજ પડતી નહોતી. એટલે મેં જ્યારે કહ્યું કે હું માણસજાત નહોતી ત્યારે તે વાત પણ માની લીધી. થોડોવાર તો તે થંભ થઇ રહ્યા. પછી પોતાના બુદ્ધિબળે વહેમ દૂર કરી બોલ્યા, “વાર, તું કેવીક માયાવિની છે તે હમણાંજ માલમ પડશે. મારા સવાલના જવાબ દે.”

“પૂછો.”

“મારી સ્ત્રીનું નામ ઇંદિરા, તે તો તું જાણે છે. તેના બાપનું નામ શું?”

“હરમોહન દત્ત.”

“તેનું ઘર કયાં?”

“મહેશ્વર.”

“તું કોણુ !!!”

“કહ્યું છે કે પાછળથી કહીશ—માણસ નથી.”

“તેં પહેલાંથી કહ્યું છે કે તારા બાપનું ઘર કાળાદીઘીમાં છે. કાળા-દીઘીના લોક આ બધી વાત જાણે છે. ચાલ બોલ, જોઈ, હરમોહન દત્તના ઘરનો સદર દરવાજો કયું દિશામાં પડે છે ?”

“દક્ષીણ દિશામાં. ત્યાં એક મોટા ફાટક ઉપર બે બાજુ બે સિંહ છે.”

“તેને છોકરા કેટલા ?”

“એક.”

“નામ ?”

“વસંતકુમાર.”

“એ છોકરાને જાહેન કેટલી ?”

“આપના વિવાહ વખતે બે હતી.”

“તેમનાં નામ ?”

“ઈંદિરા અને કામીની.”

“તે લોકના ઘર પાસે કોઈ તળાવ છે ?”

“છે. તેનું નામ દેવીદીઘી. તેમાં કમળ ખુબ થાય છે.”

“ખરી વાત, મેં તે જોયાં છે. તું કામ્રવાર મહેશ્વર ગઈ હતી ? ગઈ હોય તેમાં નવાઈ નથી. ત્યાં વગર આ બધું જાણે ? એક બે વાત બીજી કહે, જોઈ ? ઈંદિરાનું વિવાહ સંપ્રદાન કયું જગાએ થયલું ?”

“પૂજના ડેલાના ઉત્તર-પશ્ચિમ ખૂણામાં.”

“કન્યાદાન કોણે કર્યું ?”

“ઈંદિરાના દાદા કૃષ્ણમોહન દત્તે.”

“સ્ત્રી આચાર વખતે કોઈએ મારા કાન જોરથી ચીમટયા હતા, તેનું નામ મને યાદ છે. કોણુ, બોલ જોઈ ?”

“ખિંદુકુરાણી, મોટી મોટી આંખ, રંગેલા હોઠ, નાકમાં હીરાની નથ.”

“હીક. જણાય છે કે વિવાહ વખતે તું હાજર હશે. તે લોકની તું કંઈ સગી થાય છે કે ?”

“ સગા, સંબંધી, નોકર, ચાકર, એ બધા નહિ જાણી શકે એવી એક બે વાત પૂછી જીવોને ? ”

“ ઇંદિરાનું લમ કેદહાડે થયલું ? ”

“ —સાલે વૈશાખ શુદ અગીઆરસે.”

મુગા મુગા કંઠક વિચાર કરી તેણે પાછું કહ્યું, “ મને અભય આપો તો બીજી બે વાત હું પૂછું ? ”

“ અભય આપું છું ; પૂછો.”

“ અંદરના ખંડમાંથી બધાં જતાં રહ્યાં ત્યારે એકાંતમાં ઇંદિરાને મેં કંઠ કહ્યું અને તેણે તેનો જવાબ પણ આપ્યો. એ શું વાત હતી, કહો ? ”

જવાબ આપતાં મને જરા ઢીલ થયું. કારણ, તે વાત યાદ આવતાં મારી આંખ ભરાઇ આવી. હું તે લૂછવા રહી. તેમણે કહ્યું, “ આ વખતે પકડાઇ બચ્યો—તું માયાવિની નથી.” આંખમાંનું પાણી આંખ માંજ પાછું ફેરવતાં મેં જવાબ દીધો, “ તમે ઇંદિરાને પૂછ્યું, ‘કહે, આજે તારો મારી સાથે શું સંબંધ થયો ?’ ઇંદિરાએ કહ્યું, ‘આજથી તમે મારા દેવતા થયા, હું તમારી દાસી થયું.’ આ એક સવાલ પૂરો થયો. બીજો શું છે ? ”

“ હવે પૂછતાં બ્હીક લાગે છે. મારી અક્ષત બહેર મારી ગઇ છે. તો પણ કહો. કુલશચ્ચાને દિવસે ઇંદિરાએ ટોળમાં મને કંઠક ગાળ દીધી હતી, મેં પણ તેને સળ કરી હતી. એ શું કિસ્સો બન્યો હતો ? ”

“ તમે ઇંદિરાનો એક હાથ ધરી, બીજો ખાંધ પર મૂકી પૂછ્યું, ‘ઇંદિરા, કહે, હું તારો કોણ ?’ ઇંદિરાએ તેના જવાબમાં કહ્યું, ‘સાંભળ્યું છે કે તમે મારી નણંદના વર !’ સળમાં તમે તેના ગાલે તમારો માર્યો તેથી તે અંખવાણી પડી ગઇ, તે જોઇ છેવટે તમે તેનું મુખચુંબન કર્યું.” બોલતાં બોલતાં મારું શરીર અપૂર્વ આનંદથી ભરાઇ ગયું—મારી જીંદગીનું તે પહેલું મુખચુંબન, ત્યાર પછી સુભાષિણીએ કરેલી પેલી સુધાવૃષ્ટિ. વચગાળે બીહામણો દુઃકાળ પડ્યો હતો. હૃદય સુકાઇને છાતી ફાટી ગઇ હતી.

હું આ પ્રમાણે વિચાર કરતી હતી ત્યાં જોયું તો સ્વામિજીએ ધીમે ધીમે તકીઆ ઉપર માથું મૂકી આંખો બંધ કરી. મેં કહ્યું, “બીજું કંઈ પૂછવું છે?”

“ના. કાંતો તું ઇંદિરા પોતેજ છે કે કાંતો કોઈ માયાવિની છે!”

પ્રકરણ ૧૯ સુ.

વિદ્યાધરી.

મને લાગ્યું કે આ વખતે ઓળખાણ આપવી એ સહેલ વાત હતી. ઓળખાણ તો સ્વામિજીના મોંમાંથીજ નીકળી પડી હતી, પણ હજીએ તેમનું મન ડામાડોળ હતું એટલે હાલ તરત મુગા રહેવાનું ઠરાવ્યું. પછી મેં કહ્યું, “હવે હું મારી ઓળખ આપું છું. મારો વાસ કામરૂપમાં. આઘશક્તિના મહામંદીરમાં હું તેમની સાથે રહેતી હતી. લોકો અમને ડાકણી કહે છે, પણ અમે ડાકણીઓ નથી. અમે વિદ્યાધરી. મેં મહામાયાનો કોઈ અપરાધ કર્યો તેથી શાપને લીધે મારે આ માનવદેહ ધારણ કરવો પડ્યો છે. પાત્રિકાવૃત્તિ અને ફૂલટાવૃત્તિ એ પણ ભગવતીના શાપને અંજો; તેથીજ નશીબમાં આ બધું થયું છે. હવે મારે શાપમાંથી છૂટવાનો સમય આવી લાગ્યો છે. મારી ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ જગન્નાતાએ આજ્ઞા કરી છે કે ‘મહાભૈરવીના દર્શન કરતાંજ તારી મુક્તિ થશે.’”

તેણે પૂછ્યું, “તે ક્યાં?”

“મહાભૈરવીનું મંદીર મહેશ્વરમાં તમારા સાસરાની ઉત્તરે છે. તે તેમનીજ હાકરવાડી છે. ઘરની બાજુની ખડકીમાં થઈને જવા આવવાનો રસ્તો છે. ચાલો, મહેશ્વર જઈએ.”

“તુંજ જાણે મારી ઇંદિરા. અહા ! કુમ્હિનીજ જો ઇંદિરા હોય તો કેવું સુખ થાય ! તો તો પછી પૃથ્વિમાં મારા જેવો સુખી કોણ?”

“જે હશે તે. મહેશ્વર ચાલો. ત્યાં બધું દુઃખ ટળશે.”

“ચાલ તમારે, કાલેજ અહીંથી નીકળીએ. કાળીદીવીની પેલી બાજુથી તને મહેશ્વર રવાના કરી હું મારે ગામ જઈશ. હાથ જોડી

તને અરજ કરે છું કે તું ઈદિરા હોય, કુમ્હિની હોય કે વિદ્યાધરી હોય, જે હોય તે, તું મારો લાગ કરતી ના.”

“ના. મારો શાપ ખલાસ થશે તો પણ દેવીની કૃપાથી હું તમને પાછા મેળવીશ. તમે મારી પ્રાણાધીક પ્રિય વસ્તુ.”

“આ વાત તો કંઈ ડાકણીના જેવી લાગતી નથી !” એમ કહી તે બહારના ખંડમાં જતા રહ્યા. ત્યાં લોક આવ્યા હતાં. લોક ખીન્ન કોઈ નહિ, માત્ર રમણબાણુ. રમણબાણુ મારા સ્વામિ સાથે આવી અને પરખીકું આપી ગયા. તે સંબંધી મારા સ્વામિને જે સૂચના આપી હતી તેજ અને પણ આપી. છેવટે પૂછ્યું, “સુભાષિણીને કંઈ કહેવડાવવું છે ?”

“કહેજો કે કાલે હું મહેશ્વર નાઉં છું. ત્યાં પહોંચતાં જ શાપ-માંથી છૂટી થઈશ !”

મારા સ્વામિ બોલ્યા, “તમે લોકો એ બધું જાણો છો કે શું ?”

ચતુર રમણબાણુએ કહ્યું, “હું બધું જાણતો નથી; પણ મારી સ્ત્રી સુભાષિણી જાણે છે ખરી.”

બહાર જઈ સ્વામિજીએ રમણબાણુને પૂછ્યું, “તમે ડાકણી, યોગીની, વિદ્યાધરી વગેરેમાં માનો છો કે ?”

રમણબાણુ રહસ્ય કંઈક સમજી ગયા અને બોલ્યા, “માતું છું. સુભાષિણી કહેતી હતી ખરી કે કુમ્હિની શાપગ્રસ્ત વિદ્યાધરી છે.”

સ્વામિએ કહ્યું, “કુમ્હિની કે ઈદિરા, જરા આપની સ્ત્રીને બરાબર પૂછજોની.”

રમણબાણુ વધુવાર રોકાયા નહિ. હસતા હસતા ચાલ્યા ગયા.

મકરણ ૨૦ સું.

વિધાધરી અલોપ !

આ પ્રમાણે વાતચીત થયા પછી યથાસમય અમે એક કલકત્તેથી નીકળ્યાં. કાળાદીઘી નામે તે હતભાગ્ય દીઘી(તળાવ)ની પેલા પાર મને છોડી દઇ તેમણે પોતાના ઘર તરફનો રસ્તો લીધો.

સાથેના માણસો મને મહેશ્વપુર લઇ ગયાં. ભોઇઓ તથા પહેરેગી-રોને પાદરે થોભવાનું કહી હું એકલીજ પગે ચાલતી ગામમાં દાખલ થઇ. બાપના ઘરની સામે એક ઉજડ જગાએ એસી ધણો વખત સૂધી રોઇ. પછી ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. સામેજ પિતાજીને જોઇ પ્રણામ કર્યો. મને ઓળખી કાઢીને તે તો ખુશ ખુશ થઇ ગયા. એ બધી વાત કહેવાની અત્યારે જરૂર નથી.

હું અત્યારસૂધી ક્યાં હતી, કેવી રીતે પાછી આવી, એ કંઈજ કહ્યું નહિ. માબાપે પૂછ્યું તેમને માત્ર એટલોજ જવાબ દીધો કે “ પછી કહીશ.”

વખત જતાં કહેવા જેવું તેમને કહ્યું, પણ બધી વાત કહી નહિ. એટલુંજ સમજવી દીધું કે આખરે તો હું સ્વામિની સાથેજ હતી, સ્વામિની પાસેથીજ આવી હતી અને તે પણ એક એ દિવસમાં ત્યાં આવનાર હતા. બધી વાત પેટ ઓળીને કામીનીને કહી. કામીની મારા કરતાં બે વરસ નાની, મારા પર બહુજ બહાલ રાખતી. તેણીએ કહ્યું, “ દિદિ, બનેવી એટલા મોટા છાણુના ગણપતિ છે તો હવે તેમનીએ જરા ગમત કરીએ.” મેં કહ્યું, “ મારી પણ એજ ઇચ્છા છે.” પછી અમે એકેએ મસલત કીધી. બધાને શીખવવી તૈયાર કીધાં. માબાપને પણ શીખવવું પડ્યું. કામીનીએ તેમને સમજાવ્યું કે મારો જાહેર રીતે હજી એમણે સ્વીકાર કર્યો નથી, તે અહીં કરાવીશું. અમેજ તે ગોઠવણ કરશું. પણ હું ઘેર આવી છું એ વાત તેમણે જમાઇ આવે ત્યારે તેની આગળ જણાવવી નહિ !

બીજે દિવસે જમાઇ આવ્યા. મારા માબાપે તેમનો યથેષ્ટ આદર-સત્કાર કર્યો. મારા આવવાની ખબર બહારથી તેમણે ઝાંઝને પણ મોઢે સાંભળી

નહોતી, કોઇને પૂછ્યું પણ નહિ. જ્યારે અંતઃપુરમાં નાસ્તો કરવાને ગયા ત્યારે બહુજ દિલગીર જણાતા હતા.

નાસ્તો વખતે હું હાજર રહી નહિ. કામીની તથા ખીજ એ ચાર બહેનપણીઓ ત્યાં બેઠી. સાંજ પડી ગઇ હતી. કામીની સવાલ પૂછતી તેના તે પૂતળાની માફક જવાબ દેતા. હું પડદા પાછળ રહી બધું સાંભળતી હતી. છેવટે તેમણે કામીનીને પૂછ્યું, “તમારા દિદિ ક્યાં છે?”

કામીની મોટો નિઃસાસો નાંખતી હોય તેવો ઢોંગ કરી બોલી, “કોણ જાણે ક્યાં હશે! કાળાદીવીમાં નખોદ ગઇ ધાડ પડી ત્યારનો બહેનનો કંઈજ પત્તો નથી.”

તેમનો ચહેરો બહુ લાંબો થઇ ગયો, આગળ વાતચીત કરી શક્યા નહિ. હું ધારૂં છું કે કુમ્હદિની જતી રહી એ વાત તેમના મનમાં આવી હશે, કારણકે તેમની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવાં લાગ્યાં હતાં.

આંસુ લૂછી તેમણે પૂછ્યું, “કુમ્હદિની નામે કોઇ છોકરી અહીં આવી છે કે?”

“કુમ્હદિની કે કોણુ તે તો ખબર નથી પણ પરમ દહાડે પાલખીમાં બેસી કોઇ આવ્યું હતું ખરું. તેણે સીંચા મહાભૈરવીના મંદીરે જઇ દેવીને પ્રણામ કર્યાં. તેજ વખતે એક ચમત્કાર બન્યો. એકાએક વાદળ ઘેરાઇ આવી વરસાદ થયો. પેલી સ્ત્રી તેજ વખતે હાથમાં ત્રિશુળ લઇ વિજળીની માફક ચમકતી ચમકતી આકાશે ઉડી ક્યાંક ચાલી ગઇ!”

પ્રાણનાથે ખાવાનું છોડી દીધું. હાથ ધોઇ માથું ખજવાળતા ખજવાળતા ટેલોક વખત બેસી રહ્યા. છેવટે કહ્યું, “જ્યાંથી કુમ્હદિની અસોપ થઇ ગઇ તે જગા જોવાનું બનશે?”

કામીનીએ કહ્યું, “કેમ નહિ બને? અંધારું થયું છે. હું દીવો લઇ આવું.”

એમ કહી કામીની મને ઇસારતથી કહેતી ગઇ, “તું આગળ જા, ત્યાર પછી જ્ઞાનસ લઇને ઉપેન્દ્રજીયુને હું તેડી લાવું છું.” હું આગળથી જઇને મંદીરની ઓસરીમાં બેઠી.

દીવો હાથમાં ધરી કામીની મારા વરને ત્યાં લઇ આવી. (ખડ્ગીમાંથી રસ્તો હતો તે આગળ કહ્યું છે.) આવીને તેતો મારા પગ

આમળ ફસડાઇ પડ્યા. બોલ્યા, “કુમ્હિની, કુમ્હિની, હવે જ્યારે પાછીજ આવી છે તો મારો ત્યાગ કરતી ના.”

ત્રણચારવાર તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે તપી જઇ કામીની બોલી, “ચાલ, બહેન, ઘર ચાલ. આ માણસ કુમ્હિનીને ઝોળખે છે, તને ઝોળખતા નથી.”

ગભરાઇને તેણે પૂછ્યું, “બહેન! બહેન કોણ?”

કામીનીએ ગુસ્સામાં કહ્યું, “મારી બહેન—ઇંદિરા! નામ પણ કોઇ દહાડે સાંભળ્યું છે કે નહિ?”

આમ કહી લુચ્ચી કામીનીએ બત્તી છુટવી નાખી અને મારો હાથ ખેંચી મને ત્યાંથી તેડી ગઇ. અમે દોડતાં દોડતાં ચાલી આવ્યાં. તે પણ મૂઠ જેવા અમારી પાછળ પાછળ દોડ્યા, પણ અગ્નિયો રસ્તો અને તેમાં વળી અંધારું એટલે ઠોકર ખાઇ નીચે પછડાયા. અમે નજદીક હતાં. બેઉએ બેઠે બાબુથી હાથ ધરી ઉઠાડ્યા. કામીની સાદ ફેરવી બોલી, “અમે વિદ્યાધરીઓ, તમારા રક્ષણમાટે સાથે સાથે ફરીએ છીએ!”

આમ કહી તેને ખેંચીને મારા શયનગૃહમાં લઇ ગયાં. ત્યાં દીવો હતો. અમને જોઇ તેણે કહ્યું, “એ કોણ? આ કામીની અને આ કુમ્હિની!” કામીની દશગણો ગુસ્સો દેખાડી બોલી, “કપાળ તમારું! રોજગાર કરી પૈસા કમાયા તે આ અક્કલ ઉપર? એ કુમ્હિની નથી—ઇંદિરા, ઇંદિરા, ઇંદિરા!!! તમારી ઘેરી ઇંદિરા! ઘેરીનેએ ઝોળખતા નથી?”

એટલે સ્વામીજી એટલા બધા ગેઢમાં આવી ગયા કે મને ગોદમાં ચાંપવા જતાં જૂઠામાં કામીનીનેજ ગોદમાં ચાંપી દીધી! તેને ગાલે એક તમાચો મારી કામીની ત્યાંથી હસતી હસતી નાશી ગઇ.

તે દિવસના આનંદની વાત કરી શકતી નથી. ઘર આખું ઉત્સવથી ગાજી રહ્યું. તે રાતે કામીની અને ઉ-ગાણુ વચ્ચે અનેકવાર વાગ્યુદ થયું. દરેક વખત પ્રાણનાથ હાયાં.

મકરણ ૨૧ સુ.

ઉપસંહાર.

વળતે દહાડે સ્વામિ સાથે પાલખીમાં બેસી હું સાસરે મઘ. સ્વામિસાથે જવું એ સુખ, પણ આ વખતે સ્વામિસાથે મઘ એતો પરમસુખ. જે વસ્તુ કોઈ દિવસ મળે નહિ તે મેળવવાની આશામાં જતી હતી; જે મળ્યું હતું તે માટે બાંધી લીધું હતું. એક કવિનું કાવ્ય, બીજું ધનીનું ધન. ધનીનું ધન કવિના કાવ્યની બરોબરી કરે ખરું? જેઓ પૈસા કમાતાં કમાતાં બુદ્ધ થયા છે, છતાં કાવ્ય જેમણે અનુભવ્યું નથી, તેઓ આ વાત કહી શકતા નથી. તેઓ કહે છે, પુલ હોડ ઉપર હોય તેટલો વાર સુંદર; તોડ્યું એટલે તેવું સુંદર લાગતું નથી. સ્વપ્ન જેટલું સુખમય, તેટલીજ સુખમય સ્વપ્નની સફળતા હોય? આકાશ ખરેખર ભૂરું નથી છતાં આપણને ભૂરું દેખાય છે. ધન પણ તેમજ. ધનમાં સુખ નથી, માત્ર આપણે તેમાં સુખ જોઈએ છીએ. કાવ્ય એજ સુખ છે. કારણ, કાવ્ય આશા, ધન ભોગ માત્ર, તે પણ બધાના કપાળમાં ન મળે. અનેક ધની લોક કેવળ ધનભંડારના ચોડીદારજ હોય છે—મારો એક સગો કહેતો તેમ ‘ત્રેઝરી માડ’.

તોપણ સુખે સુખે સાસરે ચાલી. આ વખતનો ત્યાં નિર્વિઘ્ને પહોંચી મઘ. સ્વામિ મહાશયે પોતાના આઆપને બધી હકીકત વિસ્તારથી સમજાવી. રમણબાબુનો પત્ર બોલવામાં આવ્યો. તેની ને મારી વાત મળી. મારાં સાસુસસરાંને સંતોષ થયો. ન્યાતના લોકને પણ બધી વાત વિગતવાર ખબર પડી એટલે કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ.

સઘળી વાત વિસ્તારીને મેં સુભાષિણીને લખી. સુભાષિણી મારે મારો જીવ રોજ રડતો. મારા કહેવાથી મારા ધણીએ હારાણીને વાસ્તે પાંચસો રૂપીઆ રમણબાબુને મોકલી આપ્યા. તરતજ સુભાષિણીનો જવાબ આવ્યો. ઉત્તર આનંદપરિપૂર્ણ. કાગળમાં હાથ દસ્કત બાબુજીના હતા, પણ સમાચાર સર્વ સુભાષિણીએ લખાવ્યા હતા. એક બે વાત આદિ ઉતારું છું. તેણીએ લખ્યું—લખાવ્યું હતું કે “હારાણીએ પહેલાં તો રૂપીઆ લેવાની ના પાડી, કહે કે ‘હું’ એવી લોભી નથી. મેં તો જાણે બહુ કાંઈ, પણ પૈસાની લાલચે નહિ. હું લેખમાં પડું તો

તે સાર લાગે કે ?' મેં તે કાળમુખીને સમજાવ્યું કે 'મારું ઝાડુ ના ખાતે તો તું એ કામ કરતે કે ? સવારની વખતે શુકનમાંજ તું મારા હાથનું ઝાડુ ખાતે ખરી ? ખોટું કામ કરતી હોય તે વેળા તારાં હસતાં મોં ઉપર હું કોઇ વાર ઝાડુ મારું ખરી કે ? લલાઇ કીધી છે, તો બક્ષીસ લઇ લે.' એમ બહુ સમજાવી પટાવી ત્યારે પૈસા લીધા. હવે જાતજાતના વ્રત ઓચ્છવ કરવાના મનસુખા ધડે છે. તમારો પત્ર નહોતો ત્યાં સુધી તે હસતી નહોતી, પણ હવે ફરીથી તેની હાસીની ઝાળમાં ધરનાં માણસ અસ્થિર થયાં છે."

પેલી બ્રાહ્મણી રસોઇઅણુ વિષે સુભાષિણીએ લખ્યું હતું કે "તું તારા વર સાથે છાનીમાની નાશી ગઈ તે વખતથી બ્રાહ્મણીએ લવારો શરૂ કીધા. 'મારી તો ખાતરી હતી કે એ મુઠ્ઠા સારું મનીષ નહોતી. કેટલીઓ વાર કહ્યું કે એવી ખરાબ આદત ના રાખો, પણ મારું ગરીબનું સાંભળે કાણુ ? અધાજ ગંધકા જેવા કુમ્મદિની, કુમ્મદિની કર્યા કરે !' એવો એવો બીજો પણ બકબકારો કરતી હતી. પણ જ્યારે સાંભળ્યું કે તું તો તારા પોતાના માટી સાથેજ ગઈ હતી અને હવે તારા પોતાનાજ ઘરમાં છે ત્યારે ખુદીએ ફેરવી તોલ્યું. 'હું નહોતી કહેતી કે કુમ્મદિની ખાન્દાની ફરજંદ ! ગરીબ ઘેર કંઈ એવાં સારાં છોકરાં પાડે ? ૩૫ તો જાણુ લક્ષ્મી ! સુખી રહેજે, ખુદેન, સુખી રહેજે. પણ, વહુદિદિ, એને લખોતી કે મારે વાસ્તેયે કંઈ મોકલે !'"

ગૃહિણી સંખંધી સુભાષિણીએ લખ્યું, " તારી આ અધી વાત સાંભળી મારાં સાસુજીને આનંદ થયો છે, પણ મને અને રમણબાબુને કપકા આપ્યો છે. કહે જે 'એ એવા મોટા ઘરની દીકરી તે તમે લોકે મને આગળથી કહ્યું કેમ નહિ ? હું તેનું ખુબ જતન કરને !' તારા વરની પણ કંઈક ઝાટકણી કાઢી છે. કહે છે કે 'તિની બૈરી હોય તો શું થયું ? એમ કોઇના ઘરમાંથી રસોઇઅણુને નસાડી લઈ જાય એતે કંઈ સારું કહેવાય ?'"

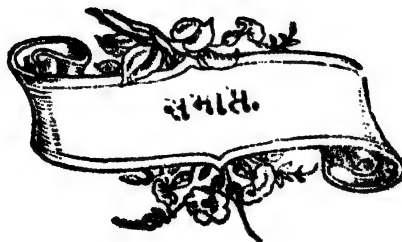
રામરામ દત્તની વાત સુભાષિણીએ પોતાને હાથેજ લખી હતી. જેમ તેમ વાંચ્યું કે "શેડે બાઇ ઉપર ગુસ્સે થવાનો ડોળ ધાલી તિરસ્કારથી કહ્યું, 'તેજ છેડાડ કરી આવી મુંદર રસોઇઅણુને નાશી જવાનું કારણ આપ્યું !' બાઇએ કહ્યું, 'ખુબ કહી ! એ મુંદરીને તમારે શું ધોષ પીવી

હતી ?' શેઠ બોલ્યા, 'કેમ કહેવાય ? આ કાળું રૂપ આખો દહાડો જોયા કરતાં કંઈ પાર આવે ?' આ સાંભળી બાઈ સાહેબ જમને પથારીમાં સુતાં, તે તે દહાડે તો પાછા ઉડ્યાંજ નહિ ! શેઠે મારેલો ટાણો બાઇ સમજ્યાં હોય એમ લાગતું નથી."

કહેવાની જરૂર નથી કે બ્રાહ્મણીને માટે તેમજ બીજાં દાસદાસીઓ માટે મેં થોડું ઘણું મોકલી આપ્યું.

ત્યારબાદ સુભાષિણીને ફક્ત એકજ વાર મળી છું. તેની છોકરીના વિવાહ વખતે ખાસ આગ્રહથી સ્વામિજી મને તેડતા ગયા. સુભાષિણીની દીકરીને ધરેણાં આપી શણુગારી. ગૃહિણીને યોગ્ય ભેટ ધરી. બીજાં બધાંને પણ આપવા જેવું આપી સૌ સાથે વાતચીત કરી. પણ ગૃહિણી મારી અને મારા વરની તરફ નારાજ દેખાયાં. તેનો દીકરો બરાબર ખાતો નહોતો એ વાત મારી આગળ અનેકવાર કીધી. મેં પણ રસોઇ કરી રમણુબાબુને જમાડ્યા. પણ ત્યાર પછી ફરી તેમને ત્યાં ગઇ નહિ; રાંધવાની ખીંકે નહિ, પણ ખાઇના મનને દુઃખ નહિ થાય તેટલા ખાતર.

ઘણેક દિવસે શેઠશેઠાણી સ્વર્ગે સધાવ્યાં, તોપણ ફરી જવાનો પ્રસંગ મળ્યો નહિ. હું સુભાષિણીને ભૂલી નહિ. આ જન્મે ભૂલીશ્ચ પણ નહિ. સુભાષિણી જેવી બીજી કોઇ આ સંસારમાં જોઇ નથી.

પુસ્તક બીજું.

બીજી વાર્તાઓ.

.

અર્પણપત્રિકા.

આ પુસ્તક મારી એકપૂરી, લાડકી દિકરી

સ રો ૭ ની

ને મારી અનેક શુભેચ્છાઓ તથા શુભાશિષો
સહીત વહાલપૂર્વક અર્પણ કર્યું છે.

ર. લ. સુતરિયા.

પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તકમાં આપેલી નાની મોટી તમામ વાર્તાઓ બંગાળી ઉપરથી તૈયાર કરી છે. મૂળ લેખકોનાં નામ સાંકળિઆમાં દરેક વાર્તાની સામે જણાવ્યાં છે. “જેડ વીંટિઓ”ની મૂળ બંગાળી પ્રત મારી પાસે ન હોવાથી એ વાર્તા મી० એન્ડરસન કૃત એના અગ્રેજી ભાષાંતર ઉપરથી લીધી છે.

“કુમાર બીમસિંહ”થી માંડીને “સ્થાનિક આત્મશાસન” સુધીની આઠ વાર્તાઓ “પુરસદ”ના ચાલુ (૧૯૩૦) સાલના જુદા જુદા અંકોમાં આવી ગઇ છે. બાકીની છ વાર્તાઓ નવી ઉમેરી છે.

પુરસદમાં છપાયેલી વાર્તાઓએ વાંચકોની પ્રશંસા મેળવી છે. પણ બંકિમચંદ્ર, સ્વર્ણકુમારી દેવી, રવિંદ્રનાથ ઠાકુર અને હીનબંધુ મિત્ર જેવા કુશળ કલમકર્તાઓએ લખેલી વાર્તાઓ વખણાય તેમાં નવાઇ શી? સમજું માન મૂળ લેખકોને ધટે છે. મેં તો ફક્ત દુભાસિઆનું કામ કર્યું છે.

વાંચકોને મારા લેખ પસંદ પડશે અને “વન્સ મોર” કહી મને પાછો બોલાવશે તો તેમની સેવામાં નવી વાનગી સાથે ફરીથી હાજર થઇશ. ત્યાં સુધી સાહેબજી !

સુર્યકુંજ, ખાર.

ધનતેરસ, સંવત ૧૯૮૬. }

ર. લ. મુતરિઆ.

સાંકળિયું.

વાર્તા	મૂળ લેખક.	પૃષ્ઠ.
કુમાર ભીમસિંહ	સ્વર્ણકુમારી દેવી	... ૧
રજપૂત રમણી	"	... ૧૧
સોનાનો દડો	બંકિમચંદ્ર	... ૨૧
રજપૂતની સ્ત્રી, ઘોડો અને તરવાર	સ્વર્ણકુમારી દેવી	... ૨૬
બખ્તિયાર ખીલજી	બંકિમચંદ્ર	... ૩૪
દાલિયા	રવિંદ્રનાથ ઠાકુર	... ૪૩
રાધારાણી	બંકિમચંદ્ર	... ૫૪
સ્થાનીક આત્મશાસન	"	... ૮૧
જોડ વીંદિઓ	"	... ૮૮
જમપુરમાં જીવતો માણસ	દીનબંધુ મિત્ર	... ૧૧૧
મોતીરામ ગુડનું જીવનચરિત્ર	બંકિમચંદ્ર	... ૧૩૭
ચોગયલી ચાવી	સ્વર્ણકુમારી દેવી	... ૧૬૬
લક્ષ્મીવતી	"	... ૧૭૮
મુકિતનો માર્ગ	રવિંદ્રનાથ ઠાકુર.	... ૧૯૪

કુમાર ભીમસિંહ.

૧

“રાણાજી !”

મેવાડનો રાણો રાજસિંહ પોતાના નિત્ય કામકાજથી પરવારી તરતનોજ આરામભુવનમાં જઈ બિછાનામાં સુતો સુતો ખુશ વિચારમાં પડ્યો હતો. સંધ્યા વીતી ગઈ હતી. મહેલમાંના સર્વ દીવાઓ ખુઝવી નાંખવામાં આવ્યા હતા. ફક્ત એક જાંખી બત્તી રાણાના સુવાના ઓરડામાં પોતાનું જાંખું તેજ પાથરી રહી હતી. બીજે દિવસે કુમાર રાજસિંહનો રાજ્યાભિષેક હતો. પોતાની હયાતીમાંજ રાજકારભાર પોતાના લાડકવાયા દીકરાને સોંપી નિવૃત્ત થવાનો રાણાએ ઠરાવ કર્યો હતો. કાલે તો આ ઠરાવ અમલમાં મૂકાશે; પ્રગ્નમાં આનંદ ફેલાઈ રહેશે—તેમાંએ જયસિંહની મા કેટલી બધી ખુશ થશે—ઈત્યાદિ સુખનાં સ્વપ્નામાં રાણો તદ્દલીન થઈ અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં પડ્યો હતો, ત્યાં તો શયનગૃહનું બારણું ધીમે ધીમે ઉઘડ્યું, અને રાણી કમળકુમારીએ દાખલ થઈ રાણાને ઉપર મુજબ હાંક મારી. રાણીનો અવાજ કાને પડતાંજ રાણાની તરંગમાળામાં ભંગ પડ્યો—તે પથારીમાં બેઠો થયો. રાણીને દાખલ થયેલી જોઈ ઈશારતથીજ પોતાની પાસે બેસવા સૂચના કરી. રાણી ત્યાં જઈ બેઠી એટલે રાણાએ પૂછ્યું, “કેમ અત્યારે અહીં આવવું પડ્યું?”

“આવું નહિ તો શું કરું?” રાણીએ કહ્યું. “તમને તેડાવ્યા, પણ તમને શેની દરકાર હોય કે આવો?”

વાત પણ ખરી. રાણાને હવે યાદ આવ્યું કે દિવસે અંતઃપુરમાંથી માણસ બે ત્રણવાર બોલાવવા આવ્યો હતો, પણ મને કે કમને પોતે

ત્યાં ગયો નહોતો. “રાણી,” તેણે કહ્યું, “હું દીલગીર છું. એ વાતતો હું જૂલીજ ગયો.”

રાણી મનમાં જ બબડી, “અમારે કમનશીબ આપ હંમેશાં જૂલી જાઓ છો—કંઈ આજે નવાઈનું ભૂલ્યા છો? પણ આ ઉદ્ધાર તેણે બહાર પાડ્યા નહિ, અને પોતે જે કામ માટે આવી હતી તેને ઉદ્દેશીને તેણીએ રાણાજીને સીધો જ સવાલ પૂછ્યો: “ગામમાં આ વાત ચાલી રહી છે તે શું ખરી છે કે?”

“કંઈ વાત?” રાણો સમજતો ગયો છતાં અનનુષ્ટી અમ્મા થઈને બોલ્યો.

“એજ કે કુમાર જયસિંહ ગાદીએ બેસવા ખટપટ કરે છે.”

“વાતમાં ફેર છે.”

“શું?”

“જયસિંહ ગાદીએ બેસવાની ખટપટ કરતો નથી, પણ હું પોતે જ ભારી રાજામુશીથી તેને ગાદીએ બેસાડવા માયું છું.”

“એમ? અત્યારમાં જ નિવૃત્ત થવાની મહારાજની મરજી થઈ છે?”

“મને લાગે છે કે જીવતાં જીવતજ રાજ્યપદનો અંદોષસ્ત કરતો જાઉં તો ફીક. કોને ખબર પાછળથી લાઇ લાઇ વચ્ચે ગાદીના હક માટે કંઈકો ન થાય? તેમ થયું તો રાજમાં અંધાધુંધી જાગે, માંદામાંદા યુદ્ધ સળગે અને મેવાડની જમીન નિર્દોષ કુટુંબીઓના તથા પ્રજાના લોહીથી લાલ થાય—કદાચ રાજનો નાશ પણ થાય.”

“ત્યારે તો મને કહેવા દો, રાણાજી, કે આપ જે અંદોષસ્ત કરવા ધાર્યો છે તેનાથી જ આપની આ ધારતી ખરી પડવાનો સંભવ છે.”

“તે કેમ?”

“જયસિંહને ગાદી મળી એટલે એમજ સમજાશે કે મેવાડમાં મુસલમાનોનું રાજ થયું. તે ઉપરાંત ગાદીનો ખરો હકદાર વારસ બીમ-સિંહ કંઈ મુગો બેસી રહેશે નહીં. પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક સિદ્ધ કરવા તે તરવાર ખેંચશે, અને જે અંધાધુંધી, આંતરિક વિગ્રહ, કુટુંબ નાશ

અને રક્તપાત થતો અટકાવવા આપ ઇચ્છો છો તે તો આપોઆપજ ઉપરિથત થશે.”

“રાજ્ય મારું છે. હું તે મારી મરજી પડે તેને આપું તેમાં ભીમસિંહ શા માટે ઉત્પીત કરવો જોઈએ ?”

“મહારાજ, રાજ આપનું છે એ વાત સાચી, પણ આપની મરજી પડે તેને આપી જવાનો આપને હક નથી. અસલથી ચાલી આવતા રિવાજ પ્રમાણે ગાદીનો હકદાર વારસ તો આપનો મોટો પુત્ર જ હોઈ શકે. ભીમસિંહ આપનો મોટો દીકરો છે અને તેનો હક દૂધાડવાનો આપને જરાએ હક નથી.”

રાણાના હાડેદાડમાં ક્રોધ વ્યાપ્યો, છતાં તેને દબાવી દઈ બહારથી શાંત ચિત્ત રાખી તેણે પૂછ્યું, “કોણ કહે છે કે ભીમસિંહ વડો પુત્ર છે ? બેઉ કુમારો એકજ દિવસે અને લગલગ એકજ સમયે જન્મ્યા છે એટલે બેઉની ઉંમર સરખી છે. આ સંજોગોમાં જે વધારે લાયક હોય તે ગાદીએ બેસે અને મારા અભિપ્રાય મુજબ જયસિંહજ વધારે લાયક છે.”

“એકજ દિવસે બેઉનો જન્મ થયો છે એ વાત કબૂલ, પણ એકજ સમયે તો નહિજ. એક પળનો એ ફેર પડે તો મોટાં નાનાં, બેદ ઉભો થાય. લવ અને કુશ બન્ને જોડ ભાઈ નહોતા ? છતાં રાજ ગાદી કુશને કેમ મળી ? અહીં ભીમસિંહ અને જયસિંહના જન્મકાળ વચ્ચે તો ખારસો બે ઘડીનો ફેર છે એટલે કોઈપણ જાતની શંકા રહેતીજ નથી. પણ આપની ઇચ્છાજ કાળક્રમ ઉલ્ટાવી નાંખવાની જણાય છે. ભલે, તેથીજ આપને સંતોષ થતો હોય તો આપના એ સુખી બ્રમમાં ભંગાણુ પાડવાની મારી મરજી નથી. પણ, મહારાજ, એતો બતલાવો કે જયસિંહ ભીમસિંહ કરતાં વધારે યોગ્ય શી રીતે થયો ? શૌર્ય, બુદ્ધિ, સભ્યતા, શામાં જયસિંહ અદે છે ? લશકર કોને વશીભૂત છે ? દરબારીઓ કોના તેજમાં અંજલય છે ? પ્રજા કોને વધુ ચાહે છે ? કોઈને પણ પૂછી તો જીવો એટલે આપની ખાત્રી થાય કે લાયક નાલાયક કોણ બાકિ જયસિંહ આપની માનીતી રાણીનો પુત્ર છે—આપનો વહાલસોયો બેટો છે અને તેટલા માટેજ તે આપની નજરમાં વધારે લાયક જણાતો હોય તો કોણ જાણે !”

“વાર, એમતો એમ.” રાણીના શબ્દખાણે રાણાનું મમેમમ વિંધી નાખ્યું એટલે તેણે ગુસ્સામાંજ જવાબ દીધો.

આ તરફ રાણીનો ક્રોધ પણ વધ્યો. તેણી જુસ્સાથી બોલી, “તો પછી ખરી વાત ન કહેતાં બળતીજ વાત ફેલાવવાનું કંઈ કારણ ? મેવાડના મહારાજને સાચું બોલતાં ડર લાગતો હશે, નહિ વાર ?”

રાણાએ જવાબ દીધો, “મારા મનની વાત પૂછવા મારી પાસે કોણ આવ્યું કે તેની આગળ મેં સત્ય ધૂપાવ્યું ?”

“કુંવરનો જન્મદિવસ યાદ કરો.” બોલતાં બોલતાં રાણીનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું—આગળ બોલી શકી નહીં. એક પળમાંજ વીસ વર્ષ પહેલાંનો એક દેખાવ તેની આંખો આગળ ખડો થયો. ક્યાં તે વખતની બાળ નવોદા, રાજપતિના અખૂટ પ્રેમસુખમાં ન્હાતી, સુંદર કમળકુમારી અને ક્યાં આજની અણુમાનીતી પ્રૌઢા ? સુંદર, કમળ બાળકને બોળામાં રમાડતી, આશા, ઉમેદ અને હરખથી તે કેવી ઘેલી બની ગઈ હતી ! પતિદેવને ચરણે પુત્રરત્ન ધરવાની હોંષમાં પ્રસવ વેદનાને પણ ભૂલી જઈ એક માત્ર રાણાજીના પધારવાની કાગને કોળે રાહ જોતી તે બેઠી હતી. અર્ધી ઘડી, ઘડી, બે ઘડી ગમ્મ પણ મહારાજ ત્યાં આવ્યા નહીં. માત્ર એક દાસીએ આવી સમાચાર આપ્યા કે “રાણી ચંચળકુમારીને હમણાંજ પુત્ર આવ્યો છે તેને પગે અમરકવચ (રાખડી) બાંધી રાણાજી અત્રે પધારેછે.”

પાટવીકુમારનો જન્મ થતાંજ તેને પગે અમરકવચ બાંધવાનો મેવાડના રાજકુળમાં રિવાજ છે. એથી બાપ મોટા દીકરાને પોતાના વારસ તરીકે શ્રીકારે છે. કમળકુમારીએ જ્યારે જાણ્યું કે પોતાના દીકરાને બાળુ મેલી રાણાએ બે ઘડી પછી જન્મેલા નાના પુત્રના પગે અમરકવચ બાંધ્યું છે ત્યારે તેના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ—તરતના જન્મેલા તેના બાળકને પહેલેજ દિવસે માતાના આંસુથી ન્હાવાનું થયું. કંઈક વખતથી રાણીને વહેમ પડ્યો હતો કે રાણાનું દીલ તેણીની ઉપરથી ઉડી ગયું હતું, પણ તે ફક્ત વહેમ જ. આજે તેણીની ખાત્રી થઈ કે રાજાનો પ્રેમ તેણીએ ખોયો હતો. આ સત્ય તેની નજર આગળ તરી આવતાં તે બેહોશ બની પણ તરતજ સાવધ થઈ અને થોડીવારે રાણો જ્યારે ત્યાં આવ્યો ત્યારે જાણે કંઈ બન્યું ન હોય—કંઈ જાણતીજ

નહિ હોય—તેમ પુત્રને લાઇ ઉભી રહી, જોકે અંદર ખાતેથી તો તેની છાતી ચીરાઇ જતી હતી. આ પછી કેટલેક દિવસે એવી વાત ચાલી રહી કે મહારાજે જાણીજોઇને અમરકવચ જ્યોતિષિંહને પગે બાંધ્યું નહોતું પણ નોકરની ગરબથી જ્યોતિષકુમારીનો પુત્ર પહેલો જન્મો છે એવી ખાતિથી એ કામ કર્યું હતું. ‘મારું’ શું અને ‘જોડું’ શું તે વિષે પાછળથી કમળ-કુમારીએ રાણા પાસે કોઇ દિવસ ખુલાસો માગ્યો નહીં. જેના પ્રેમનો ભરોસો નહિ તેની પાસે જતાંજ કાળજી દુઃખથી કોરાતું હોય ત્યાં આ બધી વાતની પંચાત કરવાનું તો જાનજ ક્યાંથી રહે? ધણી વાર તે રાણા પાસે ખુલાસો મેળવવાની ઇચ્છાથી જતી, પણ “કાલે વાત” કરી બીજી ત્રીજી વાતોમાં વખત ગાળી પાછી ફરતી. પણ હવે જ્યારે કવચબંધન પ્રમાણે જ્યોતિષિંહને ગાદીએ બેસાડવાની વાત આવી ત્યારે તેની ધીરજ રહી નહિ—તેનું અભિમાન ઉતરી ગયું. તે બીમસિંહની મા, તેની કૂખે તે જન્મ્યો એટલેજ એ કમનશીબ પુત્રનો વાંક, અને તેટલા ખાતરજ તેનો હક લૂટાય એ તેણી સહન કરી શકી નહિ. કંઈજ નહિ તો પોતાના પુત્રને ખાતર, ન્યાયને ખાતર, રાણાજીની સાન ડેકાણે લાવવાનો નિશ્ચય કરી આજે તેણી તેના શયનગૃહમાં ગઇ હતી. વાતમાં ને વાતમાં પુત્રના જન્મ વખતનો બનાવ યાદ આવતાં તે બહાવરી બની, તેની આંખના ક્રોધની જવાબા આંસુથી મલીન થઇ. પણ તે થોડોજ વખત તરતજ ટટાર થઇ ક્રોધ પૂર્વક તેણી બોલી, “સાચું બોલતાં કર નહોતો તો પછી મોટાને બદલે નાના દીકરાને કવચ પહેરાવવાનું કારણ ખુલ્લું કહેતાં શું થતું હતું કે લોકમાં બળતીજ વાત ફેલાવી?”

રાણાએ મીઠસમાંજ જવાબ દીધો, “હું ક્યારે, શું, શામાટે કરું છું તે લોકને જમીને સમજાવવાનું મારું કામ નથી, સીધી વાતનો લોક આડો અર્થ કરે તેમાં મારો શું વાંક? લોકબચથીજ જો ખરી વાત મેં તે દિવસે છૂપાવી હોય તો આજે પણ લોક બચથી હું જ્યોતિષિંહને રાજ્ય દેતાં ખંચાઉં. તે દિવસે લોકની સમજવામાં બૂલ થઇ હશે તો હવે તે બૂલ બાંગી જશે. મારું રાજ્ય, મારી મરજી પડે તેને આપીશ, તેમાં મને લોકનો બચ નથી અને લોકને તે વિષે ખણખોદ કરવાનો અધિકાર નથી.”

રાણીની ખાત્રી થઇ કે અહીં તેણીનું કંઈ વળે તેમ નથી. તે ઉઠી,

ઉભી થઇ અને ઉંચે સાદે બોલી, “ નહિ, મહારાજ, રાજ્ય તમારું છે તેથી ગમે તેને આપી જવાનો તમને હક નથી. બાકિ ન્યાયાધીશ થઇ તમારે અન્યાય કરવોજ હોય તો તમારી ખુશી. રાજ પોતેજ કાયદાનો ભંગ કરે, અન્યાય કરે તો તે રાજ નહિ—તેતો સ્વેચ્છાચારી, અધર્માચારી. તેનું દાન જેને ખપે તે ભલે લે—મારો પુત્ર તો તે દાન નહિજ લેશે. પોતાના બાહુબળથી જ્યારે તે પોતાનો હક સાબીત કરશે ત્યારેજ આ રાજ્ય તેનું કહેવાશે. પણ, આપના પાપે હજારો મેવાડીઓના લોહીથી માતૃભૂમિ રંગાય, બાઈ બાઈના લોહીથી મેવાડના રાજવંશને હમેશનો ખટો લાગે તો તેનો દોષ કોઈને દેશો નહિ. સમજી લેજો કે એ આપના પાપનુંજ ફળ. સત્યને ખાતર, ન્યાયને ખાતર પ્રાણ જેવા બહાલા પુત્ર રામને વનવાસ દેનાર દશરથનો જે કુળમાં જન્મ થયો તેજ રઘુવંશમાં આપ પણ જન્મ્યા છો નહિ? આજે આપે રઘુવંશનું નામ દૂષાવ્યું. ખેર, પણ યાદ રાખજો કે જ્યાં સૂર્ય આકાશમાં મૂર્ય ચંદ્ર છે ત્યાં સૂર્ય આપ ન્યાયને દૂષાડી શકશે નહિ—આખર સત્યનોજ જય છે; આપ તે અટકાવી શકનાર નથી.”

ખુદ્દા, તિરસ્કાર ભર્યા સ્વરે ઉપજા શબ્દો કહી, ધીમે કદમે તે ગર્વિતા રમણી ત્યાંથી ચાલી ગઈ. તે રાત્રે તેણીએ બીમસિંહની મુલાકાત લીધી નહિ; સઘળી વાતથી તેને વાકેફ કરવાનું સવાર ઉપર રાખ્યું.

૨

રાણી કમળકુમારી ગઈ પણ પોતાના વજ્રમાણુ જેવા શબ્દોથી રાણા રાગસિંહનું હૃદય વિંધતી ગઈ. “ સત્યને ખાતર, ન્યાયને ખાતર, પ્રાણ જેવા બહાલા પુત્ર રામને વનવાસ દેનાર દશરથનો જે કુળમાં જન્મ થયો તેજ રઘુવંશમાં આપ પણ જન્મ્યા છો નહિ? ” આ શબ્દો રાગના કાનમાં ફરી ફરીને ગળુગળુવા લાગ્યા. તેનું માથું ફરવા લાગ્યું. તેને ઉંઘ આતી નહિ. તેને લાગ્યું કે રાણીનું કહેવું ખરું હતું. જયસિંહ માટે, તેની માને માટે, તેનો પ્રેમ અગાધ હતો—તે પ્રેમથી આંધળો બન્યો હતો. આજ સૂર્ય તે એમજ માનતો હતો—કહો કે તે પોતાનું મન મનાવતો હતો—કે બેઉ પુત્રોનો એકજ દિવસે જન્મ થયો હતો એટલે

મોટા-નાનાનો ભેદ નહોતો અને જો જ્યસિંહને રાજપાટ સોંપે તો તેમાં પક્ષપાત કે અન્યાય જેવું કંઈજ નહોતું. આજે તેના મોહનો પકડો ખસી ગયો—સત્ય તેની આંખ આગળ તરવા લાગ્યું. નાના બાળકની પેઠે હતાશ થઈ તે બોલ્યો, “અરે ભગવાન ! દશરથ જેવા ન્યાયી રાજથી શોભીતા એવા રઘુવંશની ઉજ્જ્વળ કિર્તિને ડાગ લગાડવાને વાસ્તેજ શું મારા જેવા કુલાંગારને તેં સિસોદિયા વંશમાં જન્મ આપ્યો ? પ્રભુ ! એ પાપમાંથી મને બચાવ !” સવાર થતાંજ પહેરે-ગીરને બોલાવી કહ્યું, “યુવરાજ ભીમસિંહને અહીં બોલાવી લાવ.”

“યુવરાજ ભીમસિંહ !” પહેરેગીર આશ્ચર્ય સાથે ગુંચવણમાં પડ્યો. યુવરાજ તરીકે તો જ્યસિંહ ઓળખાતો હતો. રાણાજી કહેતાં બુદ્ધ્યા કે તેની સંભળવામાં ભૂલ થઈ ? ફરીથી પ્રશ્ન જેવાની તેની હિમત ચાલી નહિ. “ભીમસિંહ” નામનો તેણે ખરાબર સાંભળ્યું હતું. શું છે શું નહિ એ કોકડું ઉકેલવાની તજવીજ કરતો કરતો પહેરેગીર ભીમસિંહ પાસે ગયો અને મહારાજનો સંદેશો પહોંચાડ્યો.

હવે ભીમસિંહની અજન્મ થવાની વારી આવી. રાણાજીએ અગાઉ કામવાર તેને બોલાવ્યો નહોતો. એકાએક આ નોતડું કેમ ? તે બબડ્યો, “જ્યાં છે ત્યાં જ્યસિંહને ગાદીએ બેસાડી તેનું સ્વામિત્વ મારી પાસે કબૂલ કરાવવાની તદ્દખીર હોવી જોઈએ. પણ રાણાજીને ક્યાં ખબર છે કે જ્યાં સૂધી આ હાથમાં તરવાર ચલાવવાની શક્તિ છે ત્યાં સૂધી તો જ્યસિંહ મેવાડના સિંહાસન ઉપર બેસી શકશે નહિ.” આપનો પક્ષપાત યાદ આવવાથી ભીમસિંહને રીસ ચઢી. મનમાં થયું કે “નથી જવું.” વળી વિચાર કર્યો, “આપની આજ્ઞા તો ઉઘાપીશ નહિ. તેમની સામે ઉભો રહી ખત્રી વાત તેમને તડ ને ફડ સંભળાવી દઈશ.” જાણે સાક્ષાત ક્રોધની મૂર્તિ હોય તેમ ભીમસિંહ આપ પાસે જવા નીકળ્યો, પણ જેવું તેણે જોયું કે રાણાનું મુખ શોકાતુર, લેવાઈ ગયલું અને વિચારગ્રસ્ત હતું અને તે તેના તરફ ચિંતાકુલ પણ વહાલ ભરી નજરે તાકી રહ્યો હતો કે તરતજ તેનો ક્રોધ શમી ગયો. એક પલકારામાં તેના મનમાંથી વેરની લાગણી નાબુદ થઈ ગઈ. તેના હૃદયમાં હમણાં એકજ લાગણી હતી—પિતાના દુઃખે પુત્ર દુઃખી થઈ રહ્યો. તેને આમ ક્રોધહીણ, શાંત, અને સ્નેહાળ જોઈ આ તરફ રાણો અજન્મ થયો. તેણે

તો ભીમસિંહને ખાઉં ખાઉં કરતા વિક્રાળ વાઘ જેવો. જોવાની ઉમેદ રાખી હતી તેને અદલે આતો બકરી જેવો નરમ હતો. તેણે જઈને રાણાને પ્રણામ કર્યાં. પુત્રના આદરભાવથી, શાંતિથી, અને ભક્તિભાવથી રાણાનો પશ્ચાતાપનો અગ્નિ ભલુકી ઉઠ્યો—ભીમસિંહના એક હગ્ગર ભવાંથી પણ એવો ભડકો થતો નહિ. શરમનો માર્યો રાણો તેની સામે વધુવાર જોઈ શક્યો નહિ—મોઢું નીચું રાખી ધીમેથી બોલ્યો, “બેટા ભીમસિંહ !”

આ માયાળુ શબ્દો સાંભળી ભીમસિંહ ચોંક્યો. રાણાએ કદીપણ આવી મમતાથી તેને બોલાવ્યો નહોતો. આજ સૂધી આપે તેના તરફ ઝાંખીને જોયું પણ નહોતું. તેને યાદ આવ્યું કે નાનપણમાં એક દહાડો બેઠે ભાઈઓ વાડીમાં રમતા હતા, સારે અચાનક મહારાજ ત્યાં થઈને જતા હતા. તેમણે જ્યસિંહને વ્હાલપૂર્વક બોલાવ્યો પણ તેને પોતાને એક શબ્દ વટીક કહ્યો નહિ. અભિમાની બાળક ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને માતાની સોડમાં ભરાઈ ખૂબ રડ્યો—પણ માને વાત ન કહી. ત્યારથી આજ સૂધી પિતાજીનો પક્ષપાત તે ઝગ્ગે ને પગલે અનુભવતો આવ્યો હતો અને જો કંઈ બાકી રહી ગયું હોય તો તે જ્યસિંહના રાજ્યાભિષેકની વાતથી પૂરું થયું હતું. રાણાના હૃદયમાં પોતાને માટે સ્નેહનું જરાએ સ્થાન છે એ વાતનો આજ સૂધી ભીમસિંહને અનુભવ થયો નહોતો. જીંદગીમાં પહેલીજવાર આપને મોટેથી “બેટા ભીમસિંહ” એ સ્નેહાળ શબ્દો સાંભળી તેનું હૈયું જગજગ થઈ ગયું. ધ્રુજતા અવાજે તેણે જવાબ વાળ્યો, “પિતાજી !” આજ સૂધી તેણે આપને “મહારાજ” કહીનેજ બોલાવ્યા હતા. રાણો તેના તરફ જોઈને બોલ્યો, “બેટા, મેં તને ભારે અન્યાય કર્યો છે. મને માફ કર.”

ભીમસિંહના વીર નેત્રોમાંથી આંસુ ટપક્યું. એ અભિમાનનું આંસુ. આટલે વખતે, આખરે, પણ પોતાને અન્યાય થયો છે એ વાત પિતાજી શક્યા; આખરે પણ પુત્રસ્નેહ દર્શાવ્યો, એ આનંદ આગળ ભીમસિંહનું અભિમાન વધુવાર ટકી શક્યું નહિ, ઉછળતા હૃદયે મનમાં મનમાંજ તે બોલ્યો, “તમારા સ્નેહ માટે સંદેહ લાગી આજ સૂધી હું તમારાથી અજાણને અજાણ રહ્યો એ મારોજ દોષ. નહિ તો તમારો સ્નેહ મારા ઉપર કેમ ન થાય? હુંજ ઠપકાને પાત્ર છું; મનેજ ક્ષમા કરો.”

ભીમસિંહને ચૂપ જોઈ રાણાએ ઉભા થઈ કહ્યું “બેટા, તું ક્ષમા ન આપી શકે. હુંજ એ અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી મારા અંતર્દેવતા પાસે, મારા ઇશ્વર પાસે, દોષમુક્ત થઈશ. તું મારો મોટો દીકરો, રાજગાદી ઉપર તારો હક; તે હું તનેજ આપીશ. રાજ-મુગટ તારાજ માથા ઉપર શોભશે. દુઃખ માત્ર એકજ છે. જ્યસિંહનો રાજગાદી ઉપર હક નથી પણ મારી મુર્ખાઈથી તેના મનમાં આશા ઉભી થઈ છે એ આશા તે એકદમ છોડશે નહિ. રાજલોભને લીધે તે દેશમાં અંધાધુંધી ઉભી કરશે અને તેનો એકજ ઉપાય છે——” અહીં મ્યાનમાંથી તરવાર કાઢી ભીમસિંહને આપતાં રાણાએ આગળ ચલાવ્યું, “બેટા, લે. જા, જ્યસિંહની છાતીમાં એ બેઘડક ચલાવી આવ. એકના લોહીથી સેંકડોનું લોહી વહેતું અટકશે. અન્યાયની પડતી થઈ બેશક ન્યાયનો જય થશે. બેટા, ગભરાઈશ ના. કઠોર કર્તવ્ય આગળ મા, બાપ, ભાઈ, બહેન કે પુત્રના રનેહને સ્થાન નથી.”

રાજસિંહનો સ્વર કુશળ ઉઠ્યો. સસનું આ ઉગ્ર સ્વરૂપ તેણે આજેજ અનુભવ્યું ભીમસિંહ તો આ સાંભળી પથ્થરના પૂતળા જેવો આભોજ થઈ ગયો. તેણે જોયું કે ફરજને ખાતર રાણાજી પોતાના બહાલામાં બહાલા દીકરાનો નાશ કરવા-કરાવવા તૈયાર થઈ ગયા હતા. પિતાની ઉદારતા, તેનું મહત્વ, પુત્રની રગેરગમાં પ્રસર્યાં. તેની પિતૃભક્તિ ઉછળી આવી. ભાષ્ટના પેટમાં તરવાર ચલાવવી એ પોતાની છાતીમાં ચલાવવા જેવુંજ હતું. ભીમસિંહની જીભ શીવાઈ ગઈ. મનમાંજ તે બોલ્યો, “પિતાજી, તમે દેવતા છો.”

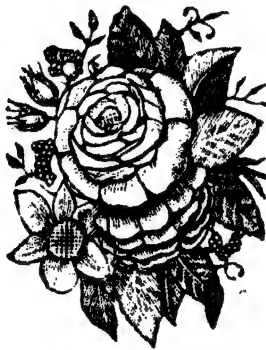
પુત્રને મુગો ઉભેલો જોઈ રાજસિંહ ફરીથી બોલ્યો, “બેટા, શા માટે ગભરાય છે? એ હલ્લાથી પાપ નથી. ન્યાયને ખાતર, દેશના લાભને ખાતર, એ હલ્લા કરવાની હું તને આજ્ઞા આપું છું. કદાચ તને પાપનો ભય હોય, તો જા, એ પાપ મારે માથે. મારી આજ્ઞાથી તું એ કામ પૂર્ણ કર.”

ભીમસિંહને હવે વાચા આવી. બાપના હાથમાંથી તરવાર લઈ તેમના ચરણે ધરી તે બોલ્યો, “પિતાજી, તમારી તરવાર પાછી લ્યો. એની મને જરૂર નથી. મને આપે જે અન્યાય કર્યો છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ આપે કયું. આપની ફરજ આપે પૂરેપૂરી બળવી. આપે આજે

મને જે અધિકારનું દાન કર્યું, તેનું હું આજે જ જ્યસિંહને દાન કરું છું. આજથી રાજ્ય ન્યાયપૂર્વક તેનું છે. હું વચન આપું છું કે મારા તરફથી રાજ્યમાં લોહીનું એક ટીપું પણ નહિ રેડાય અને જ્યસિંહને તલ્લભાર પણ ઇજા ન થાય. કદાચ લોભવશ થઇ હું કંઈ કરી બેસું તો તેની જામીનગીરીમાં આપે મને આજે જે પુત્રસ્નેહ આપ્યો છે તે અમૂલ્ય દોલત અને આપના આશિર્વાદ લઇને હું આજે જ માતૃભૂમિનો, —મેવાડનો, ત્યાગ કરીશ—નહિ કરું તો હું આપનો પુત્ર નહિ.”

આટલું કહી પિતાના ચરણનો સ્પર્શ કરી બીમસિંહ સાંથી વીજળીને વેગે ચાલ્યો ગયો. તેને રોકવાની—બે શબ્દો કહેવાની પણ રાણાને તક મળી નહિ.

તેજ દિવસે પોતાના હાથે રાજમુગટ જ્યસિંહને પહેરાવી પોતાના પ્રિય સૈન્ય સામંતોને લઇ બીમસિંહે મેવાડ છોડ્યું. કેટલોક વખત બાદ તેના સોબતીઓ પાછા ફર્યા, પણ તે તેને લઇને નહીં, તેના મૃત્યુના સમાચાર લઇને.

રંજપૂત રમણી.

—૧૬૬—

(સ્વર્ણકુમારી દેવિકૃત બંગાળી ઉપરથી)

ભાષાંતરકર્તા:—૨. લ. સુતરિઆ, બી. એ.

૧.

“પેડું વરાહ!” “દોડો, દોડો!” “આ બાબુ” “પેલી મેર!”
“જલ્દી કરો!”

શિકારીઓના ઉપર મુજબ કોલાહલથી અરવલ્લી પર્વતમાં આવેલું અંધયા નામે જંગલ ગાળ રહ્યું. તેમના ઘોડાઓનાં મજબૂત, ઝડપી પગડાંથી ત્યાંની પડાડી ધરતી ધ્રુજી ઉડી. બાપડું કુક્કર જીવ લઇને ઉંચે શ્વાસે આમથી તેમ નાસતું નાસતું આખરે જંગલ છોડી મકાઇના એક મોટા ખેતરમાં ભરાઇ ગયું. તેની પાછળ પડેલા મેવાડનો યુવરાજ અરિસિંહ પોતાના સોમતીઓ સાથે ત્યાં આવી લાગ્યો—આગળ રતો ન હોવાથી ત્યાંજ અટક્યો. જેમ લગ્નમાં ધુમતો હાથી એકાએક ધાયલ થવાથી ક્ષણવાર થંભી જાય તેમ તે પણ ઉભો રહ્યો. શિકારની ધૂનમાં પળભર તો ઘોડાની લગામ ઢીલી કરવાનું એ તેને ભાન રહ્યું નહિ અને જાણે ચિત્રમાં દોરેલી મૂર્તિ હોય તેમ પરસેવાથી તરબોળ ચહેરે, ડોડા ઉંચી રાખી, ઘોડા ઉપરજ સ્થિર થઇ રહ્યો. એટલામાં એક ગામડીઅણુ છોકરી ત્યાં આવી નમન કરી ઉભી. તેણી તે ખેતરના માલીકની છોકરી હતી, અને એક માચી ઉપર ઉભી ઉભી ખેતરની રખેવાળી કરતી હતી. તેણીએ કુક્કરને ખેતરમાં ભરાતું જોયું હતું અને સાથે સાથે શિકારીઓની નિરાશા પણ જોઇ લીધી હતી. તેમને મદદ કરવાની મતલબથી તેણી ઝડપથી યુવરાજ પાસે જઇ પહોંચી હતી. ઘોડાની લગામ ધીમે ધીમે ઢીલી કરતાં યુવરાજે તે છોકરી તરફ નજર કરી. કેવી સુંદર! તેણીનું શરીર કેવું કઠાવર અને ધાટીકું! તેનું મોં કેવું સરળ

અને શોભીતું! સાદા, ગામડિયા પોષાકથી તેનું કુટકું શરીર કેવું દીપી રહ્યું હતું! શરીર ઉપર ધરેણું નહોતાં, પણ તેણીના ઘૂટા, લાંબા, કાળા વાળથી તેનો ચહેરો એર ખેંચાણુકારક લાગતો હતો! તે મનોહર, સાદા, કુદરતી સૌંદર્ય આગળ મણીમાણેકના શણગારવાળી, ટાપટીપવાળી ખુબ-સુરતી કુછ બિસાતમાં નહોતી. યુવરાજે જોયું કે તેના માથામાં સિંદુર નહોતું. હાથમાં બંગડી હતી પણ લોહ નહિ. છોકરી કુંવારી હતી! તેણે પૂછ્યું, “સુંદરી, આ મકાઈના ખેતરમાં ઘોડાઓ જઈ શકે એવો રસ્તો છે કે?” છોકરીએ જવાબ દીધો, “ના. પણ જરા થોભો. હું અખઘડી ડુક્કરને મારીને બહાર ખેંચી લાવું છું.” આટલું કહી, જવાબની રાહ જોયા વગર, મકાઈનો એક લાંબો છોડ સમૂળગો ઉખેડી કાઢી, તેણી ઝડપથી ખેતરમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ. શિકારીઓ આતુર નજરે તે તરફ જોઈ રહ્યા. તેણીના મારથી બીધેલું ડુક્કર થોડીવારે બહાર આવ્યું. શિકારીઓ તેની ત્રણ બાજુ ફરી વળ્યા. તેને નાસવાનો રસ્તો રહ્યો નહોતો. જેણીગમ જાય ત્યાં સામે શિકારીઓ—ફક્ત પાછળ, ખેતરની બાજુએ, એક પેલી છોકરી; તેણીના હાથમાંથી છટકી શકાય તોજી જીવ ખચે. જીવપર આવી તે તેણીની તરફ વળ્યું, અને એક ભયંકર બરાડ મારી આગળ ધસ્યું. શિકારીઓએ જોયું કે છોકરીનો જીવ જોખમમાં હતો અને એ શીકરમાંજ બધાએ તે તરફ ઘોણ છોડ્યા. ડુક્કર તીરવેગે આગળ ધસતું હતું, આ છોકરી ઉપર જઈ પડ્યું, આ તેણી મુઠ્ઠા, મુઠ્ઠા—હવે અચી મુરકેલ! યુવરાજે પૂરે જોસમાં ઘેડો છોડ્યો પણ ડુક્કરનો તેની પહેલાંજ ત્યાં પહોંચી ગયું હતું. પણ તે બરાદૂર છોકરીએ જરા પણ ગભરાયા વગર, કંઈ કહેજે, તે ધસી આવતા જનવરના માથામાં મક્કાઈના શોટાનો એવો તો સાખૂત ફટકો લગાવ્યો કે જાણે વળતો ધા પડ્યો હોય તેમ તે અચેતન થઈ ઉભું! એજ વખતે યુવરાજનો ઘોડો પણ ત્યાં આવી લાગ્યો, પણ હવે કંઈ ભય નહોતો. હસતી હસતી રમણી ડુક્કરને કાનમાંથી પકડી તેમની પાસે લઇ ગઈ—યુવરાજે તેને હથિયારનો ધા કર્યો. તેના સાથીઓ તો આભા બની

૧. બંગાળમાં સૌભાગ્ય ચિહ્ન નરીકે પરાંગુલી સ્ત્રીઓ સંધ્યામાં સિંદુર પૂરે છે અને હાથે હાથે લોખંડની બંગડી પહેરે છે. રજપૂતાનામાં એ રિવાજ છે કે નહિ તે મને ખબર નથી. ભા.૦ ક.

તે રમણી તરફ જોઇ રહ્યા હતા ! રજપૂતાનામાં રમણીઓના સાહસનો અભાવ નહોતો, પણ આ ગામડેની ગોરીએ તો હદ કરી હતી !

૨.

એક કુમાર : “ છીઃ છીઃ, આતો ધણીજ શરમની વાત ! ”

બીજો : “ બેશક; આપણે મરદો જેવા મરદો છતાં એક સ્ત્રી——”

યુવરાજ : “ એમાં શરમાવા જેવું શું ? આપણે ત્યાં આવાં સ્ત્રી રત્નો પાકે છે એનો દેશના ગૌરવની વાત કહેવાય.”

પહેલો કુમાર : “ દેશનું ગૌરવ બલે કહેવાય, પણ આપણું ગૌરવ શું રહ્યું ? આખરે તો એક બૈરીયી હાયાંને ? ”

યુવરાજે હસીને કહ્યું, “ હારવુંજ હોય તો બૈરીયી—તેમાંએ આવી રમણીયી—હારવામાં મને જરાએ દુઃખ નથી——”

ત્રીજા કુમારે હસતાં હસતાં કહ્યું, “ યુવરાજ આવ્યા શિકાર કરવા, પણ તેને બદલે જાતે પોતેજ શિકાર બની ગયા હાગે છે ! ”

આજુમાં એક વાઘનું ચામડું પાથરી તે ઉપર પડ્યા પડ્યા વિશ્વંભર ભૂરિદારજી જોરથી નરકોરાં બોલાવતાં ઘોરતા હતા. તે જાતે તો બ્રાહ્મણ હતા, પણ રાજદરબારમાં સૌ કોઇ સાથે શાળાની સગાઇ ધરાવતા હતા. કુમાર અજ્ઞપસિંહતા ગુરૂપુત્રની પત્નિના મામાની છોકરીના દિયરનો તે પિતરાઇ ભાઇ થતો હતો. ગુરૂપુત્રના એની સાથેની આ નજીકની સગાઇ રજવાડામાં સૌ કોઇએ પોતાનીજ માની લીધી હતી. એમાં તેને પણ કોઇ જાતનો વાંધો નહોતો. કારણ કે એ સગાઇના પૂતથી તો તે પગ ઉપર પગ રાખી, ગાદી તકીએ અટકેલી, કરારને જીવે ઉઘી, આળસમાં, નિર્વિદ્ધે દિવસ કાઢતો અને તક મળતાં રાજકુમારો ઉપર હાથ અજમાવી લેતો. બીજા કુમારની વાત સાંભળી વિશ્વંભર બેઠો થઈ ગયો. ઉંઘમાંને ઉંઘમાંજ જાણે વાઘ મારવાની તૈયારી કરી લીધી હોય એવો એનો દેખાવ હતો. ગરજ પડી એટલે ઉંઘ આપો-આપ જતી રહી, નહિ તો મકદૂર કોની કે હજાર ખૂમ મારીને પણ શાળા-જીને જગાડી શકે ? ઝડપથી બેઠા થઈ તેણે કહ્યું, “ એ શું બોલ્યા,

કુમારજી? મારી જાણ મુજબ જે સિકાર બન્યો છે તે તો ચોક્કસ શુવર—”
 બધા ખડખડ હસી પડ્યા. પેટ પસવારતાં પસવારતાં તેણે ફરીથી સૂવાની
 ચેષ્ટા કરી ત્યાં તો એકાએક હસવું બંધ થઈ ગયું. પાસેજ એક ઝાડ
 સાથે યુવરાજનો ઘોડો બાંધ્યો હતો, તે એકદમ ભડકીને દુઃખથી હાણ
 હણ્યો. ઠકા મશકરી છેડી દઈ કુમારો એકદમ ઘોડા પાસે દોડી ગયા. જ્યે
 તો માત્રીનો એક ગોળો લાગવાથી ઘોડાનું પેટ તરફનું હાડકું ભાંગી ગયલું.
 આટલા જોરથી ગોળો મારવો એ કંઈ સાધારણ વાત નહોતી. તેઓ
 અજબ થઈ તકવિતક કરતા હતા, ત્યાં પેલીજ છોકરીએ આવી કહ્યું,
 “માફ કરો. ચલીઆઓ ખેતરમાં નુકસાન કરતાં હતાં તેમને ઊરાડવા મેં
 ગોફણ છોડી તે દૈવયોગે ઘોડાના પેટમાં લાગી ગઈ. મને એથી બહુજ
 સંતાપ થાય છે.”

ભૂરિદારજીએ વ્યાધયમ ઉપર એકા એકાજ તેણી તરફ નજર નાંખી
 કહ્યું, “બાઈ, ગભરાના. પરમેશ્વરનો પાડ માત્રીએ છીએ કે તારી ગોફણ
 ઘોડાને લાગી!” છોકરી કંઈક હસી. સાથે દવા લઈ આવી હતી તે ઘોડાને
 પેટે ચોપડી પાટો બાંધ્યો. વધેલી દવા રાજકુમારને આપી કેમ
 વાપરવી તે સમજાવી ચાલતી થઈ. ઘોડાને ધાયલ કરી ઘોડાના
 માલીક ઉપર સપાકું ચઢાવ્યું! તે ગઈ એટલે તેના તેજમાં અંજલયા
 કુમારોની શુધ્ધપદ પાછી ફેંકાણે આવી. એકે કહ્યું, “કેવું આશ્ચર્ય! આ
 કેમજી હાથમાં આવું લોખંડી જોર!”

શ્યામકજી બોલ્યા, “લોખંડી હોય તે તો સાફ કે એકે સપાટે
 મોત આવે! આનો એનાં ગોળા જેને લાગે તે તત્કાળ મરે નહિ—અધ-
 મુઓ થઈ રીખાય!” આ સાંભળી બધા યુવરાજ તરફ જોઈ દસવા
 લાગ્યા. તે બોલ્યો, “એના હાથમાંથી બચે, પણ તમારાં વાગ્યાણુ રોકો
 નહિ તો તો ખચ્ચીતજ મરી જાય!”

એક સોખતી બોલ્યો, “યુવરાજજી, કામતો કંઈ થયું નહિ. સિકાર
 કરવા આયા ત્યાં આ બલામાં પડ્યા. હવે વાતચીત પણ બંધ કરીએ
 તો વખત કેમ જાય!”

ખરી વાત. નવરો બેઠો નખોદ વાળો. કામ નહિ હોય ત્યારે વાત-
 ચીત—ઠકા મગનકનું બજાર તેજ થાય. યુવરાજે કહ્યું, “કામને વારતેજ

એટલા કાતર થયા હોવ તો હું તેનો બંદોબસ્ત કરી આપું. યાત્રો, આપણે બધા થઈને ગામની એકવાર પ્રદક્ષીણા કરીએ. પેલી છોકરીની પણ ભાળ કાઢીએ. ઘેર જઈને તો એનીજ વાત કરવાની રહી.” સૂચના બધાને ગમી. એકે કહ્યું, “હું પણ એજ કહેવા જતો હતો.”

બીજો: “મેં તો સવારથીજ એ વાત કહેવા ધાયું હતું.”

ત્રીજો: “તેં તો ધાયું હતું પણ મેં તો યુવરાજને સવારેજ એ વાત કહી હતી.”

ચોથો: “બેસ, બેસ, જરા યુવરાજને પૂછી તો જો કે પહેલાં તેં કહેલી કે મેં?”

મામતો રસ પર ચઢ્યો. પહેલા કુમારે કહ્યું, “જોયા, આ મોટા થઈ નીકળ્યા, પણ—નાનાને લૂંટીને! જવાદો એ વાત. કહીશ તો રામાયણ જાગશે. મોઢે બોલાય નહિ અને પેટમાં રહેતી નથી!”

આ ગરબડ જોઈ સ્થાનકજીએ કહ્યું, “ઉભા રહો, હું તમારો ઇન્સાફ કરી આપું છું: યુવરાજ સિવાયના દરેક જણે આ વાત પહેલ-વહેલી કાઢી હતી!”

આ ચુકાદો જોણે તેણે પોતાના લાભમાં ગણી લીધો. કાને ખબર ભવિષ્યમાં એવો પણ દિવસ આવી જાય કે જ્યારે આ ટોળીમાંનો એક-એક જણ “મેં અમુક વાત પહેલી કાઢી હતી” એવું માન ઠેકાણે ઠેકાણે ખાટવાની તજવીજ કરે. આખરે જગતનો તો એવોજ ધાર નજરે પડે છે. આજે પણ આપણાં મારીકા અને વર્તમાનપત્રો ઉકમાઈ સાથે નથી કહેતાં કે “આ ખબર અમે પહેલવહેલી આપી હતી?”

રજપૂતો ઘોડેસ્વાર થઈ ગામ તરફ ચાલ્યાં. પહાડી રસ્તો—રસ્તાની બેઠે બાજુ મોટાં મોટાં ઝાડ. સામે દૂર—ખડુ દૂર ભૂરા પર્વતોની હાર આકાશમાં લાગી રહેલાં ભૂરાં વાદળાં જેવી શોભી રહી હતી. સાંજનો વખત. સૂર્યનારાયણ પશ્ચિમમાં એક પહાડના શિખર પાછળ ધૂપાયો છે. અને સામે પૂર્વમાં અનંત, ભૂરાં આકાશમાં સફેદ ચંદ્રમા ઉગી નીકળ્યો છે. સૂર્યના પ્રકાશમાં ચંદ્રનો પ્રકાશ મળી ગયો છે અને ચોતરફ તેની

અનેરી ચાહર પથરાઈ રહી છે. પાસેજ એક ઝરા વહેતો હતો તેના નિર્મળ પાણી ઉપર સૂર્ય-ચંદ્રના કિરણો ઝગઝગી રહ્યાં છે. આકાશના પૂર્વ ખૂણા-માંથી એએક તારકાઓ તે ઝરાના ચક્રમકતા પાણી તરફ અદેખાઈતી નજરે જોઈ રહ્યાં છે. ધીમી ધીમી પવન લહરીઓ પહાડના શિખરે શિખરે અડાઅડને ઝાડે ઝાડે વાંસળીની તાન લગાવી રહીછે. કુદરતની આ શોભાનો ઉપભોગ કરતા કરતા ઘોડેસ્વારો મુખ્ય રસ્તો છોડી ગામને રસ્તે વળ્યા. શિખરની આડે સંતાઈ એડેનો સૂર્ય હવે ખુદસો થયો અને તેના કિરણથી એકાએક ચારે દિશા લાલ લાલ થઈ રહી. એકી વખતે રસ્તાની એક બાજુ સૂર્યનો પ્રકાશ, બીજી તરફ ચંદ્રનો પ્રકાશ; એક તરફ દિવસ, બીજી તરફ સંધ્યા. ચંદ્ર સૂર્યના તેજના મિશ્રણવાળી આવી દ્વિકાળીક શોભા ફક્ત પહાડી પ્રદેશમાંજ કામ કામ ડોકાણે જોવાની મળે છે. ઘોડેસ્વારોને એ દેખાવની નવાઈ નહોતી તોપણ તેઓ તેથી મોહ પામ્યા. સંધ્યા રૂપી લાલ સમુદ્રમાં નાદી રહી હોય તેમ એક ખડતલ મૂર્તિ તેમની મુઘ્ધ નજરે પડી. માથે દૂધની તામડી, બે બાજુ બે ભેંસ, તેમની પાંડે લાથ દઈ તેમને હાંટી જતી એક યુવતીને તેમણે જોઈ. કુમારોએ યુવતીને ઓળખી. તરતજ તેઓએ માંડોમાંડે કંઈ મસલત કરી. યુવરાજે એકા-એક પોતાના ઘોડા તેણીની તરફ દબાવ્યો અને બાકીનાઓ શું રંગ ઝામે છે તે જોઈ રહ્યા. જાણે યુવરાજનો ઘોડો ભડકીને એકાએક નાંકો હતો, યુવરાજ તેને કાચુમાં લેવા મહેનત કરી રહ્યો હતો અને આ ગરબમાં તે છોકરી ઘોડાની અડફટમાં આવી જવાની ધારતી હતી ! ગભરાયતો હોય તેવો દેખાવ કરી યુવરાજે બૂમ મારી, “મુંદરી, બાજુ, બાજુ; રસ્તો મૂકો—” એવી મતલબથી કે બીકની મારી તે છોકરી નાસવા જાય એટલે માથા ઉપરથી દૂધની તામડી ગપડી પડે જેથી તેમને બંધાને ગમત થાય અને છોકરી ખસીઆણી પડી જાય !

ભેંસ અને યુવતીની વચ્ચે થઈ જવાના ઇરાદાથી “બાજુ, બાજુ” કરતા યુવરાજે ઘોડા જાણી જોઈને તે તરફ વાળ્યો. તેના સોખતીઓ હસી રહ્યા હતા તે આ જોઈ એકાએક ચૂપ થઈ ગયા. તેમને શીકર પડી કે રખેને હસવાનું ખસવું થઈ જાય અને ગમત ભારે પડી જાય ! મૂઢ જેવા તેઓ પરિણામ જોઈ રહ્યા. આ તરફ પેલી છોકરી યુવરાજની ઘાનત સમજી મઘ—તેણીએ જોઈ લીધું કે તે અરાખર તેના શરીરને

અડીને જવા માગતો હતો. તેણી જરાએ ડગી નહિ. બાબુ ખસવાની લગીરે ચેપા ક્યાં વગર કંડે કહેજે જે બાબુથી યુવરાજ આવતો હતો તે તરફની બેંસનું શીંગડું ઝાલી ઝડપથી દોડ્યા આવતા તેના ઘોડાને લગાડી દીધું. ઘોડો ચમકીને એકદમ ઉછળ્યો, ગાંફેલ યુવરાજ ભોંય ઉપર પડી ગયો ! ગમત તો ઝાંખી પણ ધારવા કરતાં ઉઠીજ રીતે ઝાંખી ! યુવરાજને પડેલો જોઈ તે આગા તેની મદદે ગઈ, તેના સોબતીઓ પણ ઝડપથી ત્યાં આવી ચડ્યા. પણ ડોહની મદદની જરૂર રહી નહોતી. ભોડો પડેલો યુવરાજ પોતાની મેજેજ ઉઠ્યો. યુવતીએ કહ્યું, “ માફ કરજો, મેં એવું નહોતું ધાર્યું.” યુવરાજ શરમતો માર્યો કંઈ બોલી શક્યો નહિ, અને ત્યાંથી આસ્તે આસ્તે જાણે કંઈજ બન્યું નહિ હોય તેમ છટકી ગયો. રમણી ચાલી ગઈ પછીજ યુવરાજે હાડકાં પાંસળાં તપાસવા માંડ્યાં. સારે નશીમે ક્યાંએ લાગ્યું નહોતું. વળી પાછા બધા ગમને ચડ્યા. હસવાનો રંગ ઝામ્યો એટલે એક જણ બોલ્યો, “ યુવરાજ, આ શું કહેવાય ? આખો દિવસ આપણેજ પાછા પડીએ છીએ ? ”

યુવરાજે કહ્યું, “ એનું નામ તે ગ્રહ.”

બીજાએ પૂછ્યું, “ હવે ગામમાં જઈ ગ્રહનું બાકીનું સ્વરૂપ જોઈ લેવું છે કે સીધા સીધા ઘેર જઈએ ? ”

યુવરાજ : “ શું નાક લઈને ગામમાં જઈએ ? આટલો ઘોડો સંભાળી ના શક્યો, હવે ગામમાં જઈ શું મોં દેખાડું ? ”

એક જણે કહ્યું, “ ઘોડો ના સંભાળી શક્યા તે તો ઠીક. હવે જીવ સંભાળી ઘેર પહોંચીએ એટલે બસ.”

ગામ તરફ જવાનું માડી વાળ્યું. એક ઝરાને કાંડે ઝાડ તળે વિસામો ખાતો બેઠો. થોડી વારે એક ગામડીઆને ત્યાંથી જતો જોઈ વિશ્વંભર મહારાજને ખમર કાઢવાનું મન થયું. તેના તરફ જતાં જતાં પાછળથીજ ખૂમ મારી, “ અધ્યા ભાઈ, તારું નામ શું ? ” ગામડીઆએ પાછા ફરી આ અજાણી મૂર્તિને જોઈ તોછડાઈથીજ કહ્યું, “ તારે તેની શી પંચાત ? ”

આ તરફ બ્રાહ્મણનો મીઝસ ગયો. તે બોલ્યો “ લે જરા નામ પૂછ્યું એટલે ભાઈ સાહેબ છાપરે ચઢી બેઠો ! ” ગામડીઆએ પોતાની ઠાંગ બેઉ હાથે મજબૂત પકડી બ્રાહ્મણ તરફ ડોળા કકડાવ્યા. તે જોઈ

શ્યામકણ બોલ્યા, “ તે તને ડોળા કાઢતાં આવડે છે અને અમને નથી આવડતું કે ? ” ગામડીઓ બોલ્યો, “ જા, ગંડુસ. જા. ફરીથી બોલ્યો તો પાંસળાં લાંગી નાંખીશ ! ” કુમારોનો લાડકો વિશ્વંભર આમ એક ખેડૂતથી ખાંડ્યો જાય ? તે બોલ્યો, “ જાઉં ? તું મને કોણ કહેનાર ? અચ્ચા, તું જાણે છે હું કોણ છું તે ? ” ખેડૂત ભોંય ઉપર પગ પઝાડી બોલ્યો, “ તું કોની સાથે વાત કરે છે તે ખબર છે ? હું એક ક્ષત્રી.”

વિશ્વંભર : “ ક્ષત્રી ! તારા જેવા તો કંઈ ક્ષત્રીઓ જોયા છે ! શું કરે, કળજીવ ગયા છે નહિ તો ધ્વજ કરતાંની સાથ તને તો મારા બ્રાહ્મણ તેજમાં ઉભોને ઉભોજ બાળીને ભસ્મ કરી નાંખું ! ”

બ્રાહ્મણની આ ડાંસ સાંભળી ખેડૂતથી હસાઈ ગયું. બ્રાહ્મણ દાંતીઆ કાઢી બોલ્યો. “ હસે છે ! ચાલ, અચ્ચા, યુવરાજ પાસે.” દૂર ખેડેલા રાજકુમારોએ મામતો રસ પર ચઢેલો જોયો, એટલે તેઓમાંથી એ એક જણે ત્યાં આવી ખેડૂતને કહ્યું, “ એ બ્રાહ્મણ તો ગાંડો છે. એનું કહેવું કંઈ મનમાં લાવતા ના.”

ખેડૂત બોલ્યો, “ હા, ગારોજ જણાય છે.”

વિશ્વંભર ગુસ્સે થઈ ચાલ્યો ગયો. એક કુમારે તે ખેડૂતને પૂછ્યું, “ મહાશય, એક વાત જાણવી છે. કૃપા કરી કહેશો તો ઉપકાર થશે. અંધયાવનને નાકે મક્કાઈના એક ખેતરમાં એક છોડરી રખેવાળી કરતી હતી. તે ક્યાં રહેછે ? તેનું નામ શું ? ”

“ તે મારીજ દીકરી. અમે આ ગામમાં રહીએ છીએ.”

વિશ્વંભરે જતાં જતાં આ વાત સાંભળી એટલે દોડતા જઈ યુવરાજને સમાચાર આપ્યા. યુવરાજે એક કુમારને પેન્ના ખેડૂતને પોતાની પાસે બોલાવી લાવવા મોકલ્યો. કુમારે ત્યાં જઈ કહ્યું, “ મહાશય, મેવાડના યુવરાજ આપને મળવાને બોલાવે છે, જો મહેબાની કરી—”

વાત પૂરી સાંભળ્યા વગરજ ગર્વિત સ્વરે તે રજપૂત બોલ્યો, “ મહાશય, માફ કરજો. એ મેવાડના યુવરાજ છે તો હું એ આ ગામનો માલીક છું. અહિં જે કોઈ આવે તે પહેલાં અમને મળે. નહિતો અમે, ગામડીઓ, એમ સમજીએ કે આવનાર ધણીને વ્યવહારનું,

વિવેકનું, જ્ઞાન નથી. મેવાડના યુવરાજ વિવેકમાં ચૂક્યાછે પણ તેથી તેમનું મન રાજી રાખવા હું વિવેકભંગ કરીશ નહિ. વિવેક આગળ નાના મોટાનો ભેદ નથી.”

કુમારો તો સ્તબ્ધ થઇ ગયા ! એક નાનો રજપૂત, તેને મોઢે આવડી મોટી વાત ! તેમનું એ આશ્ચર્ય ભાંડ્યું—નથી ભાંડ્યું—લાં તો વળી ખીજું મોટું આશ્ચર્ય ! ક્ષત્રીયની વાતના જવાબમાં યુવરાજે આગળ આવી કહ્યું, “મેવાડનો પાટવીકુમાર આપને મળવા ન આવ્યો અને તેમ કરી આપના તરફ જે અવિવેક દેખાડ્યો તેના પ્રાયશ્ચિત્તમાં તે આપની કન્યાનું પાશ્વિ-મહાશ્વ કરવા તૈયાર છે !”

અધા સાંભળી રહ્યા. કોઇને પોતાના કાનનો ભરેસો પડ્યો નહિ. મેવાડનો યુવરાજ—ભવિષ્યનો રાજા—શું ખરેખર એક ખેડુતની છોકરી સાથે પરણશે ? પણ હજીએ તેમના આશ્ચર્યની સીમા આવી નહોતી. યુવરાજનું વચન સાંભળી મગફરીથી રજપૂત બોલ્યો, “આપે આ માગણી કરી માફ મોટું સન્માન કયું છે; અફસોસ કે તે સ્વીકારી હું આપનું તેટલુંજ સન્માન કરી શકતો નથી.”

આટલું કહી, જવાબની રાહ જોયા વગર ઝડપી પગલે રજપૂત આશ્વો ગયો. મેવાડીઓ વિસ્મય, ક્રોધ, અને અપમાનમાં ગરકાવ થઇ રહ્યા.

* * * * *

મેવાડના યુવરાજ જોડે દમથી કામ લેનાર રજપૂત ઘેર પહોંચ્યો લાં તેના ગર્વના ચૂરેચૂરા થઇ ગયા. વાત સાંભળતાંની સાથેજ રજપૂતાણીએ તેનો ઉધડો લીધો અને ધણીના દોષની ક્ષમા માગવા તથા કન્યાના વિવાહની સંમતી આપવા યુવરાજ પાસે માથુસ દોડાવ્યો. વળતેજ દિવસે યુવતી—યુવરાજના લગ્ન થઇ ગયાં. યુવરાજ શિકારને બદલે વહુ લઇને ઘેર ગયો. એજ રાણીની કૂખે મેવાડના મહાપ્રતાપી રાજા હમીરનો જન્મ થયો હતો કે જેણે બાર વરસની ઉંમરે દુશ્મનોને મારી હાલ્યા હતા.

ચોરને ઘેર ચોર પરાણો

આ કહેવત કેમ પડી ?

આપણે વાત કરતાં આવારનવાર કોઈ કોઈ કહેવતો બોલ્યે
છીયે, પણ તેનો અર્થ સમજતાં નથી, જે સમજવાથી
આપણને બેવડી ગમત લાગે છે કહેવતોની ઉપર
રમુજી વાર્તાઓનો દલ્લદાર પોથો

કહેવત મુલ

બાહર પડ્યો છે. એકવાર વાંચવાની શરૂ કરીથી તો બીજાકુલ
હાથમાંથી મુકવા ગમશે નહીં.

કર્મિત રૂ. ૨૫. વી. પી. સાથે રૂ. ૩.

પ્રગટ કરનાર:—હોશંગ તેલુમુરસ અંકલેસરીયા,

ધી ફોર્ટ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,

પારસી બજાર સ્ટ્રીટ, ફોટ, મુંબઈ.

સોનાનો દડો.

(બંગાળી ઉપરથી.)

કેલાસ પર્વતના શિખર ઉપર એક દેવદારના ઝાડ નીચે મુકુલકુલથી સુવાસિત જગાએ હરણુનું ચામડું પાથરી તે ઉપર બેશીને શંકર પાર્વતી સોગંદાંબાળ રમતાં હતાં. શરતમાં એક સોનાનો દડો હતો. ભોળા ભટાક મહાદેવજીની રમત સીધી, દાવપેચ કંઈ જાણે નહિ—જાણતા હોત તો સમુદ્રમંથનકાળે એમને ગળે ઝેર ઓળવાતે? ગૌરી પાસાં નાંખવામાં ઉસ્તાદ, પુરાવો—પૃથ્વી ઉપર ત્રણ દિવસ તેણીની પૂજા થાય છે તે ! તેમ છતાંએ બાળ ઉલટી જાય તો રડી પડે—શા માટે નહિ રડે, તેણી પોતેજ આદ્ય શક્તિ ! મહાદેવનો દાવ ઠીક પડ્યો તો તેણી હાથ પગ પછાડે અને પોતાના જે પાંચ, બે, સાત પડે તો “પોબાર” કહી ખૂમ મારતી મારતી મહાદેવની ત્રીજી આંખ તરફ બાડી નજરે જીવે—જે આંખના પ્રતાપે દુનિઆમાં મોટી ઉચલપાથલ થાય તે આંખે પણ મહાદેવજી ગૌરીના દાવપેચ જોવા છતાં એ જોઈ શકે નહિ ! કહેવાની જરૂર નથી કે દુનિઆમાં ચાલતા આવેલા રિવાજ મુજબ આખરે મહાદેવની હાર થઈ, અને તેમણે પેલો સોનાનો દડો પાર્વતીને આપ્યો. ઉમાએ તે લઈ પૃથ્વી ઉપર નાંખ્યો. તે જોઈ પંચાનને લવાં ચઢાવી પૂછ્યું, “મારો આપેલો દડો કેમ ફેંકી દીધો ?”

ઉમા બોલી, “પ્રભો, આપનો દડો અવશ્ય કોઈ શુભકરી ગુણ ધરાવતો હશે એટલે માણસ જાતના લલાને વાસ્તે મેં પૃથ્વી ઉપર નાંખ્યો.”

ગિરીશ બોલ્યા, “ભદ્રે, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને હું, એ ત્રણની અમારી કાઉન્સિલે સૃષ્ટિસ્થિતિલય સંબંધી ઘડેલા નિયમોની વિરૂદ્ધ કંઈ પણ લક્ષું ભૂંડું દુનિઆમાં થતું નથી. જે લાલ-ગેરલાલ થવાના હોય તે એ નિયમાનુસાર થવા કરે છે. સુવર્ણ દ્યાની ત્યાં કંઈ જરૂર નથી. પૃથ્વી ઉપર એના શુભ ગુણ દબાઈ જશે અને નિયમભંગદોષથી લોકનું સામું

અનિષ્ઠ થશે. છતાં તારી એવી જ ધ્રુવ હોય તો હું એ દશમાં એક ખાસ ગુણ મૂકું છું. બેઠી બેઠી તેનો ચમત્કાર જો.”

* * * * *

કાલીકાન્ત વસુ મોટો માણસ હતો. તેની ઉંમર પાંત્રીસ વરસ, દેખાવે સુંદર. કેટલોક વખત અગાઉ બીજવાર પરણ્યો હતો. તેની સ્ત્રી કામસુંદરીની ઉંમર આશરે અઠાર વરસ. હાલમાં તેણી પીએર હતી. કાલીકાન્ત તેને તેડવાને સાસરે જતો હતો. તેનો સસરા પૈસાદાર માણસ. ગંગાને કાંઠે આવેલાં એક ગામમાં તે રહેતો હતો. ત્યાં પહોંચતાં ઘાટે હોડીમાંથી ઉતરી કાલીકાન્ત પગ રસ્તે સાસરે જતો હતો. પાછળ રામો ચાકર માથા ઉપર એક પોટ'મેટો લઇને ચાલતો હતો. થોડેક જતાં બાબુએ રસ્તામાં એક પીળો દડો પડેલો દીઠો તે ઉપાડી લઇ જ્યેયો તો સોનાનો ! રામાને બોલાવી કહ્યું, “કાંઈનો સોનાનો દડો પડી ગયો લાગે છે. તારી પાસે રાખ. કાંઈ શોધતું આવશે તો આપી દઇશું.”

પોટ'મેટો નીચે મૂકી રામાએ કાલીકાન્તના હાથમાંથી સોનાનો દડો લઇ ઘોલીઆને છોડે બાંધી કમરે ખોર્યો અને આગળ ચાલ્યો. બાબુએ પોતે પોટ'મેટો ઉપાડી માથે મૂકી તેની પાછળ ચાલવા માંડ્યું ! જરા આગળ જઇ રામો બોલ્યો, “અલ્યા, રામા !”

બાબુએ જવાબ દીધો, “જી, શેઠ !”

રામાએ કહ્યું, “તું ઘણો બેચેન માણસ છે. ખબરદાર, જે મારે સાસરે કંઈ ગેરવર્તણૂક ચલાવી તો. સીધો પાધરો રહેજે નહિ તો ઘેર જઇ તારી ખબર લઇશ !”

બાબુએ જવાબ દીધો, “શેઠ, બેચેન રહો. આપના દેખતાં કંઈ મારાથી મને તેમ વર્તાય ?”

* * * * *

કેન્ડાસમાં ગૌરીએ પૂછ્યું, “પ્રભો, આ શું ઘોંટાળો છે ? મને તો કંઈ સમજ પડતી નથી. આપના સોનાના દડાનો એ કયો ગુણ ?”

મહાદેવે કહ્યું, “એ ગુણ તે દિલની અદલાઅદલી ! હું જે નદીને એ દડો આપું તો નદી પોતાને મહાદેવ માને, મને માની લે નદી ! હું પોતાને નદી સમજું, નદીને સમજું મહાદેવ ! પેલો રામો પોતાને

કાલીકાંત બાથુ સમજી બેઠો છે, કાલીકાંતને સમજ્યો છે રામો નોકર ! કાલીકાંતે પોતાને માની લીધો છે રામો ખાનસમા, રામાને માન્યો છે કાલીકાંત બાથુ !”

* * * * *

બાથુજીનું સાસરું આવ્યું, ત્યાં રામાને રોડમાં ઘરમાં ધુસી ગાદી તકીએ બેસતો જોઇ દરવાન રામદીન પાંડેએ જૂમ મારી, “અમે ખાનસા-માજી, તું મેં વહાં મત બેઠિઓ, તું મેં હમારા પાસ આવ !” આ સાંભળી રામાનો મીઝસ ગયો. તે બોલ્યો, “ચુપ, અચ્ચા મેડવાબાદી ! તું તારું કામ કર !” દરવાને કાલીકાંતના માથા ઉપરથી પોટાંમેટો ઉતાર્યો. કાલી-કાંતે તેને કહ્યું, “દરવાનજી, બાથુજીનું અપમાન ના કરો. એને ખોટું લાગશે તો જતા રહેશે !”

દરવાન જમાઇબાથુને ઓળખતો હતો, ખાનસામાને નહિ. કાલીકાંતની વાત સાંભળી તે સમજ્યો કે જ્યારે જમાઇબાથુ પોતેજ તેને (રામાને) બાથુજી કહી બોલાવે છે ત્યારે તો જરૂર તે કોઇ ધૂપે વેપે આવેલો મોટો માણસ હોવો જોઇએ. એટલે તેણે ભક્તિભાવે હાથ જોડી નમસ્કાર કરી રામાને કહ્યું, “ગુલામકી કસુર માફ કીજીએ.”

રામો બોલ્યો, “અચ્છા ! તમાકુ ભેજ દેઓ.”

સાસરાનો ખાનસમા ઓધવ, બહુ જીનો અને જુદો નોકર, હતો. તે હુકકો તૈયાર કરી લઇ આવ્યો. રામો તકીએ અંદેલી ગુડગુડ કરતો પીવા બેઠો. કાલીકાંત નોકરોની ટોળીમાં જઇ બીડી પીતો ઉભો. તે જોઇ ઓધવે અજબ થઇ પૂછ્યું, “દાદાકાકુર, એ શું ?” કાલીકાંતે કહ્યું, “એમના દેખતાં કંઇ બીડી પીવાય કે ?”

ઓધવે ઘરમાં જઈ ખબર આપી કે જમાઇબાથુ પધાર્યા છે અને તેમની સાથે ધૂપા વેષમાં બીજા પણ કોઇ મહાપુરૂષ છે—જમાઇ બાથુ તેમની બહુજ મર્યાદા રાખે છે. તેમના દેખતાં બીડી પણ પીતા નથી !”

ધરવણી નીલરતન બાથુ દોડતા દોડતા આમલા ખંડમાં આવ્યા. તેમને જોઈ કાલીકાંત દૂરથીજ પ્રણામ કરી બહાર જતો રહ્યો. રામાએ ઉઠી નીલરતનના પગની રજ લીધી અને તેમને બેટ્યો ! નીલરતનને

પણ લાગ્યું કે રામો કોઈ મોટો માણસ હોવો જોઈએ—જમાઈ એનું કેટલું બધું માન રાખતો હતો !

નીલરતન બાપુ રામાની આગતાસ્વાગતા કરતા ખેંદા પણ વાત કંઈ સમજી શક્યા નહિ. આ તરફ અંતઃપુરમાંથી એક દાસીએ આવી કાલીકાંતને કહ્યું, “રસોઈ તૈયાર છે, ચાલો જમવાને.” કાલીકાંત બોલ્યો, “આ કંઈ રીત ! પહેલાં બાપુજીને તો જમાડો પછી મારી વાત ! માદા-કાકુરણ, મને ઉતાવળ નથી, હું તો તમારી સાથે પણ જમી લઈશ !”

“માદાકુરણ” સાંભળી દાસી મલકાઈ ગઈ. “જમાઈબાપુ મને સાસુ બાપુ તો નથી સમજ્યા ? નહિ કેમ સમજે ? હું થોડી દાસી જેવી દેખાઉં છું ? એ ગૃહસ્થ આદમી, સામા આદમીને તરત વતી કહે ? અહીંનાજ લોક મુઠા એવા આંધળા છે કે તેમને કંઈ દેખાતું નથી !” સત્યમ, જમાઈબાપુ ઉપર મિંદી ચાકરડી ખુશ ખુશ થઈ ગઈ ! ઘરમાં જઈ તેણે કહ્યું, “સાથે આવેલા પરોણા જમ્યા પછેલાં જમાઈબાપુ કેમ જમે ! પહેલાં તેને જમાડો પછી જમાઈજી જમશે.”

ઘરના બાઈ વિચારમાં પડ્યા. કોઈ અજાણ્યા માણસને ઘરમાં બોલાવી કેમ જમાડાય ! અને જમાઈને બહાર ખેંસાડીને પણ કેમ જમાડાય ? આખરે રામાની જગા બહાર કરી અને જમાઈની અંદર કરી. પોતાને બહાર ખેંસાડી જમાડવાની ગોઠવણ થતી જોઈ ગુસ્સે થઈ રામો વિચારમાં પડ્યો કે આ કંઈ જાતનો વિવેક ? બીજી તરફ દાસી કાલીકાંતને ઘરમાં તેડવા આવી એટલે તે અજાણ થઈને બોલ્યો, “મને ઘરમાં કેમ ? અહીંજ થોડા ચણા તે ગોળ લાવો, ઉભો ઉભો ખાઈને પાણી પી લઈશ.” આ સાંભળી તેની શાળીઓ બોલી, “અનેવી મદાશય ! આ વખતે તો તમે કંઈ બહુ રસીકતા શીખીને આવ્યા લાગો છો !” કાલીકાંત કાતર થઈ બોલ્યો, “મારી તે મશકરી હોય ? હું કંઈ તમારા મગ્ગક-હટ્ટાને લાયક કહેવાઉં ?” એક ડોશી બોલી, તમે અમારા મગ્ગક-હટ્ટાને લાયક નહિ—ચાલો જેના મગ્ગક-હટ્ટાને લાયક છો તેની પાસે !” એમ કહી સાથે તેનો હાથ ધરી અંદર હસેલી મુક્યો. ત્યાં તેની વહુ કામસુંદરી ઉભી હતી, તેને પોતાની શેઠાણી સમજી કાલીકાંતે સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા !

તે જોઈ કામસુંદરી મીકું હસીને બોલી, “એ શું રંગ માંડ્યો છે ? કંઈ નવોજ ઠાઠ શીખી આવ્યા લાગો છો ?” આ સાંભળી કાલીકાંત

શરમાઇ ગયો, અને બોલ્યો, “બાઇજી, મારી સાથે એવી વાત ? હું તો આપનો ચાકર—આપ મારાં શેઠાણી.”

રસીક કામસુંદરીએ કહ્યું, “તમે ચાકર, હું શેઠાણી, તે કંઈ આજકાલના ? એ સંબંધ તો જીંદગી પર્યંત રહેશે. હ્યો, ચાલો, હવે જમવા બેસો.”

કાલીકાન્ત વિચારમાં પડ્યો. એ આ બધું શું બકે છે ? તેને લાગ્યું કે તેના શેઠ કોઇ ઉપડેલ છોકરીના હાથમાં ફસી પડ્યા છે ! ભક્તિભાવે પ્રણામ કરી તે ત્યાંથી નાસવા જતો હતો તે જોઇ કામસુંદરીએ તેની બાંહેધરી લીધી અને બોલી, “મારા સોનાના ચાંદ, મારા સાત રાજના ધન એક માણેક, મારી પાસેથી કેમ નાશી જાયો છો ?” એમ કહી સ્વામિને આસન તરફ ખેંચવા લાગી.

દુઃખી દીલે, હાથ જોડી, કાલીકાન્ત બોલ્યો, “દોહાઇ, વહુઠાકુ-રાણી, આપને સાત દોહાઇ ! મને છોડી દો. આપ મને ઓળખતા નથી. હું એવી ચાલચલગતનો માણસ નથી !” કામસુંદરી હસતાં હસતાં બોલી, “આપ કેવી ચાલચલગતના માણસ છો તે મને બધી ખબર છે. ચાલો, હવે જમો.”

કાલીકાન્ત બોલ્યો, “જો કોઇએ આપને કહ્યું હોય કે હું એવો માણસ છું તો તેણે મારી નિંદા કરી છે—કોઇ દિન આપને બનાવી ગયો છે. હું હાથ જોડીને કહું છું, આપ મારા ગુરૂજન, મને છોડો !”

કામસુંદરી રસીકતાપ્રિય; તેને આ કોઇ નવીજ જાતની રસીકતા લાગી. બોલી, “પ્રાણાધીક, આપ કેટલી, રસીકતા શીખ્યા છો તે હવે ખબર પડશે.” એમ કહી સ્વામિના બેઠે હાથ ધરી આસને બેસાડવા પ્રયત્ન કરવા લાગી.

આ ખેંચતાણુ જોઇ સત્યાનાથ થયણું સમજી કાલીકાન્ત “ઓ બાપરે, મારી નાંખ્યોરે” એમ ખૂમ મારી ઉઠ્યો. તે સાંભળી ધરના બધાં માણસો ત્યાં દોડી આવ્યા. મા, બહેન, ફાઇ વગેરેને જોઇ કામસુંદરીએ ધણીના હાથ છોડી દીધા. કાલીકાન્ત લાગ જોઇ ત્યાંથી છટકી ગયો.

કામસુંદરીની માએ પૂછ્યું, “કેમરે કામી, જમાઇબાણુ એમ ખૂમ કેમ મારી ઉઠ્યા ? તેં એને માર્યા ?”

કુઃખી, ગભરાયલી કામસુંદરી બોલી, “હું શું કામ મારું ? હું શું કામ મારું ? ઓ મારું કપાળ કુટ્યુરે !” આમ કહી ધીમે ધીમે રોવા માંડ્યું; “ઝાણ અભાગણીએ મારું સત્યાનાશ વાળ્યુરે ! કોણે જાદુ ક્યુરે !” રોતાં રોતાં કપાળ કુટવા લાગી.

બધાએજ કહ્યું, “તુંજ મારતી હતીને ! નહિતો જમાઇઆણુ આવડી મોટી જૂમ મારે ?” એમ કહી કોઇ તેને “પાપીષ્ઠા” તો કોઇ “ડાકણુ” કહી તેનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. વગર વાકે મેણાં ટોણાં મળતાં જોઇ કામસુંદરી રડતી રડતી બાણુના ચોરડામાં જતી રહી અને બારણું ભીડી સુઇ ગઇ.

કાલીકાંત બાણુએ બહાર નીકળી જોયું તો ત્યાં પણ જખ્ખરી ધમાલ મચી રહી હતી. નીલરતન બાણુ પોતે, દરવાન અને ઓધવ, એ ત્રણ જણા મળી રામાને કુંડીપાક જમાડતા હતા ! લાકડી, છત્રી, મુકકા વગેરેના વરસાદમાં સપડાયેલા રામે જૂમ મારતો હતો, “છોડો, છોડો, જમાઇને મારો છો એના જીલમની વાત થઇ. મારું શું જાય ? મારો. તમારીજ દીકરીને એકાદશી કરવી પડશે !” તરંગ ચાકરડી બાણુમાં ઉભી ઉભી ગમત જોતી હતી. તે કાલીકાંત બાણુને ત્યાં જતી આવતી હતી. તેણે રામાને ઓળખીને બધો ભરમ ફેડી નાંખ્યો. આ મારપીટ જોઈ કાલીકાંત આવરો આવરો થઇ આમ તેમ આંટા મારવા લાગ્યો, અને જૂમ પાડી કહેવા લાગ્યો, “તમારે બાણુજીને મારી નાંખવા છે કે શું ? છોડી દો !” આ સાંભળી નીલરતનનો ગુસ્સો ચોર વધ્યો, અને રામાને કહ્યું “અચ્ચાજી, તેંજ કંઇ ખવડાવીને મારા જમાઇને ગાંડો કરી મૂક્યો છે. મારો શાળાને ખાસડે ખાસડે !”

જેમ શ્રાવણમાસમાં વરસાદનાં આપટાં ઉપર આપટાં પડે તેમ રામાની ઉપર મારનાં આપટાં પડવાં લાગ્યાં. એ ગરબડમાં તેના ધોતીઆને છેડે બાંધેલો પેલો સોનાનો દડો નીચે પડી ગયો. તરંગ ચાકરડીએ તે ઉપાડી લઇ કહ્યું, “મુવો તો ચોર જણાય છે. જીવો આ કોઇની સોનાની ચીજ તફાવી લાગ્યો છે તે.” નીલરતને તે સોનાનો દડો પોતાના હાથમાં લીધો—તરતજ તેણે રામાને છોડી દઇ બાણુ ખસી જઇ ધોતીઆની કલ્લી કાઢી આંની માફક દીલે પહેરી લીધું ! બીજા હાથ ઉપર તરંગે લૂગડાંની કલ્લી કરી ધોતીઆની માફક પહેર્યું અને ખાસડું લઇ રામાને મારવા દોડી !

ઓદ્ધવ તેને જોઇ બોલ્યો, “એક ગંડુસ, તું બાજુ રહે. તું શાની વચમાં હોમાઇ?”

તરંગ બોલી, “ગંડુસ કોને કહે છે રે?”

ઓદ્ધવે કહ્યું, “તને.”

“હરામખોર, સામું બોલે છે કેમ?” કહી કોધમાં આવી જઇ તરંગે ઓદ્ધવને ખાસડું માર્યું. ઓદ્ધવનું પછુ બાઇલર તપી ગયું, પછુ બાઇ માથુસ ઉપર હાથ ઉગામતાં ખંચાથો. નીલરતનને તેણે કહ્યું, “જીવો, શેઠજી, આ હરામખોરોનો મીનસ ! મને ખાસડું મારે છે !” નીલરતન શેઠે જૈરીની માફક ધુમટો તાણ્યો, અને બાપલાની માફક હસતાં હસતાં કહ્યું, “મારે, ભાઇ, મારે. જરા ધીરો પડ. હોય, શેઠ છે તે મારે પછુ ખરા !”

એ સાંભળી ઓદ્ધવનો ગુસ્સો વધ્યો. “શેઠ ! એ વળી કાણુ શેઠ ! એ ચાકર, હું પછુ ચાકર. હું એનો, ચાકરનો, ચાકર કેમ થયો ? હું તો આપનો ચાકર.”

જૈરાંતી માફક લહેકો કરતાં શેઠ બોલ્યા, “જો મુવો ધરડે ઘડપણુ વાત કરે છે તે ! મારો ચાકર—મુવા, તું મારો ચાકર વળી કેદહાડનો?”

આ સાંભળી ઓદ્ધવ ચુપ થઇ ગયો. તેણે રામાને છોડી દીધો અને અજબ થઇ મનમાંજ બબડ્યો, “આજ કેમ કંઈ દિવાનાઓનો રાફડો ફાટી નીકળ્યો છે ! આ છે શું ?”

એવામાં ધરનો ગોવાળીઓ ગોવર્ધન ઘોષ ત્યાં આવી ચઢ્યો. તે તરંગનો વર. તરંગની હાલત અને હીનચાલ જોઇ તે અજબ થયો—તરંગે પછુ તેને જોયો નહિ. જોયો કીધો. આ તરફ નીલરતન બાજુ તેને જોઈ ધુમટો તાણી બાજુએ ઉભા અને બાડી નજરે ગોવર્ધન તરફ જોઇ ધીમેથી બોલ્યા, “તમે એમાં ના પડતા !” ગોવર્ધન તરંગની વિચિત્ર હાલત જોઇ રહ્યો હતો, એટલે શેઠનું કહેવું તેણે કંઈ સાંભળ્યું નહિ. “હરામખોર, આ શું ઢોંગ માંડ્યો છે ?” એમ બોલી તે તરંગનો ચોટલો પકડવા મથ્યો, ત્યાં તો તરંગે તેને તરછોડી કાઢ્યો અને ડોળા કાઢીને બોલી, “ખબરદાર, ગોવરા ; જ મુગો મુગો કોઢમાં જઇ ગયોને સંભાળ !” આ સાંભળી ગોવર્ધન તેને ચોટલામાંથી ધરી ઉતમ-મધ્ય-

મની શરૂઆત કીધી, તે જોઇ નીલરતન બાથુએ ખૂબ મારી “હાથ હાથે, શેઠને મારી નાંખ્યારે!” બીજા હાથ ઉપર તરંગતો મીનસ ગયો અને “મુવા, મારી ઉપર હાથ ઉગામે છે?” કહી જે ખાસકું રામાને મારવા માટે લીધેલું હતું તેનાથી ગોવર્ધનની પૂજા કરવા મંડી! આ શોરબકોર સાંભળી પડોશમાંથી રામ મુખોપાધ્યાય, ગોવિંદ ચટોપાધ્યાય વગેરે ત્યાં દોડી આવ્યા. રામ મુખોપાધ્યાયે પેલો સોનાતો દડો ત્યાં પડેલો જોયો તે ઉંચકી લીધો અને ગોવિંદ ચટોપાધ્યાયને આપતાં આપતાં કહ્યું, “લાઇ, જો તો ખરો, આ શું છે?”

* * * * *

કૈલાસમાં પાર્વતી બોલ્યાં, “પ્રભો, આપનો દડો વારો—જીવો પેલો ગોવિંદ ચટોપાધ્યાય વૃદ્ધ રામ મુખોપાધ્યાયના ઘરમાં જઇ તેની ધરડી બૈરીને પત્નિ કહી બોલાવી કૌતુક કરે છે, અને તેનું આચરણ જોઇ મુખોપાધ્યાયની ચાકરડી તેને ઝાકુ મારી રહી છે! પેલી તરફ જુદો રામ મુખોપાધ્યાય પોતાને જીવાન ગોવિંદ ચટોપાધ્યાય સમજી તેના ઘરમાં ઘુસી ગયો છે અને તેની બૈરી સાથે ટોળટપાં કરતો બેઠો છે! તમારો દડો હવે એક પળવાર પણ પૃથ્વીમાં રહ્યો તો ઘેરઘેર તોફાન જગાડશે. આપ કૃપા કરી હવે એનો ગુણુ વારો!”

મહાદેવજીએ કહ્યું, “હે શૈલસુતે! મારા દડાનો શું વાંક? આ કાંડ કાંઈ પૃથ્વી ઉપર આજે નવો થયો છે? દરરોજ તારા જોવામાં નથી આવતું કે ઘરડા જીવાનનો સાજ સજો છે, જીવાન ઘરડા જેવા ફરે છે? શેઠ નોકરના જેવું વર્તન રાખે છે, નોકર શેઠ થઇ બેસે છે? તું નથી જોતી કે મરદો સ્ત્રીની માફક વર્તે છે, સ્ત્રીઓ પુરૂષના જેવો વ્યવહાર રાખે છે? આ બધું પૃથ્વી ઉપર રોજ રોજ બને છે પરંતુ તે કેટલું હાસ્યજનક છે તે છતી આંખે પણ કોઇ જોતું નથી. મેં, તે સૌને એકવાર પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું. અસ્તુ! હવે હું દડાને વાઈ છું. મારી આજ્ઞા છે કે સૌ પોતપોતાની અસલ સ્થિતિમાં આવી જાઓ, અને અત્યારે જે જે ઘટના બની છે તે ભૂલી જાઓ. પરંતુ મારું વરદાન છે કે મૃત્યુલોકના કલ્યાણને વાસ્તે દુરસદ મારફતે આ વાર્તાનો પૃથ્વીમાં ઘેર ઘેર પ્રચાર થાઓ! તથાસ્તુ!”

રજપૂતની સ્ત્રી, ઘોડો અને તરવાર.

દિલ્હીના શહેનશાહ સિકંદર લોદીનો વજીર અસોફખાન કામસર ખુંદી ગયો હતો. ત્યાં મહારાજ દેવસિંહજીનો પાથાર નામે ઘોડો તેના જોવામાં આવ્યો. આવું પાણીદાર, સુંદર જનાવર અહિં જોઈ તેની અનન્યખીનો પાર રહ્યો નહિ અને જ્યારે દિલ્હી પાછો ફર્યો ત્યારે બાદશાહને કહ્યું કે, “આપના તખ્તમાં એવો ઉત્તમ ઘોડો એકે નથી.” સિકંદર લોદી ઘોડાનો ભારી શોખીન હતો અને દેશદેશથી મોં માંગ્યાં દામ આપી અનેક ઘોડાઓ તેણે મંગાવ્યા હતા. વજીરની વાત પહેલાં તો તેણે હસી કાઢી. પણ જ્યારે વજીરે ફરી ફરીને પાથારના વખાણ કર્યાં ત્યારે તે બાબતની તપાસ કરવાનું તેને મન થયું અને મહમદખાન નામે એક અફસરને મહારાજ દેવસિંહને દિલ્હી તેડી લાવવા રવાના કર્યો.

એક દિવસ બાદશાહ દરબાર ભરી તખ્ત ઉપર બેઠો હતો; અમીર ઉમરાવો આસપાસ ઉભા હતા; હજીરીયાઓ ચમર ઊરાડતા હતા; ગવૈયાઓનું ગાનતાન ચાલી રહ્યું હતું અને ખુશામતીઓ મીઠી મીઠી વાણી પીરસી સર્વેના દિલ રંજન કરી રહ્યા હતા; ત્યાં મહમદખાને દરબારમાં પ્રવેશ કર્યો અને કુર્નિશ બજાવી તખ્તની નજદીક જઈ ઉભો. બાદશાહે પૂછ્યું, “કેમ, મહમદ, ખુંદીરાજની શું ખબર છે?”

“બાદશાહના નિમંત્રણથી ખુંદીરાજ પોતાને બહુ માન મળ્યું માને છે,” મહમદે કહ્યું, “અને ઘોડા વખતમાં અહીં હાજર થશે.”

“કેમ, અસોફખાન,” તેના તરફ જોઈ બાદશાહ બોલ્યો, “હવે ખુંદીરાજનો ઘોડો નજરે જોવાની તક મળશે. હજીએ તમે તમારાજ મતને વળગી રહો છો કે?”

“જેહાંપનાહ,” શર ખુકાવી અસોફખાને જવાબ દીધો, “શુનાહ માફ. જીવ જીવ તો દરકાર નથી, પણ મારો તો એજ અભિપ્રાય છે કે પાથાર જેવો ઘોડો આપના તખ્તમાં નથી.”

“મારો ઘોડો ‘નવાબ’ પણ નહિ?”

“નાહ.”

“ ધરાનના શાહે ગઇ સાલ મને જે થોડા બેટ મોકલ્યો હતો તે તમે જોયો છે ? ”

“ જોયો છે. આપના બધાજ થોડા મેં બરાબર જોયા છે. તેઓમાં બુંદીરાજના થોડાનો જોડીદાર કોઇજ નથી.”

“ ઠીક, થોડાવારમાં ખબર પડશે. યાદ રાખજો કે જો તમારી વાત ખોટી ફરી તો તમને ગરદન મરાવીશ.”

“ જેવી હજુરની મરજી.”

૨

બુંદીના મહારાજ દેવસિંહ ત્રણચાર દિવસથી દિલ્હીમાં આવી રહ્યા છે. બાદશાહ તરફથી તેમની ભારે મહેમાનગીરી અને સરભરા થાય છે. રાજ કોઇનો કોઇ દરબારી તેમની ખીજમતમાં હાજર રહે છે. આજે નોકરે આવી ખબર આપી કે “ વજીર સાહેબ અસોફખાન આપની મુલાકાત ચાહે છે.” રાજ્યએ કહ્યું, “ ભલે, બોલાવો.”

અસોફખાન દાખલ થઇ સજામ કરી ઉભો. તેણે કહ્યું, “ આપના પંધારવાથી નામવર શહેનશાહ બહુ રાજ થયા છે. આપને અહીં આરામ તો છેને ? ”

“ બાદશાહની કૃપાથી મને અહીં કોઇ જાતની તકલીફ નથી;” રાજ્યએ જવાબ દીધો. “ આ પરાણુગત માટે હું તેમનો અત્યંત આભારી છું.”

લાગ જોઇ અસોફખાને વાત કાઢી. “ આપના થોડા પાથારને જોઇ બાદશાહ વિસ્મય પામ્યા છે.”

પાથાર ઉપર બુંદીરાજનો અથાગ પ્રેમ. તેના વખાણુ સાંભળી તે બહુ રાજ થયા. બોલ્યા, “ બાદશાહની મહેરબાની થઇ.”

“ થોડો બાદશાહને ધણોજ પસંદ પડ્યો છે, ” અસોફે કહ્યું. તેના મનમાં કે આ ઇસારાથી સમજી જઇ બુંદીરાજ થોડો શહેનશાહને બેટ કરવા તૈયાર થશે, પણ તેની ધારણામાં તે છેતરાયો. દેવસિંહે તો ઠડે કલેજે જવાબ દીધો, “ હીરાની પરીક્ષા તો ઝવેરી જ કરી જાણે.”

અસોફખાને જોયું કે આ પાણીએ વાલ ચડે એમ નથી એટલે હવે તેણે ખુલ્લી ભાષા વાપરી.

“બાદશાહને ઘોડો વેચાતો જોઈએ છે. કેટલી કીંમત કહું?”

“તેમને કહેજો કે ઘોડો વેચવાનો નથી.”

“મહારાજ, આવો જવાબ બાદશાહને અપાય? ખુશીથી નહિં આપો તો બળજોરીથી લઈ લેવાની તેની તાકાત નથી?”

રજપૂતનું લોહી ઉકળ્યું. તેણે ગુસ્સામાં આવી કહ્યું, “આ શરીરમાં જીવ છે ત્યાં સુધી તો નહિજ.”

“ખરીવાત,” સહેજ હસીને અસોફખાને કહ્યું. “શરીરમાં જીવ છે ત્યાં સુધી નહિ એ કયુન. પણ શરીરમાં જીવ રહેશે કેટલો વાર? મહારાજ, વિચાર કરો. સિંહના ગુફામાં બેશી સિંહને છંછેડવાથી લાલ નહિ થાય.”

બુંદીરાજે પણ જોયું કે ઉછાછળા થવામાં સાર નથી. શું કરવું તેના વિચારમાં તે પડ્યા. થોડીવારે અસોફખાને પાછું પૂછ્યું, “કેમ, મહારાજ, બાદશાહને શું કહું?”

“કહેજો કે આજથી પંદર દિવસની અંદર ઘોડાને લઈને હું પોતેજ તેમની સમક્ષ હાજર થઈશ.”

૩

વજીર ગયો. બુંદીરાજ આ બલામાંથી કેમ છુટવું તેનો વિચાર કરતો બેઠો. પાથાર તેને જીવ કરતાંએ બહાલો હતો, તે કેમ આપી દેવાય? અને ન આપે તો જા્ય ક્યાં? અસોફખાને સાફ સંભળાવી દીધું હતું કે નહિ આપો તો જોરજબરીથી લઈશું. તે સિંહનાં મોંમાં આવી પડ્યો હતો. છુટવાનો રસ્તો નહોતો. પાથારને લઈને પોતેનો કદાચ ગુપચુપ નાશી છુટે; પણ પછી કુમાર સમરશીની શું દશા થાય? તેની સાથે આવેલા ભાયાતો, સામંતો, સિપાઈઓ વગેરેનું કેમ? બાદશાહના ક્રોધમાંથી તેઓ બચે ખરા? તેણે પંદર દિવસનો વાયદો એટલાજ વાસ્તે કીધો હતો કે નયિંતે આ બધી મુશ્કેલીનો તોડ કાઢી શકાય. તે આમ વિચારમાં હતાજ થઈ બેઠો હતો ત્યાં

કુમાર સમરશીએ આવી જણાવ્યું, “શાહજાદો શાદી કરવા જાય છે તે અમને પોતાની સાથે બોલાવે છે.”

આ સાંભળી રાજાનો ચહેરો ખુશાલીથી ચંમક્યો. નિરાશામાં તેણે આશાનું કિરણ દીધું. તેણે પુછ્યું, “ક્યારે જવાનું છે ? શાદી કેટલાકે ?”

“શાદીને તો મહીનાની વાર છે, પણ જન પંદર દિવસની અંદર નીકળવાની છે.”

રાજાનું બંધ થયેલું હૃદય ફરીથી ધડકવા માંડ્યું. મોં ઉપર પાછી તેજ પથરાઇ. બચવાનો ઉપાય તેને અનાયાસે મળી ગયો. અસોફખાન સાથે થયેલી સઘળી વાતચીતથી પુત્રને વાકેફ કરી તેણે કહ્યું, “બેટા, શાહજાદાએ તને શાદીમાં બોલાવ્યો એમાંએ વિધાતાનો હાથ જણાય છે, નહિતો અહીં મયા વગર છુટકો જ નહોતો. તારી સાથે લેવાય તેટલા માણસો લઈને તું શાહજાદાની સાથે નીકળી જશે. બાકીના મુસલમાન વેશે જનનયાસાથે જળી જઈ શહેર બહાર જઈ શકશે. ત્યારબાદ મારું વચન પૂરું કરી હું પણ તમારી પૂરેજ આવી લાગીશ.”

૪

બુંદીરાજનો પુત્ર, સૈન્ય, સામંતો, વગેરે સઘળા શાહજાદાની સાથે ચાલી ગયા. બુંદીરાજ પણ ચાહતે તો છટકી શકતે પરંતુ; બાદ-શાહને વચન આપ્યું હતું કે “પંદર દિવસમાં થોડો લઈ હું તમારી હજુરમાં હાજર થઈશ” એટલે પ્રાણુથી પણ પ્યારા પાથારને લઈને તે થોભી ગયો હતો. આજે પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવાના ઇરાદાથી પાથાર ઉપર સ્વાર થઈ તે રાજમહેલ આગળ આવ્યો અને પહેરેગીરને કહ્યું, “બાદશાહને કહે કે થોડો લઈને બુંદીરાજ આપની મુલાકાતે આવ્યા છે.”

બાદશાહ પણ બુંદીરાજના આવવાની આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યો હતો. પાથારને જોયો ત્યારથી તેને મેળવવાનો તેને લોભ લાગ્યો હતો. અસોફખાને ખરું જ કહ્યું હતું કે બાદશાહના તબેલામાં એવો એક થોડો નહોતો. દેવસિંહે પંદર દિવસનો વાયદો કર્યો તે બાદશાહને

મન બહુ લાંબો હતો, પણ અસોફખાનની સલાહથી એટલા દિવસ જેમ તેમ ધીરજ ધરીને બેઠો હતો. આજે છેલ્લો દિવસ; વધારે ધીરજ રહેતી નહોતી; બુંદીરાજ ક્યારે આવે તેનો જ જપ જપતો હતો. લાંબો નોકરે આવી તેના આવ્યાના સમાચાર કહ્યા. ભારે ખુશાલીમાં આવી જઇ બાદશાહ પોતેજ તેને આવકાર આપવા બહાર દરવાજા ઉપર આવી કેભો. પોતાને માટે આવડો મોટો ભોગ આપવાને તૈયાર હોય તેના તરફ આભારની લાગણી થઇ આવે એ સ્વાભાવિક છે. બુંદીરાજે સલામ કરી કહ્યું, “મારી પ્રતિજ્ઞા મુજબ ઘોડો લઇને હું આપની સમક્ષ હાજર થયો છું.”

બાદશાહ લટપટ થઇ ઘોડા તરફ જતોજતો બોલ્યો, “આપની બેઠથી હું ખુશી થયો છું. હું આપને લાયક બદલો આપીશ. સારા રાજસ્થાનમાં આપની પદવી બધાં કરતાં ચઢતી ગણાશે.”

બાદશાહના બોલવા ઉપર ધ્યાન ન આપતાં દેવસિંહે કહ્યું, “બાદશાહ, મારી એક વાત સાંભળો અને તે ધ્યાનમાં રાખજો કે રજ-પૂતની પાસે ત્રણ ચીજ ક્રોધ દિવસ માગવી નહિ—સ્ત્રી, ઘોડો અને તરવાર.”

આટલું કહી દેવસિંહે ઘોડો દપટાવી મુક્યો અને પળવારમાં તો નજર બહાર નીકળી ગયો.

અખિતયાર ખીલજી

૧

રંગભુમી.

યુધિષ્ઠિર અને ધૃતરાજના સિંહાસન ઉપર મહમદ ધોરીના પ્રતિનિધિ તરીકે તેનો સૂઓ, એક વખતનો તુર્ક ગુલામ, કુતુબુદ્દિન, બેઠો છે. દિલ્હી, મગધ, કનોજ વગેરે પ્રાચીન રાજ્યો પરદેશીઓના હાથમાં ગયાં છે. અશોક કે હર્ષવર્ધન, વિક્રમાદિત્ય કે શિલાદિત્ય, સર્વેએ તજેલાં છત્ર નીચે ચવનો ભરાઈ બેઠા છે. સંઘળાનું ગૌરવ મુસલમાનના સફેદ છત્રના પડછાયાના અંધકારમાં ઢંકાઈ ગયું છે.

અંગાળી સંવત ૬૦૬ માં ચવનોએ મગધદેશ જીતી લીધો. ત્યાંથી પુષ્કળ ધનદોલત લાવી વિજયી સેનાપતિ અખિતયાર ખીલજીએ તે રાજપ્રતિનિધિ કુતુબુદ્દિનના ચરણમાં ભેટ ધરી.

કુતુબુદ્દિને પણ ખુશ થઈ અખિતયારને પૂર્વ ભારતનો સૂઓ બનાવ્યો. ગૌરવમાં અખિતયાર ખીલજી રાજપ્રતિનિધિનો બરોબરિયો થઈ ગયો.

દેવળ એટલુંજ નહિ. વિજયી સેનાપતિના માનમાં કુતુબુદ્દિને મોટી વામંદુમથી ઓચ્છવ કરવાનું કરમાવ્યું અને તે માટે એક દિવસ નક્કી કર્યો.

ઓચ્છવને દિવસે સવારથીજ ‘રાય પિથોરા’ના પથરના કિલ્લાના ચોગાનમાં લોકની ભારે ગીરદી થવા લાગી. સિંધુ નદીની પેલી પારથી આવેલા દાદીવાળા લડવંયાઓ સેંકડોની સંખ્યામાં મેદાનની ચારે બાજુ દારદાર ગોઠવાઈ ગયા. પ્રાતઃસૂર્યના કુમળા તડકામાં તેમની બહીરોઓનાં પાનાં ઝળકવા લાગ્યાં. તેમની પછવાડે નોકરવર્ગ, કારીગર, વગેરે ખીજા મુસલમાનો જાતજાતનો વેશ પહેરી ઉભા હતા. તમાસો જોવાને અતિશય આતુર એવા થોડાએક હિંદુઓ હિમ્મત કરી આવ્યા હતા. તેમાંથી કેટલાકને છેક પાછળની જગા ઉપર શુકરાના કરવા પડ્યા અને કેટલાએક ચવનોની લાકડીનો માર પડવાથી બહીને પાછા ભાગી ગયા.

રાજપ્રતિનિધિએ પોતાના રસાલા સહીત આવી મેદાનને મોખરે ખાસ તૈયાર કરેલી જગામાં બેઠક લીધી. રમતગમત શરૂ થઈ. મહોની કુસ્તી, દંડ ઉપર કસરત, તરવારની પટાબાજી, નિશાનબાજી, ઘોડેસ્વારી, એમ એક પછી એક બેલ ખલાસ થયા. છેવટે મસ્ત, લશ્કરી હાથીઓની

સાઠમારીથી તમાસખીનોના દીલ રંજન થયાં. પ્રેક્ષકો કોઇ કોઇ એકતાન થઇ ખેલ જોઇ રહ્યા હતા, તો કોઇ કોઇ અરસપરસ પોતપોતાના અભિપ્રાય દર્શાવવામાં મશગુલ થયા હતા. એક જગાએ કેટલાક બહીષ્કારી મુસલમાનો વાતચીતમાં રોકાયા હતા.

એકે પૂછ્યું, “ ખરેખર એ હાથી મારશે કે ? ”

ખીન્નએ જવાબ દીધો, “ બેશક. ખુદા મહેરબાન તો ગદ્દા પહેલવાન ! રસ્તે આખો પહાડ ચીરી નાંખ્યો તો અખિતયાર આગળ એક હાથી તે શું ખિસાતમાં ? ”

ત્રીન્નએ કહ્યું, “ અરે, પણ આ વાંદરા જેવું એનું શરીર, તેની કુમક ઉપર મસ્ત હાથીનો સામનો કરવા એ નીકળ્યો, એ તો સરિયામ ગાંડપણ કહેવાય.”

જેણે પહેલવહેલી વાત છેડી હતી તે માણસ બોલ્યો, “ મને લાગે છે કે ખીન્નજીનો મોટો હવે એ વાત સમજ્યો છે. જેયું કેની, હજી ક્યાં બહાર મેદાને પડ્યો છે ? ”

વળી એક જણે કહ્યું, “ તમને ખરી વાતની ખબર નથી. આતો અખિતયારના મોતને વાસ્તેજ એના દુશ્મનોએ ચોકડું રચ્યું છે. બિહાર સર ક્યાં પછી અખિતયારનું માથું ફરી ગયું છે, અને રાજની મહેરબાનીનો તે એકલોજ ઇન્કારો લઇ મોટો છે. આથી પાંચ જણે વાત ઉડાવી કે અખિતયારનો પહેલવાન જેવો જોરાવર છે અને જો ચાહે તો એક મસ્ત હાથીને તો સપાટામાં પૂરો કરી નાંખે ! કુતુહલિનને આ વાતનું પારખુ લેવું છે અને ના કહે તો નાક કપાય, એટલે અખિતયારે એ વાત કપૂલ કરી લીધી.”

અહીં આમ વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં તો મેદાનમાંથી મોટો કલરવ સંભળાયો. પહાડી શરીરવાળો, ચોતરફ ફેલાયલાં શ્રાવણના વાદળા જેવો, એક મસ્ત હાથી મહાવતની સૂચના અનુસાર ધીમેથી દોળતો દોળતો મેદાનમાં દાખલ થયો. તેને જોઇ તમાસખીનોમાં કંઈક ખીંક પેડી. ધીમે ધીમે ફરતી તેની શુંદ, ધીમે ધીમે ફફડાવાતા તેના કાન, અને તેના તદન સફેદ, મોટા, એ દાંતની સ્થિર શોભા જોઇ પ્રેક્ષકો સચિરમય લયમાં પડ્યા અને પાછળ હઠવા લાગ્યા, જેથી મેદાનમાં જબરો

ધોંધાટ થઇ રહ્યો. ક્ષણવારમાંજ એ ધોંધાટ બંધ થઈ ગયો. શું થાય છે, શું નહિ, એ જાણવાની આકાંક્ષામાં લોક એકદમ શાંત થઈ ગયાં. બધાજ ઉંચે જાસે બખ્તિયાર ખીલજીના ત્યાં આવવાની રાહ જોવા લાગ્યાં. બરાબર તેજ વખતે બખ્તિયારે પણ મેદાનમાં દાખલ થઈ મજરાજની સામે આવી દેખાવ દીધો. જેઓએ તેને કોઇવાર દીઠો નહોતો તેઓ તો તેને જોઈને અજબ અને નિરાશ થઈ ગયા. તેમણે તો એક મજબૂત, કદાવર પહેલવાનને જોવાની આશા રાખી હતી. તેને બદલે આતો કોઇ કદરૂપો ઠીંગુજી નીકળી પડ્યો ! તેના શરીરમાં વીરલક્ષણ એકે નહોતું. તેનો દરેક અવયવ ખોડવાળો હતો. “ આજનુલખિત બાહુ ” (ધૂટણ સૂધી લાંબા હાથ) કદાચ સુલક્ષણ હશે, પણ આ તો વાંદરા જેવા લાગતો હતો. તેને જોઇ એક જણ બોલી ઉઠ્યો, “ બિહાર જીતીને આવ્યો તે આ ? આવડા શરીરમાં એટલું બધું જોર ? ”

એક હથિયારબંધ હિંદુ જીવાન બાજુમાં ઉભો હતો. તેણે કહ્યું, “ એ તો પવનના દોકરા હતુમાને આ કલિયુગમાં વાંદરાનો અવતાર લીધો છે ! ”

પેલા યવને પૂછ્યું, “ તું શું કહે છે રે, કાફર ? ”

હિંદુ ફરીથી બોલ્યો, “ પવનનો દોકરો કલિયુગમાં વાંદરો થઇ આવ્યો છે.”

યવને કહ્યું, “ તારી વાત મને સમજ પડતી નથી. વારું, તું અહિં ધનુષ્ય-બાણ લઇને કેમ આવ્યો છે ? ”

હિંદુએ જવાબ દીધો, “ નાનપણમાં ધનુષ્ય-બાણ લઇને હું રમતો હતો ત્યારની એ પાસે ગમવાની મને ટેવ પડી ગઇ છે.”

યવને કહ્યું, “ હિંદુઓની એ ટેવ ધીમે ધીમે છૂટતી જાય છે. એ રમતમાં હવે કાફરને મજા ન પડે. સુખદાન અદલાહ, એ શું ? ” એમ કહી યવને પોતાનું ધ્યાન મેદાન તરફ દોડાવ્યું.

બખ્તિયાર ખીલજી હાથમાં એક કુહાડો લઇ હાથીની સામે ઉભો હતો, પણ હાથીએ તેના સામું ઝાંખીને જોયું નહિ અને પોતાને લાયક હરીફ માટે આમ તેમ જોવા લાગ્યો. પેલો પાંતુજી તેની સાથે લડવાને ઉમેદવાર છે એ વાત તેની હાથીશુદ્ધિમાં ઉતરી નહિ ! બખ્તિયાર જેવા

ક્ષુદ્ર પ્રાણી ઉપર હુમલો કરતાં હાથીને શરમ લાગી અને ત્યાંજ સ્થિર થઇ ઉભો રહ્યો, તે જોઇ બખ્તિયારે પોતાની ઉપર હાથીનો ધસારો લાવવા મહાવતને સૂચના આપી. મહાવતે હાથીને સંકેત કર્યો એટલે તે આગળ વધ્યો અને બખ્તિયારને સપાટામાં લેવાને જેવી શુંદ લંબાવી કે તરતજ બખ્તિયારે જોરથી તે શુંદ ઉપર કુહાડીનો ધા કીધો. દુઃખથી હાથીએ મોટેથી બરાડ મારી અને ચીરડાઇને ધસી પડતા પર્વત જેવા વેગથી પોતાને મારનાર તરફ દોડ્યો. કુહાડાના જોરે આ વેગ અટકાવી શકાય તેમ નહોતું અને સર્વેને લાગ્યું કે જે વખત જાય છે તેમાં બખ્તિયાર કેળના થડની માફક હાથીના પગ નીચે રોળાઇ જવાનો. લોકોએ હાથ ઉંચા કરી, “ લાગો, લાગો,” એમ એકીસાથે બૂમ મારી. પણ મગધ જીતી આવેલા બહાદૂર બખ્તિયારે એમ નાશી જઇ નામોશી વહેરવાને બદલે હાથીના પગ તળે કચડાઇને મરવાનુંજ પસંદ કયું.

ધસ્યો આવતો હાથી તેની લગોલગ આવી પહોંચ્યો હતો. તેને ચગદી નાંખવાને તેણે પોતાનો પગ ઉપાડ્યો. એ પગ બખ્તિયારની ગરદન ઉપર પડ્યો—ના પડ્યો ત્યાં તો જેમ કોઇ મોટી હવેલી એકાએક ધડાકા સાથે તૂટી પડે તેમ તે હાથી મોટો ચિત્કાર કરી ભોંયે પડ્યો. તેનું મૃત્યુ થયું.

દૂરથી લોકોને લાગ્યું કે બખ્તિયાર ખીલજીએ કંઈ ચાલાકીથી હાથીને માર્યો, અને મુસલમાન મંડળીમાંથી મોટો જ્યનાદ થયો; પણ જોએ પાસે ઉભા હતા તેમણે જોયું કે હાથીની ગરદનમાં એક તીર ભોકાયલું હતું. અજ્ઞયખીમાં ગરકાવ થયેલો કુતુબુદ્દિન વિશેષ માહિતી મેળવવા હાથીના શબ પાસે ગયો અને જતે અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ હોવાથી તરત સમજી ગયો કે હાથીના મોતનું કારણ તે બાણજ હતું. હાથીની જાડી ચામડી વિંધી, ગરદનના માંસના લોંચામાં થઇ તેના માથાની આરપાર બાણ નીકળી આવ્યું હતું, તે ઉપરથી કુતુબુદ્દિને એ બાણ છોડનાર માણસ અસાધારણ બાહુબળવાળો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન બાંધ્યું. પણ બાણ મારનારે બળ સાથે બુદ્ધિ પણ દેખાડી હતી. તીર બરાબર હાથીના મર્મસ્થળમાં દાખલ થયું હતું કે જ્યાં રોયનો પણ પ્રવેશ થાય તો તરત જીવ જાય—એક પળનોએ વિલંબ લાગે નહિ. એ સ્થળે જો બાણ ન લાગતે તો બખ્તિયાર બચવો મુશ્કેલ હતો.

અવલોકન કરતાં કુતુસુહિને જોઈ લીધું કે બાણનો ઘાટ સાધારણ નહોતો. તેનું પાનું લાંબુ અને અણીદાર હતું અને તે ઉપર એક ખાસ ચિન્હ હતું. ખચીત, બાણ છોડનાર કોઈ અત્યંત જોરાવર, બુદ્ધિમાન, અને ઠરેલ હાથવાળો તીરંદાજ હોવો જોઈએ.

તે તીર હાથમાં લઈ કુતુસુહિને આસપાસના લોકો તરફ જોઈ પૂછ્યું, “આ તીર કોણે છોડ્યું?”

કોઈએ જવાબ દીધો નહિ. કુતુસુહિને ફરીથી પૂછ્યું, “આ તીર કોણે છોડ્યું?”

જે યવને પેલા હથિયારબંધ હિંદુને દબરાબો હતો તે આ વખતે બોલ્યો, “જેહાંપનાહ, એક કાફરને અહિંથી તીર મારતાં મેં જોયો હતો, પણ તે હવે જણાતો નથી.”

કુતુસુહિન થોડો વાર ચૂપ ઉભો રહ્યો, પછી બોલ્યો, “અખિતયાર ખોલજીએજ હાથીને માર્યો એમાં સંદેહ નથી. તમે સૌ તેને શાખાશી આપો. તેને હલકો પાડવા અથવા તેા તેનો જીવ લેવા કોઈ કાફરે બાણ માર્યું લાગે છે. હું તેને શોધાવી કાઢી યોગ્ય શિક્ષા કરીશ. તમે સૌ ઘેર જઈ આજનો દિવસ મજા કરો.”

એ સાંભળી તમાસખીનો અખિતયાર ખોલજીના વખાણ ગાતા ગાતા સૌ સૌને ઘેર જવા લાગ્યા. દરમ્યાન કુતુસુહિને એક અફસરને પોતાના હાથમાંનું તીર આપી ખાનગીમાં કહ્યું, “જેની પાસે આવુંજ બીજું તીર જીવે તેને પકડીને મારી પાસે લઈ આવ. બરાબર તપાસ કર.”

૨

હાથીને મારનાર.

દિવાનખાનામાં કુતુસુહિન, અખિતયાર ખોલજી તેમજ બીજા ભાઈ-બંધો સાથે વાતચીત કરતા બેઠા હતા, ત્યાં કેટલાક સિપાઈઓ આગળ જણાવેલા હથિયારબંધ હિંદુ જીવાનિયાને પકડી લઈ આવ્યા. હુકમ મળતાંજ તેમણે તે હિંદુને રાજપ્રતિનિધિ સમક્ષ ખડો કર્યો. કુતુસુહિન ધ્યાનપૂર્વક તેને જોઈ રહ્યો. તે યુવકનો દેખાવ પણ જોવાજોગ હતો. તેની ઉંમર અંદાજ પચીસની અંદર હશે. ઉંચું, ટટાર અને કઠાવર

શરીર. માથું જરા મોટું તોપણ તેના શરીરને બંધ બેસતું. તેના વિશાળ લલાટ ઉપરથી એમ લાગતું કે કાચી વયને લીધે તે ગર્વિષ્ટ હશે, પણ ખરેખર ‘રાજદંડ’ નામે પરિચિત શિરા ત્યાં સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. ભવાં બેઠે બારીક, ચંચળ અને તેમની નીચેની હાડકા કંઈક ઉન્નત. આંખ બહુ મોટી નહોતી પણ તેમાં અસાધારણ તેજ ચમકતું હતું. નાક મોંને બંધ બેસતું, બહુ લાંબુ નહિ, અને આગળથી અણિ-યાળું. પાતળા હોઠ, એક બીજાને કોટી કરી રહ્યા હોય તેવા, બાજુની અર્ધ ગોળાકાર રેખાથી શોભીતા. ઉપલા હોઠ ઉપર તાજી નવી ધૂટતી મુઠ. બાંધો બગસૂચક છતાં તેમાં કર્કશતાનું ચિન્હ લેશ માત્ર નહોતું. રંગે ગોરો; અંગે બખ્તર, માથે સાફો, હાથમાં ધનુષ્ય, બગલમાં બાથું, કમ્બરે તરવાર.

કુતુબુદ્દિન પોતાને પગથી માથા સુધી નીરખી રહ્યો હતો તે જોઈ તે જીવાને જરા દમામથીજ પૂછ્યું, “મારું અહીં કંઈ કામ છે?” તે સાંભળી હસીને કુતુબુદ્દિન બોલ્યો, “બાલુ મારી મારાં હાથીને તેં માર્યો?”

“હા.”

“શા માટે?”

“નહિ તો હાથી આપના સેનાપતિને મારી નાંખતે.”

એ સાંભળી બખ્તિયાર ખીલજી બોલ્યો, “હાથી મને શું કરતે?”

“પગ તળે કચડી નાંખતે.”

“તો મારો કુહાડો શું કામનો?”

“કોડી કરડવાથી કેટલું દુઃખ થાય છે તેનો હાથીને અનુભવ કરાવવા સિવાય વિશેષ તમારા કુહાડાથી કંઈ નહિ થતે.”

કુતુબુદ્દિનના હોઠ સહેજ હાસ્યથી ફરક્યા. સેનાપતિ ખસિયાણો પડ્યો. તે જોઈ કુતુબુદ્દિને કહ્યું, “છોકરા, તું હિંદુ, મુસલમાનના જોરની વાત તું શું જાણે? કુહાડાથી હાથીને મારવો એ તો સેનાપતિને મન બચ્ચાંની રમત હતી. છતાં હું જેઈ છું કે સેનાપતિનું બલું કરવાના ઇરાદાથી તેં તીર છોડ્યું હતું. તારી શુભનિશા જોઈ હું રાજી થયો છું અને તેના બદલામાં તને સરપાવ આપુ છું.” એમ કહી તે

જુવાનને એકસો સોનામહોર આપવા કૃતુચુદિને ખાનગીને હુકમ કર્યો.

તે સાંભળી જુવાન બોલ્યો, “ સુખા સાહેબ, મને શરમ લાગે છે. આપના સેનાપતિની જાંઘીની કીમત માત્ર એકસો સોનામહોર ? ”

“ કહુંની કે સેનાપતિની જાંઘી તેના પોતાના હાથમાં સલામત હતી. કંઈ તેં તેમને જાણ્યા એવું નથી ! તો પણ તારી વાત બરાબર છે કે ઇનામ સેનાપતિના દરજ્જાને જાજતું જોઈએ. ખાનગી, એને એક હજાર સોના મહોર આપો.”

“ આપની ઉદારતા જોઈને હું રાજ થયો છું અને આપને સામે સિરપાવ આપવાની મને ઇચ્છા થાય છે. જન્મનાને કાંઈ માફ કર છે, ત્યાં સુધી આપના એક માણસને મારી સાથે મોકલો. તેની સાથે હું આપને માટે બેટ મોકલી આપું. જો રત્ન કરતાં આપને પૈસા ઉપર વિશેષ પ્રેમ હોય તો માફ મોકલેલું રત્ન વેચી નાંખજો. દિલ્હીના ઝવેરીઓ તેના બદલામાં આપને એક લાખ સોનામહોર આપશે ! ”

કૃતુચુદિને બોલ્યો, “ તું તારેવાંતનો દીકરો હોય એમ જણાય છે, નહિ તો એક હજાર સોના મહોરને કોઈ મારે નહિ. પરંતુ, છોકરા, તારું બોલવું વિવેકભર્યું નથી. તારી ઘાનત સાફ છે એટલે આજે તો તને જવા દઉં છું, પણ ફરીથી આવી રીતે બોલ્યો તો તારી જીભ ખેંચી કાઢીશ. ખરે છે હું કોણ છું તે ? હું તારા રાજાનો પ્રતિનિધિ ! ”

“ મારા રાજાનો પ્રતિનિધિ પરદેશી નહિ હોય.”

“ એટલે ? તારો રાજા કોણ ? તું કયા દેશનો રહીશ છે ? ”

“ મગધદેશનો.”

“ તે તો અખિતયારે જીતી લઈ અમારા રાજ્ય સાથે જોડી દીધો છે.”

“ ના. મગધ આજે ચોરના પંજામાં સપડાયું છે.”

“ ચોર કોણ ? ”

“ અખિતયાર ખીલજી.”

કૃતુચુદિનની આંખમાંથી આગના તણખલાં ઉડવા માંડ્યાં. તે ક્રોધથી બોલ્યો, “ તારું મોત નજીક આવ્યું છે.”

પૂવકે હસીને પૂછ્યું, “ ચોરને હાથે ? ”

“મારે હાથે. હું યવન પાદશાહનો સુખો.”

“આપ યવન પાદશાહના ખરીદેલા ગુલામ !”

કુતુબુદ્દિનને હાડેહાડ ગુસ્સો લાગ્યો, તો પણ આ નિઃસહાય છોકરાની હિંમત જોઈ તે અજબ થયો. “કોઈ છે કે ?” તેની હાક સાંભળી પહેરીગીરો દોડી આવ્યા, તેમને હુકમ કીધો, “આને બાંધીને લઈ જાઓ અને મારી નાંખો !”

હવે બખ્તિયાર વચ્ચે પડ્યો. ઇસારતથી પહેરીગીરોને અટકાવી કુતુબુદ્દિન તરફ જોઈ વિનયથી તેણે કહ્યું, “નામવર, આ છોકરો ઉદ્ધત જણાય છે, નહિ તો આમ મોઢે ચઢીને મોત માંગે ? એને મારી નાંખવો એ તો ગેરવાજબી કહેવાય.”

બખ્તિયારની મતલબ સમજી જીવાન હસીને બોલ્યો, “ખીલજ સાહેબ, હું જોઈ છું કે આપ અકૃતદની નથી. મેં આપને હાથીના પગતળે કચડાઈ જતાં બચાવ્યા તેના બદલામાં આપ મારો જીવ બચાવવા તજવીજ કરો છો. આપની મહેરબાની થઈ. પણ શીકર ના કરો. મેં આપના હિતને ખાતર હાથીને માર્યો નથી. આપને એક દિવસ મારે હાથેજ મારવા એ ઇરાદાથી મેં આપને આજે હાથીના પંજમાંથી છોડાવ્યા છે !”

સુખો અને સેનાપતિ એક બીજાનું મોં જોઈ રહ્યા ! ખીલજએ કહ્યું, “તું ખરેખરજ નાદાન જણાય છે. તારે હાથેજ મોત માંગી રહ્યો છે, અને બીજાઓ તારો બચાવ કરે છે તેમને પણ વાર છે ! વાર, એ તો જણાય કે તારે હાથેજ મને મારવાને તું કેમ તલસી રહ્યો છે ?”

“તમે મારું આપીકું રાજ જૂંટવી લીધું છે તેથી. હું મગધના રાજાનો પુત્ર છું. લગ્ન વખતે આ હેમચંદ્ર દેશમાં હાજર હોત તો પરદેશી લૂટારાઓની શું તાકાત કે મગધ ભૂટે ? ચોર-લૂટારાને હું તેના ગુન્હાની સજા મારે હાથે આપીશ.”

બખ્તિયારે કહ્યું, “અહિંથી જીવનો જશે તો કેની ?”

કુતુબુદ્દિન બોલ્યો, “તારી જે ઓળખાણ આપી છે તે અને તારી તુમાખી જોયા પછી હવે તને છોડાય નહિ. હમણું તો તને કેદ કરું છું. તને શું સજા કરવી તે હવે પછી જણાવીશ. સિપાઈઓ, લઈ જાઓ એને બંદીખાતામાં.”

હેમચંદ્રની આસપાસ ફરી વળી સિપાઇઓ તેને લઇ ગયા. પછી કુતુબુદ્દિને અખિતયારને ઉદ્દેશી કહ્યું, “ કેમ સાહેબ, એ છોકરા વિશે શું ધાયું ? ”

અખિતયાર બોલ્યો, “ નર્યો આગતો તણખો એ જો છટો થયો તો બધું સળગાવી મૂકશે ! ”

કુતુબુદ્દિને કહ્યું, “ માટેજ એ તણખો હોતવી નાંખવાની જરૂર છે. ”

આમ બેઉ જણ મસલત કરી રહ્યા છે, ત્યાંતો કિલ્લામાં ભારે ગરબડ થઇ રહી. ક્ષણમાંજ પેલા સિપાઇઓએ આવી સમાચાર આપ્યા, “ કેદી નાશી ગયો ! ”

ડોળા કાઢી કુતુબુદ્દિને પૂછ્યું, “ કેવી રીતે ? ”

એક પહેરેગીરે કહ્યું, “ કિલ્લામાં એક મુસલમાન એક ઘોડો લઇ ફરતો હતો. અમે સમજ્યા કે કોઇ સિપાઇનો તે ઘોડો હશે. ઘોડાની બાજુમાં થઇને અમારે જવાનું હતું. જેવા તેની પાસે પહોંચ્યા કે વિજળીને વેગે કુદકા મારી કેદી ઘોડેસ્વાર થઇ ગયો અને ઘોડાને એક મારી જોતજોતામાં તો દરવાજા બહાર નીકળી ગયો ! ”

“ તમે તેની પાછળ કેમ નહિ પડ્યા. ”

“ અમે ઘોડા લાવીએ લાવીએ નેટલામાં તો તે નજર બહાર આવી ગયો. ”

“ તીર કેમ ના માર્યા ? ”

“ માર્યા, પણ સહળાં તેના અખતરને અટકી બોંધ ઉપર પડ્યા. ”

“ જે મુસલમાન ઘોડો લઇ ફરતો હતો તે ક્યાં છે ? ”

“ પહેલાં તો અમે કેદીની પાછળ ધ્યાન આપ્યું. પછી તે ઘોડા-વાળાની શોધ કરી તો તેનોએ પત્તો મળ્યો નહિ. ”

દાલિયા.

ભૂમિકા.

હારેલા શાહ સુળએ ઔરંગઝેબના ભયથી નાશી જઈ આરાકાન રાજ્યની પરોણાગત સ્વીકારી. તેની ત્રણ ખુબસુરત દીકરીઓ સાથે હતી. આરાકાનરાજે પોતાના પુત્રો સાથે આ કન્યાઓનો વિવાહ કરવાની માગણી કરી. એ વાતમાં શાહ સુળએ અસંત નારાજ દેખાડી એટલે એક દિવસ રાજના દૂકમથી તેને અને તેની કન્યાઓને સહેલગાહને બહાને હોડીમાં બેસાડી દગાથી નદીમાં ડૂબાડી દેવાની તજવીજ કરવામાં આવી. આદતમાં સપડાયલા સુળએ નાની છોકરી અમીનાને પોતાને સાથે જ નદીમાં હોમી; મોટી છોકરીએ આપઘાત કરી; અને વચલી જુલ્હીખાને લઈને સુળનો એક વિશ્વાસુ નોકર નામે રહમતઅલી સાંધી નાશી છૂટ્યો. સુળ લડતો લડતો કપાઈ મુ્યો.

નદીના રોહમાં તણાતી અમીના થોડેજ વારે નશીબજેઝે એક માછીની જળમાં જઈ પડી, જે માછીએ તેને બચાવી અને ઉછેરીને મોટી કરી.

દરઆન વૃદ્ધ રાજા મરણ પામ્યો છે અને તેનો વડે પુત્ર માદીએ બેઠો છે.

પ્રથમ પરિચય.

એક દિવસ સવારે જુદા માછીએ આવી અમીનાને ઠપકો દેતાં કહ્યું, “તિનિ !” માછીએ આરાકાની ભાષામાં અમીનાનું આ નવું નામ પાડ્યું હતું. “તિનિ, આજે સવારના પહોરમાં તને મૃત્યુ છે શું ? કામકાજમાં કાંઈ બીજકુલ હાથ ધાલતી નથી, મારી નવી જળને આટો દીધો નથી, મારી હોડી——”

માછીની પાસે જઈ અમીનાએ વિવેકથી કહ્યું, “જુદા, આજે મારી દિદિર આવી છે એટલે આજે તો મૂટી !”

“ તારી દિદિ વળા કાણુ, તિનિ ? ”

“ હું ! ” ક્યાંકથી બહાર નીકળી આવી જુલીમાએ જવાબ દીધો.

ડોસો ડંગ થઇ ગયો. થોડે વારે જુલીખાની લગોલગ જઇ તેનું મોં બરાબર જોવા લાગ્યો.

એકાએક તેણે સવાલ કર્યો, “ તને કંઇ કામકાજ કરતાં આવડે છે કે ? ”

અમીના બોલી, “ બુદ્ધ, શીકર ના કર. દિદિથી કામ નહિ થાય. તેની વતી હું જ કામ કરી દઇશ. ”

ડોસાએ સવિરમય પૂછ્યું, “ તું ક્યાં રહેશે ? ”

જુલીખા બોલી, “ તિનિ પાસે. ”

ડોસાને લાગ્યું કે આતો બડી આફત આવી પડી. પૂછ્યું, “ ખાશે શું ? ”

જુલીખાએ જવાબ દીધો, “ તેનું એ સાધન છે. ” એમ કહી તોરમાજ એક સોનામહાર માછી તરફ ફેંકી.

અમીનાએ ત ઉપાડી લઇ માછીના હાથમાં મૂકતાં હળવેથી કહ્યું, “ બુદ્ધ, હવે બહુ બોલીશ નહિ. તું તારે કામે જા; વખત થઇ ગયો છે. ”

છૂપા વેશ ઠેકાણે ઠેકાણે રખડી આખરે અમીનાનો પત્તા લાગવાથી જુલીખા કેવી રીતે તે માછીની ઝુંપડીએ જઇ ચઢી એ બધી હકીકત કહવા બેસાએ તો એક બીજી વાર્તા લખવી પડે. તેણીનો રક્ષક (વાલી) રહેમત શેખ ગુપ્તવેશે આરાકાન દરબારની નોકરીમાં ઘુસી ગયો હતો.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ.

માછીના ઝુંપડા પાસે થઇને એક નાની નદી વહેતી હતી. તેને કાંઠે ગુલમહારના ઝાડોની રાની પુષ્પમંજરીમાંથી તરતના બેઠાલા ઉનાળાના શિતળ પ્રભાતવાયુથી ખરીને ડુલો નીચે પડતાં હતાં.

ઝાડની છાયામાં બેઠેલી જુલીખાએ અમીનાને કહ્યું, “ બુદ્ધાએ આપણને બેઠે બેઠેને મોતના પંજમાંથી છોડાવી તે અબ્બાનનના મોતનો બદલો લેવા માટે જ. મને તો તે સિવાય એનું બીજું કંઇ કારણ જણાતું નથી. ”

નદીને પેલે પાર દૂર, દૂરના જામામય ઝાડોની ધટા નરક જેતી અમીના ધીમે સાદે બોલી, “દિદિ, ફરીથી એ બધી વાત કહેશે નહિ. મરવુંજ હોય તો ભલે મરદો કાપાકાપી કરી મરી લે, પણ મને તો આ પૃથ્વી ઉપર એટલું બધું વહાલ છૂટે છે કે કહેવાની વાત નહિ. અહીં મને જરાએ દુઃખ નથી.”

જુલીખા બોલી, “છીઃ, છીઃ, અમીના, તું ભૂલી ગયછે કે તું એક શાહજહાની બેટી છે. ક્યાં દિદિની સિંહાસન, અને ક્યાં આરા-કાનના માછીનું આ ઝુંપડું !”

અમીનાએ હસીને જવાબ દીધો, “દિદિ, દિદિની દમામદાર સિંહાસન કરતાં ગરીબ માછીની આ ઝુંપડી અને આ ગુલમહોરની છાયા ઉપર મારા જેવી ગરીબ છોકરીને વધારે વહાલ લાગતું હોય તો તેથી દિદિની સિંહાસન એક ટીપુંએ અશ્રુપાત કરવાનું નથી.”

જુલીખા અડધી સ્વગત અને અડધી મોટેથી બબડતી હોય તેમ બોલી, “એમાં તારો શું દોષ ? તુંને તે વખતે બહુજ નાની હતી. પણ વિચાર તો કર. પેદરની તું સૌથી વધારે લાડકા લાડકા. તેથીજ તો તેમણે પોતાને હાથે તને નદીમાં નાંખી. બાપે આપેલાં મોત કરતાં છંદગી તને વધારે વહાલી છે ? બાપનું વેર વાજે તોજ તારૂં જીવ્યું સાર્થક ગણાય.”

અમીના મુગીમુગી દૂર જોઇ રહી. બહેનની વાત તેના મનમાં ઉતરી, તોપણ તે શિતળ વાયુ, ઝાડોની છાયા, પોતાની ખીલતી જુવાની અને એક સુખી યાદની મોહજળ પોતાના મનમાંથી દૂર કરી શકી નહિ.

અહુ વાર આમ બેસી રહ્યા પછી છેવટે એક લાંબો નિશ્વાસ નાંખી બોલી, “બેસો, દિદિ, હું જાઉં છું. હજી તો ધરનું કામ બાકી છે. હું રાંધીશ નહિ તો એસો ખાશે શું ?”

તૃતીય પરિચ્છેદ.

અમીનાની હાલત ઉપર દુઃખી દિલે વિચાર કરતી જુલીખા ત્યાં બેઠી હતી તેવામાં એચિતો કોઇના કૂદવાનો અવાજ થયો અને કોઇએ આવી પાછળથી જુલીખાની આંખ પોતાના બેઉ હાથો વડે ઢાંકી દીધી.

જુલીખા ગભરાઈને બોલી, “કાણુ છે રે ?”

અવાજ સાંભળી આંખ છોડી દઇ એક જુવાન તેની સામે આવી ઉભો. જુલીખાનું મોં જોઇ તે નિરાશ થઇ બોલ્યો, “તું તિનિ નથી ! કેમ ?” જાણે જુલીખા પોતાને તિનિ તરીકે પસંદ કરતી હોય અને તે જુવાને પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી તેણીની બધી ચાલાકી પકડી કાઢી હોય !

લગડું સરખું કરી જુલીખા મસ્કમપણાથી ઉભી થઇ. બેઉ આંખ ગુસ્સાથી લાલચોળ કરી તેણીએ પૂછ્યું, “તું કાણુ છે ?”

યુવકે કહ્યું, “તું મને ઓળખતી નથી. તિનિ ઓળખે છે. તિનિ ક્યાં છે ?” ગરબડ સાંભળી તિનિ બહાર આવી. જુલીખાનો ગુસ્સો અને યુવકની મુઝવણુ જોઇ તે ખડખડ હસી પડી.

તેણે કહ્યું, “દિદિ, એના કહેવાપર ધ્યાન આપશો નહિ. એ તે કંઈ માણુસ છે ? એ તો જંગલનું હરણુ ! એણે જો કંઈ બેઅદબી કીધી હોય તો હું એને સજા કરીશ. દાલિયા, તેં શું કીધું ?”

યુવકે બોલ્યો, “બેઉ હાથો વડે એની આંખો ઢાંકી ! હું જાણું કે તિનિ હશે. પણ એતો કાંઈ બીજું જ છે.”

જાણે બહુજ ગુસ્સે થઇ હોય તેમ અમીનાએ કહ્યું, “તે ? નાને મોટે મોટી વાત કરે છે કેમ ? તિનિ હોય તોએ શું ? તેની આંખો ઢાંકનાર તું કાણુ ? આટલી બધી શેખી કરે છે, નહિ ?”

યુવકે કહ્યું, “એમાં વળી શેખી કેવી ? તારી આંખો ઢાંકવાની તો મને ટેવ પડી ગઇ છે. ખરેખર, તિનિ, આજે તો તેં મને ગભરાવી જ નાંખ્યો ને !” એમ કહેતાં કહેતાં જુલીખા તરફ છૂપી આંગળી દેખાડી ગુપચુપ હસવા લાગ્યો.

અમીના બોલી, “તું બડો હેમક છે. શાહનદી સાથે કેવી રીતે વર્તવું તે જાણતો નથી. તને ઠીક સજા કરવી જોઇએ. ચાલ, આમ સલામ કર !”

અમીનાએ પોતાની કોમળ કાયા બહુજ હાવભાવથી નમાવી જુલીખાને સલામ કીધી. યુવકે તેની આખાદ નકલ કરી.

અમીના બોલી, “આમ ત્રણ ઝાલાં પાછળ હો.” યુવક પાછળ હઠ્યો.

“ફરીથી સલામ કર.” યુવકે ફરીથી સલામ કીધી.

એમ પાછળ હાવતી અને સલામ કરાવતી અમીના મૂવકને કુંપડીના બારણાં સુધી લઇ ગઇ અને કહ્યું, “ધરમાં જા.” મૂવક અંદર ગયો. તરતજ બહારથી બારણાં બંધ કરી અમીનાએ કહ્યું, “એક કામ કર. બેઠો બેઠો થુલો સળગાવ.”

પછી બંદેન પાસે જઇને બોલી, “દિદિ, ગુસ્સે ના થાવ, અહીંનાં માણસોજ મુવાં એવાં, હાડકાં બળી ગયલાં.”

પણ અમીનાના ચહેરા કે વર્તનમાં અહીંની હવાનું લક્ષણ જરાએ જણાતું નહોતું. તેને બદલે અનેક વાતમાં અહીંના માણસો તરફ તેણીના ગેરવાજબી પક્ષપાત જણાઇ આવતો હતો.

જુલીખાએ અને તેટલો ગુસ્સો દેખાડી કહ્યું, “ખરું પૂછે તો, અમીના, તારી વર્તણૂક જોઇ મને અફસોસ થાય છે. એક પારકો મરદ તને આવી રીતે સ્પર્શ કરે એ તે કંઇ જાતની છૂટ?”

અમીના બોલી, “ખરું કહું છું, દિદિ, કે એની જગાએ કોઇ શાહજહાં કે નવાબનો દીકરો હોત તો તેને તો હું હમ્મત કરી મૂકતે, પણ આ ગમારને શું કહું?”

જુલીખા હવે હસવું અટકાવી શકી નહિ—હસતાં હસતાં બોલી, “સાચું કહે, અમીના, તેં હમણાં કહ્યું કે પૃથ્વી તને બહુ બહાલી લાગે છે તે શું આ ગમાર જીવાનિયાને ખાતર કે?”

અમીનાએ જવાબ દીધો, “હું ખરું કહું છું, દિદિ, કે એ મને બહુ મદદ કરે છે. ફળપુલ તોડી લાવે, શિકાર કરી આણે, જરા કંઇ કામ માટે બોલાવું તો દોડતો આવે. એને ધમકાવવાનું ધણી વાર મન થાય છે, પણ ફોકટ. જરા ડોળા કાઢીને કહું, ‘દાલિયા, તારા ઉપર હું બહુ નારાજ થઇ છું,’ તો દાલિયા મારાં મોં તરફ અનન્યથી જોતો જોતો નિઃશબ્દ હસ્યા કરે. હું ‘ખરું’ છું કે અહીંના લોક એમજ હસતા હશે. એકાદ બે ફટકા મારું તો ખુશખુશ થઇ જાય—તેયે અજમાવી જોયું છે. આ જીવોને, ધરમાં ગેખો છે તોએ આનંદમાં બેઠો છે. બારણું ઉપાડીને જોશો તો માલમ પડશે કે મુજોમુજો મુલામાં પુક મારતો હશે. એવા માણસને કેમ કરી કંઇ કહેવાય? મારાથી તો ન કહેવાય.”

જુલીખા બોલી, “ ચાલ સારે, હું જરા એને ખખખારું.”

અમીના કાલમાલા કરતી બોલી, “ તમને પગે લાગુ, ખેન, એને છેડશો નહિ.”

એવી કાકલુદીથી બોલી કે જાણે તે યુવક અમીનાનું મહામહેનતે પાળેલું હરણ હોય—હમણાંએ તેના વન્યસ્વભાવ જેવાને તેવોજ હતો— અને જાણે તે ખેંટીતી હોય કે રખેને કોઇ માણસને નજદીક આવતું જોશે તો તે ભયથી નાશી જશે. આ વખતે માછી આવી લાગ્યો અને પૂછ્યું, “ આજે દાલિયા નથી આવ્યો, તિનિ ? ”

“ આવ્યો છે.”

“ ક્યાં છે ? ”

“ તે બહુ મસ્તી કરતો હતો એટલે ઘરમાં ગોંધી રાખ્યો છે.”

ડોસો શીકર કરતો હોય તેમ બોલ્યો, “ એ મસ્તી કરે તો ચલાવી લે. નાની વયે બધાજ મસ્તીખોર હોય. એને બહુ ધમકાવતી ના. દાલિયાએ કાલે એક થલુ આપી મારી પાસેથી ત્રણ માછલી લીધી હતી.”

અમીનાએ કહ્યું, “ શીકર નહિ, બુઢા. હું આજે તેની પાસેથી એ થલુ ત્રાવી દ્રષ્ટ અને એકપણ માછલી આપવી પડશે નહિ.”

ડોસો પોતાની દત્તક દીકરીની આટલી નાની ઉમરેજ આવી ચાત્રાકી અને વેપારી બુદ્ધિ જોઇ બહુ રાજ થયો અને મમતાથી તેને માથે હાથ મૂકી આવી ગયો.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ.

અન્ય જોવું છે કે દાલિયાના આવવા જવા સંબંધી ધીમેધીમે જુલીખાને કંઈ વાંધા રહ્યો નહિ. વિચાર કરી જોઇશું તો એમાં અન્ય જોવું કંઈ નથી. કારણ, નદીને જેમ એક બાજુ રોહ અને બીજી બાજુ કડો, તેમ રમણીનિયે એક બાજુ હૃદયાવેગ અને બીજી બાજુ લોકલક્ષ્મી. વળી અહીં, સમ્યસમાજની બહાર આરાધનના ઉન્નત પ્રાંતમાં, લોક ક્યાં છે ? અહીં તો માત્ર રતુના ફેરફાર પ્રમાણે ઝાડને પુલ આવે

છે અને સામેની ભૂરી નદી ચોમાસામાં શીશુવાળી, શરદમાં સ્વચ્છ, અને ઉનાળામાં ક્ષીણ થાયછે; પંખીઓના ઉચ્છ્વસિત કંઈસ્વરમાં સમાલોચનાનું નામ ન મળે; અને વખતે વખતે દક્ષીણવાયુ સામે પારના ગામમાંથી માનવચક્રનો ગુંજનધ્વનિ ખેંચી લાવે પણ કાનાકાની લાવે નહિ.

પડી ગયલા મહેલના ખંડિઓરા ઉપર જેમ ધીમેધીમે જંગલ ઉગી નીકળે, તેજ પ્રમાણે કેટલોક કાળ અહીં રહેતાં રહેતાં કુદરતના છૂપા આક્રમણથી માણસની ધડેલી લોકરિવાજરૂપી મજબૂત બીંત ધીમેધીમે, કાંઈનું પણ ધ્યાન ખેંચ્યા વગર, લાંગી જાયછે અને ચોતરફના કુદરતી વાતાવરણ સાથે એકાકાર બની જાય છે. એ જુગતેજુગતાં જુવાન નરનારિતી મુલાકાતનો દેખાવ જોવો એ રમણીને જેવું સુંદર લાગે તેવું બીજું કંઈજ નથી. એટલું રહસ્ય, એટલું સુખ, એટલા ઉંડા કૌતુહલનો વિષય તેને પક્ષે બીજો કાંઈ હોઈ શકે નહિ. આથી આ જંગલી ઝુંપડીમાં ઉજ્જડ ગરિબાઈની છાયામાં જુલીખાનો ગર્વ અને લોકલાજની ખડીક જ્યારે પોતાની મેજેજ દીલાં થઈ ગયાં, ત્યારે પુલવાળા ગુલમહોરની છાયા નીચે અમીના અને દાલિયાના મેળાપની ગમત જોઈ તેને આનંદ થતા લાગ્યો.

હું ધારું છું કે તેના તરણ હૃદયમાં પણ એક અપરિતૃપ્ત આકાંક્ષા જાગી હશે અને તેને સુખદુઃખે ચંચળ કરી મૂકી હશે. આખરે એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ કે કાંઈ પણ દહાડો જો પેલા છોકરાને આવતાં વાર લાગતી તો જેમ અમીના આતુર થઈને બેસતી તેમ જુલીખા પણ કાગને ડોળે તેની રાહ જોઈ રહેતી, અને જ્યારે બેઉ ભેગાં થતાં ત્યારે ચિત્રકાર જેમ પોતાનું તરતનું પૂરું કરેલું ચિત્ર જરા પાછળ હટીને જુવે, તેમ દૂરથી તે પણ સ્નેહાળ હૃદયે હસતી હસતી તેમને જોયા કરતી. કાંઈ કાંઈ દિવસ મોઢેથી ઝગડો કરતી, ઠપકો દેવાનો ઢાંગ કરતી અને અમીનાને ધરમાં ગોંધી યુવકનો મિલનાવેગ રોકતી.

શહેનશાહ અને જંગલી વચ્ચે પણ કંઈ સરખાપણું છે. બેઉ સ્વાધીન, બેઉ પોતપોતાના રાજ્યના એકલા માલીક, બેઉને કાંઈના પણ દૂકમને તાબે થઈ ચાલવું પડતું નથી. બેઉમાં કુદરતની સ્વાભાવિક મોટાઈ અને સરળતા છે. વચ્ચે વાંધેના લોક, જેઓ રાતદિવસ ભોક્ષાશના અક્ષરે અક્ષર મેળવી તે પ્રમાણે જીવન માળે છે, તેઓજ ધરતંત્ર નજરે પડે છે. તેઓજ મોટા ખસે દાસ, નાના પાસે પ્રભુ, અને અસ્થાને એકદમ

કિંકર્તવ્યમ્ એ યાદ ઊભા રહે છે. મમાર દાલિયા પ્રકૃતિ-રાશ્ટ્રીનું સ્વછંદી બાળક; શાહનદી પાસે તેને કોઈ જાતનો સંક્રામ નહોતો; તેમ શાહનદીઓ પણ તેને બરાબરિયો માણસ ગણી તે પ્રમાણે ઓળખવા લાગી. હસતો, રમતો, કૌતુકપ્રિય, જ્યારે જુવો ત્યારે નીડર, અને અસંકુચિત; તેના ચરિત્રમાં દરિદ્રતાનું કોઈ લક્ષણ જ નહોતું.

પરંતુ આ બધા સુખમાંયે જુલીખાનું હૃદય કોઈ કોઈ વાર હાથ હાથ કરી ઉઠતું. તેને લાગતું—બાદશાહની દીકરીના જીવનનું શું આજ પરિણામ !

એક દિવસ સવારે દાલિયા આવતાંની સાથેજ તેનો હાથ ધરી જુલીખાએ પૂછ્યું, “દાલિયા, આ જગાના રાજાને તું દેખાડી શકશે ખરો?”

“જરૂર. કેમ વાર, શું કામ છે?”

“મારી પાસે એક છરો છે તે તેની જાતીમાં બેસાડવાનું મન થાય છે!”

પહેલાં તો દાલિયા કંઈક અજ્ઞાન થયો. ત્યાર બાદ જુલીખાના હિંસાભર્યા ચહેરા તરફ જોઈ તેનું આખું મોં હાસીથી ભરાઈ ગયું, કેમ જાણે આટલી બધી મજાની વાત આગળ કોઈ દહાડો સાંભળીજ નહિ હોય ને!—મજાક તો આવું નામ, તે પણ રાજપુત્રીને યોગ્ય; વાત નહિ, ચીત નહિ, પહેલે સપાટેજ બસ એક છરો એક જીવતાં રાજાની જાતીમાં આપોને આપો ચલાવી દેવાનો! આવા અત્યંત વિચિત્ર પ્રયોગથી રાજા પણ એકાએક કેવો ડંગ થઈ જાય તે ચિત્ર ધીમે ધીમે તેના મનમાં ખડું થતાં તેની નિઃશબ્દ કૌતુક-હાસી રહી રહીને છેવટે ઉચ્ચ હાસ્યમાં ફેરવાઈ ગઈ.

પંચમ પરિચ્છેદ.

વળતે દિવસેજ રહેમત શેખે ખાનગી પત્ર લખી જુલીખાને જણાવ્યું કે “આરાકાનના નવા રાજાને તમે બેઠે બેઠેના માછીની કુંપડીમાં રહો છો તે વાતની ખબર પડી ગઈ છે અને અંદરખાનેથી અમીનાને જોઈ તેની ઉપર મોહી પડ્યો છે. વિવાહ આટલે તેને તાબડોલ

મહેલમાં લાવવાની તૈયારી મધ રહી છે. વેર વાળવાની આવી સરસ તક ફરીથી મળવી મુશ્કેલ છે.”

આ વાંચી અમીનાનો હાથ નિશ્ચયપૂર્વક ધરી જીલીખા બોલી, “પુદાની મરજી ચોખ્ખી માલમ પડે છે. અમીના, તારી જીંદગીનો ઉદ્દેશ પાર પાડવાનો આ વખત આવી લાગ્યો છે. હવે બચ્ચાંની માફક રમ્યા કરે તે સારું દેખાય નહિ.”

દાલિયા સાં હાજર હતો. અમીનાએ તેના તરફ જોયું તો તે સંકોત્તક હસતો હતો. તેનું હસવું જોઈ દુઃખી દિલે અમીનાએ કહ્યું, “દાલીયા, જાણ કે હું રાજની રાણી થવા જાઉં છું.”

દાલિયા હસીને બોલ્યો, “પાછા આવશે કેની?”

પીડીત અને વિસ્મય ચિત્તે અમીનાએ જોયું કે “એ ખરેખર જંગલનું હરણુ છે. એની સાથે માણસની માફક વર્તવું એ તો મારું જ ગાંડપણ.”

એકવાર ફરીથી તેને સચેતન કરી જોવાની ઇચ્છાથી અમીનાએ જવાબ દીધો, “રાજનું ખુન કરીને કોઈ પાછું આવે ખરું?”

જાણે હવે વાત સમજ્યો હોય તેમ દાલિયાએ કહ્યું, “પાછું ફરવું મુશ્કેલ તો ખરું!”

અમીનાનો આખો અંતરાત્મા એકવારે મ્હાન થઈ ગયો. જીલીખા તરફ ફરીને નિઃશ્વાસ નાંખી તે બોલી, “જહેન, હું તૈયાર છું.” વળી દાલિયા તરફ જોઈ ધવાયલા જીગરમાં હસવાનો દેખાવ કરી બોલી, “રાણી થતાંજ પહેલાં તો રાજની વિરુદ્ધ કાવતરામાં જોડાવા માટે હું તને સજા કરીશ. તાર પછીજ ખીજી જે કંઈ કરવાનું હશે તે કરીશ.”

આ સાંભળી દાલિયાનું કોતુક વધ્યું. તેને લાગ્યું કે જેમ જેમ નાટક આગળ વધશે તેમ તેમ જોવાની ખુબ મજા પડશે!

૫૦૪ પરિચ્છેદ.

ધોડેસ્વારો, પામદલ, હાથી, નિશાન, ડંકા અને મશાલચીઓથી માછીના ધર આગળ એવી ધામધૂમ મચી રહી કે જાણે એમ તેની કુંપડી

તુડી પડશે ! રાજ મહેલમાંથી સોનાની મટેલી બે પાલખીઓ આવી હતી.

અમીનાએ જીલીખાના હાથમાંથી છરી લીધી. તેના હાથાનું હાથી દાંતનું કોતરકામ કેટલોક વખત સૂધી જોઇ રહી. પછી વસ્ત્ર ખસેડી પોતાનીજ છાતી ઉપર એકવાર તો તેની ધારની પરીક્ષા કરી જોઇ. જીવનકળીને છેડે એકવાર છરીને સ્પર્શ કરાવી તેને પાછી આનમાં મૂકી વસ્ત્ર મધ્યે છૂપાવી દીધી.

તેને બહુજ મન થયું કે આ મરણુખત્રા પહેલાં એકવાર દાલિયા સાથે ફરી મેળાપ કરું. પણ તે તો કાલનો અલોપ ! તેના અંતરમાંથી અભિમાનની જવાળા શું બુઝાઇ ગઇ હતી ?

પાલખીમાં બેસતાં પહેલાં અમીનાએ પોતાની બાળપણની ઝુંપડી તરફ એકવાર નજર કીધી. તેનું તેજ ઝાડ; તેની તેજ નદી. માછીનો હાથ ધરી રડતાં રડતાં ધૂજતે અવાજે કહ્યું, “બુઢા, હું જાઉં છું. તિન્નિ વગર તારું ઘર કામ કોણ સમાલશે?”

બુઢા માછી નાના બાળકની માફક મોટેથી રડી પડ્યો.

અમીનાએ કહ્યું, “બુઢા, દાલિયા અહીં આવે તો તેને આ વીંટી આપજો. કહે જે કે જતી વખતે તિન્નિ આપી ગઇ છે.”

એમ કહી તુરત પાલખીમાં બેઠી. ભારે ધામધૂમથી પાલખી ગઇ. અમીનાની ઝુંપડી, નદી કીનારો, ગુલમહોર, સા જાણે અંધકારમાં ગરકાવ થઇ ઉજડ થઇ ગયાં.

યથાકાળે બેઠે પાલખી મહેલને આગલે દરવાજે થઇ અંતઃપુર આગળ પહોંચી. બેઠે બેઠે પોતપોતાની પાલખીમાંથી બહાર નીકળી.

અમીનાને મુખે હાસી નહોતી, આંખમાં આંસુ નહોતું. જીલીખાના મોં ઉપર રંગ નહોતો. જ્યાં સૂધી કર્તવ્ય દૂર હતું ત્યાં સૂધી તેણીને કિત્સાહ તીવ્ર હતો, પણ હવે પ્રસંગ નજદીક આવતાં તે ધુજતે હૃદયે અને વ્યાકુળ રહેતી બેઠે ને બાજી પડી. પોતાના મનમાં કહેવા લાગી, “નવા પ્રેમની પાંખડીમાંથી તોડી આ ખીલતી કળીને લોહીની નદીમાં નાંખવા ક્યાં લઇ આવી?”

પણ હવે વિચાર કરવાનો વખત નહોતો. દાસીઓએ રસ્તો દેખાડ્યો તે મુજબ, સેંકડો દીવાઓના ઝગઝગાટમાં થઇને, સ્વપ્ન જેતી

હોય તેમ, એકે બહેનો આગળ ચાલી. આખરે, ઓરડાના બારણા આગળ કાચુબર થોભી અમીનાએ જીલીખાને કહ્યું, “દિદિ !”

જીલીખાએ અમીનાને જોરથી છાતી સરસી ચોંપી બચી કીધી.

એકે ધીમે ધીમે અંદર દાખલ થયાં.

રાજવેશ પહેરી, ઓરડાની વચ્ચેવચ્ચ મળસળ તળાઇ ઉપર, રાજ બેઠેલો હતો. અમીના સંકોચથી બારણાની પાસેજ ઉભી રહી ગઇ.

જીલીખાએ અગ્રેસર થઇ રાજની પાસે જઇ જોયું—રાજ નિઃશબ્દે સંકોતુકે હસે છે !

જીલીખા બેલી ઉઠી, “દાલિયા !” અમીના મુઝાં ખાઇ નીચે પડી. દાલિયાએ ઉઠી ધાયલ થયલા પંખીની માફક તેને જોળામાં લઇ શય્યામાં સૂવાડી. અમીનાએ સાવધ થતાં વસ્ત્રમાં છૂપાવેલી છરી બહાર કાઢી મોટી બહેન તરફ જોયું, મોટી બહેને દાલિયા તરફ જોયું, દાલિયા નિઃશબ્દે હસતો તે બેઠેને જોઈ રહ્યો. છરી પથ્થુ પોતાની આનમાંથી જરા મોં બહાર કાઢી આ રંગ જોઇ ચક્રમક કરતી હસવા લાગી !

રાધારાણી.

પ્રથમ પરિચ્છેદ.

રાધારાણી નામની એક છોકરી મહેશપુરે રથજત્રા જેવા ગર્ભ હતી. છોકરીની ઉંમર પૂરાં અગ્નીઆર વર્ષની પણ ન હોતી. તેણીના માઆપની હાલત આગળતો સારી હતી—પ્રુજ પૈસાદાર હતાં. પણ તેણીનો આપ હૈયાત નહોતો. મા ઉપર એક સગાએ આપી મીઠકત સંબંધી દાવો માંડ્યો હતો; હાથ કોટમાં વિધવા તે દાવામાં હારી ગઇ. તે હારી જતાંજ જીતનાર સગાએ દિક્કીની બળવણી કરી તેમને—મા દીકરીને—ધરમાંથી હાંકી કાઢ્યાં. આશરે દશ લાખની મીઠકત દિક્કી બળવી તે સગો પચાતી બેઠો. જે કંઇ રોકડ હતું તે ખરચપુટણમાં ચાલ્યું ગયું. ધરણ્યાંગાંઘ્ર વેચી રાધારાણીની માએ પ્રિવિ કાઉન્સીલમાં અપીલ કરી. પણ હવે ખાવાપીવાની કંઇ જોગવાઇ રહી નહિ. વિધવા જન્મને એક ઝુંપડીમાં રહી અને મહેનત કરી દુઃખેપાપે દિવસ કાઢવા લાગી. રાધારાણીનું વેવીશાળ પણ કરી શકી નહિ.

કમનશીએ રથજત્રાની થોડા દિવસ અગાઉ રાધારાણીની મા બહુ માંદી પડી ગઇ અને જે મજૂરી કરી દિવસ કાઢતી હતી તે થઇ શકી નહિ, એટલે ખાવાના વાખા પડવા માંડ્યા. મા માંદી, કંઇ ખવાય નહિ, એટલે તેણીને અપવાસ થયા અને ધરમાં કંઇ ખાવાનું મળે નહિ, એટલે રાધારાણીનેયે પરાણે અપવાસ થયા. જત્રાને દહાડે તેણીની માની તબીબત કંઇક વધારે બગડી અને દવાની જરૂર જણાઇ, પણ દવા લાવે ક્યાંથી? કોણ આપે?

રાધારાણીએ રોતાં રોતાં કેટલાંક ધુલ જંગલમાંથી વીણી આણ્યા અને તેનો હાર ગુંથ્યો, એવી મતલબથી કે એ હાર જત્રા વખતે હાટ બરાય લાં વેચી જે બેચાર પૈસા મળે તે ખરચી માની દવા કરું.

પણ રથ અડધેક પહોંચ્યો, નહિ પહોંચ્યો, લાં તો જોરથી વરસાદ આવ્યો. તે જોઇ લોક બધાં વિખરાઇ ગયાં. હારનો લેનાર કોઇ જડ્યો

નહિ. વરસાદ બંધ થતાં લોક પાછાં આવશે એ આશામાં રાધારાણી સાંજ પવનળતી ઉભી રહી. પણ વરસાદ બંધ થયો નહિ અને લોક પણ પાછાં આવ્યાં નહિ. સાંજ પડી, રાત પડી, ખુબ અંધારું થયું, એટલે ન છુટકે રોતી રોતી રાધારાણી પાછી ઘર તરફ ફરી.

અંધારું ઘેર, રસ્તો કાઢવવાળો, ચીકણો, કંઈ દેખાય નહિ. ઉપરથી શ્રાવણની ધારા મૂળગધાર વરસતી હતી. તે કરતાંએ વધારે પાણી ભૂખી મા યાદ આવતાં રાધારાણીની આંખમાંથી ટપકતું હતું. રડતી, ડચકાં ખાતી તે રસ્તામાં સરી પડતી; રડતી, ડચકાં ખાતી પાછી ઉભી થઈ આગળ ચાલતી હતી, તેનાં કાળાં ઝુલકાં ઉપરથી અંબોડા ઉપરથી ઉતરી બેઠે ગાલ ઉપર થઈને વરસાદનું પાણી ચાલ્યું જતું હતું તોપણ તે મામુલી પુલની માળા રાધારાણીએ પોતાની છાતી સરસી ચાંપી રાખી હતી, ફેંકી દીધી નહોતી.

એવામાં અકસ્માત અંધારામાંથી કોઈ આવી રાધારાણી સાથે અઠડ્યું. અત્યાર સૂધી રાધારાણી મોટેથી રડી નહોતી. આ વખતે તે મોટેથી રડી પડી.

જે તેની સાથે અઠડ્યું હતું તેણે પૂછ્યું, “કોણ છે એ? રડે છે કેમ?”

મરદનો સાદ—કંઈસ્વર સાંભળતાંજ રાધારાણીનું રડવું બંધ થયું. જે કે તે રાધારાણીની ઓળખાણુમાંનો કોઈ માણસ નહોતો, તોપણ તેના અવાજમાં દયા હતી, નાની ઉંમર છતાંએ રાધારાણી એટલું તો સમજી શકી. રડવું બંધ કરી રાધારાણીએ જવાબ દીધો, “હું દુઃખી લોકની દીકરી છું. મારું કોઈ નથી, ફક્ત મા છે.”

તે માણસે પૂછ્યું, “તું ક્યાં ગઈ હતી?”

“રથજનત્રામાં ગઈ હતી. ઘેર જઈ છું વરસાદને લીધે અંધારામાં રસ્તો જડતો નથી.”

“તારું ઘર ક્યાં?”

“શ્રીરામપુરમાં.”

“મારી સાથે ચાલ, હું પણ શ્રીરામપુર જઈ છું. ચાલ, ક્યાં મહોદલામાં તારું ઘર છે તે મને કહે, હું તને તારે ઘેર પહોંચાડતો જઈશ. રસ્તો ધણો લપસણો છે; તું મારો હાથ પકડ, નહિ તો પડી જશે.”

એ પ્રમાણે તે માણસ રાધારાણીને લઈને આવ્યો. અંધારામાં તે રાધારાણીની ઉમરનું અનુમાન બાંધી શક્યો નહિ, પણ તેણીના અવાજ ઉપરથી તેને લાગ્યું કે છોકરી બહુ નાની હોવી જોઈએ. રાધારાણીના હાથનો સ્પર્શ થતાંજ તેની ખાત્રી થઈ કે છોકરી તદ્દન નાદાન હતી, એટલે તેણે પૂછ્યું, “તારી ઉમર કેવડી?”

“દશ અગીઆર વરસ.”

“તારું નામ શું?”

“રાધારાણી.”

“હે રાધારાણી, તું આટલી ઉમરની છોકરી, એકલી સ્થળત્રા જોવા કેમ ગઈ?”

એમ વાતમાં ને વાતમાં સમજાવી પટાવીને તેણે તે એક પૈસાના પુલના હારની વાંત કહાવી. માની દવા થાય એ હેતુથી છોકરી હાર ગુંથી હાટમાં વેચવા ગઈ હતી, જત્રા અધૂરી ગઈ, હાર વેચાયો નહિ અને હજીપણ છોકરીએ જાળવી રાખ્યો છે એ સંઘળી વાત તેણે સાંભળી લીધી. છેવટે કહ્યું, “હું પુલની માળા લેવાજ નીકળ્યો હતો. મારે ઘેર ઠાકારજ છે, તેમને પહેરાવવાને માટે. જત્રાનું હાટ જલદીથી વિખરાઈ ગયું, એટલે મને હાર મળ્યો નહિ. તારે હાર વેચવો હોય તો હું લઈશ.”

રાધારાણી ખુશ થઈ. પણ તેણીને વિચાર આવ્યો કે જે આટલી તરદી લઈ અંધારામાં મારો હાથ ધરી મને ઘેર સૂધી પહોંચાડવા આવે છે તેની પાસે પૈસા કેમ લેવાય? અને નહિ લઉં તો માને ખવડાવું ક્યાંથી? પૈસાતો લેવાજ. આમ વિચાર કરી તેણીએ હાર પોતાના સોળતીને આપ્યો. તે માણસે કહ્યું, “આ લે, એની કીમતના ચાર પૈસા.” તેણે તેણીના હાથમાં પૈસા મૂક્યા. રાધારાણી બોલી. “એ શું પૈસા છે? આવડા મોટા?”

“દશ છે, દશ; જેતી નથી એજ આપ્યા છે તે?”

“પણ આ અંધારામાંએ ચકચક થાય છે તે? તમે ભૂલથી રૂપીઆતો નથી આપ્યા?”

“ના. દશ નવા છે એટલે એમ ચકચક થાય છે.”

“ ઠીક સારે, ઘેર જઈ દીવો સળગાવી જોઈશ અને પૈસા નહિ હશે તો પાછા આપીશ. તમારે ત્યાં જરા ખોટી થવું પડશે.”

થોડીવારે તેઓ રાધારાણીની માની ઝુંપડી આગળ આવી પહોંચ્યાં, એટલે રાધારાણીએ કહ્યું, “ તમે અંદર આવો. હું દીવો કરી જોઈ લઉં કે પૈસા છે કે રૂપીઆ ? ”

તે માથુસ ખોલ્યો, “ હું અહીં બહાર ઉભો છું. તું જઈને બીનાં કપડાં બદલ, પછી દીવો સળગાવજે.”

“ મારી પાસે બીજાં કપડાં નથી. એક લૂગડું હતું તે ધોવા આપ્યું છે. મને બીના લુગડાં પહેરવાની ટેવ છે, તમે રીકર ના કરો. આજ નીચવી લઈને પાછાં પહેરીશ. તમે થોભો હું દીવો કરું છું.”

“ વાર.”

ધરમાં દીવેલ નહોતું એટલે છાપરામાંથી રાજ લઈ ચક્રમક ઠોકરી અંગાર પાડી સળગાવી. તાપણ કરતાં કુદરતીજ વાર લાગી. ભડકા થયો તેના અજવાળામાં રાધારાણીએ જોયું તો ખરેખર રૂપીઆ, પૈસા નહિ !

રાધારાણીએ બહાર આવી છીલકું ધરી જોયું તો માલમ પડ્યું કે પેલો રૂપીઆ આપનાર ત્યાં નહોતો; તે ત્યાંથી ચાલી ગયો હતો.

દીલગીર થઈને સઘળી વાત માને કરી. રાધારાણી તેણીના તરફ જોઈ રહી—ગભરાઈને બોલી, “ મા, હવે શું થશે ? ”

“ શું થશે, બેટા ? તેને શું ખબર નથી કે રૂપીઆ આપ્યા છે ? તે દાતા—આપણા દુઃખની વાત સાંભળી દાન કરી ગયો છે,—આપણેયે બીખારી બન્યાં છીએ, દાન લઈને ખરચ ચલાવીશું.”

આ પ્રમાણે તેમની વચ્ચે વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં કોઈએ આવી ઝુંપડીનાં બારણાં ખખડાવી ગરબડ મચાવી દીધી. રાધારાણીએ બારણાં ઉઘાડ્યાં. તેના મનમાં કે પેલોજ માથુસ પાછો આવ્યો હશે. અરે ભગવાન ! તેને બદલે આતો મુવો ગામત્રી કાપડિઓ નીકળ્યો.

રાધારાણીની માની ઝુંપડી બજારની પાસે હતી. તે ઝુંપડીની પડોશમાંજ પદ્મલોચન શાહની કાગડની દુકાન હતી. કાળમુખો પદ્મલોચન જાતેપોતેજ એક જોડ શાંતિપુરી લૂગડાની લઈને આવ્યો હતો.

ખારણાં ઉધડ્યાં એટલે રાધારાણીને તેણે કહ્યું, “આ કાપડ રાધારાણી માટે છે.”

રાધારાણી બોલી, “ઝો મા, મારે માટે કાપડ કેવું?”

પદ્મલોચન, ખરેખર તેને કાળમુખો કહેવો કે નહિ તે અમે બરાબર જાણતા નથી, રાધારાણીની વાત સાંભળી કંઈક અજબ થઈ બોલ્યો, “કેમ, એક બાબુ હમણાંજ મને રોકડા પૈસા આપી કહી ગયો કે આ કાપડ અત્યારેજ રાધારાણીને આપી આવ.”

રાધારાણી બોલી ઉઠી, “એતો પેલોજ માણસ, મા. તેણેજ કમકું વેચાતું લઈને મોકલાવી આપ્યું લાગે છે. પદ્મલોચન કાકા-”

રાધારાણીના બાપના વખતથીજ પદ્મલોચનને તે લોક સારી પેટે ઓળખતા હતા. ઘણીએ વાર, વાર તહેવારે, તેમના સારા વખતમાં ચાર રૂપીઆના કાપડના પદ્મલોચને તેમની પાસેથી પોણાનવ રૂપીઆને અઢી આના લીધા હતા. તે સોગંદ ખાઈને કહેતો કે કપડાંની ખરીદ કીમતજ આઠ રૂપીઆ સાડાબાર આના હતી અને તેને ફક્ત-ફક્ત બેજ આના નફાના મળતા હતા!

“પદ્મલોચન કાકા, એ બાબુને તમે ઓળખો છો કે?”

“કેમ, તમે નથી ઓળખતાં?”

“ના.”

“હું સમજ્યો કે તમારો સગો હશે. ઓળખતો નથી.”

ગમે તેમ હો, પદ્મલોચનને તો ચાર રૂપીઆના કાપડ પેટે બે આના નફાના મળીને કુલ પોણાનવ રૂપીઆ અઢીઆના રોકડા મળી ગયા હતા એટલે હવે વધારે પંચાત કીધા વગર તે તો ખુશ થતો થતો દુકાને પાછો ચાલ્યો ગયો.

આ તરફ રાધારાણી પોતાને મળેલા રૂપીઆ વટાવી માને વાસ્તે દવાદાર તેમજ બીજી ચીજો લેવા બજારમાં ગઈ. બજારમાંથી દીવેલ લાવી દીવો કીધો. માને વાસ્તે કંઈક ખાવાતું બનાવ્યું. જગા સાફસુફ કરી માને ખવડાવું એ વિચારે ઝાડુ કાઢતી હતી ત્યાં એક કાગળ પડેલો જોયો. ઉંચકી લઈ માને આપતાં પૂછ્યું, “આ શું છે, મા!”

માએ તે તપાસી જોઈ કહ્યું, “એક નોટ.”

“પેલા માણસની પડી ગઈ હોય એમ લાગે છે.”

“ના. તને આપી ગયા છે. જો તારું નામ લખેલું છે.”

રાધારાણી સારા ધરતું ફરજંદ, એટલે તેણી કંઈક વાંચતાં લખતાં શીખી હતી. તેણીએ વાંચી જોયું તો ખરેખર પોતાનું નામ તે ઉપર હતું.

“મા, એ કાણુ હશે !”

“તેણે પોતાનું નામ પણ નોટ ઉપર લખ્યું છે. પાછળથી કોઈ કહે નહિ કે નોટ ચોરાયલી છે તેટલા વાસ્તે તેણે પોતાની સહી કરી છે. તેનું નામ રૂક્મણીકુમાર રાય.”

બીજે દિવસે માદીકરીએ રૂક્મણીકુમાર રાયની બહુ તલાશ કરી, પણ શ્રીરામપુરમાં અથવા આજુબાજુ કેથે તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. નોટ તેમણે વટાવી નહિ—ઉંચી મુકી રાખી. તેઓ ગરીબ હતાં ખરાં પણ લોભી તેા નહોતાંજ.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ.

રાધારાણીની માને દવા તેા મળી પણ તે માંદગીમાંથી સાજા થઈ ઉઠવાનું તેના નશીબમાં લખેલું નહોતું. એક વખતે તે ધણીજ પૈસાદાર હતી, આજે તે એકદમ બીખારી થઈ ગઈ હતી, અને શારીરિક તથા માનસિક બેઉ વેદના તેણી ખમી શકી નહિ. રોગ ધીમેધીમે વધતો ગયો અને તેણીનો અંતકાળ નજીક આવ્યો.

આ સમયે વેલાતથી સમાચાર આવ્યા કે ત્રિવિકાઉન્સીલની અપીલનો ફેંસલો તેણીના લાલમાં થયો છે, તેણીને પોતાની માલમિલકત પાછી મળશે, અને અપીલનો તેમજ નીચલી કોર્ટનો ખર્ચ પણ પાછો મળશે. કામાખ્યનાથબાણુ તેણી તરફથી હાઇ કોર્ટમાં વકીલ તરીકે કામ કરતા હતા; તેઓ જતેજ આ સમાચાર લઈ રાધારાણીની માની ઝુંપડીએ આવ્યા હતા. ખુશ ખબર સાંભળી રોગીની આંખમાંથી દડદડ આંસુ ટપકવાં લાગ્યાં.

આંસુ લૂછી તેણીએ કામાખ્યબાણુને કહ્યું, “જે દીવો હોલવાયો છે તેમાં તેલ પૂરવાથી શું લાભ? આપે આપેલી ખુશ ખબરથી પણ

મારો જીવ બચે તેમ નથી. મારો આવરણ આવી રહ્યો છે; તોપણ મને ધીરજ મળી છે કે રાધારાણીને હવે જુએ મરવું પડશે નહિ. તે પણ કેમ કહેવાય? તે બાળક, તેની આ મીલકતનું જતન કોણ કરશે? ફક્ત આપનો ભરોસો છે. મારા આ આખરના વખતે આપ મને એક ભિક્ષા આપો—આપની પાસે નહિ તો શ્રીજી કોની પાસે માગું?”

કામાખ્યબાણુ પુરેપુરો ગ્રહસ્થ માણસ હતો; તેમ તે રાધારાણીના આપનો બાધબંધ હતો. રાધારાણીની માતા દુર્દશામાં આવી પડી તે વખતે તેણે તેણીને કહ્યું હતું કે “અપીલનો ચુકાદો આવે ત્યાં સુધી તમે મારે ઘેર આવી રહો, હું તમને મારાં મા જેવાં ગણીને રાખીશ.” રાધારાણીની માએ તે વાત માની નહિ. છેવટે કામાખ્યબાણુએ થોડી ધણી માસીક મદદ આપવાની મરજી દેખાડી. “હજી પણ થોડું ધણું હાથ ઉપર છે, જેમશે તારે લખશ,” એમ જુડી વાત કહી રાધારાણીની માતાએ તે માગણી પણ પાછી કીધી હતી. રૂક્મણીકુમારનાં પૈસા લીધા એ તેણીનું પહેલું તેમજ છેલ્લું દાનગ્રહણ હતું.

અત્યાર સુધી કામાખ્યબાણુને ખબર નહોતી કે તેમની આટલી બધી દુર્દશા થઈ છે. તેમની દશા જોઈ કામાખ્યબાણુ બહુ દુઃખી થયા. આજે રાધારાણીની મા હાથ જોડી તેની પાસે ભિક્ષા માગી રહી છે તે જોઈ તેમનું દુઃખ ઓર વધ્યું. તેમણે કહ્યું, “આપ આજા આપો, મારે શું કરવાનું છે? આપ જે કહેશો તે કરવાને હું તૈયાર છું.”

રાધારાણીની માએ કહ્યું, “હું જાઉં છું, પણ રાધારાણીને મૂકી જાઉં છું. આજે અદાલત મારફતે મારા સસરાનું ખર્ચ વીત પુરવાર થયું છે એટલે રાધારાણી મોટી મીલકતની માલીક થશે. આપ તેની દેખરેખ રાખજો, આપની દીકરીની માફક તેની સંભાળ લેજો, એજ મારી ભીખ. આપ એ વાત મંજૂર કરો એટલે હું સુખેથી મરીશ.”

કામાખ્યબાણુ બોલ્યા, “હું આપની પાસે સોગંદ ખાઉં છું કે રાધારાણીનું હું મારી દીકરી કરતાંએ અધીક જતન કરીશ. મનસા, વાચા, કર્મણા, હું એ કહું છું. આપ ખાત્રી રાખજો.”

કામાખ્યબાણુની આંખમાં જળ જોઈ મરણપથારીએ પડેલી તે બાધએ તેમનો વિશ્વાસ કર્યો. તેના સુકા, ચીમળાયલા હોઠ ઉપર સંતો-

પતું આછું હાસ્ય દેખાયું. તે હાસ્ય જોતાં કામાખ્યઆયુની ખાત્રી થઈ કે તેણી હવે બચશે નહિ.

કામાખ્યઆયુએ આગ્રહપૂર્વક તેણીને અરજ કીધી, “હમણું મારે ઘેર ચાલો. તમારી મીલકતનો કબજો મને એટલે સુખેથી ત્યાં સંભાળજો.” રાધારાણીની માની મમત ગરીબાઈને લીધે હતી, એટલે દરિદ્રાવસ્થામાં તેને ઘેર જઈ રહેવાની મરજી નહોતી. આજે ગરીબાઈ જતી રહી હતી એટલે હવે તે મમત પણ જતી રહી. તેણી તરતજ જવાને કપૂલ થઈ. કામાખ્યઆયુ રાધારાણીને અને તેની માને સંભાળથી પોતાને ઘેર લઈ ગયા.

તેણે રીતસર રોગીની માવજત કીધી, પણ તેણીનો જીવ બચ્યો નહિ. થોડા દિવસમાંજ તેણીનું મરણ થયું.

યોગ્ય વખતે કામાખ્યઆયુએ રાધારાણીની સઘળી મીલકત તેણીના નામ ઉપર કગવી, પરંતુ રાધારાણી સગીર હોવાથી તેણીને તેને ઘેર નહિ મોકલતાં પોતાને ત્યાંજ રાખી.

કલેક્ટર સાહેબે રાધારાણીની મીલકત કોર્ટ ઓફ વોર્ડસની દેખરેખ હેઠળ મુકવાની ખટપટ કીધી, પણ કામાખ્યઆયુએ સંભળાવી દીધું કે રાધારાણીના લાલ માટે જેટલું હું કરીશ તેટલું સરકારી અમલદારોથી થવાનું નથી. સાહેબ નિરાશ થયા. કામાખ્યઆયુએ જાતેજ રાધારાણીની મીલકતનો વહીવટ કરવા માંડ્યો.

બાકિ રહ્યું રાધારાણીનું સગપણ. કામાખ્યઆયુ સુધરેલા વિચારના હોવાથી બાળકોની વિરુદ્ધ હતા. રાધારાણીના લગ્ન સંબંધી દોષદોષ નહિ કરીએ તો તેણીને ન્યાતબહાર મૂકે એવું કોઈ નથી, એમ ખાત્રી કરી લઈ તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે જ્યારે રાધારાણી પોતેજ કહે કે મારે પરણવું છે ત્યારેજ તેણીનું સગપણ કરવું. હમણું તો તેણીને બહુવા દેવી. આ ઠરાવ પ્રમાણે કામાખ્યઆયુએ તેના લગ્નની ચિંતા ઉઘી મૂકી તેને ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી આપવા માંડી.

તૃતીય પરિચ્છેદ.

પાંચ વરસ વહી ગયાં—રાધારાણી સોળ વર્ષની પરમસુંદર કુમારી બની હતી પણ તેણી અંતપુરમાં રહેતી એટલે તેણીની તે ખુબસુરતી કોઇ જોઇ શકતું નહિ. રાધારાણીનું સગપણ કરવાનો વખત હવે આવી લાગ્યો છે એ જોઇ કામાખ્યબાબુએ તેણીના મનની વાત જાણવાની ઇચ્છાથી પોતાની દીકરી વસંતકુમારીને બોલાવી.

વસંત અને રાધારાણી બેઉ બહેનપણી. બન્ને સરખી ઉંમરનાં, અને બેઉ વચ્ચે અત્યંત રોહ. કામાખ્યબાબુએ વસંતને પોતાના મનની વાત સમજાવી.

વસંતે શરમાતાં અને કંઈક હસતાં હસતાં આપને પૂછ્યું, “રક્ષમણીકુમાર રાય કોઈ છે?”

કામાખ્યબાબુએ અજબ થઇ કહ્યું, “મને ખબર નથી, કેમ?”

વસંતે કહ્યું, “રાધારાણી રક્ષમણીકુમાર રાય સિવાય બીજા કોઇ સાથે પરણશે નહિ.”

કામાખ્યબાબુએ પૂછ્યું, “એ શું? રાધારાણીને આ બહારના માણસ સાથે પરિચય કેવી રીતે થયો?”

મેં નીચું રાખી વસંત જરાક હસી રથજત્રાની વાત તેણીએ રાધારાણી પાસે વિગતવાર સાંભળી હતી તે તમામ આપને કહી સાંભળાવી. તે સાંભળી રક્ષમણીકુમારની પ્રશંસા કરતાં કામાખ્યબાબુ બોલ્યા, “રાધારાણીને સમજાવ કે તું કોઇ મોટા બ્રમમાં પડી છે. વિવાહ કંતરતા અનુસાર થાય નહિ. રક્ષમણીકુમારે રાધારાણી ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે તેનો બદલો વાળવાનો પ્રસંગ મળે તો જરૂર સારી રીતે બદલો વાળી આપવો, પણ વિવાહ ઉપર રક્ષમણીકુમારનો કોઇ જાતનો હક પહોંચતો નથી. તેમાંએ તેની ન્યાતજાત, ઉંમર, વગેરે કોઇને ખબર નથી. તેને ઘેરીછોકરાં હોવાનો પણ સંભવ છે. રક્ષમણીકુમાર પોતેજ વિવાહ માટે કમૂલ છે કે નહિ તે પણ કોણ જાણે?”

વસંતે કહ્યું, “એ વાત બનવાજોગ નહિ હોય એ પણ રાધારાણી સારી પેઠે સમજે છે. પણ તે રાત પછી તેણીએ રક્ષમણીકુમારની

એક માનસિક મુર્તિ ઘડી પોતાના મનમાં સ્થાપી છે. જેમ લોક દેવ-તાની પૂજા કરે તેમ રાધારાણી એ મુર્તિની મનમાં ને મનમાં રોજ પૂજા કરે છે. પાંચ વરસથી રાધારાણી આપણે ઘેર આવીને રહી છે તેમાંથી એકે દિવસ એવો નહિ ગયો હોય કે જ્યારે તેણીએ એ રક્ષમણીકુમારની વાત મને કહી નહિ હોય ! રાધારાણીને બીજે પરણાવશે તો તે બહુ સુખી થશે નહિ.”

કામાખ્યબાબુએ મનમાંજ કહ્યું, “એ રોગની પણ ચિકિત્સા કરવીજ જોઈએ, ચિકિત્સાનું પહેલું પગલું: રક્ષમણીકુમારનો પત્તો મેળવવો જોઈએ.”

કામાખ્યબાબુએ રક્ષમણીકુમારની શોધ કરવા માંડી. કલકત્તામાં તે જાતેજ તપાસ કરવા લાગ્યા. દોસ્તારોને પણ એ શોધ કરવાનું સોંપ્યું. બહારગામ પોતાના કુળોને કાગળ લખ્યા, દરેક ન્યુસપેપરમાં નીચે મુજબ જાહેર ખજાર આપી:—

“બાબુ રક્ષમણીકુમાર રાધે નીચે સહી કરનારને મળવું.
એથી રક્ષમણીબાબુને પોતાને લાભ છે. લાભ નહિ થાય તોએ નુકસાન તો બીલકુલ નથી.

લી૦—” ઇત્યાદિ.

પણ કોઇપણ રીતે રક્ષમણીકુમારનો પત્તો લાગ્યો નહિ. દિવસ ગયો, મહિનો ગયો, વરસ ગયું, પણ રક્ષમણીકુમાર કોઇ આવ્યો નહિ.

આ પછી રાધારાણીને માથે એક બીજી ભારે આફત આવી પડી—કામાખ્યબાબુ દેવલોક થયા. એથી રાધારાણી બહુજ શોકાતુર થઇ. તેને લાગ્યું કે પોતે આ બીજી વખત બાપવિહોણી થઇ. કામાખ્યબાબુની શ્રાદ્ધ વગેરે ક્રિયા થઇ ગયા પછી રાધારાણી પોતાને ઘેર રહેવા ગઇ, અને પોતાની સંપત્તિનો વહીવટ પણ પોતે કરવા લાગી. કામાખ્યબાબુની દેખરેખ નીચે તેણીની બીલકતમાં મોટો વધારો થયો હતો.

વહીવટ હાથમાં લીધા પછી પહેલીજ તકે રાધારાણીએ એ લાખ રૂપીઆ ગવર્નમેંટને મોકલી આપ્યા, એવી અરજ સાથે કે એ રકમ-માંથી પોતાના ગામમાં એક અનાથાશ્રમ સ્થાપવો અને તેનું નામ “રક્ષમણીકુમારનો પ્રાસાદ” એવું આપવું.

સરકારી અમલદારો આ નામ સાંભળી કંઈક અજબ થયા, પણ તેમના બાપનું શું જવું હતું ? અનાથાશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યો. રાધા-રાણીની માએ દરિદ્રાવસ્થામાં પોતાનું ગામ છોડી શ્રીરામપુરમાં ઝુંપડી બાંધી હતી તેનું કારણ એજ કે જે ગામમાં તેણે ઐશ્વર્ય ભોગવેલું તેજ ગામમાં બીખારીની હાલતે રહેવું બહુજ દુઃખદાયક હતું. તેમનું વતન શ્રીરામપુરથી થોડેક દૂર હતું—આપણે તે ગામને રાજપુર કહીશું. આજે રાધારાણી રાજપુરમાં રહેતી હતી અનાથાશ્રમ રાજપુરમાં તેણીના ઘરની સામેજ બાંધવામાં આવ્યો હતો. દેશદેશથી દીન—દુઃખી અનાથો આવી લાં રહેવા લાગ્યા.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ.

એકએ વરસ બાદ કોઈએક ગૃહસ્થ તે અનાથાશ્રમ આગળ આવી ચઢ્યો. તેનું વય પાંત્રીસ-છત્રીસ વરસ. દેખાવ જોયો હોય તો ધીર, ગંભીર અને પૈસાદાર માણસનું ભાન કરાવે તેવો. “રક્ષમણીકુમારનો પ્રાસાદ”ના દરવાજા આગળ આવી ચોકીબાનોને તેણે પૂછ્યું, “આ કોનું મકાન ?”

તેમણે કહ્યું, “આ મકાન કોઈની માલીકીનું નથી. અહીં દુઃખી અનાથ લોક રહેછે. એનું નામ ‘રક્ષમણીકુમારનો પ્રાસાદ’ છે.”

મુસાફરે પૂછ્યું, “અંદર જઈ બધું જોવાની મને છૂટ છે ?”

ચોકીબાનોએ જવાબ દીધો, “ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ વગર રજાએ અંદર જઈ શકે છે—આપને વાસ્તે મનાઈ કેવી ?”

મુસાફર અંદર જઈ બધું જોઈ પાછો બહાર આવ્યો અને બોલ્યો, “બદોબસ્ત જોઈ હું બહુ રાજી થયો છું એ અત્રસત્ર કોણે સ્થાપ્યું છે ?”

ચોકીબાનોએ કહ્યું, “એક બાઈએ એ સ્થાપ્યું છે.”

મુસાફરે પૂછ્યું, “ત્યારે એનું નામ ‘રક્ષમણીકુમારનો પ્રાસાદ’ કેમ ?”

“તેતો અમને કોઈને ખબર નથી.”

“રક્ષમણીકુમાર કોનું નામ ?”

“અહિં એ નામનું કોઇ નથી.”

“અનસૂત્ર સ્થાપનાર બાપ ક્યાં રહે છે ?”

ચોક્કાયાનોએ સામેની મોટી હવેલી બતાવી. મુસાફરે પૂછ્યું, “એ બાપ મરદો સાથે પડદા વગર વાતચીત કરે છે કે ? ગુસ્સો ના કરતા—આજકાલ ધણી મોટા લોકની છોકરીઓ મેમલોકની માફક વગર પડદા કરે છે એટલે સહેજ પૂછું છું.”

ચોક્કાયાનોએ જવાબ દીધો, “આ બાપ એવાં નથી. એ પુરૂષની હાજરીમાં પડદો રાખે છે.”

અનસૂત્રા ધીરેધીરે રાધારાણીની હવેલી તરફ ગયો અને અંદર દાખલ થયો.

પંચમ પરિચ્છેદ.

એ મુસાફરનો પહેરવેશ સામાન્ય બંગાળી ગ્રહસ્થના જેવો હતો—કંઈ ખાસ ટાપટીપ નહોતી; તેમ ટાપટીપના કંઈ ખાસ ગેરહાજરી પણ નહોતી. પરંતુ તેની આંગળી ઉપર એક હીરાની વીંટી હતી. તે જોઈ રાધારાણીના નોકરો છક થઈ ગયા અને તેમની નજર તે ઉપર જ ઠરી રહી. આટલો મોટો હીરો તેમણે કોઈ દહાડો વીંટીમાં જોયો નહોતો. તેની સાથે કોઈ નોકર નહોતો કે જેની મારફતે તેઓ એ કોણ હતો તે વિષે ખબર મેળવી શકે. બાળુ પોતે જ ઓળખાણ આપશે એવી તેમને આશા હતી પણ બાળુએ કંઈ કહ્યું નહિ. તેણે તો રાધારાણીના દિવાનજીની પાસે જઈ તેના હાથમાં એક ચીઠી મૂકી કહ્યું, “આ પત્ર તમારા માલીકને પહોંચાડો અને મને જવાબ મંગાવી દો.”

“મારા માલીક બાપ માણસ અને તેણે ઉમરે નાદાન છે એટલે તેમનો હૂકમ છે કે કોઈપણ અજણેયો માણસ ચીઠી લઈ આવે તો મારે વાંચ્યા પછીજ તેમની પાસે મોકલવી.”

“ભલે, આપ વાંચી જુવો.”

દિવાનજીએ ચીઠી વાંચી :—

“ બહાલી બહેન,

આ ચીઠી લાવનાર મરદ છે તોપણ એની સાથે ખાનગી મુલાકાત કરજે—મનમાં કોઇપણ જાતનો વસવસો લાવતી ના. શું પરિણામ આવે છે તે મને લખી જણાવજે.

શ્રીમતી વસંત કુમારી.”

કામાખ્યબાબુની દીકરીની સહી જોઇ કોઇ કંઈ બોલ્યું નહિ અને ચીઠી અંતઃપુરમાં મોકલી આપવામાં આવી. ત્યાંથી એક દાસી ચીઠી લાવનાર બાબુને તેડવા આવી. બાબુ કોઇ સાથે જઇ શક્યું નહિ—હુકમ નહોતો.

દાસીએ બાબુને એક આરાસ્તે ઓરડામાં બેસાડ્યો. રાધારાણીના અંતઃપુરમાં જો કોઇ મરદ ગયો હોય તો તે પહેલવહેલોજ હતો. તેને આવેલો જોઇ એક દાસી રાધારાણીને તેડવા ગઈ, બાબુ બાબુએ ઉભી ઉભી પરીણાને નિહાળવા લાગી. તેણીએ જોયું કે તે રંગે ગોરો—ખીલેલા મલ્લિકાપુલ જેવો ગોરો—હતો. તેનું શરીર લાંબુ, સ્લેન્ડર ભરેલું હતું; તેનું કપાળ વિશાળ, સ્વચ્છ હતું; અને એકદમ કાળા, સફાઈથી હોળેલા વાળ ત્યાં ફરી વળી શોભા આપી રહ્યા હતા. આંખ ઠીક મોટી, કટાક્ષ સ્થિર; ભવાં કમાનદાર, સૂક્ષ્મ અને કાળાં ભમર જેવાં; નાક સીધું, ઢોળાવદાર; બેઉ હોઠ લાલ, પાતળા અને કોમળ; લાંબી, માંસથી ભરેલી ડોક; ખીજ અવયવો વસ્ત્રથી ઢંકાયેલા હતા, કેવળ આંગળી ઉપરની વીંટી દેખાતી હતી, જેમાં એક મોટો હીરો મંદેલો હતો.

રાધારાણીએ ત્યાં આવી દાસીઓને વિદાય કાઢી. તેણીએ ત્યાં પ્રવેશ કરતાંની સાથેજ પેલા પરીણાને લાગ્યું કે તે ઓરડામાં નવો સૂર્યોદય થયો. રૂપના તેજમાં તેના માથાના વાળપણ જાણે ઝગઝગી રહ્યા હતા.

પરીણાએ પ્રથમ વાત છેડવી જોઈતી હતી, કારણ કે તે પુરુષ અને વળી ઉમરે મોટો હતો, પરંતુ તે તો સૌંદર્યના તેજથી અંનમ્ન આભો બની જઇ ચૂપ ઉભો રહ્યો. રાધારાણીએ કંઈક નારાજ થઇને પૂછ્યું, “આપે મારી સાથે આ પ્રમાણે ખાનગી મુલાકાત શું કામ

માંગી છે ? હું આઠ માણસ, ફક્ત વસંતની ભલામણથીજ આપને અહીં આવવા દીધા છે.”

પરોણાએ કહ્યું, “મેં કંઈ આપને ખાતરીમાં મળવા માંગ્યું નથી.”

રાધારાણી કંઈક ખસીઆણી પડી. તેણે કહ્યું, “હશે. પણ વસંતે ખાતરી મુલાકાત વાસ્તે કંઈ કારણ લખ્યું નથી. કદાચ આપને ખબર હશે.”

એક જીનુ ન્યુરપેપર બહાર કાઢી પરોણાએ રાધારાણીના હાથમાં મૂક્યું. રાધારાણીએ કામાખ્યબાણની સહી સાથે આપેલી રક્ષમણીકુમાર સંબંધી પેલી જાહેર ખબર વાંચી. રાધારાણી ઉભી હતી. ઉભી ઉભી નાળિયેરના પાતરાંની માફક ધૂળવા લાગી. પરોણાનું દેવતુલ્ય રૂપ જોઈ તેના મનમાં થઈ આવ્યું, મારો તે રક્ષમણીકુમાર આજ હશે ? તેનો જીવ રહ્યો નહિ. એકદમ બોલી ઉઠી, “શું આપનુંજ નામ રક્ષમણીકુમારબાણ ?”

પરોણાએ કહ્યું, “ના.” ના શબ્દ સાંભળતાંજ રાધારાણી આસન ઉપર ફસડાઈ પડી. વધુ વાર તેનાથી ઉભાં રહેવાયું નહિ. તેની છાતીજ જાણે બેસી ગઈ. પરોણાએ ચલાવ્યું, “ના., હુંજ જો રક્ષમણીકુમાર હોત તો કામાખ્યબાણ આ જાહેર ખબર આપતે નહિ, કારણ કે તેમને મારી સાથે પીછાણ હતી. પણ જ્યારે આ જાહેર ખબર બાહર પડી ત્યારે મેં એ જોઈ સાચવી રાખી હતી.”

“જો આપને એ જાહેર ખબર સાથે કંઈ લાગતું વળગતું ન હોય તો પછી એમ સાચવી રાખવાનું શું કારણ ?”

“જરા મોજને ખાતર. આઠ દશ વરસની વાત ઉપર હું અહિંથી તહિં રખડતો ફરતો હતો; પણ લોકલાજના લયથી મારું નામ ધૂપાવી ભળતેજ નામે કામ લેતો હતો. ભળતું નામ રક્ષમણીકુમાર. આપ કેમ એટલા બધા વિચારમાં પડી ગયાં ?”

રાધારાણી જરા સાવધ થઈ. પરોણાએ બોલવાનું ચાલુ કરીધું. “રક્ષમણીકુમાર જેનું ખરેખરું નામ હોય તેવા કોઈ માણસને હું ઓળખતો નથી. કદાચ કોઈ મારીજ તફલાસ કરતું હોય—જે બનવાબેગ.

નથી—તોપણ કેણુ જાણે, એમ બહુ વિચાર કરી જાહેર ખખર સાચવી રાખી, પરંતુ કામાખ્યબાણુને મળવાની જાતી આલી નહિ.”

“ પછી ? ”

“ કામાખ્યબાણુના શ્રાદ્ધ ઉપર મને તેમના પુત્રોનું નોતરું મળ્યું, પણ કામકાજને લીધે હું જઈ શક્યો નહિ. હમણું તે પ્રસંગે ગેરહાજર રહેવા માટે માફ માગવા તેમના પુત્રો પાસે ગયો હતો. ગમત કરવાના ધરાદાથી જાહેર ખખર સાથે લઇ લીધી હતી. પ્રસંગ મળતાં એ વાત કાઠી મેં કામાખ્યબાણુના મોટા પુત્રને પૂછ્યું, ‘આ જાહેર ખખર કેમ આપવી પડી ?’ કામાખ્યબાણુના પુત્રે કહ્યું, ‘રાધારાણીના કહેવાથી.’ હું પણ એક રાધારાણીને ઓળખતો હતો—એક નાની છોકરીને. મેં તેણીને એકજ દિવસ જોઇ હતી પણ તેણીને જૂલી શક્યો નહોતો. પોતે જૂખી હતી તો પણ પોતાની માંદી માને વારતે જરૂરી ચીજો મેળવવાની મતલબથી જંગલી પ્રલોનો એક હાર ચુંથી—તે અંધારી રાતે—” તે આગળ બોલી શક્યો નહિ, તેની આંખમાં પાણી ભરાઇ આવ્યું. રાધારાણીની આંખ પણ પાણીથી ભરાઈ આવી. આંખ લૂછી તેણી બોલી, “ બીજા લોકની વાત કરવાની શું જરૂર ? આપનીજ વાત કરોની.”

પરોણો બોલ્યો, “ રાધારાણી બીજું લોક નથી. આ સંસારમાં જો કોઇ દેવકન્યા હોય તો તે રાધારાણી. જો સંસારમાં મેં કોઈને પવિત્ર, સરળચરિત્ર જોયું હોય, તો તે રાધારાણી. જો કોઈની વાણીમાં અમૃત હોય તો તે રાધારાણીની—ખરેખર અમૃત. અક્ષરે અક્ષરે અસરાની વીણા વાગે, જાણે વાત કરતી વખતે ત્રીણા સૂર નીકળતા હોય અને તે છતાં પણ તેની વાણી સ્પષ્ટ, સુમધુર, અતિ સરળ ! મેં એવો કંઈ કદી સાંભળ્યો નથી—એવી વાત પણ કદી સાંભળી નથી.” રૂક્મણીકુમાર, હવે તેને રૂક્મણીકુમારજી કહીશું, મનમાંજ બોલ્યો, “ પણ આજે એ કંઈ ફરીથી સાંભળું છું.”

રૂક્મણીકુમારે વિચાર કીધો, “ તે બાલિકાનો કંઈ સાંભળ્યાને આજે આટલા દિવસ થયાં તો પણ હજીએ તે મારા મનમાં તાજેને તાજેજ છે, કેમ જાણે કાલેજ સાંભળ્યો હોય. અને આજે આ સુંદરીનો કંઈસ્વર સાંભળી મને તે રાધારાણી કેમ યાદ આવે છે ! શું આ તેજ

છે ? હું મુરખતો નથી થયો ? ક્યાં તે દીનદુઃખી, ઝુંપડીમાં રહેનારી બીખારણુ અને ક્યાં આ મોટા મહેલમાં રહેનારી ઇંદ્રાણી ! હું અંધારાને લીધે તે રાધારાણીને ખરાખર જોઈ શક્યો નહોતો એટલે જાણતો નથી કે તે દેખાવડી હતી કે કદરૂપી. પણ ઇંદ્રાણીને કારે એસાડે એવી આ રૂપાળી સ્ત્રીના એક સોમા ભાગ જેટલું પણ રૂપ જો તેણીનું હોય તોએ તે લોક મનોહર મોહીની કહેવાય.”

આ તરફ રાધારાણી રક્ષમણીકુમારનાં વચન અતૃપ્તશ્રવણે સાંભળી રહી હતી—તે પોતાના મનમાં કહેતી હતી, “તમે પાપીષ્ઠા રાધારાણી વિષે જે કહી રહ્યા છો તે બધું તમનેજ લાગુ પડે છે. આઠ વરસના ગાળા પછી કઈ નંદનવાડીમાંથી આ રાધારાણીનો જળ કરવા તમે પૃથ્વી ઉપર આવી પડ્યા છો ? મારા હૃદયની પૂજાથી શું આટલે વરસે તમે પ્રસન્ન થયા છો ? તમે અંતર્યામી છો ? નહિતો જાનામાના તમે કેમ જાણ્યું કે તમને હૃદયમાં સંતાડી હું તમારીજ પૂજા કરી રહી હતી ?”

પહેલીજ વાર જેઉ જણે દિવસના પ્રકાશમાં એક બીજા ઉપર દ્રષ્ટિપાત કર્યો. જેઉ એક બીજાનું મોં જોતાં વિચાર કરવા લાગ્યાં. આવું બીજું શું છે ? આ સમુદ્રવાળી, નદીઓથી વિચિત્ર, માણસોથી ભરપૂર પૃથ્વીમાં એવું તેજોમય, એવું મધુર, એવું સુખમય, ચંચળ છતાં સ્થિર, હસતું છતાં ગંભીર, મોજી છતાં શરમાળ, એવું જગતમાં બીજું શું છે ? લાંબી ઓળખાણ છતાં અજાણ્યા જેવું, ડાલે ને પગલે નવું, મીઠાશબ્દયુક્ત, પોતીકું છતાં પારકું, હમેશ યાદ રહેતું અને કોઈ દિવસ જોયલું નહિ, કદી જોવામાં આવતું નથી અને ફરી કદી જોવાનું મળતું નથી, એવું આના જેવું બીજું શું છે ?

રાધારાણી બોલી, બોલતાં બહુ દુઃખ લાગ્યું કારણ આંખમાં આંસુ અટકતાં નહોતાં, એ આંસુઓ પછી મુઠા મોં ઉપર ઢાસ્યોતો ક્યાંથીજ આવે ?—રાધારાણી બોલી, “અસાર લગી આપે તે બીખારડીનીજ વાત કીધી; મને દર્શનનો લાભ કેમ આપ્યો તે વિષે તો હજી સુધી એક અક્ષરે કહ્યો નથી.”

હટ, રાધારાણી, આમ તે કંઈ વાત થતી હશે ? જેનું ગળું ધરી રડવાનું મન થાય; “પ્રાણેશ્વર,” “દુઃખીનીનું સર્વસ્વ,” “ચિરવાં-

છીત,” કહી જેને બોલાવવાનું મન થાય; સાથે સાથે વળી, “હું, એ પેટબળી રાધારાણી તમારી કોણ થાય ?” એમ કહી તમાસો કરવાનું મન થાય; તેની સાથે, “આપ,” “મહાશય,” “દર્શન દીધા છે,” એવી રીતે તે કંઈ વાત થાય ? તમે પાંચ પાકિકાઓ, તમે તો રસિક, પ્રેમી, વાક્યતુર, અને ઉમરમાં મોટાં છોની ? તમે પાંચે જણી કહો, જોઈ, ખીનઅનુભવી રાધારાણીએ કેવી રીતે આ વાત કરવી જોઈએ ?

રાધારાણીના મનમાં કંઈક દુઃખ થયું, કારણ કે વાત જરા ઠપકો આપવા જેવી થઈ ગઈ. રૂક્મણીકુમાર કંઈક ચાટ પડી બોલ્યો, “હું તેજ વાત ઉપર આવતો હતો. રાધારાણી યાદ આવતાં—વિજ્ઞાનીના ચમકારામાં મેં તેણીને એકજવાર તે રાતે જોઈ હતી—તેણી યાદ આવતાં મને આશા આવી કે કદાચ તેજ રાધારાણી, મારી તેજ રાધારાણી હોય.”

“તમારી રાધારાણી ?” અન્યખીનો ઢોંગ કરી રાધારાણી બોલી, અને મોં નીચું કરી સહેજ હસી. અરે ભાઈ, હસે નહિ તો ક્યાં નય ? તમે અમારી રાધારાણીને ઠપકો ના આપો.

રૂક્મણીકુમાર વિચારમાં પડ્યો. એ ‘તમે’ કેમ બોલી ? એ શું ? પ્રકાશ્ય કહ્યું, “મારીજ રાધારાણી, મેં તેણીને રાતે જ જોઈછે—જોઈછે એમ પણ કેમ કહેવાય—આજે આઠ વરસે પણ તેને બૂદ્યો નથી. હા, મારીજ રાધારાણી !”

રાધારાણી બોલી, “હશે, આપની રાધારાણી.”

રૂક્મણીએ આગળચલાવ્યું, “એ ક્ષુદ્ર આશામાં મેં કામાખ્યઆણુના મોટા દીકરા પાસે જઈને પૂછ્યું, ‘રાધારાણી કોણ ?’ મને લાગ્યું કે વિગતવાર વાત કહેવાની તેની મરજ નહોતી; ફક્ત એટલું જ કહ્યું કે ‘અમારા કોઈ ઓળખીતાની છોકરી.’ તેને વાત ઉડાવતો જોઈ મેં બહુ દુઃખાણ કર્યું નહિ, ફક્ત એટલું જ પૂછ્યું, ‘રાધારાણીને રૂક્મણીકુમારની ભાળ શા માટે જોઈએ છે તે જણાવી શકશો ? જો જરૂર હોય તો મને લાગે છે કે હું તેનો પત્તો મેળવી શકીશ.’ આ સાંભળી તેણે કહ્યું, ‘રાધારાણી રૂક્મણીકુમારની શા વાસ્તે શોધ કરે છે તે હું જાણતો નથી, મારા પિતાજી જાણતા હતા. મને લાગે છે કે મારી જીવન પણ જાણતી

હશે. જ્યારે તમે કહો છો કે હું પત્નો મેળવી શકીશ ત્યારે તો હું જઈને બહેનને પૂછી આવું. તમે જરા બેસો.' એમ કહી તે ગયો. પાછા ફરી તેણે મને એક ચીઠી આપી, જે ચીઠી તમને આપી છે. ચીઠી આપતી વખતે તેણે કહ્યું, 'મારી બહેન બધી વાત ખુલ્લેખુલ્લી કહી શકતી નથી. માત્ર આ ચીઠી આપી છે અને કહ્યું છે કે એ લખ તમારે પાંડે રાજપુર જવું. રાજપુરમાં જેણે અન્નસત્ર સ્થાપ્યું છે તેની મુલાકાત કરવી.' એજ ચીઠી લખ હું તમારી પાસે આવ્યો છું. મારો કંઈ અપરાધ થયો છે?"

રાધારાણીએ જવાબ દીધો, "હું નથી જાણતી. એટલું તો ખરું કે આપ મોટા ભ્રમમાં પડી અહીં આવ્યા છો. આપની રાધારાણી કાણ, હું તેને ઝોળખું છું કે નહિ, તે કહી શકતી નથી. તે રાધારાણીની વાત કહો, સાંભળું તો કદાચ કહી શકું કે મારી પાસેથી તેનો પત્નો મળશે કે નહિ."

રક્ષમણીએ તે રથગત્રાના દિવસની વાત વિસ્તારથી કહી, ફક્ત પોતે જે પૈસા અને વસ્ત્ર આપ્યાં હતાં તે વિષે કંઈ બોલ્યો નહિ. રાધારાણીએ કહ્યું, "સ્પષ્ટ વાત કહું તો ખોટું લગાડતા ના. રાધારાણીના કંઈ પણ સમાચાર આપને આપવાની મારી હિમત ચાલતી નથી, કારણ કે આપ દયાળુ માણસ જણાતા નથી. જે આપનામાં દયાનો કંઈ અંશ હોત તો આપે જે ભીખારી છોકરીની વાત કહી તેની દુર્દશા જોઈ જરૂર આપ તેને કંઈ મદદ કરતે. આપે મદદ કીધી હોય એવું તો કંઈ આપની વાત ઉપરથી જણાતું નથી."

રક્ષમણીકુમાર બોલ્યો, "જાગી મદદ કંઈ કરી શક્યો નહિ. હું તેજ દિવસે હોડીમાર્ગે રથગત્રા જોવા ગયો હતો. જાહેરમાં નહિ આવવાની મતલબથી રક્ષમણીકુમાર રાય એવું ખોટું નામ ધારણ કર્યું હતું. બપોરે ખુબ તોફાન સાથે વરસાદ પડ્યો એટલે હોડીમાં રહેવાનું સાહસ નહિ કરતાં કોનારેજ પડી રહ્યો. પાસે જે થોડું ધણ્યું હતું તે રાધારાણીને આપ્યું. પણ તે બહુજ થોડું. બીજે દિવસ સવારે જઈ તેમની વિશેષ ખબર લેવાનો ધરાદો હતો, પણ તેજ રાતે મારા પિતાજીની માંદગીના સમાચાર મળવાથી મારે તાબડોલ કાશી જવું પડ્યું. પિતાજીની માંદગી લાંબો વખત પહોંચી. કાશીથી પાછા ફરતાં મને વરસ

ઉપર દીલ થઈ. વરસ પછી પાછા જઈ જોયું તો તે ઝુંપડી ખાલી, તેમને ફરીથી ત્યાં દીઠાં નહિ.”

“ એક વાત પૂછવાનું મન થાય છે. મને લાગે છે કે તે જાત્રાની રાતે આટલા બધા વરસાદમાં આપે તે ઝુંપડીનો આશરો લીધો હશે. આપ ત્યાં કેટલો વખત રહ્યા હતા ? ”

“ વધારે વાર નહિ. મેં રાધારાણીના હાથમાં જે મૂક્યું હતું તે જોવાને તેણી દીવો સળગાવવા ગઈ. હું તે તક જોઈ ત્યાંથી છટકી ગયો હતો.”

“ બીજું કંઈ આપું હતું ? ”

“ બીજું શું આપું ? નાની રકમની એક નોટ હતી તે ત્યાં નાંખતો ગયો.”

“ એમ નોટ નાંખી આવવાથી કામ નહિ સરે. તેઓના મનમાં આવે કે તમારી નોટ પડી ગઈ હશે.”

“ ના. મેં પછવાડે પેન્સીલથી લખ્યું હતું, ‘રાધારાણીને માટે,’ તેની નીચે મારા નામની સહી કરી હતી, ‘રૂક્મણીકુમાર રાય.’ કદાચ તેજ રૂક્મણીકુમારને તેજ રાધારાણી શોધતી હશે એમ ધારી આ જાહેર ખખર સાચવી રાખી હતી.”

“ માટેજ કહું છું કે આપ દયાળુ મનીષ લાગતા નથી. જે આપના શ્રીચરણના દર્શન માટે—” રાધારાણી આગળ બોલી શકી નહી. છી; છી; રાધારાણી ! ધૂલની પાંખડીમાં ભરાયલું જળ ધૂલ નીચું કરતાં જેમ ઝરઝર નીચે પડે તેમ રાધારાણીએ આટલું કહી નીચું જોયું કે તરત તેની આંખમાંનું જળ ઝરઝર કરતું નીચે પડવા લાગ્યું. એજ દશામાં રૂક્મણીકુમાર બેઠો હતો તે તરફનો લૂગડો છોડે તાણી મોં ઢાંકી તેણી તે ઓરડામાંથી બહાર જતી રહી. રૂક્મણીકુમારે તેણીની આંખમાંથી પડતું પાણી જોયું કે નહિ તે રામ જાણે.

૫૫૬ પરિચ્છેદ.

બહાર જઈ મોં ઘોમી આંખ ઉપરથી આંસુનાં ચિન્હ કાઢી નાંખી રાધારાણી વિચારવા લાગી. “ એજ રૂક્મણીકુમાર. હું પણ તેજ

રાધારાણી. એકેએ એકબીજાને વાસ્તે મન સાચવી રાખ્યું છે, હવે શું ઉપાય ? હું તેજ રાધારાણી છું તે વિષે એની ખાત્રી કરી લઉં—પછી ? એ શી ન્યાત છે તે કોને ખબર ? જ્ઞાતિ તો હમણું પૂછી નેઉં, પણ ને ભારી ન્યાતના ન હોય તો લગ્ન, કાયમનું ધર્મબંધન, જીવની ગાંઠ, અશક્ય. પછી એની સાથે વધારે વાત કરવાનીએ શું જરૂર ? આ જન્મે તો રૂક્મણીકુમાર નામનો જપ કરીતેજ એસી રહેવાનું કેની ? આટલા દિવસતો એ નામનો જપ કરી કાઢ્યા, જીવાળતો પહેલો વેગ તો કાપ્યો, બાકિ વખત એમ કપાશે ખરો ? ”

આમ વિચાર કરતાં કરતાં રાધારાણીના નસ્કોરાં પાછાં ભરાયાં, એક હોઠ ખીલી ઉઠ્યા. આંખ ફરીથી ભરાઇ આવી, ફરીથી પાણી લઇ આંખ મેં ધોયાં અને તુલાલયી લૂછી કાઢ્યાં. રાધારાણી પાછી વિચારવા લાગી, “ ઠીક, ભારી ન્યાતના હોય તોએ શું ? એની ઉંમર મોટી દેખાય છે, કુંવારાજ છે એની શું ખાત્રી ? પરજીવ હોય તો પણ શું થયું ? ના, ના, તે નહિ અને. નામનો જપ કરી મરીશ તે પરવડશે, પણ શોક સાથે તો ન રહેવાય !

“ ત્યારે હવે કરવું કેમ ? ન્યાતજનની વાત કાઢવાથી પણ શું વગશે ? તો પછી રાધારાણીની ઓળખાણુ આપું અને એ પોતે કાણુ છે તે જણી લઉં, કારણુ એમણેજ કહ્યું છે કે પોતાનું ખરું નામ રૂક્મણીકુમાર નથી. જે નામનો જપ કરવાનો છે તે તો સાંભળી લઉં. પછી વિદાય કરી પોક મુકતી એસીશ. વસંત, વસંત, મૃદુ તું, સમજ્યા મુક્યા વગર આ સામગ્રી અહીં શાની ધકેલી દીધી ? જાણતી નથી કે આમ જીવનસમુદ્ર વગેરે જતાં કોઇને કપાળે અમૃત અને કોઇને કપાળે ઝેર લખાયું છે ? ”

“ વાર, ઓળખાણુતો આપું.” એમ કહી રાધારાણીએ પેટી તોડી જે તેણે જીવ કરતાં વધારે ગણી સાચવી રાખી હતી તે બહાર કાઢી. રાધારાણીએ તે વટાવી નહોતી એ તો આગળ કહ્યું છે. તેણીએ તે લૂગડાંને છેડે બાંધી. બાંધતાં બાંધતાં વિચારવા લાગી—

“ ધારો કે મનની ઇચ્છા પૂરણ થવા જેવું હોય તો બાકિની વાત કાણુ કહેશે ? ” આ વિચારથી રાધારાણી એકલી એકલીજ મોટેથી કસી

પડી. “અરે રામ, મારાથી કંઈ એ વાત થાય? વસંતને બોલાવી મંગાવું? એમને કહું કે એ દિવસ રહી જાવો. બેઠા બેઠા મારી લાયબ્રેરીમાંથી ચોપડીઓ લઈને વાંચો. વાંચશે ખરા કે? એમને માટેજ તો લાયબ્રેરી બનાવી છે! પણ જો એ દહાડા રહેવાની ના કહે તો? એમને વખતે કામ હોય તો? તો કેમ થશે? ત્યારે હુંજ તે વાત કરું? હરકત શું છે? અંગ્રેજ છોકરીઓ શું કરે છે? આપણા દેશમાં એ વાત નિંદા ભરી ગણાય છે. ત્યારે શું લોક નિંદા કરે એ જાણી કોઈ કામ પણ નહિ કરે? ઓગણીસ વરસની થઈ તોએ પરણી નથી એને માટે મુવાં લોક બોલતાં નહિ હોય? એટલા વરસ કુમારી રહી, એણે અંગ્રેજ છોકરીના જેવુંજ કેની?”

વળી પાછી રાધારાણી દિલગીર થઈને વિચારવા લાગી, “એમ કરીએ તેમણે પીઠા. અંગ્રેજ લોકમાં તો રિવાજ છે કે મરદ પહેલા ‘પ્રોપોઝ’ કરે. પણ રૂદ્રમણીકુમાર ‘પ્રોપોઝ’ નહિ કરે તો? એ જો વાત નહિ છેડે તો—હે ભગવાન, કહો, મારે શું કરવું? લજ્જા તમે ધડી છે, જે આગમાં હું જાગું છું તે પણ તમે સળગાવી છે. એ આગમાં તે લજ્જા જળી નહિ જાય? પ્રભુ, આ અનાથ ઉપર દયા કરો. પવિત્રતાનો પડદો આઢાડો અને લજ્જાનો પડદો ખેંચી નાંખો. કૃપા કરો કે જેથી હું ફક્ત એક ધડીભર વાચાળ બનું!”

સપ્તમ પરિચ્છેદ.

ભગવાને એ વાત સાંભળી હોય એમ લાગ્યું. શ્રદ્ધા પૂર્વક તેણીએ પ્રાર્થના કરી, પ્રભુએ તે મંજુર રાખી. રાધારાણી, મૃદુ હસતી હસતી, હાથીની ચાલે ચાલતી, રૂદ્રમણીકુમાર પાસે ગઈ.

રૂદ્રમણીકુમાર બોલ્યો, “આપ મને વિદાય કર્યા વગર જતાં રહ્યાં. હું જે વાત જાણવાને આવ્યો છું તે પણ જાણાવી નહિ. એટલેજ અહીંથી ગયો નથી.”

“આપ રાધારાણીને ખાતર આવ્યા છો તે મારા ધ્યાનમાં છે. ખરેખર આ ઘરમાં એક જણ રાધારાણી છે, તે આપની ઓળખાણ-વાળીજ છે કે કેમ તેની તપાસ કરવા હું ગઈ હતી.”

“ પછી ? ”

રાધારાણીએ કંઈક હસીને પોતાના પગ તરફ જોયું. પછી કંઈક અજાણતાં અજાણતાં, ઓરડામાં એક સુંદર પથ્થરનું પૂતળું જાહેરું હતું તેના તરફ નજર રાખીને, રક્ષમણીકુમાર તરફ જરા પણ જોયા વગર, તેણી બોલી, “ આપે કહ્યું છે કે આપનું ખરું નામ રક્ષમણીકુમાર નથી. રાધારાણીના આરાધ્યદેવતાનું નામ તો હજી સૂધી સંભળા-
વ્યું નથી.”

“ આરાધ્યદેવતા કેવા ? ”

“ નામ પૂછવાની એવી રીત છે.”

“ મારું નામ દેવેન્દ્રનારાયણુ રાય.”

યુગભાવે રાધારાણીએ બે હાથ જોડી મનમાંજ પ્રાર્થના કીધી, “ જ્ય જગદીશ્વર, તારી મોટી કૃપા થય.” પ્રકાશ્ય કહ્યું, “ રાજ દેવેન્દ્રનારાયણુનું નામ સાંભળ્યું છે, તે તો નહિ ? ”

“ ગામડાના લોક મને રાજ કહે છે ખરા પણ વાસ્તવીક રીતે હું રાજ નથી.”

“ હવે મને હિમત આવે છે. આપ મારા જ્ઞાતિજન હો એટલે અરજ કરું છું કે આપ આજે અહિં ભોજન કરશો.”

“ તે વાત પછી. પહેલાં કંઈક કે રાધારાણી કોણ ? ”

“ ભોજન પછી તે કહીશ.”

“ મન ઠેકાણે નહિ હોય ત્યારે ખાવાનું કેમ ભાવે ? ”

“ રાધારાણીને ખાતર આટલું બધું દુઃખ ? કેમ વાર ? ”

“ સમજ પડતી નથી. બાહ્યુંજ દુઃખ—આઠ વરસનું દુઃખ—
એટલુંજ જાણું છું.”

“ એકાએક રાધારાણીની ઓળખ આપતાં મને કંઈક સંકોચ થાય છે. રાધારાણીને મળીને આપ શું કરશો ? ”

“ બીજું શું કરીશ ? એકવાર નજરે જોઈશ.”

“ એકવાર જોવાને ખાતરજ આ આઠ વરસ દુઃખમાં કાઢ્યા ? ”

“ તે તો જેનો જેવો સ્વભાવ.”

“ ઠીક. જમ્યા પછી હું આપને સંધ્યાસુધી બતાવીશ. સામે આ મોટા આરસો છે તેમાં જેમ લેજો; પ્રત્યક્ષ દેખાડવાનું બનશે નહિ.”

“ કેમ નહિ ? હું આઠ આઠ વરસથી તેને પ્રત્યક્ષ જોવાને તકની રહ્યો છું તે ! ”

એક બીજાના અંતરનો ભાવ તેઓ સમજ્યાં કે નહિ તે કાણ જાણે, પણ વાતચીત તો તે ધોરણ ઉપરજ ચાલી રહી હતી. સંધ્યાસુધીએ કહ્યું, “ એ વાત કાણ માને ? આપે આઠ વર્ષ પહેલાં તેણીને જોયલી ત્યારે તેણીની ઉંમર કેવડી હતી ? ”

“ અગીઆર વરસ.”

“ અગીઆર વરસની બાલિકા ઉપર આટલો બધો પ્રેમ ? ”

“ શા માટે નહિ ? ”

“ કોઈ દહાડો સાંભળ્યો નથી.”

“ ત્યારે સમજી દ્યો કે કૌતુહલ.”

“ તે વળી શું ? ”

“ ખાલી જોવાની ઇચ્છા.”

“ તો આ આરસામાં જેમ લેજો, તે જાને બહાર ઉભી રહેશે ! ”

“ કેમ વાર ? સામે—સાક્ષાત આવવામાં શું વાંધો છે ? ”

“ કુળવાનબાઈ, પરપુરુષને મ્હોં કેમ દેખાડે ? ”

“ આપ કુળવાન નથી ? ”

“ મારી વાત જૂદી છે. મારે બધો વહીવટ કરવાનો રહ્યો એટલે બધા પાસે બહાર આવવું જવું પડે છે. વળી હું તો સ્વતંત્ર છું, તે પરતંત્ર છે. પોતાના સ્વામિની રાગ વગર—”

“ સ્વામિ ? ”

“ હા, કેમ અજબ થાઓ છો ? ”

“ પરણેલી છે ? ”

“ હિંદુની છોકરી, ઝાગણીસ વરસની ઉમરે પણ પરણેલી ન હોય ? ”

દેવેન્દ્રનારાયણ કેટલોક વખત સુધી માથું ખજવાળતો ઉભો. રાધા-
રાણીએ પૂછ્યું, “ કેમ ? તેની સાથે વિવાહ કરવાની આપની ઇચ્છા હતી ? ”

“ માથુસે ઇચ્છા પણ નહિ કરવી ? ”

“ એ ઇચ્છા રાણીજીને જણાવી છે કે ? ”

“ રાણીજી બાણીજી કોઈ નથી. રાધારાણીને મળ્યો તેની ધણી
વખત પહેલાં મારી પત્નિ ગુજરી ગઈ હતી.”

ફરીથી રાધારાણી હાથ જોડી મનમાં બોલી, “ જ્ય જગદીશ્વર,
હજી થોડે વખત મને હિમત આપો.” પ્રકાશ્ય કહ્યું, “ તમને કહ્યું કે
રાધારાણી પરત્વી. હજીએ તેના દર્શનનો લોક છે ? ”

“ હોય તોએ શું ? ”

“ આ વાત આપને જાણે ? ”

“ રાધારાણીએ મારી બાળ શું કામ કાઢી તે તો હજી પણ
જાણું નથી.”

“ આપે રાધારાણીને જે કંઈ આપ્યું હતું તેનો બદલો વાળવા.
આપ બદલો લેશો ? ”

દેવેન્દ્રે હસીને કહ્યું, “ આપેલી ચીજોજ પાછી વાળશે તો લખશ.”

“ શું શું આપ્યું હતું ? ”

“ એક નોટ.”

“ આ રહી, દયો.”

રાધારાણીએ પલ્લવેથી નોટ છોડી દેવેન્દ્રનારાયણના હાથમાં મૂકી.
પોતાને હાથે રાધારાણીનું નામ તે નોટ ઉપર લખેલું હતું તે જોઈ દેવેન્દ્ર-
નારાયણે પૂછ્યું, “ એ નોટ રાધારાણીના સ્વામિએ કોઈવાર જોઈ છે કે ? ”

“ રાધારાણી કુંવારી. સ્વામિની વાત આપને જુદી કહી છે.”

“ વાર, બધી ચીજ પાછી મળી નથી.”

“ વળી શું બાકી રહ્યું ? ”

“ બે રૂપિયા, એક જોડ લુગડાં.”

“ બધુંજ દેવું હમણાં ચૂકવી દઈએ તો આપ ભોજન કર્યા વગર
જતા રહો. હિસાબ ચૂકતો થયો એટલે કોણ મહાજન ખોટી થાય ?
માટે બાકિ રહેલું દેવું તો જમ્યા પછી રાધારાણી જાતે ચૂકવશે.”

“ તે ઉપરાંત મારું ખીલું પણ દહેણું નીકળે છે.”

“ વળી શું ? ”

“ રાધારાણીને મન-પ્રાણ આપ્યા છે, તે તો પાછાં મળ્યાં નથી.”

“ ક્યારનાં તમને પહોંચી પણ ગયાં. રાધારાણીનાં મન-પ્રાણ આપ કેદહાડના લઇ ગયા છે એટલે એ દેવું તો વસુલ થઇ ગયું છે ! ”

“ બાજ કંઇ મળ્યું નથી.”

“ તેયે મળશે, નાશી નહિ જાય.”

“ શું મળશે ? ”

“ શુભલગ્ને સુતહિબ્રુકયોગે પોતાનો અધમ નારિદેહ આપને અર્પણ કરી રાધારાણી ઋણમુક્ત થશે.”

આટલું કહી રાધારાણી ત્યાંથી બહાર જતી રહી.

અબ્દમ પરિચ્છેદ.

રાધારાણીના દુઃખથી દિવાનજી રાજા દેવેન્દ્રનારાયણને આગળના ખંડમાં લઇ ગયા અને તેમનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો. વખત થયો એટલે રાજા દેવેન્દ્રનારાયણે ભોજન કર્યું. રાધારાણીએ પડે હાજર રહી તેમને જમાડ્યા. ભોજન ખલાસ થયું એટલે રાધારાણીએ કહ્યું, “ આપના બે રૂપીઆ રોકડા અને કપડાં હજીએ દેવાં છે. કપડાં પહેરી ફાડ્યાં છે અને રૂપીઆ ખચી નાંખ્યા છે. તે કંઇ પાછાં ફેરવાય તેમ નથી. તેને બદલે આપ આ ગ્રહણ કરશો.”

એમ કહી એક કીમતી હીરાનો હાર બહાર કાઢી રાધારાણી દેવેન્દ્રના ગળામાં ધાલવા ગઇ. દેવેન્દ્રનારાયણે તેણીને અટકાવી કહ્યું “ જો એવી રીતે મારું કરજ શીટાડવું હોય તો તમારા ગળામાંનો હાર કાઢી આપો.”

રાધારાણીએ હસતાં હસતાં પોતાના ગળામાંના હાર કાઢી દેવેન્દ્રનારાયણના ગળામાં પહેરાવ્યો, એટલે દેવેન્દ્રનારાયણે કહ્યું; “ મારું બધું દહેણું વસુલ થઇ ગયું—હવે તમારી સાન આપવી બાકી રહી.”

“ સાન કેવી ? ”

“ પેલા બે પૈસાના હારની કીમત તમે પાછી આપી એટલે હવે મારે તે હાર તમને પાછો આપવો જોઇએ કેની ? ”

રાધારાણી હસી.

દેવેન્દ્રનારાયણ જાણીનેછને એક મોતીનો હાર પહેરી આવ્યો હતો, તે રાધારાણીના ગળામાં પહેરાવતાં બોલ્યો, “આ રહ્યો તમારો હાર !”

એ સમયે ભુંઠું કરી શંખ વાગ્યો. રાધારાણીએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું, “કાણે શંખ વગાડ્યો ?”

તેણીની દાસીઓ પૈકી એકે, ચિત્રાએ, જવાબ દીધો, “બાઇ સાહેબ, મેં.”

“કેમ વગાડ્યો ?”

“છનામની આશાએ.”

કહેવાની જરૂર નથી કે ચિત્રાને છનામ મળ્યું. પણ તેણીની વાત ખોટી હતી. રાધારાણીએ તેને શીખવી કરીને બારણા પાસે બેસાડી મૂકી હતી.

પછી બેઠે જણે નિરાંતે બેસી મનની વાતો કીધી. દેવેન્દ્રનારાયણની જીજ્ઞાસા પૂરી કરવા રાધારાણીએ રથજવાની તે રાત પછી બનેલા બનાવો કહી સંભળાવ્યા. દાદાની માલમિલકતની વાત, માની ગરીબાઇ, માનું મરણ, પ્રિય કાઉન્સિલનો ચુકાદો, કામાખ્યઆણુનું મરણ વગેરે વગેરે બધું અથથી ઇતિમુદ્દી કહ્યું. વસંતની વાત કરી, પેલી જાહેર ખબરની વાત કહી. રજતાં રજતાં, હસતાં હસતાં, વરસાદ અને વિજળીમાં, ચાત-કાની લાંબા વખતથી ઘેરાયલા પ્રેમ અને સંભાષણની ઇચ્છા પૂર્ણ થઇ. ઉનાળાનો તપેલો પર્વત ચોમાસામાં વરસાદનું પાણી મળવાથી જેમ શીતળ થાય તેવીજ રીતે દેવેન્દ્રનારાયણ પણ શીતળ થયો.

તેણે રાધારાણીને પૂછ્યું, “તમારે કોઇ છે તો નહિ, છતાં ધર તો માણસોથી ભરેલું દેખાય છે.”

રાધારાણીએ જવાબ દીધો, “દુઃખના દિવસોમાં મારું કોઈ નહોતું. હમણું મારાં અનેક સગાંઓ ઝૂટી નીકળ્યાં છે. નાની વયે એકલાં રહેવું ઠીક નહિ એમ ધારી મેં પણ સૌને રાખ્યાં છે.”

“તેઓમાં એવો કોઇ અતલગતો સગો છે કે જે તમારું આ દીનદરિદ્રને કન્યાદાન કરે?”

“છે.”

“ત્યારે શુભવ્રત સુનહિબૂકયોગનો અંદોખસ્ત કેમ કરતા નથી?”

“ ધારૂં છું કે તે બદોબરત પણ હવે થઈ ગયો હશે. તમારી સાથે રાધારાણીનો મેળાપ બીજા કોઈ કારણસર થાય નહિ એ અહિં બધાજ બાણે છે. ખબર કાઢું ? ”

“ હીલ શા માટે કરવી ? ”

રાધારાણીએ ખૂમ પાડી, “ ચિત્રા ! ” ચિત્રા આવી, તેને પૂછ્યું, “ મુરત નક્કી થયું કે નહિ ? ”

“ હા. દિવાનજીએ ગોર મહારાજને બોલાવ્યા હતા. તે કહી ગયા છે કે આવતી કાલે વિવાહનું મુરત સારૂં છે. દિવાનજી બધી ગોઠવણુ કરે છે. ”

લક્ષ્મી કામાખ્યબાણુના છોકરાઓ અને તેમનો પરિવાર આવ્યો. વસંત પણ આવી, વસંતની સાથે વસંતની કાચલો અને બીજાં પંખીડાંઓ પણ સૌ સૌને ઠેકાણેથી આવી ચઢ્યાં. દેવેન્દ્રનારાયણના સંબંધીઓ અને નોકરવર્ગ પણ આવ્યાં.

વસંતને રાધારાણીએ કહ્યું, “ બહેન વસંત, આ તેં શું કયું ? ”

“ કેમ ? ”

“ જેને તેને ચીડી આપીને અહીં કેમ મોકલે છે ? ”

“ એણે તારું શું બગાડ્યું ? ”

રાધારાણીએ બધી વાત કરી. વસંત બોલી, “ તેમાં આટલો બધો રોષ ? બાજ સાથે લેવું દેવું ચુકતે કરે એવા શાહુકારને જે તમારે ત્યાં મોકલી આપે તેની ઉપર આટલો બધો રોષ કેમ ? ”

“ એવું થાય છે કે બાણે તારા ગળામાં ફાંસી ધાણું ! ”

એમ કહી રાધારાણીએ જે હીરાનો હાર રૂક્મણીકુમારને પહેરાવવા ગઈ હતી તે કાઢી વસંતના ગળામાં ધાલી દીધો.

સાર બાદ શુભત્રયે શુભવિવાહ થઈ ગયાં.

સ્થાનીક આત્મશાસન.

એક દિવસ સવારે હનુમાનજી હવા ખાવા નીકળ્યા. તરતના ઉજેલા સૂર્યનાં કિરણોથી દીપી રહેલી એક સુશોભીત વાડીમાં તેઓ ઝાડે ઝાડે કુદકા મારી ફરતા હતા. તેમની સુંદર પૂછડી ગોળ ચકરકું થઇ ધડીકમાં તેમની પીઠ ઉપર, ધડીકમાં ખાંધ ઉપર, તો ધડીકમાં ઝાડ ઉપર શોભાયમાન થઇ રહેતી હતી. ચારે તરફ ઝાડો થડે થડે કાચાં તેમજ પાકાં ઝુમખાખંધ ફળો લટકી રહ્યાં હતાં અને તેમના સુવાસથી વાતાવરણ પમરી રહ્યું હતું. બહાદૂર હનુમાન કોઇકોઇ ઝાડ ઉપરથી એકાદ ફળ તોડી હાથમાં લઇ ફરવી જીવે, સુંઘે, ચાટે, અને છેવટે કરડીને ચાખી જાય. આ પ્રમાણે કંઈક ફળોની પરીક્ષા અને પ્રશંસા તેમણે કરી નાંખી. એવામાં દૈવયોગે ત્યાં એક બાળુ આવી ચઢ્યો. તેણે કોટ, પાટલુન, અને ખૂટ પહેર્યાં હતાં. તેના માથા ઉપર મોટી સોલા હેટ હતી. ખીસ્સામાંથી ચેન લટકતી હતી, મોંમાં ચીરટ હતી અને હાથમાં ચાલુક હતી. આ મંગળ મૂર્તિને આવતી જોઇ હનુમાનજી વિચારમાં પડ્યા. “એ કોણુ હશે? પહેરવેશ તો પરદેશી જેવો દેખાય છે, પણ આકાર કિષ્કિંધાવાસી જેવોજ છે. એની ચાલ અને ચેનચાળા ઉપરથી બીજા કોઇ દેશમાં એનો જન્મ થયો હોય એવો સંભવ જણાતો નથી. ખચીત, એ મારો દેશી અને જાતભાઇ જ છે. મારે એને આવકાર આપવો જોઇએ.” આમ વિચાર કરી મહાત્મા પવનાત્મજે એક સુંદર ફળ ઉપરની મોટી ફળાંબી લૂમ ઉંચી કરી તેમાંથી એક સરસ પાકું ફળું તોડી સુંઘી જોયું અને સંતોષ પામી પરોણાને તે ભેટ આપવાનો નિશ્ચય કરતા હતા, ત્યાં તો બાળુએ પાસે આવી તેમને સલામ કરી કહ્યું, “Good morning, Mr. Hanuman. How do you do? So glad to meet you. Ah, I see you are at breakfast already.”

હનુમાનજી આ ગોટપીટમાં કંઈ સમજ્યા નહિ. તેમણે સંસ્કૃતમાં ફેંકયું, “કિમિદં? કિં વદસિ?”

“What is that?” આ તરફ બાણુજીને સંસ્કૃતના વાસનાખા હતા એટલે અંગ્રેજીમાં જ દીધે રાખ્યું. “I suppose that is the Kishkindha patois. It is a glorious country, is it not? There is a land of every land, and—so on, as you know.”

“કસ્વં?” હનુમાને પૂછ્યું. “કુતો વા આગચ્છસિ?”

“It seems most barbarous gibberish,” બાણુ મનમાં ફફડ્યો, “this lingo of his. But I suppose I must put up with it.” પછી મોટેથી બોલ્યો, “My dear Mr. Hanuman, I am ashamed to confess that I am not quite familiar with your beautiful Vernacular. I dare say it is a very polished language. I presume you can talk a little English?”

હવે હનુમાનનો મિત્રસ હાથમાં રહ્યો નહિ. એક આંખના ડોળા કાઢી તેણે પૂછ્યું ‘લ’બાવ્યું’ અને લાગણું બાણુના ગળામાં બેસાડી એક વળ દઇ તેનું ગળું દબાવવા માંડ્યું. બાણુ મહાશય “ઓ-ઓ-ઓ” કરી ચીસ પાડી ઉઠ્યા, જેમ કરતાં ચીરટ મોંમાંથી નીકળી રસ્તામાં પડી. તેણે કહ્યું, “I say, this seems somewhat—”

પૂછડીનો બીજો વળ.

“—somewhat unmannerly, to say the least—”

ત્રીજો વળ.

“Dear Mr. Hanuman, you will kill me.”

વળી એક વળ.

“Kind, good Mr. Hanuman—”

પણ હનુમાન અંગ્રેજી સમજે ત્યારે કેની? તેણે તો પૂછડીના વળ તાછટ કરી બાણુને ગરદનમાંથી અંધર ઉંચક્યો. તેની ટોપી, ચસમા, ચાણુક ગબડી પડ્યાં. કોટનાં ખીસ્સાં બહાર નીકળી આવ્યાં અને એનું કૂંચવા લાગી! તેનું મોં સૂકાવા લાગ્યું—ખૂબ અકળાયો એટલે બોલી

ઊઠ્યો, “ અરે હનુમાનજી, બૂલ થઇ. ઊડો, ઊડો, ઊડો. બચાવો, મરીબનો જીવ જાય છે રેએએએ ! ”

હનુમાનને હવે બાણુની દયા આવી અને તેને પાછો ધરતી ઉપર મૂક્યો. પૂછડીના વળ દીલા કરી તેને તેમાંથી ઊડ્યો. બાણુએ ટાપી, ચસમા, ચાણુક એક પછી એક ભોંય ઉપરથી ઉપાડી લીધા. હનુમાને તેને કહ્યું, “ મહાશય, ખોટું લગાડશો નહિ. આપનો પહેરવેશ અને બોલી અંગ્રેજી અને રંગરૂપ કિષ્કિંધાવાસી જેવા, એટલે આપની જાત નક્કી કરવા માટે મારે આ ઉપાય અજમાવવો પડ્યો. આપને ઇજ્જ તો થઇ નથી ને ? હવે—”

“ હવે શું ? ” વળી કંઇ નવો ઉપાય અજમાવશે કે શું એ બહીકથી બાણુએ વચમાંજ પૂછ્યું.

“ હવે મારી ખાત્રી થઇ છે કે બંગાળદેશની કોઇ ભાગ્યવંતી મહીલાને પેટે આપનો જન્મ થયો છે. આપ બહુ થાકી ગયા લાગો છો. દ્યો, આ કેળું ખાઓ ! ”

બાણુના હોસકોસ એવાતો ઊડી ગયા હતા કે કેળું ખાઇ તાજા શવાની તેને પણ જરૂર જણાઇ એટલે રાજ થઇ તેણે જવાબ દીધો, “ With the greatest pleasure.”

“ જે દેશમાં આપનો જન્મ થયો છે, ” હનુમાને કહ્યું, “ તે દેશમાં પેટપૂજને વાસ્તે હું ઘણીવાર જઇ આવ્યો છું. ત્યાંની સુંદરીઓ વડી નામે જે એક સ્વાદિષ્ટ ચીજ બનાવે છે તે કાંઈકાંઈવાર વગર રજાએ મેં રામાનુજરસેવા સમજી કામમાં લીધી છે. તે સખએ હું બંગાળી ભાષા સારી રીતે સમજી શકું છું. માટે તમે મારી સાથે માતૃભાષામાંજ વાત કરો.”

“ જેવી આપ મહાશયની ઇચ્છા, ” બાણુએ જવાબ દીધો. “ આપે કેળાં ખાવાનું કહ્યું. હું મોટી ખુશીથી આપનાં કેળાં આરોગીશ.”

હનુમાને બાણુને કેળાંની એક લૂમ તોડી આપી. દેવદુલ્લભ કેળાં ખાઇ બાણુ ખૂબ રાજ થયો. હનુમાને પૂછ્યું, “ કેમ કેળાં કેવાં છે ? ”

“ બહુજ મીઠાં—delicious.”

“ હે ટાપીવાળા મહાપુરૂષ, માતૃભાષામાંજ બોલો.”

“ જુલો, હનુમાનજી, આ વખત મને Exposed કરો.”

“ શું કરે ? ”

“ મને માફ કરો. જરા જરામાં અંગ્રેજી બોલવાની મને habit—
અં, એનું બંગાળી શું જો—હે ? ”

“ ભાઈ તમારી વાતચીતથી હું રાજી થયો છું. દયો, આ બીજાં
કેળાં ખાઓ, પેટ ભરીને ખાઓ. અહીં કેળાંની ખોટ નથી. મારા
લાયકનું કંઈ કામકાજ હોય તો ફરમાવો. શરમાતા ના, હં કે ! ”

“ ઉપકાર થયો, મારા વાનર મિત્ર, બહુજ ઉપકાર થયો. એક
વાતનો મારે આપની પાસેથી ખુલાસો જોઈએ છે. આપ સમજાવશો
તો હું આપનો બહુજ આભારી થઈશ.”

“ કહો, મારા વિદ્વાન મિત્ર, કહો, કંઈ વાતનો ખુલાસો જોઈએ છે ? ”

“ રામાયણમાં જે વાતો આવે છે તે બધી સાચી છે કે વાલ્મીકીએ
આંખ વીંચીને ગોળા ગબડાવ્યા છે ? ધણી વિદ્વાનો કહે છે કે બધી
ગપ, myths—”

આંખ લાલચોળ કરી દાંત પીસી હનુમાને જવાબ દીધો, “ ગપ ?
રામાયણ ગપ ? ત્યારે તો, બચ્ચાજી, હુંએ ગપ અને આ મારી પૂછડી
પણ ગપ, કેમ ? હીક, જોઈ દયો કેવી ગપ છે તે.”

હનુમાને પોતાની પૂછડી લાંબી કરી ફરી એકવાર બાણના ગળામાં
બેરવી. બાણ ગભરાઈને ખૂમ મારી ઉઠ્યો, “ સખૂર, હનુમાનજી, સખૂર. હું
ધશ્વરને, તમારા રામને, હાજર નાજર જાણીને કહું છું કે તમે ગપ નથી,
તમારી પૂછડી પણ ગપ નથી. એનો પૂરાવો તો મને મળી ચૂક્યો છે—The
proof of the pudding is in the eating thereof. વાત એમ
છે કે જેમ તમે રામના દાસ તેમ હું અંગ્રેજનો દાસ. તમારે મન રામ મોટા,
મારે મન અંગ્રેજ મોટા. અમારા અંગ્રેજે અમારી ઉપર એક મોટી
નવાજેશ કરી છે. મારે જે જાણવું છે તે એજ કે તમારા રામે પણ
મળ ઉપર એ નવાજેશ કરી હતી કે ? ”

“ શી નવાજેશ ? પાકું કેળું ? ”

“ ના, ના. Local Self Government.”

“ તે કદ જાતનું ફળ ? ”

“ ફળ નહિ, એક અધિકાર. ”

“ શેનો અધિકાર ? લાઠીવડે લોકોનાં માથાં ભાંગવાનો ? ”

“ એતો ગુદાઓનું કામ. અગ્રેજ સરકારે તો કૃપાવાંત થઇ અમને સ્થાનીક આત્મશાસનનો અધિકાર—હક્ક—બદ્યો છે. એવો હક્ક રામરાજ્યમાં હતો ? ”

“ ઓહો, શી મોટી વાત કહી ? સ્થાનીક આત્મશાસન એટલે અમુક સ્થાન સંબંધી આત્મશાસન. એવું આત્મશાસન તો અમે રામરાજ્યમાં હમેશ ભોગવ્યું છે. દાખલા તરીકે મારા આત્મશાસનનું સ્થાન મારી પૂછડી. પૂછડી વિષે મેં આત્મશાસન, કાશુ, રાખ્યો નહિ હોત તો ત્રેતા યુગમાં અધ્યાએક લોક દરિયામાં ડૂબીને મરી જાત. મારી પૂછડીને એળ ભરાઇ આવે અને મન થાય કે અમુકની ડોક આસપાસ વીંટળાઇ વળવું છે તેજ વખતે જો હું પૂછડી ઉપર આત્મશાસન ચલાવું તો પૂછડી ગુપચુપ મારા બે પગ વચ્ચે સંતાઇ રહે. જે દિવસે ખુદ રામચંદ્રે સીતાજીને અમિમાં પ્રવેશ કરવા કહ્યું તે દિવસે મેં આત્મશાસન વાપરી પૂછડીને વારી નહિ હોત તો રામચંદ્રજીના ગળામાંજ જઇ બેસતે ! જ્યારે અમે લંકામાં ઘેરાઇ ગયા હતા ત્યારે ખોરાકને અભાવે અમારા બધાના આત્મશાસનનું સ્થાન અમારું પેટ હતું—”

“ મહાશયની સમજવામાં બૂલ થાય છે. હું એ અર્થમાં આત્મશાસનની વાત કરતો નથી. ”

“ સાંભળો તો ખરા—સ્થાનીય આત્મશાસન એક રીતે બહુ સારું છે. સ્ત્રીલોકનું આત્મશાસન જીલ ઉપર હોય તેજ ખરેખરું સ્થાનીય આત્મશાસન કહેવાય. બ્રાહ્મણના આત્મશાસનનું સ્થાન લાકુના ટોપકાને બદલે તેનું ઉદર હોય તોજ કામ થાય. તમારા આત્મશાસનનું સ્થાન—”

“ કયાં, વાંસા ઉપર ? ”

“ ના, તમારે વાંસો તો લાઠીધારી સારજંટના આત્મશાસનનું યોગ્ય સ્થાન છે. તમારા પોતાના આત્મશાસનનું સ્થાન તો તમારી બે આંખ. ”

“ તે કેમ ? ”

“એમ કે રડવાનું મન થાય તોએ તમે રડો નહિ. આખો વખત ઉં હં હં-આં આં આં કરી તમારા ઉપરીનું એરવેતો નહિ કેની?”

“રહેવા દો. હું એ અર્થમાં સ્થાનીય આત્મશાસનની વાત કરતો નથી.”

“લારે?”

“શાસન એટલે શું, ખબર છે?”

“સારી રીતે. તમારો સાહેબ તમને લાત મારે તે તમને શાસન થયલું કહેવાય.”

“તે નહિ. રાજશાસન સમજો છો કે નહિ?”

“તેયે સમજું છું. પણ તમે પોતે રાજા નથી એટલે રાજશાસન કેવી રીતે કરશો?”

“એનું નામ તે વાનરબુદ્ધિ!” બાબુએ મનમાં કહ્યું. પછી મોટેથી પૂછ્યું, “જો રાજા કૃપાવંત થઇને પોતાનું કામકાજ થોડું ઘણું આપણે હસ્તક મૂકે તો?”

“તો તો રાજાનેજ લાભ. પોતાની ઝુસરી પારકાના ગળામાં ઓળવી તે તો મજેથી પટરાણી પાસે બેસી મોજ કરે, અને તમે તેની-વતી ગદાવહીતર કરો! આ તમારું રામરાજ્ય કે? અરે રામ!”

“હજીએ તમે વાત બરાબર સમજ્યા હો એમ લાગતું નથી. Freedom, liberty કાને કહે તે જાણો છો?”

“કિષ્કિંધાની કોલેજમાં એ બધું શીખવતા નથી.”

Freedom એટલે છૂટાપણું. છૂટાપણાનો અર્થ તો જાણો-છો ને?”

“હું જંગલનો પશુ. છૂટાપણાનો અર્થ હું નહિ સમજું તો કોણ તમે અંગ્રેજના ગુલામ સમજવાના હતા કે?”

“ફિક્ક. જેટલે અંશે મનુષ્ય છૂટો તેટલે અંશે તે સુખી, ખરું કેની?”

“એટલે કે જેટલે અંશે મનુષ્ય પશુવત્ તેટલે અંશે તે સુખી!”

“મહાશય, ગુસ્સો કરતા ના, પણ તમારી વાત તદ્દન હુમાનના જેવી છે.”

“હું જ હુમાન. તમારે જોઈએ તો બાબુના જેવી વાત કરો—હું સાંભળવાને તૈયાર છું!”

“છૂટાપણું—સ્વાધીનતા વગરનો માણસ પણ સમાન છે. પરાધીન લોક ગાયબેંસની માફક દોરડે બંધાય અને માર ખાય. સદ્ભાગ્યે અમારા રાજકર્તા જન્મથીજ સ્વાધીન, freeborn.”

“અમારી માફક.”

“આત્મશાસન એજ છૂટાપણાનું લક્ષણ છે.”

“તે લક્ષણ અમારામાં છે. અમારે તો આત્મશાસન સિવાય બીજું શાસનજ નથી—રાજશાસન પણ નથી. અમે પૃથ્વીમાં સ્વતંત્ર જાત, તમારેયે શું અમારા જેવા થવું છે?”

“અફસોસ! વાંદરો આત્મશાસન સમજી શકે એમ નથી.”

“ઠીક વાત કહી, ભાઈ. ચાલો આવો, બેઉ જણા સાથે બેસીને ફેળાં ખાઈએ.”

જાડ વાટિઓ.

— ❦ —

૧

બંગાલી ઉપસાગરનાં મોળાંઓ જાણે પૂરાણી તામ્રલિપિ નગરીના પગ ધોતાં હોય તેમ ઉછળી રહ્યાં હતાં. તેમની છોળોનો અવાજ શહેરના દૂરના મહોલ્લાઓમાં પણ સંભળાતો હતો. શહેર બહાર, સમુદ્ર કિનારે, એક સુંદર, વિશાળ બગીચો હતો અને તેમાં એક લતામંડપ નીચે એક નવજુવાન જોકું ઉભું હતું. થોડે દૂર એક મોટી હવેલી હતી. આ વાડીબંગલાનો માલીક શહેરનો ધનાઢ્ય ઝવેરી ધનદાસ શેઠ હતો. ધનદાસની એક પૂરી દોકરી હિરણ્મયી લતામંડપ નીચે ઉભી ઉભી એક યુવક સાથે વાત કરી રહી હતી.

કહેવાની જરૂર છે કે સામાન્ય રીતે હિંદુ છોકરીઓને જે ઉમર પરણાવવામાં આવે છે તે ઉમર હિરણ્મયી પસાર કરી ગઇ હતી છતાં તે હજી કુંવારી હતી. એ પણ કહેવું જોઇએ કે એમાં હિરણ્મયીની કસૂર નહોતી. મનવાંછીત વર મળે એ હેતુથી હિરણ્મયીએ પોતાની અગીઆરમી વર્ષગાંઠથી માંડી પાંચ વર્ષ સુધી સમુદ્રતીરવાસીની દેવી સાગરેશ્વરીની એક ધ્યાનથી પૂજા કરી હતી. આજે તે સોળ વર્ષની થઇ હતી તોપણ તેનો મનોરથ સફળ થયો નહોતો. જુવાન, કુંવારી છોકરી તેવાજ એક નવજુવાન સાથે એકાંતમાં વાતચીત કરે એ ગેરવાજખી ગણાય, પણ હિરણ્મયી જેની સાથે વાત કરતી હતી તે છોકરો તેનો બાલસખા હતો. જ્યારે હિરણ્મયી ચાર વર્ષની હતી ત્યારે તે જુવાન આઠ વર્ષનો હતો. તેનું નામ પુરંદર હતું. પુરંદરનો બાપ શ્રીસુત ધનદાસનો પડોશી હતો, અને ખેડિ બાળકો સાથે રમ્યાં હતાં. કાઠવાર ધનદાસના ઘરમાં તો કાઠવાર શ્રીસુતના ઘરમાં તેઓ એક બીજાના સમાગમમાં આવ્યાં હતાં. ખેડિ એક બીજાને ચ્હાતાં હતાં અને જો કે આજે છોકરી સોળ વર્ષની અને છોકરો વીશ વર્ષનો થયાં હતાં તોએ તેઓ બાળપણનો સ્નેહ વીસર્યા નહોતાં. તેમની દોસ્તી ચોર વધી હતી. તેમનાં માબાપ ખેડિનો પરસ્પર લગ્નસંબંધ જોડવા આતુર હતા. લગ્ન-

ની તીથિ પણ નક્કી થઇ ગઇ હતી. પણ સાની અન્યથા વચ્ચે હિરણ્મયીના આપે એકાએક લગ્ન કરવાની ના પાડી. આ વખતથી હિરણ્મયીએ પોતાના અચપણના સાથીને મળવાનું બંધ કર્યું હતું. ફક્ત આજેજ બહુ કાકલુદીથી અને અગત્યના કામનું બહાનું કાઢી પુરંદરે તેને મળવા બોલાવી હતી. બંગલામાંથી નીકળી લતામંડપમાં તે યુવક ઉભો હતો. સાં આવી તેણીએ ઉતાવળમાં પૂછ્યું, “પુરંદર, મને કેમ બોલાવી ? હું કંઈ હવે નાની છોકરી નથી કે ગમે ત્યારે ગમે સાં તમને એકાંતમાં મળી શકું. હવેથી બોલાવશો તો આવીશ નહિ બોલો જલ્દી, શું કામ છે ?”

સોળ વર્ષની બાળાએ ઉમરે પુગેલી બાઇની છાથી જ્યારે કહ્યું કે “હું કંઈ હવે નાની છોકરી નથી,” તે વખતનો તેનો ઈસો બે ધડી જોવાજોગ હતો. પણ અફસોસ, એ ગમત જોવા ત્યાં કોઈ હાજર નહોતું. પુરંદર પોતાના વિચારની ધૂનમાં બાલિકાનો આ હાવભાવ જોઇ શક્યો નહિ. લતામંડપમાંથી એક ઝુલ યુંટી તેની પાંખડીએ તોડી ભોંયપર નાંખતો નાંખતો બેધ્યાનપણે તે બોલ્યો, “ફરી બોલાવવાની જરૂર પડે એમ નથી. હિરણ્મયી, હું દૂર દેશાવર જાઉં છું. બસ એટલુંજ તને કહેવાને હું અહિં આવ્યો છું.”

“દૂર દેશાવર ? ક્યાં ?”

“લંકા.”

“લંકા ? છેક લંકા કેમ જાઓ છો ?”

“વેપાર કરવા. હું વાણીઆનો દીકરો. દેશાવર ખેડું નહિ તો ઘેર બેસી રહું ?”

બોલતાં બોલતાં પુરંદરની આંખમાં ઝળઝળાળાં ભરાઇ આવ્યાં. હિરણ્મયી બેઠામ બની ગઇ, કાણુભર તો બોલી શકી નહિ. તેણીની નજર આસપાસના સુંદર દબ્ય તરફ બટકવા લાગી. સવારનો વખત હતો. તરતના ઉગેલા સૂર્યનાં કિરણો સમુદ્રની સપાટી ઉપર ચક્રચક્રી રહ્યાં હતાં. શાંત વાયુલહરીથી ઉડતાં મોજાંઓ એક પછી એક કિનારા સાથે અડતાં હતાં તેનું સફેદ શીથુ ભૂરાં કપડાં ઉપર જેમ હીરો શોભે તેમ શોભી રહ્યું હતું. કિનારે કિનારે જળપક્ષી કંઠરવ કરી રહ્યાં હતાં.

હિરણ્મયી આ સર્વ જોઈ રહી. પાણી, મોળ, શીશુ, પક્ષીઓ, સર્વ તરફ તેણીએ એક લાંબી નજર નાંખી. આખરે તેણીની આંખો ભાંચ ઉપર પડેલા એક કરમાયલા પુલ ઉપર ઠરી. મહા મુશ્કેલીતે તેણીએ પૂછ્યું, “તમેજ શું કામ જાઓ છો ? આજ સૂધી તો તમારા આપ ભાંચ જતા હતા.”

“મારા આપ હવે ધરડા થયા છે,” પુરંદરે જવાબ દીધો, “હવે કારભાર કરવાની મારી વારી છે. મારા આપે મને લાંકા જવાની રજા આપી છે.”

હિરણ્મયીએ લતા મંડપના એક થાંભલા ઉપર માથું ટેકવું. પુરંદરે જોયું કે તેને કપાળે પરસેવો છૂટ્યો હતો, તેના હોઠ ફડફડતા હતા, તેનાં નરકોરાં ધૂળતાં હતાં, અને તેની આંખમાંથી આંસુ ટપકતાં હતાં.

પુરંદરે મોં ફેરવી નાંખ્યું. તેણે પણ હિરણ્મયીની માફક ઉપર, નીચે, શહેર તરફ, સમુદ્ર તરફ સધળે વારાફરતી નજર નાંખી, પણ કશાથી કરાર વળ્યો નહિ. તેની આંખમાંથી પણ અશ્રુધારા વર્ષવા લાગી. ઉંડો નિશ્વાસ નાંખી આંખો બંધ કરી તે બોલ્યો, “હું મારા દિલની વાત તને કહેવા આવ્યો છું. જે દહાડાથી તારા આપે આપણાં લમ કરવાની ના કહી તે દહાડાથી મેં લાંકા જવાનો ઠરાવ કર્યો છે. હિરણ્મયી, હું ત્યાંથી પાછો ફરીશ નહિ. હા, જે કદાચ તને ભૂલી શકું તોજ પાછો આવીશ, નહિ તો નહિ. હું વધુ કહી શકતો નથી. કહીશ તોએ તારી સમજમાં આવશે નહિ. સમજ લે કે એક હાથ ઉપર સારી દુનિઆ અને તેની તમામ દોષત અને બીજા હાથ ઉપર તું એકલી, એ બે વચ્ચે પસંદગી કરવાનું મને કોઈ કહે તો હું તનેજ પસંદ કરું—દુનિઆ અને તેની દોષત મારે મન તારી આગળ તુચ્છ છે.”

આવેશમાં ને આવેશમાં પુરંદરે પીઠ ફેરવી અને વેલા ઉપરથી ફરી એક પુલ તોડી તેની પાંખડી ભાંચ પર નાખતો આમ તેમ આંટા મારવા લાગ્યો. આંખનાં આંસુ કાંઈક ઓછાં થયાં એટલે ફરીથી હિરણ્મયી પાસે ગયો અને કહ્યું, “હું જાણું છું કે તું મને ચાહે છે. પણ એ પણ દહાડો આવશે કે જ્યારે તું બીજાની પત્નિ થશે. હિરણ્મયી, તું

મને ભૂલી જાશે. પ્રભુ કરે તે આ જન્મે આપણે ફરીથી પાછા ન મળીએ. સાહેબજી !” આટલું કહી પુરંદર ત્યાંથી ઝડપથી જતો રહ્યો.

હિરણ્મયી ભોંય ઉપર ફસાઈ પડી. તે રડવા લાગી. તેના મનમાં થયું કે “હું આજને આજ મરી જાઉં તો કેવું સારું ? પુરંદરને લંકા તો નહિ જવું પડે ? આ વેલો લાઇ ગળામાં ફાંસી ધાલું ? અથવા દરિયામાં પડી ડૂબી મરું ?” પણ પછી વિચાર કરતાં સાન આવી કે “હું મરી જાઉં પછી પુરંદર લંકા જાય કે નહિ જાય તેની સાથે મારે શું નીસબત ?”

૨

પુરંદર સાથે હિરણ્મયીનો વિવાહ કરવાની ધનદાસે એકાએક શા માટે ના પાડી તે કોઇ સમજી શક્યું નહિ. તેણે પોતાના કોઇ ખેશીને પણ એ વિષે કંઈ કહ્યું નહિ. જો કોઇ તેને એ સંબંધી પૂછતું તો “કંઈ કારણ હશે ત્યારે કેની !” એમ કહીને એ વાત ઉડાવી દેતો. અજાણ જોવું તો એ હતું કે ખીજી કેટલીક તરફથી હિરણ્મયીના હાથનાં માગાં આવ્યાં તે પણ સઘળાં તેણે પાછાં કાઢ્યાં. બધાને તે એકજ જવાબ દેતો કે “ગુરૂદેવની આજ્ઞા સિવાય મારાથી કંઈ થાય નહિ. તેમને આવવા દો, પછી સૌ થઇ રહેશે.”

પુરંદર લંકા ચાલી ગયો. એ વર્ષ વીતી ગયાં તોપણ તે પાછો આવ્યો નહિ. આ તરફ હિરણ્મયી પણ હજી કુંવારીજ હતી. વસંત-રૂતમાં જેમ આંખો ખીલે તેમ અઢાર વર્ષની ઉંમરે હિરણ્મયી ખીલી રહી હતી. એમ ન સમજવું કે કુમારી અવસ્થા લંબાવાથી હિરણ્મયીને દુઃખ નહોતું. જો કોઇ વિવાહની વાત કરતું તો તરત તેણીને પુરંદરનું સ્મરણ થઈ આવતું—તેની હસતી, રમતી, મનમોહક મૂર્તિ તેણીની આંખ આગળ તરી આવતી. તેણી જાણતી હતી કે બાપ કહેશે તેની સાથે પરણવું પડશે, પણ પુરંદર સિવાય ખીજા સાથે પરણવું તે તેણીના મનથી જીવતાં જીવત મુઆ જોવું હતું.

કોઇ કોઇવાર તેના મનમાં એ પણ વિચાર આવતો કે બાપે હજી સૂધી મને કેમ ઘરમાં બેસાડી રાખી છે ? લગ્નતો બાજુએ રહ્યાં પણ

સમપણુનીએ વાત નીકળતી નહોતી. તેનો આપ માગાઓ ઉપર
ધ્યાન કેમ આપતો નહોતો? એક દહાડો આ સંબંધી કંઈક
સણસારો તેણીને અકસ્માત મળી ગયો.

ધનદાસ પાસે એક સુંદર ચીનાઈ દાખડો હતો. તેમાં તેની સ્ત્રી
પોતાનાં ધરેણીં રાખતી હતી. એક દિવસ ધનદાસે નવાં ધરેણીં કરાવ્યાં
હશે તે પોતાની સ્ત્રીને સોંપી બહાર કામકાજે ગયો. ધનદાસની સ્ત્રીએ
તે ધરેણીં પેલા ચીનાઈ દાખડામાં મૂક્યાં અને હિરણ્મયીને બોલાવી કહ્યું,
“દોકરી, આ ધરેણીં તું લે. મને એની જરૂર નથી.” હિરણ્મયી
દાખડો લઈ પોતાનાં ખંડમાં ગઈ અને બેઠી બેઠી ધરેણીં સંભાળતી
ગોઠવવા લાગી. દાગીનાની નીચેથી ફાટેલા કાગળનો એક ટુકડો તેણીને
હાથ લાગ્યો. તેણી લખીવાંચી જાણતી હતી. તેમાં પોતાનું નામ લખેલું જોઈ
તેણીએ તે કાગળ વાંચ્યો, પણ કંઈ સમજ પડી નહિ. ફરીથી વાંચ્યો.
વાંચતાજ તેનું કલેણું કંપી ઉઠ્યું, જોકે કાગળ અડધો હોવાથી તેનો
પૂરેપૂરો અર્થ તો તેણી સમજી શકી નહિ. જે કંઈ વાંચ્યું તે નીચે
મુજબ હતું :-

“કુંડળી ઉપરથી ગણીત કરી જોતાં મારી
તમારી ધારણા પાર પડશે નહિ. પરંતુ
તરત વિધવા થશે. હિરણ્મયી
આ પ્રમાણે જીંદગી ભર
એનો ઉપાય પણ છે
જો વર કન્યા
અનિષ્ટ પરિ

હિરણ્મયીના મનમાં કોઈ ભાવી આફતની ધારતી ભરાઈ ગઈ.
તેણીએ કાગળની કાપલી કાળજીપૂર્વક દાખડામાં પાછી મૂકી. કોઈને એ
વિષે કહ્યું કે પૂછ્યું નહિ.

બેની સાથે ત્રીજી વર્ષ પણ વીતી ગયું તોએ પુરંદરની લંકાથી
પાછા ફરવાની ધનનસલ જણાઈ નહિ, તેમ તેનો કોઈની ઉપર કંઈ કાગળ

પણુ આવ્યો નહિ. પરંતુ હિરણ્મયીના હૃદયમાં તેની મૂર્તિ જેવીને તેવીજ વિરાજમાન હતી. તેણીની ખાત્રી થઇ કે પુરંદર હજી સૂધી તેને બૂદ્યો નહોતો. નહિતો પાછો કેમ ના આવ્યો ?

ત્રીજી વર્ષ ખલાસ થયા બાદ એક દીવસ ધનદાસે એકાએક પોતાની ક્ષીને કહ્યું, “ચાલો, આપણે કાશી જઈએ. ગુરૂમહારાજનો ચેલો તેડવા આવ્યો છે. તેમણે તાબડોલ બોલાવ્યા છે. ત્યાં જઈ હિરણ્મયીના લમ કરવાના છે. વર વગેરે સર્વ બંદોબસ્ત ગુરૂ મહારાજે કરી રાખ્યો છે.”

ધનદાસ, તેની ક્ષી અને હિરણ્મયી, એ ત્રણ જણ કાશી ગયાં. ત્યાં પહોંચતાંજ ગુરૂ આનંદસ્વામિને મળ્યાં અને તેમની આજ્ઞાનુસાર લમનું મુહૂર્ત ઠરાવ્યું.

વિવાહને લગતી શરૂઆતની તમામ ક્રિયાઓ શાસ્ત્રાનુસાર કરવામાં આવી પણ તે વખતે ધનદાસ સિવાય બીજી કોઇ ત્યાં હાજર નહોતું તેમ કોઇ જાતની ધામધૂમ પણ ત્યાં નહોતી.

લમનું મુહૂર્ત સાંજે એક પહોર રાત વીસા પછી હતું. તે વખતે ત્યાં મા,બાપ અને દીકરી સિવાય ધરના કે બહારના કોઇ માણસો હાજર નહોતા. સગાં, સખંધી, સાજન, મહાજન, જે કહો તે બધામાં એક માત્ર ધનદાસજ હતો. તેના સિવાય કોઇને બબરે નહોતી કે વરરાજ કોણ છે, ક્યાંના છે, કેવા છે અને શું રોજગાર કરે છે. પણ સૌને શ્રદ્ધા હતી કે વરની પસંદગી ખુદ આનંદસ્વામિએ પોતે કરી હતી એટલે તેમાં કંઈ વાંધા જેવું નહિ હોય. પણ આટલી બધી ધૂપી રીતે લમ કરવાનું કંઈ કારણ? ગુરૂ મહારાજની આજ્ઞા એટલે કોઈ ચું કે ચાં કરી શક્યું નહિ. કન્યાદાનની સામગ્રી સાથે પુરોહિત માયરા આગળ બેઠો હતો. હિરણ્મયી વસ્ત્રલંકાર સજ્જ ગુપ્ત્યુપ ધરમાં બેઠી હતી. તે મનમાં વિચાર કરતી હતી કે “આ તે લમ છે કે તમાસો? બબર નથી પડતી કે એમાં શું ભેદ છે? પુરંદર સિવાય બીજાને હું સ્વામિ કહી કેમ બોલાવી શકીશ? હું તો પુરંદરનેજ વરી ચૂકી છું.” આ વખતે ધનદાસ તેણીને તેડવા ત્યાં આવ્યો. મંડપમાં લઇ જતાં પહેલાં તેણે દીકરીની બેઠે આંખે કસીને પાટો બાંધ્યો. હિરણ્મયીએ પૂછ્યું, “બાપા, આ શું?” ધનદાસે જવાબ દીધો, “ગુરૂજીની આજ્ઞા છે કે તારે તારા વરને

જેવો નહિ, તેમ લમ વખતે કંઈ બોલવું પણ નહિ. સ્ત્રોત પણ મન-
માંજ બોલજે.” હિરણ્મયી આ સાંભળી ચૂપ રહી. ધનદાસ તેણીનો હાથ
ઝાલી તેને માયરા સમીપ તેડી ગયો.

હિરણ્મયીને લલ્લુએ મન થયું કે જરા પાટો ખસેડી પતિદેવ કેવા
છે તે તથા તેમની આંખે પણ પાટો બાંધ્યો છે કે કેમ તે જોઈ લઉં.
પણ તેણીની હિમત ચાલી નહિ. આવીજ હાલતમાં હસ્તમેળાપ થઈ
ગયો. તે વખતે ત્યાં કેવળ પુરોહિત, ધનદાસ અને આનંદસ્વામિ સિવાય
બીજું કોઈ નહોતું. કન્યાદાન થઈ ગયા પછી આનંદસ્વામિએ વહુ-
વરને ઉદ્દેશી ગંભીર સ્વરે કહ્યું, “આજે તમે લમની ગાંધી બંધાઈ
ચૂક્યા છો. માટીબૈયર થવા છતાં પણ તમે એક બીજને જોયાં નથી.
કન્યા સદૈવ કુંવારી ન રહે તેટલા માટે આ લમ આજે કરવાં પડ્યાં
છે. આ જન્મમાં તમે એક બીજને પાછા મળશો કે નહિ તે મધ્વરાધીન
છે. પ્રભુકૃપાથી કદાચિત પાછા મળો તો તમે એક બીજને ઓળખી
શકશો નહિ. તેટલાવારતે મેં એક ગાંધીયુ કીધી છે. મારા હાથમાં
જે સોનાની વીંટિઓ છે. તોલ, લાવ અને ઘાટમાં બન્ને એક સરખી
છે. બેઉમાં એકજ જાતનાં દુક્કાંલ નંગ જડ્યાં છે. બેઉ
વીંટિના અંદરના ભાગ ઉપર એક સરખી મોરની આકૃતિ
કાતરેલી છે. બેઉ વીંટિ આબેહુબ એક સરખી છે. બીજ કોઈ પાસે
એવી વીંટિ નથી, તેમ કોઈ એની નકલ પણ કરી શકે તેમ નથી,
કારણકે મોરની આકૃતિ મેં ખુદ મારે હાથે કાતરી છે. હું તમને
દરેકને અકેક વીંટિ આપું છું. કન્યા કોઈ પુરૂષના હાથમાં પોતાની
વીંટિ જેવી બીજી વીંટિ જીએ તો તે સમજી લે કે તે પોતાનો પતિ છે.
તેજ પ્રમાણે વરરાજ કોઈ સ્ત્રીના હાથમાં એવી વીંટિ જીવે તો તે
પોતાની પત્નિ છે એમ માની લે. તમને આપેલી વીંટિ ખોવાય નહિ
તેની કાળજી રાખજો. ગમે તેવી આફત આવે તો એ તમારી વીંટિ
કોઈને આપતાં ના. ભૂખે મરવું પડે તો લલે પણ વીંટિ વેચતાં ના.
બીજી પણ એક વાત સાંભળી લ્યો. તમને આપેલી વીંટિ આજથી
પાંચ વર્ષ સુધી પહેરતાં ના. આજે આપાદ શુદ્ધ પાંચમ છે અને
અગ્નીઆર ધડી રાત વીતી છે. આજની મીતિ છોડીને જરાખર પાંચમા
આપાદ શુદ્ધ પાંચમની અગ્નીઆર ધડી રાત જય પછીજ આ વીંટિઓ

પહેરજો. મારી આજ્ઞાનું પાલન નહિ કરશો તો તમે ભયંકર આક્રમક આવી પડશો.”

આટલું કહી આનંદસ્વામિ વિદાય થયા. ધનદાસે દીકરીની આંખ ઉપરથી પાટો છોડ્યો. હિરણ્મયીએ આસપાસ નજર કરી પણ ત્યાં પોતાના બાપ અને ગાર સિવાય બીજા કોઈને દીઠાં નહિ. તેણીનો પતિ અલોપ થઈ ગયો હતો. લગ્નની રાત તેણીએ એકલીજ કાઢી.

૪

લગ્નકાર્ય સંકેલી ધનદાસ સ્ત્રી અને કન્યાને લઈ દેશ પાછો ફર્યો. બીજાં ચાર વર્ષ વીતી ગયાં. હજીએ પુરંદરતા કંઈ સમાચાર મળ્યા નહિ, તેમ તે પાછો આવ્યો પણ નહોતો. પણ હવે તે પાછો આવે કે નહિ, તેની સાથે હિરણ્મયીને શું લેવાદેવા ?

હિરણ્મયી મનમાં વિચારવા લાગી, “આજે સાતસાત વર્ષ થયાં તો એ પુરંદર ઘેર આવ્યો નહિ. શું હજીએ તે મને જૂલો નહિ હોય ? અથવા તે જીવે છે કે મરી ગયો ? પણ મારે તેનો વિચાર શા માટે કરવો જોઈએ ? હું હવે પરસ્ત્રી છું. તેનું નામ લેવું તેયે પાપ ગણાય. પણ ત્યારે શું, મારો બચપણનો સાથી મરે છે કે જીવે છે તેનીયે મારાથી ખબર નહિ કદાચ ?”

કેટલાક વખતથી ધનદાસ ચિંતાતુર જણાતો હતો અને શીકરમાં ને શીકરમાં તે માંદો પડ્યો. ધણીએ ઉપચાર કર્યા પણ તે સારો થયો નહિ અને આખરે મરણ પામ્યો. ધનદાસની સ્ત્રી તેની પાછળ સતિ થવા તૈયાર થઈ. બાપ જતાં હિરણ્મયીને હવે મા સિવાય બીજા કોઈની ઓથ નહોતી. રોતી રોતી માને પગે પડી તે બોલી, “મા, હું એકલી છું. તારા સિવાય સંસારમાં મારું હવે કોણ છે ? મારી તરફ જો. મારીપર દયા કર અને તારો સતિ થવાનો વિચાર માંડી વાળ. હા, અગર આજે.....” તેનાથી આગળ બોલાયું નહિ અને છાતીફાડ રડવા લાગી. તેણીની માએ તેને દિલાસો આપતાં કહ્યું, “બેટી, શા માટે ગભરાય છે ? તું પરણેલી છે. હું ન હોઈશ તો એ તારો સ્વામિતો છે કેની ? વખત આવે તારો તેનો ભેટો થશે. ધીરજ રાખ,

તું હવે નાની કાકી નથી. તારા બાપ તારે વાસ્તે યુષ્કળ માલમીલકત મૂકી ગયા છે, પછી ફેકેટ શીકર શું કામ કરે છે?”

અફસોસ ! માએ આપેલી માલમીલકતની આશા નિષ્ફળ નીવડી. ધનદાસના મરણ પછી માલમ પડ્યું કે તે કંઈ પણ પૂંજ પાછળ મૂકી ગયો નહોતો. કંઈક સમયથી તેને વેપારમાં ખોટ આવી હતી અને ધણીએ ફાંફાં માર્યાં તોએ બાજુ સુધારી શક્યો નહોતો. આ હાથમાંજ તે માંદો પડી મરી ગયો હતો. ફક્ત રહેવાનું ઘર, તેમાંનું રાચરચીલું અને ઘરેણું એટલી વસ્તુઓ હિરણ્મયીના હાથમાં આવી હતી.

ન્યારે ગામમાં વાત ફેલાય કે ધનદાસ શેઠ કંઈ પણ સંપત્તિ છોડી ગયો નથી ત્યારે તેના માગનારાઓ ચઢી આવ્યા અને હિરણ્મયી ઉપર તગાદો કરવા લાગ્યા. વહેવારી વાણીઆની વહેવારી બેટી હિરણ્મયીએ ધીરજથી પોતાને હાથ આવેલી તમામ મીલકત-રહેવાનું ઘર સુદ્ધા-વેચી સાડી બાપનું દેવું દોકડાપાછ સિકકે પતાવ્યું અને લેણુદારોને સતોષી બાપની આબરૂ રાખી.

પણ તે છોકરી બિચારી તદ્દન બીખારી બની ગઇ. શહેર બહાર એક નાની ઝુંપડી ભાડે લીધી અને ત્યાં જમીને રહી. આ સમયે ગુરૂદેવ આનંદસ્વામિ સિવાય બીજું કોઇ તેણીને સહાય કરે તેમ નહોતું. દુર્ભાગ્યે સ્વામિજી દૂર દેશાવર નીકળી ગયા હતા અને તેને સમાચાર પહોંચાડે એવો કોઇ માણસ તેણીને જડ્યો નહિ. રામભરોસે તેણી દિવસ કાઢવા લાગી.

૫

હિરણ્મયી જેવી જુવાન, ખુબસુરત સ્ત્રી ભાંગીતૂટી ઝુંપડીમાં ગામ બહાર એકલી રહે એ જોખમભર્યું હતું. સંસારમાં યુવાવસ્થા અને સૌંદર્ય પ્રશંસનીય છે પણ તેને લીધે સ્ત્રીઓ ઉપર અનેક દુઃખ પણ પડે છે—કંઈજ નહિ તો કુશલીખોરની જીભના ભોગ તો તેઓ જરૂર બને છે. શાણ્ણી હિરણ્મયી આ વાત સારી રીતે સમજતી હતી. અમદા નામે એક ઝેવાળિયણ તેણીની પરોસમાં રહેલી હતી. તે વિધવા હતી, અને તેને એક બાળક દિકરો અને ત્રણ છોકરીઓ હતી. બધી અને

સદાચારી સ્ત્રી તરીકે ગોવાળિયણ આસપાસના લોકોમાં ગણીતી હતી. હિરણ્મયી રાતે તેને ઘેર જઈને સૂતી હતી.

એક દહાડો રાતે હિરણ્મયી તેને ત્યાં સૂવાને ગઈ ત્યારે અમલાએ કહ્યું, “ તમે કંઈ સાંભળ્યું કે? કહે છે કે આઠ વર્ષે આજે પુરંદર શેઠ પાછા આવ્યા છે. ” અચાનક આ સમાચાર સાંભળી હિરણ્મયીએ મોં ખીજી તરફ ફેરવ્યું જેથી અમલા તેનાં આંસુઓ જોઈ શકે નહિ. તેણી ખેડીખેડી નીચી નજરે કોણ જાણે શું વિચારમાં પડી ગઈ. દુનિઆ સાથેનું પોતાનું એકનું એક, છેલ્લું બંધન અચાનક તૂટી ગયું હોય એમ તેણીને લાગ્યું. આખરે પણ પુરંદર તેણીને ભૂલી શક્યો, નહિ તો તે પાછો કેમ આવે? પણ પુરંદર તેણીને ભૂલી જાય કે સંભારે તેની તેણીએ શા માટે કનવાર કરવી જોઈએ? શું પોતે પરણેલી નહોતી? પણ અરે, આખરે મનુષ્ય હૃદયનો ખરૂં ને? જેની સાથે બાળપણમાં સુખચેતનમાં દિવસો કાટેલા, જેને પોતાનો ભાવિ પતિ માની લીધેલો, તે તેણીને ભૂલી જાય એ દુઃખની વાત વાત નહિ કહેવાય? પણ પછી તેણીને વિચાર આવ્યો, “ કદાચ પુરંદર મને નહિ પણ ભૂલ્યો હોય. તેનો બાપ મરી ગયો છે, ધરખારની સંભાળ લેનાર ખીજું કોઈ નથી. આ દશામાં બહાર દેશાવર તે ક્યાં સૂધી પડી રહે? ઘેર આવે નહિ તો ક્યાં જાય? ” આમ મન મનાવી થોડો વાર સ્તબ્ધ રહી—પણ તે થોડોજ વાર. વળી પાછી વિચારવા લાગી, “ હું ખરેખર કુલટા છું. નહિ તો પરણેલી સ્ત્રી હોઈ આમ પરપુરૂષનો વિચાર શા માટે કરું? ”

અમલાએ પૂછ્યું, “ કેમ વિચારમાં પડી ગયાં? તમે પુરંદરને ઓળખતા નથી? પેલો સચીસુત શેઠનો જીવાન દીકરો? ”

“ ઓળખું છું, ” હિરણ્મયીએ જવાબ દીધો.

“ તે લંકાથી પાછો આવ્યો છે. વહાણના વહાણુ ભરીને દોલત લઈ આવ્યો છે. કહે છે એટલી બધી દોલત તામ્રલિપ્તિમાં કોષ્ટ્રએ જીંદગીભરમાં જોઈ પણ નહિ હશે, મણતરીની વાત તો બાબુએ રહી. ”

આ સાંભળી હિરણ્મયીનું દિલ ધડકવા લાગ્યું. તેને પોતાની કંબાળ અવસ્થા યાદ આવી. સાથેસાથે આમળના સુખી દિવસો પણ

સાંભરી આવ્યા. ગરીબાઈની આગની ઝાળ ખડું લાગે છે. અહા, પુરંદરના અઢળક ધનની આજે તે માલીક હોત ! પ્રભુ કોઈને દરિદ્રતાનું દુઃખ નહિ દેખાડે ! દુનિઆમાં એવી કંઈ સ્ત્રી છે કે જે ધનની લાલચને ઠોકરે મારે ? હિરણ્મયીનું ચિત્ત ચકડોળે ચઢ્યું, પણ તરતજ સાવધાન થઈ વાતનો વિષય ફેરવી નાંખ્યો. આખરે, સૂતી વખતે તેણીએ એકાએક પૂછ્યું, “ અમલા, શયીસુત શેઠનો છોકરો પરણ્યો છે કે ? ”

અમલાએ જવાબ દીધો, “ ના, હજી સૂધી તો પરણ્યો નથી.”

હિરણ્મયીનું મન પાછું ચકડોળે ચઢ્યું. તેણીને લાગ્યું કે—પણ નહિ, તેણી પરણી ચૂકી હતી. શા માટે તેણીએ ભળતા વિચાર કરી પાપમાં પડવું નોંધ્યું ? ગુપ્તગુપ્ત તેણી સૂંઘ ગઈ.

૬

એક દહાડો અમલા હિરણ્મયીને કહેવા લાગી, “ વાહ, બાપજી, તમારાં રંગદંગ તો ધણાં મજાનાં જણાય છે ! ”

હિરણ્મયીએ અજબ થઈ પૂછ્યું, “ કેમ, શું છે ? ”

“ આજસૂધી મને પણ કંઈ નહિ.....”

“ શું કંઈ નહિ ? ”

“ કે પુરંદર શેઠ સાથે તમારે આટલી બધી પ્રીતિ છે ? ”

હિરણ્મયી શરમાઈ ગઈ પણ તરતજ સાવધ થઈને બોલી, “ હા, અમે બેઉ સાથે ઉછર્પાં અને રમ્યાં હતાં. પણ એ તો નાનપણની વાત. તેનું આજે શું પૂછે છે ? ”

“ ખાલી રમ્યાં કૂદ્યાં કે બીજો પણ કંઈ સંબંધ હતો ? જીવો તો ખરા, હું તમારે માટે કંઈ લાવી છું.”

અમલાએ એક નાની દાબડી ઉઘાડી તેમાંથી એક હીરાનો હાર બહાર કાઢી હિરણ્મયીને દેખાડ્યો. હાર ખરેખર મનોહર અને અમૂલ્ય હતો. ઝવેરીની દીકરીએ ઝવેરાત તરત પારખ્યું અને પૂછ્યું, “ બહુ જ કીમતી અને રાજદરબારે શોભે તેવો હાર છે. તું એ ક્યાંથી લાવી ? ”

“પુરંદરે તમારે માટે બેટ મોકલ્યો છે, ” અમલાએ જવાબ દીધો. “તમે મારે ત્યાં રહો છો તે સાંભળી તેણે મને તેડવી મંઝાવી અને આ હાર તમારી પાસે લઇ આવવા કહ્યું.”

હિરણ્મયી વિચારમાં પડી. બેટ સ્વીકારવી કે નહિ? ધનવાન બાપની એક પૂરી લાડકી દીકરી, સુખચેનમાં ઉછરેલી, આજે તેણી ગરીબાઇમાં રીબતી હતી. જો આ અમૂલ્ય હાર તેણી રાખી લે તો તેની કંગાળીઅત સદાને માટે દૂર થાય. પણ પુરંદર તેનો કાણ થાય? તે તેણીને કીમતી બેટ શા માટે મોકલે? ક્ષણવાર તેણી ક્ષોભમાં પડી. આખરે લાંબો નિશ્વાસ નાંખી બોલી, “અમલા, જા, એ હાર શેઠને પાછો આપી આવ. કહેજે કે હું તેમના તરફની બેટ સ્વીકારી શકતી નથી.”

અમલા દંગ થઇ ગઇ.

“એ શું, બાપ?” તેણીએ પૂછ્યું, “તમે ગાંડા તો નથી થયાં? અથવા તમને મારી વાત ઉપર ભરોસો પડતો નથી?”

“તારી વાત હું માનું છું. મારી શુધ્ધ્ય પછી ઠેકાણું છે. જા, કહે કે એ બેટ મારે નથી જોઇતી.”

અમલાએ તેણીને બહુએ સમજાવી, પણ હિરણ્મયી એકની બે થઇ નહિ. હાર લઇ લાચાર અમલા ત્યાંના રાજા મદનદેવ પાસે ગઇ. તેમને પ્રણામ કરી તેણીએ કહ્યું, “મહારાજ, આ હાર આપ દ્યો, એ અમૂલ્ય વસ્તુ કેવળ આપને જ યોગ્ય છે.” રાજાએ હાર રાખી લીધો અને અમલાને ખુબ ધનામ આપી વિદાય કીધી. અલબત્ત, હિરણ્મયીને તેણીએ આ વાત જણાવી નહિ.

આ પછી થોડે દહાડે પુરંદરની એક દાસીએ આવી હિરણ્મયીને કહ્યું, “બાપ સાહેબ, મારા શેઠે કહેવડાવ્યું છે કે આપ આ કુંપડીમાં ન રહો. મારી બાળસનેહી, મારા પડોશીની દીકરી, આવી કંઝાળ જગ્યાએ રહે એમાં મારી શોભા નથી. મારું ઘર તે આપનું જ ઘર છે. વળી આપના પિતાજીનું ઘર પણ મેં ખરીદી લીધું છે અને તે હું આપની સેવામાં અર્પણ કરવા રાજી છું. ચ્હાલ આપ મારા ઘરમાં આવી રહો, ચ્હાલ આપના બાપીકા ઘરમાં જઈને રહો.”

જે ઘરમાં જન્મી, જે ઘરમાં માળાપની જાયા હેઠળ મોટી થઈ અને જે ઘરમાં માળાપને મરતાં જોયાં તે ઘર છોડી ખીજે સ્થળે જઈ રહેવું પડ્યું એ દુઃખ હિરણ્મયીને બહુ સાળતું હતું. તેને ઘાગ્યું કે જો અસલ ઘરમાં રહી હોત તો તેના જીવને થોડો ઘણો પણ કરાર થાત. બાપીકું મકાન છોડી બીજારીની હાલતે બહાર નીકળવું પડ્યું એ દુઃખ કંઈ જેવું તેવું ન હોતું. ધરતું નામ સાંભળતાંજ તે રડી પડી, તેની આંખો આંસુઓથી ભરાઈ ગઈ. બહુ વિચાર કીધા પછી તેણીએ દાસીને આશિર્વાદ દઈ કહ્યું, “હું કોઈનું પણ દાન કે બક્ષીસ સ્વીકારતી નથી, પણ બાપીકા ઘરમાં જઈ રહેવાની લાલચ મારાથી છોડાતી નથી. ઇશ્વર તારા શેઠનું કંઠ્યાણુ કરે.”

પ્રણામ કરી દાસી જતી રહી. અમલા ત્યાં હાજર હતી. હિરણ્મયીએ તેને કહ્યું, “હું ત્યાં એકલી રહી શકીશ નહિ. ચાલ, તું પણ મારી સાથે ત્યાં આવીને રહે.”

અમલા કબૂલ થઈ. એક જણી ધનદાસના અસલ ઘરમાં રહેવા લાગી.

અમલા અવાનતવાર પુરંદરને ઘેર જાય છે એમ સમજી હિરણ્મયીએ તેને તેમ કરવાની સખત મના કરી. અમલાએ આ દૂકમ નિમકહલાલથી પાળ્યો કે નહિ તે રામ જાણે.

બાપીકા ઘરમાં તો જન્મને રહી, પણ ત્યાં હિરણ્મયી નવી મુઝવણમાં પડી. ખર્ચનું કેમ ? તે જોઈ અમલાએ તેને કહ્યું, “આપ નિરાંતે ઘરમાં રહો. ખર્ચની શીકર છોડી દો. તમારે તે માટે વહીતર કરવું ન પડે. મને રાજમહેલમાં નોકરી મળી છે અને પગાર પણ એવો સારો મળે છે કે પૈસાની તાણુ પડશે નહિ. ધરતું તમામ કામ તમારી આજ્ઞા અને દેખરેખ નીચે રહી હું સંભાળી લઈશ.”

હિરણ્મયીએ પણ જોયું કે ખરેખર અમલા પાસે ખુબ પૈસા હતા અને તેણી છૂટે હાથે ખર્ચતી હતી. રાજમહેલની નોકરીમાં આટલી બધી દોલત ? તેણીના મનમાં કુશંકાઓ થવા લાગી.

વખતને વહી જતાં કંઈ વાર લાગે છે? જોતજોતાંમાં પાંચ વર્ષ નીકળી ગયાં. આજે અષાઢ શુદ્ધ પાંચમ હતી. હિરણ્મયીને લગ્ન પ્રસંગ યાદ આજ્યો. સમીસાંજની તે ઉદાસ થઈ વિચારમાં તલ્લીન થઈ ગઈ હતી. “શુરદેવની આજ્ઞાનુસાર આવતી કાલે હું વીંટિ પહેરી શકીશ. પણ વીંટિ પહેરીને શું કરીશ? તેથી શું લાભ થશે? થોડોજ મારો વર વીંટિ પહેરતાંની સાથેજ મારી સામે આવી ઉભો રહેવાનો હતો? પણ મારે ક્યાં વરને મળવું છે? મારો વર પુરંદર—પુરંદર સિવાય બીજાને મારા હૃદયમાં સ્થાન નથી.” થોડો વાર રહી સાન ઠેકાણે આવતાં બોલી, “હાય, હાય, હું શું કરી રહી છું? પરપુરુષનો વિચાર? પાપી હૃદય, તું મને નર્કમાં ખેંચી જાય છે? પ્રભુ, મને આ પાપમાંથી બચાવો.”

આ વખતે અમલા દોડતીદોડતી ત્યાં આવી અને વિહવળ સ્વરે બોલી, “સત્યાનાશ! સમજ નથી પડતી કે આ શું થવા બેઠું છે?”

“શું છે?” વિચારમાંથી ચમકી ઉઠી હિરણ્મયીએ પૂછ્યું.

“તમને રાજમહેલમાં લઈ જવાને પાલખી આવી છે. સાથે ઘસઘસીઓનું મોટું ધાગડું છે.”

“રાજમહેલમાં? મને રાજમહેલમાં શું કામ લઈ જાય? તારી તો અક્કલ જતી રહી છે.”

પણ અમલાની વાત ખરી હતી. થોડાવારમાંજ એક રાજદૂતીએ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો અને બે હાથ જોડી કહ્યું, “મહારાજાધીરાજ શ્રીમાન મહાદેવની આજ્ઞા છે કે આપ હિરણ્મયીએ પાલખીમાં બેસી હમણાંને હમણાં અમારી સાથે પધારવું.”

હિરણ્મયી અજાણ તો થઈ પણ રાજાજા ઉત્થાપી શકી નહિ. તેણીને જ્યાં વગર છૂટકો નહોતો. તેણીએ વિચાર્યું, “રાજમહેલમાં જવાને હરકત પણ શું છે? મહારાજા મહાદેવ ધર્માત્મા અને જીતેન્દ્રિય છે. એ પોતે સદાચારી છે એટલુંજ નહિ પણ એમના પ્રતાપે રાજ્યના અધિકારીઓ પણ કોઈ સ્ત્રી સામે આડી નજર કરવાની હિમત કરી શકતા નથી.” પછી અમલા તરફ ફરીને કહ્યું, “હું મહારાજાના દર્શન કરવા જાઉં છું. તું પણ સાથે ચાલ.”

અમલા સંમત થઇ.

પાલખીમાં બેસી હિરણ્મયી રાજમહેલમાં પહોંચી. એક દાસીએ જઈને રાજને તેણીના આવ્યાના સમાચાર પેહોંચાડ્યા. રાજની આજ્ઞા મળતાં દાસી હિરણ્મયીને એકાંતમાં રાજ બેઠો હતો ત્યાં લઇ ગઇ. અમલા અધીરી અને આતુર થઇ બહાર બેઠી. તેને અંદર જવાનો રાજનો હુકમ નહોતો.

૮

હિરણ્મયી રાજને જોઇ દંભ થઇ ગઇ. તેનો લાંબો, કદાવર બાંધો જોનારના મગજઉપર છાપ બેસાડે તેવો હતો. શરવીરતાનું બાન કરાવે એવી પહોળી છાતી, લાંબા હાથ, ઉંચું કપાળ, મોટી તીવ્ર આંખો અને પુષ્ટ અવયવવાળો રાજ મદનદેવ સાક્ષાત્ મદનદેવજી હતો. હિરણ્મયીએ આવો સુંદર પુરુષ કોઇ દિવસ દીકો નહોતો. બીજા હાથ પર રાજ પશુ વણિકપુત્રીને જોઇ સમજી ગયો કે તેણી રાજમહેલમાં પશુ દુલ્લભ એવી ખુશસુરત સ્ત્રી હતી.

“હિરણ્મયી તમે?” તેણી દાખલ થતાં રાજએ પુછ્યું.

“હા, મહારાજ, હું આપની દાસી હિરણ્મયી છું.”

“પધારો. તમને અહિં બોલાવી મંગાવવાનું કારણ સાંભળો. તમારા લગ્નની રાત યાદ છે?”

“ઘણી સારી રીતે, મહારાજ.”

“તે રાતે આનંદસ્વામિએ તમને એક વીંટિ આપી હતી, તે તમારી પાસે છે?”

“મહારાજ, તે વીંટિ મેં જાળવી રાખી છે. બેઅદબી માફ કરજો, પણ મારા લગ્નની તમામ ગોઠવણ ગુપ્ત અને ખાનગી રીતે થઇ હતી. આપે વીંટિની વાત શી રીતે જાણી?”

રાજએ આ સવાલનો જવાબ આપવાને બદલે આગળ ચલાવ્યું,
“લાવો, તે વીંટિ મને બતાવો.”

“ મહારાજ, વીંટિ હું સાથે લાવી નથી. પાંચ વર્ષ સુધી એ વીંટિ પહેરવી નહિ એવી આનંદસ્વામિએ તાકીદ આપી હતી. હજી પણ પાંચ વર્ષ પૂરાં થવાને એ ત્રણ ધડીનો વિલંબ છે એટલે મેં વીંટિ પહેરી નથી.”

“ ઠીક. એવીજ એક વીંટિ તમારા ધણીને પણ આપવામાં આવી હતી, ખરું કેની ? ”

“ હા, મહારાજ.”

“ તે વીંટિ તમને બતાવવામાં આવે તો તમે તે ઓળખી શકશો ? ”

“ સહેલાઈથી. બન્ને વીંટિ એકબીજાને આબેહુબ મળતી છે.”

રાજની આજ્ઞાથી દાસી એક નાની સોનાની દાબડી લઈ આવી. તેમાંથી એક વીંટિ કાઢી હિરણ્મયીના હાથમાં મૂકી તેણે પૂછ્યું,
“ જીવો, આજ તે વીંટિ કે ? ”

હિરણ્મયીએ વીંટિ બત્તિ સામે ધરી બરાબર તપાસી જોઈ પછી જવાબ હીધો, “ દેવ, મને જરાએ સંદેહ નથી કે આ વીંટિ મારા ધણીની છે. પરંતુ આપના હાથમાં એ કેવી રીતે આવી તે મને સમજ પડતી નથી.” થોડો વાર વિચાર કરી તેણી ફરીથી બોલી,
“ મહારાજ, મને લાગે છે કે હું વિધવા થઈ છું. જીવતાંજીવત મારો ધણી આ વીંટિ બીજા કોઇને આપે નહિ. બનવાજોગ છે કે તે મરી ગયો હોય અને નાવારસ મીઠકત તરીકે આ વીંટિ રાજધન થઈ હોય. કર્મની ગતિ ન્યારી છે ! ”

રાજાએ હસીને કહ્યું, “ બાઈ, કુશંકા કરવાનું કારણ નથી. હું ખાત્રી આપું છું કે તમે સૌભાગ્યવંતા છો. તમારો ધણી હયાત છે.”

“ તો તે મારાથીએ વધારે દરિદ્ર થઈ ગયો હોવો જોઈએ. પૈસાની ગરજે તેણે વીંટિ વેચી નાખી હશે.”

“ ના. ઉલટો તમારો સ્વામિ ખુબ પૈસાદાર છે.”

“ સારે આપે જાણી કે બજારી વીંટિ તેની પાસેથી પડવી લીધી હશે.”

હિરણ્મયી આઠલી હદ સૂધી ઉધ્ધત થઇ તે જોઇ રાજા વિરમય પામ્યો. તેણે કહ્યું, “બાઇ, તમે બહુ નાદાન જણાવ્યો છો. આજ સૂધી કોઇએ રાજા મદનદેવને કંઈ કે ભૂટારો કહેવાની હિમત કરી નથી.”

“ત્યારે વીંટી આપની પાસે આવી શી રીતે ?”

“તમારા લમની રાતે આનંદસ્વામિએ મને આપી હતી.”

“આર્યપુત્ર,” શરમથી નીચું મોં કરી હાથ જોડી હિરણ્મયીએ કહ્યું, “હું નાદાન છું. દાસીનો અપરાધ ક્ષમા કરો.”

૯

પોતે આવા મહાન રાજાની રાણી હતી તે જાણી હિરણ્મયી અજાણ થઇ, પણ તે માટે તેના મનમાં માન કે હર્ષની લાગણી થઇ નહિ. સામી તેણી તે જાણી દિવગીર થઇ ગઇ. મનમાં કહેવા લાગી, “અત્યાર સૂધી મેં પુરંદરનો વિયોગ સહન કર્યો, એની ઉમેદથી કે કદાચ તેજ મારો સ્વામિ હોય. આજે મારી આશા ધૂળ મળી ગઇ છે. ઇશ્વરે મને બીજાની પત્નિ બનાવી છે. પણ મારું હૃદય પુરંદરને માટે ટળવળે છે. એ હૃદયમાં બીજાને માટે સ્થાન નથી. હાય ! આ સદાયરણી રાજાની રાણી તરીકે રહી હું એના પવિત્ર ઘરને કલંક કેમ લગાડું ?”

તેણી નીચી મુડીએ આમ વિચાર કરી રહી હતી તેવામાં રાજાએ કહ્યું, “હિરણ્મયી, તમે મારાં રાણી છો એ વાત તો નિઃસંદેહ છે. પરંતુ તમને મારા અંતઃપુરમાં દાખલ કરું તે પહેલાં મારે તમને કેટલીક વાત પૂછવી છે. કહો, વાર, પુરંદરના ઘરમાં ભાડું આપ્યા વગર તમે તેના આશ્રિત તરીકે કેમ રહો છો ?”

હિરણ્મયી શરમથી નીચું જોઇ રહી. તેણીએ જવાબ દીધો નહિ. રાજાએ આગળ ચલાવ્યું, “તમારી દાસી અમલા રોજ પુરંદરને ત્યાં આવજા કેમ કરે છે ?”

હિરણ્મયીને ગાલે લાલ શેરડા પડ્યા. તેણી વિચારવા લાગી, “રાજા મદનદેવ સર્વજ્ઞ છે કે શું ?”

રાજાને તેણીની લાગણીની દરકાર હોય એમ લાગ્યું નહિ. તેણે ત્રીજો તોપનો ગોળો છોડ્યો. “બીજા એક અગત્યની વાત પૂછું. તમે

પરણેલાં છે તે જાણવા છતાં પુરંદરે મોકલેલો હીરાનો હાર તમે કેમ સ્વીકાર્યો ?”

હવે હિરણ્મયીની જીભ ખુલી ગઇ. તેણીએ જવાબ દીધો, “આર્થ-પુત્ર, અભાર સુધી હું ધારતી હતી કે આપ સર્વંશ છો, પણ હવે ખાતરી થાય છે કે આપ સર્વંશ નથી—તે હાર તો મેં પાછો મોકલ્યો હતો.”

“જુડી વાત. તમે હાર સ્વીકારી લઇ તે મારે ત્યાં વેચ્યો. જુવો, આ તેજ હાર છે કે ?”

રાજાએ પેટીમાંથી હાર કાઢી હિરણ્મયીને દેખાડ્યો. હિરણ્મયીની અજ્ઞયખીનો પાર રહ્યો નહિ. તેણીએ પૂછ્યું, “મહારાજ, આ હાર મેં જાતે આવીને આપને વેચ્યો ?”

“ના, તમારી દાસી અથવા દૂતી અમલા આવીને વેચી ગઇ હતી. તેને અહિં બોલાવી મંગાવું ?”

હિરણ્મયીના મગજમાં એકાએક કંઈ વિચાર સ્ફુરી આવ્યો. તેના મુખપર હાસ્યની છાયા પથરાઇ. તેણી બોલી ઉઠી, “અમલાને બોલાવવાની જરૂર નથી. મહારાજ, હું કબૂલ કરું છું કે એ હાર મેં વેચ્યો છે.”

રાજાએ ક્રોધનો દેખાવ કરી કહ્યું, “પરપુરૂષની ભેટ સ્વીકારતાં તમને શરમ નહિ આવી ?”

“પુરંદરના મારી તરફના અથાક પ્રેમની ઇલાણી તરીકે મેં તે ભેટ સ્વીકારી હતી.”

હવે રાજાની અજ્ઞય થવાની વારી આવી.

“પ્રેમ ? પરણેલી સ્ત્રીને પરપુરૂષ સાથે પ્રેમ કેવો ?”

“મહારાજ,” હિરણ્મયીએ હાથ જોડી કહ્યું, “હું કુલટા છું. આપની રાણી થવાને હું બીલકુલ નાલાયક છું. મને રજા આપો. આપનો મારી સાથે વિવાહ થયો છે એ વાત ભૂલી જાનો.”

હિરણ્મયી રાજાને પ્રજ્ઞામ કરી દરવાજા તરફ ફરી. તેજ વખતે રાજા ખડખડ હસી પડ્યો. હિરણ્મયી પાછું ફરી તે જોતી ઉભી રહી.

“હિરણ્મયી,” રાજાએ કહ્યું, “તમે જીસા, હું હાર્યો. તમે કુલટા નથી, તેમ હું તમારો પતિ પણ નથી. એસો, જવાની જરૂર નથી.”

“ મહારાજ, ” હિરણ્મયીએ કહ્યું, “ હું સધારણુ સ્ત્રી છું—નાદાન છું. આ બધી શું ગરબડ છે તે આપ કૃપા કરી મને સમજાવો. આપ સરખા ગંભીરપ્રકૃતિ રાજાધિરાજ પોતાની પ્રજાની એક કુળવાન બાળાની આ પ્રમાણે ધાતકી મશ્કરી કરે એ આપને જાણે ? ”

રાજાએ હસતાં હસતાં જવાબ દીધો, “ અમારા જેવા મોટા માણસને પણ કોઇ કોઇવાર ગુપ્ત વિષયોમાં રસ પડે છે. ૭ વર્ષ પહેલાં તમારા ઘરેણાંના દાબડામાંથી તમને એક ફાટેલા કાગળની કાપલી મળી હતી કે ? ”

“ હા, મહારાજ. ”

“ તે તમારી પાસે હજી છે ? ”

“ અહીં લાવી નથી. ઘેર છે. ”

“ તમે પાલખીમાં બેસી ઘેર જાઓ અને તે કાપલી લઇ જલદી પાછા આવો. પછી હું તમને તમામ વાત સવિસ્તર સમજાવીશ. ”

૧૦

હિરણ્મયી ઘેરથી કાગળની કાપલી લઇ પાછી ફરી. રાજાએ તે કાપલી તપાસી જોઇ અને પોતાની પેટીમાંથી બીજી કાપલી કાઢી બેઠે કાપલીઓ હિરણ્મયીને આપીને કહ્યું, “ એ બન્નેને બરાબર જાઠવો અને આખો કાગળ વાંચો. ”

હિરણ્મયીએ જોયું કે રાજાએ આપેલી કાપલી પોતાની કાપલીનો બાકિ રહેલો ભાગ બરાબર હતો. બન્ને કાપલી સાથે કરી તેણીએ નીચે મુજબ વાંચ્યું:—

“ કુંડળી ઉપરથી મણ્ણીત કરી જોતાં મારી ખાત્રી થઇ છે કે તમારી ધારણા પાર પડશે નહિ. પરંપરા પછી છોકરી તરત વિધવા થશે. હિરણ્મયી જેવી સોનાની મુતિને આ પ્રમાણે જીંદગી ભર દુઃખમાં નાંખવી એ ઠીક નહિ. એનો ઉપાય પણ છે. લગ્ન પછી પાંચ વર્ષ સુધી જો વર કન્યા એક બીજાનું મોં જુવે નહિ તો મહેલનું અનિષ્ટ પરિણામ અટકાવી શકાશે. ”

હિરણ્મયી વાંચી રહી એટલે રાજાએ કહ્યું, “ આ કાગળ આનંદ-સ્વામિએ તમારા બાપને લખ્યો હતો. ”

હિરણ્મયીએ જવાબ દીધો, “ લમ વખતે અમારી આંખે પાટા બાંધવાનું તથા બોલવાની મનાઇનું કારણ મને હવે સમજ પડે છે. લમ બીલકુલ ધામધૂમ વગર ખાનગી રીતે થયાં અને પાંચ વર્ષ સુધી વીંટિ પહેરવી નહિ એવી તાકીદ આપવામાં આવી તેનું કારણ પણ હું હવે સમજી. પરંતુ હજીએ કેટલીક બાબત મારા સમજવામાં આવતી નથી. ”

“ એટલું તો તમે સમજી ગયા હશે, ” રાજાએ ખુલાસો કર્યો, કે પુરંદર સાથેનાં તમારાં લમ બંધ રહ્યાં તેનું કારણ આનંદસ્વામિનો આ કાગળ. લમમાં વિદ્ય પડવાથીજ પુરંદર હતાશ્ચ થઇને લંકા જતો રહ્યો. પણ તમે મોટી ઉંમર સુધી કુંવારા રહો એ તમારાં માઆપને ઠીક લાગ્યું નહિ. તેમને ડર હતો કે રખેને તમે ઉછાછળું પગલું ભરી અગર જાનામાના ગમે તેની સાથે લમ કરી કુળને કલંક લગાડી બેસો. તેટલા વાસ્તે તમને બચ દેખાડવાના હેતુથી—કહો કે તમને ચેતાવવાને—આ કાગળની અડધી કાપલી તમારા હાથમાં જાય તેવી ગોઠવણ જાણી જોઇને કરવામાં આવી હતી. છતાં આનંદસ્વામિ તમારે યોગ્ય વરની તલાસમાં હતા. તેમાં તે ફલીજૂત થયા. છોકરાના ઝડો તપાસી જોતાં આનંદસ્વામિને માલમ પડ્યું કે અઠ્ઠાવીસમે વર્ષે તેને મોટી ધાત હતી. તેમાંથી તે બચે તો એંશી વર્ષની ઉંમર સુધી જીવે. વધારે ઉંઝાણથી ટપકું તપાસી જોતાં આનંદસ્વામિને જણાયું કે છોકરાની અઠ્ઠાવીસ વરસની ઉંમર ખલાસ થતાં પહેલાં અને લમ પછી પાંચ વર્ષ દરમ્યાન જો માટીબૈયર એક શ્યામાં સૂએ તો છોકરો મરી જાય એવો સંજોગ હતો. છોકરાની ઉંમર તે વખતે તેવીસ વર્ષની હતી અને તમારા સૌભાગ્યને માટે જરૂરનું હતું કે પરણ્યા પછી પાંચ વરસ સુધી તમે માટીબૈયર એક બીજાનાં સમાગમમાં આવો નહિ. તમે એક બીજાને ઓળખતા હોત તો આ વાત બનવી કઠણ હતી. માટેજ લમ એટલાં બધાં ગુપ્ત રીતે કરવામાં આવ્યાં કે તમને તમારો પતિ કાણુ છે તેની અને તેને તમારી ખબર સરખીએ પડવા દીધી નહિ.

“ અતિશય કાળજીપૂર્વક કરેલી આ ગોઠવણમાં એકાએક લંગાણુ પડે તેવા સંજોગો થોડા દિવસ ઉપર ઉપસ્થિત થયા. આનંદસ્વામિ તે

વખતે અહિં પધારેલા હતા. તમારી દરિદ્રતાની વાત સાંભળી તેમને બહુ દુઃખ થયું. તેમણે તમને જોયાં હતાં, જે કે તમને તે વાતની ખબર નથી. મારી પાસે આવી તેમણે તમારા વિવાહની તમામ વાત મને કહી. તેમણે કહ્યું કે તમારી ઉપર આવી પડેલી આફતની તેમને અગાઉથી ખબર હોત તો તેમાંથી તમને બચાવવાનો જરૂર પોતે બંદોબસ્ત કરતે. તમારી સંભાળ લેવાની અને તમારાં સુખસગવડનો બંદોબસ્ત કરવાની તેમણે મને આજ્ઞા કીધી. તેમણે મને તમારા પતિનું નામ કહ્યું અને તમે બેઉ એક બીજાને યોગ્ય સમય પહેલાં મળો નહિ તેની સંભાળ રાખવા મને તાકીદ કરી. તે દહાડેથી અમલા મારફતે હું તમને સહાય કરું છું. તમારા આપતું ઘર ખરેખર તો મેંજ વેચાતું લઘુ તમને રહેવાને સોંપ્યું છે. હાર પણ મેંજ મોકલ્યો હતો. આ બધું મેં તમારી કસોટી કરી જોવા કયું છે.”

“ત્યારે આ વીંટી આપને કેવી રીતે મળી ?” હિરણ્મયીએ પૂછ્યું, “અને આપ મારા સ્વામિ છો એવું જણાવી મને દુઃખ અને શરમમાં કેમ નાંખી ? હું પુરંદરના ઘરમાં તેના આશ્રય નીચે રહું છું એવો આક્ષેપ મૂકી મને શરમીંદી બનાવવાનું શું કારણ ?”

“આનંદસ્વામિની આજ્ઞા મળી ત્યારથી,” રાજ્યએ કહ્યું, “મેં તમારા ઘર ઉપર ચોકા પહેરો મૂક્યો અને એવો બંદોબસ્ત કર્યો કે તમારો સ્વામિ ત્યાં આગળથી આવજા કરી શકે નહિ. હાર તમારી કસોટી કરી જોવાના હેતુથી મોકલ્યો હતો. આજે પાંચ વર્ષ બલાસ થયાં એટલે તમારા સ્વામિને મેં બોલાવી મંગાવ્યો અને સઘળા વાતથી તેને વાકેફ-ગાર કર્યો. ફક્ત તમારું નામ જણાવ્યું નહિ. મેં તેને કહ્યું કે ‘આજે અગીઆર ઘડી રાત વીતે એટલે વીંટિ લઘુ આવજા, તમારી સ્ત્રી સાથે મુલાકાત કરાવી દઇશ.’ તેણે જવાબ દીધો, ‘એ સ્ત્રીને મળવાનું મને જરાએ મન નથી તેમ તેથી કંઈ લાભ પણ નથી. કોને ખબર સ્ત્રી કેવી છે ?’ મેં તેને ખાત્રી આપી કે ‘તમારી સ્ત્રી બહુ ધર્માત્મા અને સુશીલા છે. તમારું અહોભાગ્ય કે તમને આવું સ્ત્રીરત મળ્યું છે.’ તેણે કહ્યું, ‘એ તો અણુવિંધ્યું મોતી, નીવડે વખાણુ.’ મેં જવાબ દીધો, ‘વાર, લાવો, તમારી વીંટિ મને આપતા જાઓ. હું તમારી પત્નિની પરીક્ષા કરી જોઇશ.’ તેણે પહેલાં તો બહુ આનાકાની કીધી,

પણુ આખરે બહુ સમજાવટ પછી વીંટિ મને આપી. એ વીંટિનો મેં કેવો ઉપયોગ કર્યો તે તમે જાણો છો. તમારી લાગણી દુઃખવવા માટે તેમજ તમને કંઈગી સ્થિતિમાં મૂકવા માટે હું અંતઃકરણપૂર્વક દિલગીર છું, પણ તમે મારી પરીક્ષામાં સંપૂર્ણ રીતે પાસ થયાં છો તે માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું.”

“ પરીક્ષા ? ” હિરણ્મયી કહ્યું, “ નહિ, મહારાજ, એ મારી પરીક્ષા નહિ પણ ધાતકી મસ્કરી હતી. મારે બદલે કોઈ બીજીની પરીક્ષા.....”

તેણીનું વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાંજ ત્યાં જાણે વરમન આવી પહોંચી હોય તેમ વાજાં વાજ્યાં. રાજાએ કહ્યું, “ અગીઆર ઘડી રાત વીતી ગઈ છે. હવે એ વાત પડતી મૂકો. તમારા સ્વામિ આવે છે. તેનો અને તમારો શુભ ચોઘડીઆમાં મેળાપ થાય છે.”

હિરણ્મયીની પાછળનું આરણ્ય ઉઘડ્યું, અને એક લાંબો, ખુબસુરત જુવાન ગંભીર છટાથી ત્યાં દાખલ થયો. રાજાએ કહ્યું, “ હિરણ્મયો, આ રહ્યા તમારા સ્વામિ.”

હિરણ્મયીએ આવનાર તરફ જોયું. તેનું હૈયું હર્ષથી ઉછળી ઉઠ્યું. તેને માર્થ ચક્કર આવી ગયાં. પોતે જાગે છે કે સ્વપ્ન જુવે છે તેનું તેને ભાન રહ્યું નહિ. આગતુક જુવાન બીજા કોઈ નહિ—ખુદ પુરંદર હતા !

બન્ને ચિત્રવત્ છબીની માફક એક બીજાને જોઈ રહ્યાં. ખુશાલીના આવેશમાં ક્ષણભર બન્નેની જીભ સીવાઈ ગઈ.

રાજાએ આ શાંતિમાં લંગાણુ પાડ્યું. તે બોલ્યો, “ મિત્ર પુરંદર, હિરણ્મયી દરેક રીતે તમારે લાયક સ્ત્રી છે, એનો પ્રેમ તમારી ઉપર જેવો ને તેવોજ અચળ છે. મારી ખાત્રી થઈ છે કે એ કેવળ તમનેજ ચાહે છે. મેં એની અનેક રીતે કસોટી કરી જોઈ છે. એટલે સૂધી કે આ વીંટિ દેખાડી ‘ હું તારો વર છું ’ એમ કહેવાની પણ મેં ધૃષ્ટતા કરી છે. રાજરાણી થવાની લાલચથી પણ એનો તમારી ઉપરનો પ્રેમ લેશમાત્ર ચળ્યો નહિ. મારી પત્નિ હોવા છતાં બીજાની—તમારી—ભેદ સ્વીકારી સતિત્વને કલંક લગાડવાનો મેં એની ઉપર આક્ષેપ મૂક્યો. કોઈ બીજી સ્ત્રી હોત તો મારી રાણી થવાની લાલચે એ આક્ષેપનો નકાર કરી, પોતાને નિર્દોષ જાહેર કરી, મારી સોડમાં ભરાવાની તજનીજ કરતો. પણ

તમારી ઉપરના પ્રેમને લીધે હિરણ્મયી એ અપમાન ગળી ગઇ અને કહ્યું,
 “હું કુલટા છું. આપની રાણી થવાને તદ્દન નાલાયક છું.” પ્રેમવિહોણા
 સંબંધ કબૂલ કરવાને બદલે એણે નિંદા માથે હોરી લીધી. પુરંદર,
 હિરણ્મયી, તમને એકીને મારો આશ્ચિર્વાદ છે કે પરમાત્મા તમારી જોડીને
 સુખી અને દીર્ઘાયુષી કરે. ”

પણ હિરણ્મયીને હજી પૂરો સંતોષ થયો નહોતો.

“મહારાજ, ” તેણીએ પૂછ્યું, “આ દાસીને એક વાત સમજાવો.
 “પુરંદર લંકામાં હતા. કાશીમાં એની સાથે મારાં લગ્ન કેવી રીતે થયાં?
 જો એ લંકાથી કાશી આવ્યા હોય તો અમને ખબર કેમ પડી નહિ?”

“એ તો સહેલી વાત છે, ” રાજાએ જવાબ દીધો, “પુરંદરના
 બાપને મળી આનંદસ્વામિએ એવો બંદોબસ્ત કર્યો હતો કે છોકરો લંકાથી
 પરભારો કાશી જાય અને લગ્ન થઇ ગયા પછી કોઇને પણ મળ્યા મૂક્યા
 વિના પાછો લંકા આવ્યો જાય. માર્ગમાં પોતાને ઘેર જવાની પણ તેને
 મનાઇ હતી. બધું કામ એવી તો સિદ્ધતથી કરવામાં આવ્યું હતું કે
 કોઇને જરા જોડો પણ સહુસારો ગયો નહિ. ”

પુરંદરે સર ઝોકાવી કહ્યું, “જેવી રીતે આજે આપે અમારા
 મનોરથ પૂરા કર્યા તેવીજ રીતે ઇશ્વર આપના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરજો.
 આજે અમે જોડલા સુખી છીએ તેટલાજ સુખી ઇશ્વર આપના રાજ્યમાં
 દરેક જોડાંને રાખજો. ”

જમપુરમાં જીવતો માણસ!

૧

એક દહાડે ઉઠાણાની સખત ગરમીને લીધે દિવસના વખતમાં કામકાજ કરવાનું બની શક્યું નહિ તેથી જમરાજે રાતે કચેરી ભરી. વિશાળ, આરાસ્તે દિવાનખાનું વિજળીની બત્તીઓથી ઝગઝગી રહ્યું હતું. સિલિંગ ઉપર જોરથી ફરતા વિજળીના પંખાઓ શીતળ દક્ષીણવાયુની ખોટ પૂરી કરી રહ્યા હતા. છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં યુરોપના મૂલકો ખેરાનવેરાન થયા તે પૂર્વે ફ્રાંસથી મંગાવેલો એક કીમતી ગાલીચો જમીન ઉપર અનૂપમ શોભા આપી રહ્યો હતો. જમરાજના સિંહાસનની બરાબર સામે દિવાલ ઉપર અઢી ફુટ વ્યાસનું એક મોટું ઘડિયાળ જડી લીધું હતું. જે બાજુ સામસામે જે મોટા આરસા ટાંગ્યા હતા પણ તે લાલ કપડાંથી ઢાંકી દીધા હતા, કારણકે એક દિવસ અકસ્માત જમરાજ તેમાં પોતાનું ડાબું જોડને અંગ્રેજી પરિમાણે પૂરા દશ કલાક, અગીઆર મીનીટ અને સવાપાંચ સેકન્ડ સુધી મૂર્છાવશ રહ્યા હતા. નામીયા ચિત્રકારોએ તૈયાર કરેલાં ચિત્રો તકતામાં મઢી દિવાલ ઉપર ફરતાં લટકાવવામાં આવ્યાં હતાં. ચિત્રો અતિ મનોહર હતાં. હોય તેમાં નવાઈ પણ શી? કારણ, તે મુખ્યત્વેકરી અમરાવતી જેવા લાંડન શહેરની જાણીતી નાટકશાળાઓમાં તેમજ હોલીવુડનાં ચિત્રપટો ઉપર દેખાવ દેતી લલીત, લાવણ્યમયી લલનાઓનાં હતાં. જમરાજના સિંહાસનની એક બાજુએ એક બાજુ ઉપર એક રત્નજડીત સોનાનો હુકકો ગોઠવ્યો હતો. તેની નળી નહિ નહિ તોએ એંશી હાથ લાંબી હશે અને જાણે કોઈ મોટો સાપ ગુછળું વાળીને બેઠો હોય તેવો આલાસ આપતી હતી. તેને એક છેડે ધરાની કેરબાની નળી હતી તે મોંમાં લઈ ગુડગુડ અવાજે ધૂંપાન શરૂ કરતાં જમરાજે પોતાના મુખ્ય મુન્શીને પૂછ્યું, “વેલ, ચિત્રગુપ્ત, આજની ટપાલમાં કંઈ નવીન છે કે?”

પોતાની બેઠક ઉપરથી ઉભા થઈ, જે હાથ જોડી, પ્રણામ કરી, ચિત્રગુપ્તે જવાબ દીધો, “ભગવંત, આજે પી. એન્ડ એ. કંપનીની

સ્ટીમર મારફતે વાયા ટ્રિંગિઝી એક સરકારી ખરીદો અને સ્થાનિક પોસ્ટ મારફતે એક નનામી દરખાસ્ત, એમ બે કાગળો મળ્યા છે. બેઉ ઉપર લાલ શાહીથી 'જરૂરી' શબ્દ લખેલો છે."

"ઠીક. સરકારી કાગળ પ્રથમ વાંચી સંભળાવો."

"જી, હજુર." કહી જમરાળે સરકારી કાગળ કાઢી નીચે મુજબ મોટેથી વાંચ્યો:—

"ધિ રાષ્ટ્ર એનરેબલ સર જમરાળ, જી. સી. એસ. આઇ;
ઓ. બી. ઇ; એમ. એ., (કેન્તાબ), વગેરે, વગેરે.

સેક્રેટરી તુ ધ દિપાર્ટમેન્ટ ઓફ દિસ્ત્રિક્શન,

ગોવર્નમેન્ટ ઓફ ધ યુનિવર્સ,

મુ. જમપુર.

"જત હું, આપનો તાબેદાર સેવક, સલામ સાથે જણાવવાની રજા લઉં છું કે આપની પાસેથી વિદાય થઇ મિલિટરી ટ્રાન્સપોર્ટ સ્ટીમર 'દિસ્ટ્રોયર' માં સવાર થઇ હું અત્રે કલકત્તા શહેરમાં આવી પહોંચ્યો. કલકત્તાના લગભગ તમામ લોક, સ્ત્રી, પુરુષ; બાળક, યુદ્ધ; ગરીબ, તાલેવંત; હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રીસ્તી, બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ, શીખ; બ્રાહ્મણ, અબ્રાહ્મણ; ઇલાદિ, ઇલાદિ, દરેક જાતના લોકે મારો સારો સત્કાર કર્યો અને આંગલદેશથી આવતા એક જાતના મધુપર્કની સંખ્યાબંધ બાટલીઓ મને ભેટ ધરી. કલકત્તાની પ્રજાનો કંઈ નહિ તો નેવું ટકા ભાગ મારા તેજમાં અંજલિ ગયો. જે થોડા બાકી છે તેમને સર કરવાનો પ્રયત્ન જારી છે. કલકત્તા મ્યુનિસિપાલિટીનો હેદય ઓફીસર તથા કેટલાક ઘકતરો મારી વિરુદ્ધ પડ્યા છે. એ લોકો મારા સપાટામાં આવશે તો હું તેમને છોડીશ નહિ, પરંતુ સંપૂર્ણ ક્ષત્તેહ થાય એવો સંભવ જણાતો નથી. મને લાગે છે કે વખતે કૃષ્ણદાદને બહિં મોકલવા પડશે.

"સેનાપતિને કલકત્તા ખાતે મારો પ્રતિનિધિ નીમી હું લશ્કર લઇ દેશેદેશ દિગ્વિજય કરતો ફરું છું. પૂવ' હિંદ

તેમજ ધસ્તન અંગાલ રેલ્વેની બેઠે બાબુનો પ્રદેશ પૂરેપૂરો તાબે કર્યો છે. ઢાકા, મૈમાનસિંગ, શ્રીહટ્ટ, કાછાર, ત્રિપુરા બાખરગંજ, નોઆખાલી અને ચટ્ટગ્રામમાં લડાઇનો દાવાનળ સળગી ઊઠ્યો છે. બધા જીલ્લા જલદી સર થશે.

“ભારતવર્ષમાં બધે ઠેકાણે અશ્વમેધનો ઘોડો ફેરવીશ અને બધે ઠેકાણે કૃત્તેહ મેળવીશ. એ સંબંધી આપ નચિંત રહેશો. મુંબઈ, મદ્રાસ, આગ્રા, લાહોર, વગેરે સ્થળે દૂતો મોકલ્યા છે અને બધેથી આશાજનક સમાચાર મળે છે. પંજાબના મહારાજા અગતશત્રુ રણજીતસિંહે હિંદુસ્થાનનો નકશો બેઠ પૂજ્ય હતું કે ‘લાલ રંગવાળા પ્રદેશમાં કોની હકુમત છે?’ તેનો જવાબ મળ્યો હતો કે ‘અંગ્રેજીની.’ તે સાંભળી તેમણે કહ્યું હતું કે ‘સખ લાલ હો જયગા.’ રણજીતસિંહની એ ભવિષ્યવાણી મારા દિગ્વિજયને પૂરેપૂરી લાગુ પડશે.

“જમપુરીની જેલમાં જગા નથી તે જાણ્યું. આપ સગકારમાં લખાણ કરી દેવેલપમેંટ ખાતાની ચાલીઓ, જે મારી સમજપ્રમાણે ખાલી પડી રહી છે, તેનો કામચલાઉ જેલ નરીકે ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી કેમ નથી મેળવતા? દરમ્યાન હાલ તરત આપની આજાનુસાર વધુ કેદીઓ મોકલવાનું મોકલ રાખીશ તે જાણશો.

લા૦

આપનો અત્યંત તાબેદાર સેવક,

ડેંગ્યુચંદ્ર હાડભાંગા,

ખાસ વિનાશ આધિકારી ઓન તુર.”

કૅમ્પ થીતાંગેંગ,

તા૦ ૩૦-૯-૩૦

કાગળમાં લખેલી હકીકતથી રાજ થઇ જમરાજે ચિત્રગુપ્તને સૂચના આપી, “ડેંગ્યુચંદ્રને લખી જણાવો કે તમારા કાર્યથી અમને ઘણો સંતોષ થયો છે અને તેની પીછાણમાં નવા વર્ષના આનંદ

લીસ્ટમાં તમારું નામ દાખલ કરવાની યોગ્ય સ્થળે બલામણુ કરવામાં આવશે. કલકત્તાના ફેટલાક લોકે તમારી સત્તા સ્વીકારવાની ના પાડી છે તે જાણી અમને બહુ દુઃખ થાય છે. જરૂર જણાય તો કૃષ્ણચંદ્રને મોકલશું, પરંતુ કૃષ્ણચંદ્ર ઘરડા થયલા હોવાથી દૂર દેશાવર જવા નારાજ છે, માટે તમારાથી બની શકે ત્યાં સુધી તમેજ એ લોકને તાબે કરવાની તજવીજ કરજો. દેવેલપમેંટ ખાતાની ચાલીઓ જેલ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાની તમારી સૂચના માટે ઉપકાર થયો છે. હાલમાં ધારાસભામાં નરીમાનની ખુરશી ઉપર બીજા ગ્રહસ્થ ઠસી ગયા છે એટલે અમને ઉમેદ છે કે જોષ્ઠતી બહાલી મેળવવામાં મુશ્કેલી નહિ પડે. એ વિષે સરકારનો શું નિર્ણય આવે છે તે તમને જણાવીશું.' વાંર, બીજો કાગળ વાંચો."

મુન્શીજીએ બીજો કાગળ કાઢી નીચે મુજબ વાંચ્યો:—

“વિશ્વ સરકારના વિનાશ ખાતાના સેક્રેટરી સર જમરાજને આથી માલમ થાયજે ગઇ કાલે સવારે પહેલા પહેરે આગરહાટ સમદિવિઝનમાં આવેલા લોચનપુર પરગણાના જાણીતા રહીશ બાણુ પતનરાય જમીનદારના માણસો અને પ્રમાદનગરના પૂજનીય પટેલ રામનાથ ચૌધરીના માણસો વચ્ચે એક બચંકર ધીંગાણું મચ્યું હતું. ખેડે તરફથી પુષ્કળ લાડીવાળા, ધારીઆં-વાળા, દાતરડાંવાળા, અને કોદાળીકુદાડાવાળાઓ જમા થયા હતા. કંઈ લોક લોહીડુડાણુ થઇ ખેતરમાં પડ્યા, પણ તે બધાને તમારા દૂતો આવી ઉપાડી ગયા. ફક્ત એક માણસ તમારા દૂતોના હાથમાં આવ્યો નથી. ચૌધરીના એક બીનઅનુભવી સદરનાયબની ખોપરી લાડીના ફટકાથી ફાટી ગઇ અને તે રામશરણુ થયો. રાયમહાશયના માણસોએ તેનું શ્વ એવી તો સિફતથી ધૂપાવી દીધું કે તમારા દૂતનો તો શું પણ તમારા જોડભાઇ લોચનપુરના ફોજદારને પણ તેનો પત્તો લાગ્યો નથી. એ મુઠ્ઠું લોચનપુરમાં જમીનદારની હવેલીમાં પશ્ચિમ તરફ આવેલી એક ચોરડીમાં ચારપાઇ ઉપર પડ્યું છે. પગથી માથાસુધી તેને એક સફેદ પીછોડી ઓઢાડેલી છે. જો આ કાગળ વાંચી તરત તમારા દૂતને ત્યાં મોકલશો તો નાયબનું શ્વ હાથ લાગવાનો સંભવ છે. આ દરખાસ્તની એ

ખરી નકલ પોલીસખાતામાં કામ કરતા આપના બાઇને પણ મોકલી આપી છે.”

આ વાત સાંભળી જમરાજના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. ચિત્ર-ગુપ્ત તરફ જોઇ તેમણે કહ્યું, “અફસોસ, મુન્શીશ્રેષ્ઠ, મને સમજ પડતી નથી કે માફ સત્તાનાશ થવા કેમ બેઠું છે ? માણસ માત્ર મુઓ એટલે તેની ઉપર મારો હક્ક. આશ્રયની વાત છે કે જમીનદારના લુચ્ચા માણસોએ બબ્બે દિવસ સુધી નાયબનું શય ધૂપાવી રાખી મારા દૂતોની આંખમાં ધુળ નાંખી છે ! વિનાશખાતાના અધ્યક્ષ દેવાધિદેવ મહાદેવને આ વાતની ખબર પડે તો માફ શું થાય ? મને લીધું નાળિયેર આપી ઘેરેજ બેસાડે કેની ? હમણું ને હમણું આઠ દસ માણસોને રવાના કરો અને તેમને તાકીદ આપો કે લોચનપુર જઈ મૃત નાયબનો દેહ ઉપાડી લાવી સૂર્યોદય પહેલાં મારી સમક્ષ રજુ કરે.....”

“માફ કરજો, લગવન,” ચિત્ર ગુપ્તે કહ્યું, “પણ દરખાસ્ત નનામી છે અને તેની ઉપર રીતસર કોર્ટ શી સ્ટેમ્પ પણ નથી.”

“ખરી વાત,” જમરાજે કહ્યું, “ધારા પ્રમાણે એવી નનામી અરજી આપણે કચરાની ટોપલીમાં નાંખવી જોઈએ. પણ અહિં તો સવાલ આપણી પોતાની ‘પ્રેસ્ટિજ’નો છે. ધારો કે વાત ખરી હોય તો આપણે આપણી ફરજ બજાવવામાં ચૂક્યા કહેવાઈએ કેની ? આજકાલ આવા ગુન્હાઓ વધી પડ્યા છે એટલે આપણે સાવચેત રહીએ તેજ વધારે સારું. છેલ્લા બજેટમાં કંટીન્જન્સી ગ્રાંટ પેટે આપણને સવા સોળ આના બે પાઇ મળ્યાં છે તે ખાતે ઉધારી એક સ્ટેમ્પ મંગાવી આ દરખાસ્ત ઉપર ચોંટાડે એટલે એ વાંધો પણ પતી જશે. વાફ, પેલા માણસો ને કહેજો કે કામ જેમ બને તેમ ઝડપથી કરે. તેમને એકાદ અડધો આપજો, જેથી જરૂર પડે તો થાક ઉતારવા એકાદ છાંટે બેવડો લઇલે.”

ચિત્રગુપ્તે આજ્ઞાપ્રમાણે આઠ માણસો રવાના કર્યા.

આ તરફ શય હવેલીમાં પડ્યું છે અને પોલીસને તેની બાળ લાગી છે એવી ખબર મળતાં રાયમહાશયના માણસો ગભરાયા, અને લાસ લાંથી ઉપાડી બીજે ઠંકાણે ધૂપાવી દીધી. ચોરડામાં ચારપાઇ ખાલી પડી રહી.

લોચનપુર તાબે આવેલા વિશ્વનાથપુરનો ગુમાસ્તો કચરાલાલ દત્ત હતો. તેની ઉંમર પીસ્તાળીસની ઉપર હતી. તેને માથે લાંબી ચોટલી હતી જેના વાળ ચંદ્રોજે હોળાતા હોવાથી બાવાજીની જટાની માફક ગંઠાઈ ગયલા હતા. કપાળ ભવ્ય હતું જેકે તેની ઉપર ચિંતારોગની બે રેખાઓ રાજદંડથી શોભી રહી હતી. આછાં ભવાં, ઝીણી પણુ તેજદાર આંખો, લાંબુ નાક, કંઈક અંશે મંગોલિયન કટનું કહીએ તો ચાલે. નસ્કારાંમાં તપખીરનો મેલ. તેની દાઢી અઠવાડિએ એકાદવાર બોડાતી, એટલે સડબોડાના ખેતર જેવી ખડખડતી હતી. ગળામાં કંઈ, હાથ બાબુબંધ, છાતી ઉપર ચંદનના લેપડા, જનોઈને છોડે તાંબાના બે માદળિયાં લટકાવેલાં, અને આંગળી ઉપર સોનારૂપાની અકેક વીંટિ. પહેરણમાં એક મેલું, જરીપુરાણું લાલ અબોટિયું, પગમાં પાવડી. શરીર આખું વાળથી ભરેલું અને માથું વસવાટને માટે નાનું પડ્યું હશે તેથી ત્યાંથી દેશાવર ખેડવા નીકળી પડેલી જુઓએ જ્યાં ત્યાં સંસ્થાન સ્થાપેલાં. પેટ ઠીક મોટું, પણુ જેઠાશા શાહુકારના પેટ જેવું વાટાવાળું તો નહિજ. લોક કહે છે કે તેની મા ઘરનો કચરો કાઢતી હતી તે વખતે તેના પેટમાં ગોંધાઈ રહેવાથી કચરાલાલને અકળવકળ થઈ આવી અને ત્યાંજ બહાર નીકળી કચરાના ઢગલામાં પડ્યો, તેથી તેનું નામ કચરાલાલ પડ્યું હતું. કચરાલાલ જેટલો ધીંગાળાજ, તેટલોજ મુકદમાળાજ અને બડો ખટપટાળાજ હતો. તેની ધખારત ભારી દુરસ્ત—કંઈક દિવસો તેણે કવિઓની મંડળીમાં રહી કાવ્યો ગાયાં હતાં. તે એટલો બધો ચાલાક હતો કે વીસવીસ વરસથી પટવાગીરી કરતો હતો છતાં કાયદાની ચુંગાલમાંથી આબાદ છટકી ગયો હતો—આખી જીંદગીમાં જમીનદારના દેવા પેટે ફક્ત એક દિવસ તેની વખારમાં અને ત્રણ દિવસ સરકારી મહેલમાં—બૂદ્યો, જેલમાં પરાણો થયો હતો તેટલું માફ!

રામનાથ ચૌધરીના નાયબનું શખ બીજે ઠેકાણે લઈ જવામાં આવ્યું તે પછી થોડીજ વારે કચરાલાલ જમીનદારને ત્યાં આવી ચઢ્યો. પહેર રાત વીતી ગયલી હોવાથી અને હમેશની આવળને લીધે ત્યાંની સમ્મળી જગાથી વાકેફગાર હોવાથી કોઈને કોઈપણ ખતની તકલીફ આપ્યા વગર તે સીધો પેલા પશ્ચિમ તરફના ઓરડામાં ગયો અને થોડે-

લોપાકેલો પેલીજ ખાલી ચારપાછ ઉપર પીછોડી ઓઢી સુધ ગયો. તેની પાસે લગેજમાં એક નાની ઇસ્કોતરી હતી, તે તેણે માથા નીચે રાખી. ઇસ્કોતરી બહુજ મેલી હતી અને રસ્તામાં તેની ઉપર ભારોભાર ધૂળ લાગી હતી. ઇસ્કોતરી દેવદારની હતી અને ચાહની પેટીનું રૂપાંતર હોય એમ જણાતું હતું. તેની એક બાજુએ કાણું હતું તેમાંથી ભરાઈ ઉંદરે કોઈ વખત અંદરના માલને નુકસાન કયું હશે એટલે સાવચેતીને ખાતર તેમાં કપડાંનો દુયો માર્યો હતો. ઔક્ષ ધડાયો તે દિવસથીજ તેની ઉપર લોખંડ કે પીતળનો કંઈ સાજ જડ્યો હોય એમ જણાતું નહોતું. કદાચ પીતળનો એકાદ ચાપડો અસલ જડ્યો હશે તો તે કટાઈ જઈ નીકળી ગયો હશે—આજે તો ઇસ્કોતરી સાફ ઓડી હતી. ઇસ્કોતરી ઉપર લાલ, સફેદ અને લીલા ચંદનના અર્ધઅંદ્રાકાર સાથીઆઓ હતા. અંદર જાતજાતની વસ્તુઓ હતી—એક દસ્તો કોરા કાગળ; એક વાંસનું કલમદાન, તેમાં બેટી ત્રણ કલમ; એક સીવવાનો સોયો, એક છરી; સાતેક ફાઈલો, મથાળે ડામે ખૂણે દોરીથી બાંધેલી, અને ત્રણ ફાઈલો સરખા શીવી લીધેલી; એક ચુનાની દાબડી; ચશ્મમાની ફેમ નંગ એક, તેમાં એક કાચ સલામત, બીજો કાચ ગેપ! પાણી પીવાનું એક જમ, ઇત્યાદિ. આ અમૂલ્ય ચીજોના રક્ષણ માટે ઇસ્કોતરી દોરીથી બાંધી લીધી હતી.

કચરાલાલ થોડાવારમાંજ ઘોર ઉંઘમાં પડ્યો. તેના નસ્કોરાં પુરૂર, પુરૂર, બેલવાં લાગ્યાં. બરાબર આ વખતે જમરાજના માણસો ગુપચુપ તે ઓરડામાં દાખલ થયા અને ચારપાછ સહીત કચરાલાલને ઉપાડી ત્યાંથી ચાલતા થયા.

૩

સારી રાતની મુસાફરી પછી જમરાજના માણસો જમપુરને પાદરે આવી પહોંચ્યાં એટલે “ધૂમ” કરી સૂર્યોદયસૂચક તોપનો ધડાકો થયો. વૈતરણી નદીને કાંઠે ચારપાછ મૂકી માણસોએ દાતણપાણી કરી લીધાં અને ફરીથી ખાટલો ઉપાડવા ગયા ત્યાંતો કોર મરડી, આજસ ખાઇ, આંગળીની ટચાકડી ફાડતો ફાડતો કચરાલાલ ઉંઘમાંથી ઉઠી બેઠો થયો, અને આંખો ખોલીને જોયું તો પોતાને કોઈ અજણી જગામાં દોઠો. તેની

નજરે નવુંજ દબ્ય પડ્યું. ઝાડોની ઘટા પાછળ જમરાજનો મહેલ હતો. તેને તે ચૌધરીની હવેલી સમજ્યો. તેની ખાત્રી થઇ કે ચૌધરીના માણસો તેને જમીનદારના ધરમાંથી ચોરી લાવ્યા હતા અને નાયબના મોતનો ખાર તેની ઉપર કાઢવામાં આવે એ બનવાબેગ હતું. પણ લાઠી કે ધારીઆંવાળા માણસોને બદલે ફક્ત આઠ છુદા ભોમ્બોને જોઇ તેને ધીરજ આવી. તેને લાગ્યું કે એ આઠ જણને ગલરાવી ભગાડી દઈ તોજ ત્યાંથી નાશી છૂટાય. સમયસચકતા વાપરી દરેકને અકેક થપડ જોરથી મારી ઘાટો પાડી કચરાલાલ બોલ્યો, “ઉભા રહો, હરામખોર, પાછાઓ; ખખરદાર, જે ખાટલા પાસે આવ્યા તો. ખખર છે કે હું કોણ છું? હું પતનખાણનો મુખ્ય પટવારી, તમારા રામનાથ ચૌધરીથી હું બીજો નથી. વાઘ અને બકરીને એક આરે પાણી પાઉં એવો મારો પ્રતાપ છે. ચાલો તમારા શેઠ પાસે. હરામખોરનું માથુંજ ફેડી નાંખીશ!”

આઠમાંથી ત્રણતો આ ભયંકર, જીવતા પુરૂષની થપડના ધક્કાથી વૈતરણી નદીમાં પડી ગયા. ત્રણે પોતાનું રૂપ બદલી નાંખ્યું અને કાગડા બની જમ આકાશમાં ઉડતાં ઉડતાં “કા, કા” કરી કોલાહલ કરી ચૂક્યો. એક જણ દમ બાંધીને જમરાજને ખખર આપવા દોડ્યો, અને એક ગાલ પસવારતો પસવારતો ખાટલાની બાજુમાં બેસી ગયો. આ જોઇ કચરાલાલ વિચારમાં પડ્યો. “આ શું કૌતક! હું કયાં છું? પેલા ત્રણ જણા માણસ મટી કાગડા કેવી રીતે બન્યા?”

તેને આમ વિચારમાં પડેલો જોઇ ખાટલા પાસે બેઠેલા માણસે કહ્યું, “મહાશય, આ ચૌધરીનું ગામ નથી, આતો જમપુર છે. અમે નાયબનું શબ લેવા ગયા હતા, ઉતાવળમાં તેને બદલે તમને ઉપાડી લાવ્યા. અમને મારો છો શું કામ? તમે જેમ કહેશો તેમ કરશું, પણ મારો ના.”

કેટલોક વખત સુધી વિચાર કરી કચરાલાલે ધરકોતરી ખોલી અને કાગળ, ખડીઓ, અને કલમ કાઢ્યાં. તેણે એક ફરમાન ચીતરી કાઢ્યું. બે ત્રણ વાર તે મનમાંને મનમાંજ વાંચી ગયો અને સંતોષ પામ્યો. પછી ધરકોતરી ખેલા માણસને માથે મૂકી રોપમાંજ બોલ્યો, “ચાલ, મને જમરાજ પાસે તેડી જા.”

“જેવી આગા,” કહી ભોમ્બ રસ્તો દેખાડતો આગળ ચાલ્યો.

પ્રભાતકાળમાંથી પરવારી ચિત્રગુપ્ત સાથે કચેરીમાં બેઠાબેઠા જમ-
રાજ રહ્યા અને તોસ્તનો નાસ્તો કરતા હતા ત્યાં કચરાલાલ પાસેથી
નાશી ધૂટેલો પેલો માણસ આવી ચઢ્યો અને હાંફતો હાંફતો બોલ્યો,
“નાસો, મહારાજ, નાસો. જીવતા રહેવું હોય તો અહિંથી ભાગો. મારી
નાંખ્યા, બાપજી, વૈતરણી કીનારે એક શરવીર નર બેઠો છે. તે તમારું
માથું ફેાડી નાંખવાની વાત કરે છે. બાપજી, હું જેમતેમ કરીને આપને
આ સમાચાર આપવા આવ્યો છું.”

“તારો લવારો બંધ કર,” ચિત્રગુપ્તે કહ્યું, “તમે લોકો નાયબની
લાસ લઇ આવ્યા છો કે નહિ?”

“લાસ બાસ તો કોણ જાણે. અમે તો તમારી સૂચના મુજબ
જમીનદારના ઘરમાંથી ચારપાઇ ઉપાડી લાવ્યા. તેની ઉપર તો લાસને
બદલે કોઇ જીવતો માણસ છે!”

“જીવતાને કેમ લઇ આવ્યા?” જમે પૂછ્યું.

“તે તેની મેળેજ આવ્યો.”

આ વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં કચરાલાલ પેલા માણસને માથે
ધરકોતરી સાથે આવી પહોંચ્યો. તેણે જમરાજના હાથમાં પેલો કામળ
મૂક્યો. જમરાજે તે ચિત્રગુપ્તને આપી વાંચવાની આજ્ઞા કરી. ચિત્રગુપ્તે
વાંચી સંલગ્નાવ્યું:—

“બેઇજનજત યમાલયાધિપતિ કૃતાંત,

અત્યાર સૂધીમાં તમે જે અનેક જૂલ કરી છે
અને તમારા કામકાજમાં મફલતી દેખાડી છે તે
જેતાં તમારા ઓઢા ઉપર તમને વધુ વખત રહેવા દેવા એ
પ્રત્યક્ષ જોગ નથી. આજ કેટલોક વખત થયો તમે બહુ છટકી
ગયા છો. રકતામી, લંડામી, પંડામી, એ તમારા શરીરના
લક્ષણ થઇ પડ્યાં છે. તમે તમારી ફરજ રીતસર અદા કરી
શકો એવી બીલકુલ આશા નથી. તમે એટલા બધા બેદરકાર
છો કે એક જમીનદારના તુચ્છ નોકરો પણ તમારી આંખમાં
ધૂળ નાંખી નાયબનો મૃતદેહ સહેલાઇથી ધૂપાવી શક્યા છે.

આ લખ્યાથી તમને નોટીસ આપવામાં આવે છે કે આ ફરમાન પહોંચતાં વારજ ચીડી લઇ આવનાર ગૃહસ્થ સકળગુણસંપન્ન શ્રીયુત્ત શ્રી શ્રી શ્રી કચરાલાલ દત્તને ચાજ સોંપી દઇ તમારે યમાલય છોડી સીધા ઘેર ચાલી જવું. ચાજ સોંપવામાં જરાએ વિલંબ અથવા આનકાની કરશો તો તમે સરકારના ગુન્હેગાર ઠરશો.

શ્રી સદાશિવ.”

સદાશિવનું ફરમાન સાંભળી જમરાજ ઠંડોગાર થઇ ગયો. ગદ્ગદ કંઠે તેણે પૂછ્યું, “દત્ત મહાશય, ક્યારે ચાજ લેશો?” કચરાલાલે કહ્યું, “અત્યાર ધડીએ.” ચિત્રગુપ્તે ચાજ શીટ તૈયાર કરી તેની ઉપર ખેંટની સહી લઇ લીધી, એટલે જમરાજ સિંહાસન ઉપરથી ઉતરી બાબુની ખેંટ ઉપર ખેડા અને તેની મૂખાંધ ઉપર મુઠમાં હસતા હસતા કચરાલાલ દમામથી ખાલી થયલા સિંહાસન ઉપર ગોઠવાઇ ગયા ! તેમણે ચિત્રગુપ્તને રોજમેળ તથા રોકડ રજુ કરવા ફરમાવ્યું, એટલે બરતરફ થયલા જમે અરજ કરી, “ધર્મરાજ, મારો કેટલાક દિવસનો પગાર અને એલાવંસ બાકિ છે. આપ તે આપવાનો હુકમ કરો એટલે વાટખરચીની જોગવાઇ થતાં હું દેશ જાઉં.” ધર્મરાજ કચરાલાલે જવાબ દીધો, “એ વિષે હું લગવાનું લવાનીપતિને લખાણ કરું છું અને ત્યાંથી મંજૂરી આવશે કે તરત તમારો ચહેલો પગાર અને ભથ્થું ચૂકવી આપવામાં આવશે.”

માજી જમ નવા જમનું આ વચન સાંભળી બહુ દુઃખી થયો. તેણે કહ્યું, “ધર્મરાજ, મારી એક બીજી અરજ છે. તખ્તેલામાં બે પાડા બાંધ્યા છે તેમાંનો એક સરકારી છે અને બીજો મારો ખાનગી માલીકાનો છે. મારો પાડો મને પાછો મળે એવી આજ્ઞા થવી જોઇએ.”

“તમે બન્ને પાડા લઇ જાઓ,” કચરાલાલે કહ્યું. “હું કલકત્તેથી જમીનદારને ત્યાંથી બીજા પાડા હમણાંજ મંગાવી લઉં છું.”

માજી જમ ચાલ્યો ગયો અને નવો જમ કચેરી બરખાસ્ત કરી ચિત્રગુપ્ત સાથે શહેર જોવા નીકળ્યો.

જમપુરમાં તમામ રસ્તા સાંકડા અને ગંદા હતા. ગાડી, ઘોડા, મોતર, લારી, વગેરે વાહનો માટે તે ખીલકુલ અનુકુળ નહોતા. પણ ગામનો મોટામાં મોટો જે અધિકારી તેજ પાડા ઉપર બેસી ફરે, ત્યારે ગાડી ઘોડા અને મોતર કોણુ રાખે? અને રસ્તાઓની પણ કોને દરકાર હોય? ધર્મરાજ કચરાલાલ રસ્તાઓની આવી દુર્દશા જોઈ ઇંગ્લેન્ડનો ઉપર છેડાઈ પડ્યા અને હૂકમ કીધો કે એક કલાકની અંદર રસ્તા પહોળા અને સફાઈદાર કરી નાંખવા! ચિત્રગુપ્તે કહ્યું, “ધર્મરાજ, અહિંના ઇંગ્લેન્ડથી આ કાર્ય નહિ થાય. તેને સર્વેઈંગનું પણ જ્ઞાન નથી, તો રસ્તો પહોળો કરવા માટે લોકોનાં ઘર અને જમીન ક્યાં પડશે તેનું કામ્પેન્સેશન તે શી રીતે નક્કી કરી શકશે?” કચરાજીએ કહ્યું, “ઠીક છે; હમણાં ને હમણાંજ દેવેલપમેન્ટ ખાતાને મુખ્ય તાર કરો કે કોઈ કાબેલ ઇંગ્લેન્ડને એરોપ્લેન માફત અહિં મોકલી આપે.” જમપુરની નિશાળ જોઈ કચરાલાલની નિગાશનો પાર રહ્યો નહિ, કારણુ કોઈ પણ વિદ્યાર્થી જમાબંધીનું કામ જાણતો નહોતો, તેમજ કોઈને કવિઓની માફક જેડકાં જેડતાં પણ આવડતું નહોતું. આ બેઉ વિદ્યા તરત દાખલ કરવાની તેણે મહેતાજીને મુચના આપી. સૈન્યશાળા, હાથીશાળા, અશ્વશાળા, જેલ, ટંકશાળ, ઇસ્પીટાલ, દિવાનશાળા, બધે ફરતાં ફરતાં સાંજ પડી. શિવનાં મંદીરમાં કાંસાના ઘંટ વાગવા લાગ્યા. વૈતરણી કિનારેથી બ્રાહ્મણોના વેદોચ્ચારનો ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યો. ગામ બહાર ચરવા ગયલાં ઘેર પાછાં ફરતાં હતાં. કચરાલાલ પણ યમાલયે પાછો ફર્યો.

૪

જમરાજની ગણી કાલિંદી પણ ઇંદ્રાણી શયીની માફક સ્થિરચૈાવના અને ચીરંજીવીની—અજરામર છે. ફર એટલેજ કે શયીનું રૂપ જોઈ બે ઘડી જીવને આનંદ થાય, ત્યારે કાલિંદીનું રૂપ જોઈ છાતી બેસી જાય. જે વખતે જે ઇંદ્રપદ ઉપર હોય તે વખતે શયી તેની રાણી. તેજ અમાણુ જે વખતે જે જમપદ ઉપર હોય તે વખતે કાલિંદી તેની રાણી. એટલે કે બેઉ સ્ત્રીઓ પુરશીને વરી હતી, નહિ કે મરદને. કચરો જમ બન્યો એટલે કાલિંદી તેને કપાળે ચોંટી!

કલિંદી જાડી અને મેંપ જેવી કાળી હતી. તેણીની કમરનો ઘેરાવો ફક્ત ઐદ મજ અને ચાર તમ્બુ હતો. હાથીના માથા જેવું મોટું માથું, તે ઉપર સુતળી જેવા જડા બાળ, વચમાં સેંથો પાડેલો. સેંથામાં બે હાથ લાંબી, બે તમ્બુ પહોળા અને અડધો તમ્બુ ઉંડી સિંદુરની રેખા હતી. કપાળ એવું વિશાળ અને ચપટું હતું કે માથા નીચે તકીઓ રાખ્યા વગર કલિંદી ચત્તી સૂતી હોય તો એક બ્રાહ્મણ ખારસો લાં બેસી કરારને જીવે ભોજન કરી શકે! નાક બહુ પહોળું પણ નહોતું તેમ બહુ લાંબુ પણ નહોતું. તેમાં બાબા-ગાડીના પૈડાં જેવડી એક વાળી. વાળીમાં ખરબચડા જેવડું એક લોલક અને પાકાં સફરજન જેવડાં બે મોતી! દાંત બહુ મોટા અને લાંબા, હોઠની બહાર નીકળી આવેલાં; ગાયની જીભ જેવી જીભ, હાથ લગાડીએ તો કડકડ બોલે, દાકતરો જીવે તો એમજ કહે કે કલિંદીને તાવ આવ્યો છે! હાથીની ચામડી જેવી ખડખડડી ચામડી. ટુંકમાં ૬૦ ૬૦ ૩૦ એ કહ્યુંછે તેમ “મોટાનું બધુંજ મોટું” એ ન્યાયે કલિંદીના બીજા અવયવો અને વસ્ત્રાભૂષણો વિષે પણ સમજી લેવું.

નવા જન્મરાજને ખુશ કરવાના શુભ દેવતૃથી કલિંદી બે પહોર થયાં શણગાર સજવામાં રોકાઈ હતી. એક પછી એક એમ સો એક સાડી પહેરી જોઈ. કોઈ ધ્યાનમાં આવી નહિ. આખરે એક ચુંદડી તેને ગમી. દિલે સરસિયાના તેલના રેલા ઉતરતા હતા અને કપાળે પરસેવો ઘેરાયલાં વાદળાંની માફક દોષી રહ્યો હતો. રાતે બરાબર અગીઆરને ટકોરે ખુબ બની ઠનીને, “ઝાંઝરના ઝણકારે અને કરકંકણના ખખડાટે” રાજમહીષી, ડાબા હાથમાં પાનની રકાળી અને જમણા હાથમાં ગંગાજળનો ઘડો લઈ સ્વામિ સમીપ જવા નીકળી.

શયનગૃહમાં કચરાલાલ પોતાની તાત્કાલિક ફતેહ ઉપર પ્રલાતો સો મણુ ફની તળાઈમાં સૂતો હતો, પણ તેને ઉંઘ આવી નહોતી. તે વિચારમાં પડ્યો હતો કે “અહીં આવી જન્મ તો થઈ બેઠો. પણ માજી જન્મ સરકારમાં અપીલ કરશે એટલે તરત બોપાળું પૂટી જશે. ઠગાઈ પકડાઈ જતાં કાળાપાણીએ જવું પડશે. માટે હવે અહિંથી જટકા જવાનો ઉપાય ઘડવો જોઈએ.” તેને એન પડ્યું નહિ. બીજાનાની તળદીકમાં એક એટ ચેસ્ટરવુડ સોફા અને ખુરશીઓ ગોઠવેલી

હતી. તે ઉઠ્યો અને એક ખુરશી ઉપર બેઠો. એક ખુણામાં અમર-
અત્તિનું ઝાડ સળગાવેલું હતું. તેની સુગંધીના પમરાટનો અનુભવ
લેતો લેતો અડધી વીંચેલી આંખો સાથે તે ખુરશી ઉપર અંદેલીને
પડ્યો હતો, ત્યાં કાલિંદીએ પ્રવેશ કર્યો અને દાંત કાઢી હસતાં હસતાં
કચરાલાલને પ્રણામ કર્યાં. કચરાએ પૂછ્યું, “ કલ્યાણિ, તમે કોણ છો ? ”

“ હું ચમરાજ-રાજમહીષી, કાલિંદી, ” તેણીએ જવા દીધો,
“ આપની દાસી. ધર્મરાજની સેવા કરવા આવી છું. ”

“ આપરે, ખરેખર મહીષીજ છો ! ” કચરા મનમાં જ બોલી ઉઠ્યો,
“ એક બે દહાડા વધારે રહેવાનું મન થાય તોએ આ બલને જોઈ કોને
રહેવા ગમે ? આ રાણી જે મને આલિંગન કરશે તો મારાં હાડકાં
ભાંગીને ચૂરેચૂરા થઈ જશે. કંઈ પણ ચલાકી કરી આ પાપ અહિંથી
ખેરવવું જોઈએ. એકને દુઃખે ઘર છોડ્યું, ત્યાં આ બીજી આવીને વળગી. ”

કચરાને વિચારમાં પડેલો જોઈ કાલિંદીએ કહ્યું, “ પ્રાણુવલ્લભ,
આપ કેમ મારી સાથે બોલતા નથી. આપના સિવાય મારું બીજું
કોણ છે ?

“ તમે શ્યામ, હું પ્યારી,
તમે શુક, હું શારી;
તમે પાંદ, હું ગાય,
તમે ચૂલા, હું લાંચ;
તમે પાડા, હું પાડી,
તમે પતલા, હું જાડી;
તમે ડાહ્યા, હું ગાંડી,
તમે શેઠ, હું બાંદી;
તમે કીડા, હું કુલ,
તમે કણુ, હું દુલ;
તમે શંકર, હું ભીલ્લી,
તમે દંડા, હું ગીલ્લી;
તમે રામ, હું સીતા,
તમે ભગવત, હું ગીતા;

તમે ઝાડ, હું ઝળી,
તમે શાળા, હું શાળી !”

રાણીનું ગાયન સાંભળતાં સાંભળતાં કચરાલાલના પેટમાંના ભાત ભરણને ચાવળ થઇ ગયો ! તેની છાતી ધપ્ધપ્ ધપકવા લાગી. જેમ તેમ પોતે બહુ રાજ થયો હોય તેવો ઢોંગ કરી તેણે કહ્યું, “શાખાસ, મહીષી, શાખાસ ! તમારા વચનામૃતથી મારા કાનને તૃપ્તિ થઇ છે. સો અશ્વમેધ ફળ્યા ત્યારે તમારા જેવી સ્થૂલોદરા સુંદરી મને મળી છે. મારા દિલમાં આનંદ માતો નથી. પેલા વદલાભાઇ નાયક કહેતા હતા તેમ મારું અહોભાગ્ય, કે આજે

‘આયો હું આયો, પત્નીને આયો,
પંદર (સો) મનનું, ઐશં હું લાયો !’

પણ શોભને, હું લાચાર છું. મને દમ ચઢી આવ્યો છે અને એ અવરથામાં દાકતર ધન્વંતરીએ મને સ્ત્રીસહવાસની મના કરી છે. હે ચાંદ્રાસિનિ ! ત્રણ દિવસ આ સેવકને માફ કરો.”

કાલિંદી હતાશ થઇ ગઇ, પણ જ્યાં ખુદ ધન્વંતરીનીજ આરા ત્યાં તેણીનો કંઇ ચારો રહ્યો નહિ. પાનની બીડી કચરાલાલના મોંમાં મૂકી નિરાશ્વરને તે ત્યાંથી જતી રહી, અને બીજા ઓરડામાં સૂતી. પાન ચાવતાંની સાથેજ કચરાલાલને ઉલટી થઇ આવી અને પાન તો થું પણ ખાધેલું તમામ અન્ન સુદ્ધાં બહાર નીકળી આવ્યું. ભાંગ, ગાંજો, અરીસો, તમાકુ, ખસખસ, કિવનાઈન, જીનતાન, સેનસેન વગેરે કાલિંદીનો માનપ્રિતો પાનનો મસાલો. નવા જમરાજને વશ કરવાને જે જે ચીજો જોઈએ, તે બધીજ યાદ કરી કરીને તેણીએ કેથી પાનના બીડામાં મૂકી દીધેલી ! ધર્મરાજ કચરાલાલે ખોંખોં કરતાં કરતાં સોગંદ ખાધા કે બલે ઐરીએ આપી હોય તો પણ પાનની બીડી તપાસી જોયા વગર ખાતી નહિ.

કચરો ઉઠી ગયો. કાલિંદીનું મોં સાંભરી રાતે ત્રણવાર ઉંધ-માંથી ઝંખકી ઉઠ્યો હતો.

બરતરફ થયેલો જન્મ રૂઝમસ ચહેરે ઘેર ગયો અને બધી વાત માને કહી. તે સાંભળી જન્મની માને ‘યત્પરેનાસ્તિ’ દુઃખ થયું. તેણીની આંખમાંથી શ્રાવણબાદરવો વરસવા લાગ્યા. ગદ્ગદ કંઠે તેણીએ કહ્યું, “દુકાળ તો હતો તેમાં તારી નોકરી ગમ. હવે આવડો મોટો ધરસંસાર કેમ ચલાવીશું? તું જમી લે, દીકરા, પછી આપણે બેઉ વિષ્ણુને ત્યાં જઈએ. લક્ષ્મી મારફતે સિદ્ધારસ કરાવી બેઠાએ. આજકાલ દુનિયામાં બેરોઆનું જોર ધણું ચાલે છે.”

જન્મ જન્મવા બેઠો, પણ ખાલી બેસી રહ્યો. આવળો એક દાણો સરખોએ મોંમાં મૂક્યો નહિ. વગર લેવેદેવે નોકરી જતી રહે એ પણ કંઈ થાયું દુઃખ છે? તેના દિલ્લમાંથી મોટા નિશ્વાસ નીકળતા હતા, છાતી ચઢ ઉતર થઈ રહી હતી. આંખોમાં પૂર માંડમાંડ રોડી રાખ્યું હતું. આવી સ્થિતિમાં ખાવાનું કોને લાવે? દીકરાને આમ ગુપચુપ બેસી રહેલો જોઈ માનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. જન્મને બરડે હાથ પસ-વારતાં તેણીએ કહ્યું, “બેટા, શા માટે ગભરાય છે? મારો કાલો જોવો દીકરો થઈ તું આટલો બધો નાઉમેદ કેમ થઈ ગયો છે? આટલો વખત તેં સરકારની નીમકહલાલીથી નોકરી કીધી તે શું પાણીમાં જશે કે? ધીરજ ધર, બેટા, લક્ષ્મી લક્ષ્મણ કરશે તો કોઈ ચું કે ચાં કરવાનું નથી. છતાં ધાર કે તારી નોકરી પાછી નહિ મળી? તો એ શું? જે પરમેશ્વરે દાંત આપ્યા તે શું ચલેલું નહિ આપશે? તું બેઠો બેઠો વૈદું કરજે, તારા હાથને જશ છે. હું પણ ઝલકાં, ટોપી, વગેરે બનાવી તે વેચી તને સહાય કરીશ.” આમ માની ધીરજ મળવાથી જન્મનો અંદેસો દૂર થયો. ઝટપટ જમી લઈ હાથ મોં ધોયાં. દુપટ્ટો ખાંધે નાંખી, પગમાં જોડાં પહેર્યાં અને હાથમાં રેગ્યુલેશન લાઠી લઈ મા સાથે વિષ્ણુ-લોક પ્રતિ જવા નીકળ્યો.

સાંજ પડવા આવી હતી. લક્ષ્મી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ વાંચતી પોતાના રૂમમાં બેઠી હતી. પરમેશ્વરે નિરાંતે ધડેલી સર્વાંગસુંદર મૂર્તિ, તેણીને વસ્ત્રાલંકારની ટાપટીપની જરૂર નહોતી. દરેક હાથમાં અકેકી હીરા-માણિકની બંગડી, ગળામાં મોતીની માળા, કાને પત્થાના ઝુલતાં એરિંગ અને પગે જળતરંગ ધ્રુવરી, એટલાં આભુષણો તેણીના શરીર ઉપર

હતાં. આંધ્રદેશની ખાદીની સાડી, ઝીણી પથુ નહિ અને જાડીએ નહિ, એવીજ ખાદીનું ચાલુ ફેશનનું પ્સાઉઝ; આ સાદા ચૈતવણું વઝોથી લક્ષ્મીની કાંતિ ખૂબ દીપી રહી હતી. ચાલુ ઢપે પડીઆં પાડી હોજેલાં ભરાવદાર, લાંબાં, કાળા વાળનો મોટો અંબોડો તેણીની કુદરતી સુંદરતામાં વધારો કરી રહ્યો હતો. જાડું લૂગડું પહેરી, હાથે વતી ખીચડી બાંધી જમવા એઠેલી કુસુમ અને માલણુ વચ્ચેનો સંવાદ વાંચી લક્ષ્મીએ ‘લુક માક’ મૂકી ચોપડી બંધ કરી અને કુસુમ જેવી છોકરી આજના જમાનામાં આવો સાદસ ખરેખર કરે કે કેમ તેનો તેણી વિચાર કરતી હતી, ત્યાં જમની માએ આવી ચરણરૂપશ કરી તેણીને પ્રણામ કર્યાં. લક્ષ્મીએ આવવાનું કારણ પૂછ્યું. જમની માએ રડતાં રડતાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી બધી વાત કહી. આખરે બોલી, “મા, તમે ત્રિલોકના પાલનકર્તા, મારા જમ ઉપર દયા કરો—મારો દીકરો એક દિવસમાંજ દુઃખથી અડધો થઈ ગયો છે.”

“માજી,” લક્ષ્મીએ કહ્યું, “જમની નોકરી ગઈ તે જાણી મને ખેદ થાય છે. પણ શિવનો હુકમ ફેરવાવવો કઠણ છે. તે કોઈની પણ ભરબલામણુ સાંભળતા નથી. છતાં, તમે રડો ના. હું ‘એમને’ બોલાવી મારાથી બને તેટલો પ્રયાસ કરી જોઉં.”

“ઈશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે, મા,” લક્ષ્મીના વચનથી શાંત થઈ જમની માએ આશિર્વાદ દેતાં કહ્યું, “આપના પ્રતાપથી મારો દીકરો લક્ષ્મીલાભ કરશે. મા, આપ મનમાં દ્યો તો બધું કરી શકો એમ છે. વિષ્ણુદેવને ખાસ આગ્રહ કરી કહેજો કે જમને નોકરી ઉપર પાછો ચલાવવો જોઈશે. મા, હું ઘરડી થઈ છું. હવે ઝાઝું જીવીશ નહિ. પણ એવું કરજો કે જે થોડા દિવસ મારા કપાળે બાકી છે તે સુખમાં જાય.”

“માજી,” લક્ષ્મીએ કહ્યું, “આપને વધારે કહેવાની જરૂર નથી. તમારે દુઃખે હું પણ દુઃખી થઈ છું. તમે જમને લઈ દિવાનખાનામાં બેસો. હું સ્વામિને બોલાવી મંગાવું છું. બિંદિ,” તેણીએ દાસીને ઉદ્દેશી કહ્યું, “જા, જામને ઠાકોરજીને અહિં ઝટ બોલાવી લાવ.”

વિષ્ણુએ થોડા દિવસ પહેલાંજ એક જોડ નવાં ગરૂડ પક્ષી લીધાં હતાં. તે આ બેઉ પંખીનું બારિક અવલોકન કરવામાં રોકાયેલા હતા. “હો બેટા, હો બેટા,” કહી ધડીમાં તેમને બરડે હાથ પસવારે અને

ધડીમાં માથે હાથ ફેરવી ચાંચ લૂછે. આમ તે પંખીઓ સાથે ગેલ કરી રહ્યા હતા, ત્યાં બિંદિએ આવી સદર અદાલતનો સમન્સ લગાડ્યો. ગરહ ગમે તેટલાં લાડકાં હતાં તોએ વારંટની બ્લોક વિષય ત્યાંથી તરત બિંદિની સાથે જવા નીકળ્યા. લક્ષ્મીના રૂમમાં જઈ તેણીને ગાંઠે બહાલથી તમાઓ મારી તેમણે પૂછ્યું, “આસામી હાજર, શું ફકમ છે?”

બહાલભરી પણ રીસામણી આંખો કરી નારાયણીએ કહ્યું, “આ તે કંઈ બોલવાની રીત છે? મારે યે શરમાવું પડે છે.”

“વારં ત્યારે, મને કેમ બોલાવ્યો?”

“મારે બિદ્યા જોઈએ છે?”

“લક્ષ્મી જેવાં લક્ષ્મી પણ લીખ માગે? ઓ પ્રભુ! વારં, શી બિદ્યા જોઈએ છે?”

“આપો તો કહું.”

“આગળથી કેમ કહેવાય?”

“શા માટે નહિ?”

“મારં સર્વસ્વ તમને અર્પણ કરી ચૂક્યો છું. હવે પાસે કંઈ નથી.”

“હજી એક ચીજ છે.”

“માગી લ્યો, તે પણ તમારીજ છે.”

“પરોપકાર, કરશો?”

“જરૂર. કહો, શું છે?”

વિષયનો હાથ પોતાના હાથમાં ચાંપી આભારની લાગણી દર્શાવતાં લક્ષ્મીએ કહ્યું, “સદાશિવે જમને ખરતરફ કર્યો છે. તેની મા દિવાન-ખાનામાં બેઠીબેઠી રહે છે. બિચારી ડોસીનું દુઃખ મારાથી સહન થતું નથી. મારી ઉપર આપનો ખરેખરો પ્રેમ હોય તો ગમે તેમ કરી જમને તેની ચાકરી પાછી અપાવો.”

“એ શું?” વિષય એ અજબ થઈને પૂછ્યું. “જમે એવો શું મોટો અપરાધ કર્યો કે કાઉન્સિલની બહાલી વગર સદાશિવે તેને

બહારોબહારજ પેડો આપ્યો? ગમે તેમ હોય, પણ તમે એના વકાલતનામા ઉપર સહી કરી છે એટલે એ કામ કીધેજ છૂટકો. હું અબધી બ્રહ્માને સાથે લખને મહાદેવ પાસે જઈશું. મને લાગે છે કે સદાશિવે જન્મને સુકો દમ આપ્યો છે. એટલે તેમના મનનું સમાધાન થતાં જરૂર તેને પાછો નોકરી ઉપર ચઢાવશે.”

વિષ્ણુનો હુકમ થતાંજ કોચમેન બિરમાક' ઓકનહેડ પેલાં નવાં ગરૂડની જોડ જોડી ફેટનગાડી તૈયાર કરી લાવ્યો. તેમાં બેસી નારાયણ પદ્મપોનીના સપ્તસરોવર બાગ તરફ ગયા—ઉન્હાળાને લીધે બ્રહ્મા બહાર વાડીમાં રહેતા હતા. ખરતરફ જમે સદાશિવનું ફરમાન વિષ્ણુના હાથમાં મૂક્યું અને તેમની આજ્ઞાનુસાર પોતે કોચમોક્ષ ઉપર ચઢી બેઠો. ગાડી પવનવેગે ચાલતી હતી અને નારાયણ અંદર બેઠામોક્ષ ફરમાન વાંચતા હતા. સદાશિવની સહી જોઈ તેમના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો, પણ વખતે લાંગની ધૂનમાં હાથે ધૂન્યો હશે એમ મન મનાવી લીધું. ફરમાન વાંચાઈ રહ્યું, ગાડી પણ સપ્તસરોવરોદ્યાનમાં પહોંચી ગઈ.

૬

સરોવરની પાળે જમીન ઉપર શેત્રંજ પાથરી તે ઉપર બેસી સાંજની ઠંડી હવા ઘોરતા ઘોરના બ્રહ્મા વેદની ચારસો ચુમાલીસમી આર્ષતના મુદ્ધ તપાસતા હતા. મુદ્ધ વાંચવામાં તે એટલા બધા તલ્લીન થઈ ગયા હતા કે વિષ્ણુ સામે આવીને ઉભા તોએ તેમનું ધ્યાન ખેંચાયું નહિ. તેમને આમ રોકાયલા જોઈ વિષ્ણુ એ ખુંખારો માર્યો અને કહ્યું, “ગુડ ઇવનિંગ, બ્રહ્મન!” બ્રહ્માએ મુદ્ધમાંથી ડોકું બહાર કાઢી ઉંચું જોયું તો સામે વિષ્ણુને ઉભેલા જોયા એટલે તરત ઉભા થઈ તેમને ભેટી પડ્યા અને પૂછ્યું, “બાબાજી, આ વખતે ક્યાંથી ભૂલા પડ્યા?”

“ધણાજ અગત્યના કામસર તમારી પાસે આવવું પડ્યું છે,” વિષ્ણુએ જવાબ દીધો. “આપ વેદની નવી આર્ષતના સંશોધનકાર્યમાં રોકાયલા રહો છો એટલે આપની મુલાકાતે વારંવાર આવતાં સંકેત

થાય છે. વેદની શોધિતવૃદ્ધિ નવી આવૃત્તિ હવે ક્યારે બહાર પાડે છે ? ”

“ વાહ, બાબાજી, ” બ્રહ્માએ કહ્યું, “ તમે પણ ગરીબની ઠીક મજાક કરો છો. હું આપનો આશ્રિત, આ વાડી, ધરખાર, બધું આપનું જ છે. મરણ પડે તે વખતે આપ અહિં પધારી શકો છો, છતાં આપ સંકાયની વાત કરો છો એ શું ? આપની પધરામણીથી વેદની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય. હું ધારું છું કે નવી આવૃત્તિ વસંતરતુના આરંભમાં બહાર પાડી શકાશે. ” વિષ્ણુની પાછળ જમને ઉભેલો જોઇ પૂછ્યું “ અકાળે કાળનું આવાગમન કેમ ? કંઈ નવાણુની થઈ હોય એમ લાગે છે. જમનું શરીર આટલું બધું લેવાઈ કેમ ગયું છે ? કંઈ રોગ બોગ તો નથી થયો ? ”

“ જમ માનસીક પીડાયી પીડાય છે, ” વિષ્ણુએ કહ્યું. “ સદાશિવે એને એકાએક બરતરફ કર્યો છે. હ્યો, વાંચો આ ફરમાન. ”

ફરમાન વાંચી રહી બ્રહ્માએ કહ્યું, “ હું પહેલાંથી જ જાણતો હતો કે જે દહાડે તેદહાડે જમની ઉપર ધાડ આવશે. કેટલોક વખત થયો જમ રાજકાર્ય ઉપર ધ્યાન આપતો નથી એવી ફરિઆદ મારે કાને આવી છે. એ એટલો બધો બહીકણ છે કે મુંબઈ જેવા શહેરમાં ચોપાટી ઉપર ફરતી સ્ત્રીઓને હેરાન કરતા કોરગાઓની અડાસે પણ જતો નથી અને નરમસ્ત્રવભાવના, નિરપરાધી માણસોને અકાળે ઉપાડી લાવે છે. એને બરતરફ કર્યો એ એની પોતાની જ બેદરકારીનું પરિણામ; સદાશિવનો એમાં શું દોષ ? તેણે જે કયું તે વાળખીજ કયું છે. ”

“ જમ આપનું સંતાન છે, ” વિષ્ણુએ બ્રહ્માને સમજાવી લેવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. “ હજાર અપરાધે અપરાધી હોય તોએ એને માફ કરવો જોઈએ. એ આપનો અતલગનો ખેશી, જીનો નોકર. એને એકદમ બરતરફ કરવો એતો ભારી અન્યાય । ચેતવણી આપી હોત તો બસ થાત. ”

બે હાથ ઝોડી કરગરીને જમ બોલ્યો, “ ભગવન્ ચતુર્મુખ, આ બાળકને એકવાર ક્ષમા આપો. હું આપની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે હવે પછી એક દિવસ પણ હું મારી ફરજ બજાવવામાં ગફલતી કરીશ નહિ. ”

અહાનું દિલ પીગડ્યું. વિષ્ણુ તરફ જોઈ તેમણે પૂછ્યું, “આપનો શો મત છે, બાબાજી?”

“માફ કરો,” દયાસાગર, સહૃદય, હાથીકેશ જવાબ દીધો.

થોડો વાર વિચાર કર્યા પછી અહા સંમત થયા. વિષ્ણુએ તેજ વખતે મહેશ્વરને ઘેર જવાની સૂચના કરતાં કહ્યું, “મારી ફેટન તૈયાર છે. ચાલો, પાંચ મીનીટમાં જઈ પહોંચશું, પાંચ મીનીટમાં પાછા આવીશું.”

“આજે નહિ,” અહાએ કહ્યું, “જતાં આવતાં રાત પડી જશે. વળી આ વખતે મહાદેવની સ્થિતિનોએ ભરોસો નહિ—તમે સમજ્યા કેની? જમ ભલે હમણાં ઘેર જાય. કાલે સવારે બરાબર આઠને ટકાએ હું મહાદેવને બંગલે આવી પહોંચીશ. આપ પણ ત્યાં જમને લઈને પરભારા વખતસર આવી રહેજો.”

અહાવિષ્ણુના ચરણરૂપશ્ચ કરી જમ ચાલ્યો ગયો. વિષ્ણુએ પણ ઉઠવાની તૈયારી કરી. તેનો હાથ ધરી અહાએ કહ્યું, “બાબાજી, જમીને જાણો. શચીનાથે એક પેટી “દીવાસ” બિહસ્કી” નામે સોમરસની બાટલીઓ મોકલી છે. હજી પેટી ખોલી નથી. આપના વગર મને તે કેમ લાવે?”

અહાવિષ્ણુ બેઠે સાથે દાઢનિંગ રૂમમાં ગયા.

૭

બીજે દહાડે સવારે આઠમાં પાંચ ક્રમે મહાદેવ પોતાના રૂમમાં હરણનું આમડું પાથરી તે ઉપર બેઠાબેઠા બેઠે હાથે કમંડલુ ધરી ધ્રુંગે મારતા મારતા તેમાંથી ગરમ ચ્હા પીતા હતા. ભગવતી બાજુમાં બેઠાં હતાં અને શિશિરપ્રલ કરતાં પણ કુમળા એવા પોતાનાં આંગળા વડે શશાંકશેખરને વાંસે થયેલી અળાઈ ઉપર ઝામઝક ધસતાં હતાં. આગલી રાતે ભાંગે પીને શૂલપાણિ બેભાન થયા હતા. શિવજી રોજ ભાંગે પીએ—ભાંગથી ટેવાઈ ગયલા, છતાં બેભાન કેમ થયા? વાત એમ બની કે નંદી નળબજારમાં ગાંજે લેવા ગયેલો ત્યાંથી સાંભળી આવેલો કે ગાંજે પીધા પછી નિશો નહિ ચઢે તો અંદર થોડુંક મોરફિયા નાંખવું અને ભાંગ

પીધા પછી નિશો નહિ ચઢે તો થોડુંક કોકેન ઉમેરવું. આ તરફ ભાંગ પીધા પછી મહાદેવને નિશો ચઢે નહિ એટલે રોજ નંદીને ઠપકો આપે. નંદીએ પણ કંટાળી રાતે ભાંગમાં કોકેન નાંખ્યું અને ધૂળંટીને તે પીધા પછી નિશો ચઢવા લાગ્યો. નિશાની ઝુમમાં શરૂઆતમાં તો ઓમકેશ “આવો, નંદી” કહી ગેલમાં આવી ગયા, પણ થોડાજ વખતમાં એશુધ્ધ થઇ અંધિકાના દિલ ઉપર ઢળી પડ્યા. ઉપરાસાપરી ઉલટીઓ થવા લાગી. બિછાનું તેથી તરબોળ થઇ ગયું અને દેવી તેમાં તરવા ડૂબવા લાગ્યાં. પાર્વતી પતિપ્રાણા અને સહનશીલ હતાં. તેમણે અગડેલી પથારી બદલી નાંખી નવી તૈયાર કરાવી તેમાં બેભાન શિવને સૂવડાવ્યાં, અને બાથરૂમમાં જઇ પોતે ગોદરેજનો સાથુ ચોળી ન્હાયાં, ટુવાલથી દીલ લૂછ્યું અને કોરું વસ્ત્ર પહેરી લીધું. આટલી બધી મહેનત કરતાં છતાંએ ઉલટીની વાસ ગઇ નહિ એટલે શરીર ઉપર લવંડર છાંટ્યું. મૃત્યુન્ય મૃત્યુવશ જેવા પડ્યા હતા તેમને પંખો નાંખતાં નાંખતાં આખરે દેવી ઉંઘી ગયાં હતાં. આ પી મહાદેવજીએ કહ્યું, “ભગવતિ, મારા શરીરને હવે ઠીક છે, પણ મને ભૂખ કકડીને લાગી છે. ખાનસમાને કહો કે એક પ્લેટ ગરમાગરમ વાણુગીભાત શિદ્ધ લઇ આવે.” ભગવતીએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું, “રાતે શું સ્થિતિ હતી તેનું જ્ઞાન છે કે? તમારી ભાંગે એવી મોંકાણુ માંડેલી કે તમારા જીવવાની પણ આશા નહોતી અને એમજ લાગતું હતું કે ઘાટ ઉપર જઈને સ્નાન કરી મારે ચૂડો ભાંગવો પડશે!” મહાદેવે શરમાઇને કહ્યું, “પ્રિયે, મેદીથી રંજેલા તમારા પગ આગળ હું પગલે પગલે અપરાધી છું. તમારા પાદપદ્મ મારા હાથમાં લઇને હું અરજ કરું છું કે મારો અપરાધ માફ કરો.” આમ કહી મહાદેવે મહેશ્વરીના પગ પોતાના હાથમાં લીધા કે તેજ વખતે બ્રહ્મા કાર્ડ મોકલ્યા વગર કે કહાવ્યા વગર રૂમમાં ધુસી આવ્યા. ભગવતી શરમાઇને નીચું જોઇ રહ્યાં, પણ શિવજીએ નફ્ટ થઇ કહ્યું, “હલો, બ્રહ્મા, ભગવતી રીસાયાં છે તેમને હું મનાવતો હતો. તમે આવી પહોંચ્યા એ પણ ઠીક થયું. જરા મારી વતી એમને બે બોલ કહી સંભળાવો.”

“અભયાને રીસાવાનું શું કારણ?” બ્રહ્માએ પૂછ્યું.

“ કાલે રાતે, ” મહાદેવે જવાબ દીધો, “ સિદ્ધિસ્તુ-અ-આ થઈ ગયો હતો એટલે અભયાની ઉંઘમાં ખલલ પહોંચી તેથી.”

“ એતો આપના રોજનાં રંગદંગ, ” બ્રહ્માએ કહ્યું, “ સાચું શેત્રબાલા એ માટે કોઈ દહાડો રીસાયાં નથી.”

“ હાંસીનો માર મોટો માર છે, ” મહાદેવે કહ્યું, “ અપરાધ કયો છે, અપરાધને લાયક ધા કરો, લેવું દેવું ચોખ્ખું કરો. તેમ થાય નહિ ત્યાં સંધી સાદર સંભાળણું કરીએ તે સારું નહિ લાગે.”

“ ઠાકુર, ” ભગવતિએ બ્રહ્માને સંબોધન કરી કહ્યું, “ આપ એમની વાત ઉપર ધ્યાન આપશો નહિ. એ તો આઠે પહોર એવી રીતે મારી સાથે મજાક કર્યા કરે છે. હું એમની ચરણસેવા કરનાર દાસી, મારી સમક્ષ સારું નરસું કેવું ? ”

“ નહિ, નહિ, ચતુર્મુખ, ” મહાદેવે કહ્યું, “ અનન્દ મારી જટાના શણુગાર, એ હમેશાં મારે માથે રાખવાં જેવાં. પોતાને દાસી તરીકે ઓળખાવી એ મારી આજ્ઞ લે છે ! ”

“ એકતો માથામાં બેઠી છે, ” પાર્વતીએ રોષ ધારણ કરી કહ્યું, “ અને ખીજીને ક્યાં શેફા તાણો છો ? હું તો આ ચાલી જમને ઘેર.”

વિજય સાથે જમને આવતો જોઈ મહાદેવે હસતાં હસતાં કહ્યું, “ તમારો જમ અને જમાઈ, બેઉ આ આઆ. ઇચ્છા હોય તેની પાસે સુખેથી જાઓ.”

ભગવતી શરમાઈને ઘરમાં ચાલી ગયાં.

૮

જમને જોઈ મહાદેવે પૂછ્યું, “ જમ, આમ મુડદાલ કેમ થઈ ગયો ? ”

બ્રહ્મા બોલ્યા, “ દ્યો, જાણે અજાણી અમ્મા ! મળિયું કાપી નાંખ્યાં પછી આપ પૂછો છો કે થડ સૂકાઈ કેમ ગયું ? જમ આપણો વફાદાર નોકર છે. મારી અને વિજયની ભલામણ છે કે આપ એને માફ

કરો. અમે નથી કહેતા કે જન્મ નિર્દોષ છે. જન્મ હજાર હજાર અપરાધે અપરાધી. આપે જન્મને એકદમ ખરતરફ કરી એની જગાએ કચરાલાલ દત્તને નીમ્યો એ આપનું પગલું ખીલકુલ વાજખી છે. આપના હૂકમોમાં અમે લેશમાત્ર પણ દખલગીરી કરવા માગતા નથી. આપનો ક્રોધ આગ્નિ આના પ્રકાશ જેવો ક્ષણિક છે. આપની દયાનો ઝરો પવનની માફક રોજ વહેતો છે. હે બદાન્યતાવારાંગનિધિ, આપનો ક્રોધ સમાવી દો અને અરૂણાંગજ તરફ દયા દેખાડી નિરાશાના સમુદ્રમાંથી એનો ઉદ્ધાર કરો.”

આ ભાષણ ધીરજથી સાંભળી અજ્ઞય થઇ મહાદેવે કહ્યું, “બ્રહ્મન, ખરી વાત છે કે હું લાંગ પીઉં છું, પરંતુ મારાં આચરણ લાંગ-પીનારનાં જેવાં નથી. આપે જે લાંબુત્રય ભાષણ કયું તેમાંનો એક અક્ષર પણ મારા સમજવામાં આવતો નથી. મને લાગે છે કે કાલે રાતે આપે છાંટોપાણી જરા વધારે પડતાં લીધાં છે. આજસૂધી હું એમ જાણતો હતો કે સોમરસ માત્ર ત્રણ વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે—લાલયોળ નાક, ઉંઘ, અને પિશાબ. આજેજ જાણ્યું કે સોમરસ એક ચોથો વિકાર પણ ઉત્પન્ન કરે છે; તેનું નામ લવારો. હું જમના છાંડેલા અન્નને અડક્યો નથી, આપ કહો છો કે મેં તેને કાઢી મૂક્યો છે. કાલે આવીને કહેશો કે મેં ત્રિદિવાધિપતિને દેશપાર કર્યા છે ! ”

બ્રહ્માએ ચાટ પડી વિષણુ તરફ જોયું. તરતજ વિષણુએ સદા-શિવની સહીવાળો પેલો હૂકમ મહાદેવના હાથમાં આપ્યો. મહાદેવે તે એકથી ખીજા છેડા સૂધી વાંચી જમ કહ્યું, “ આ હૂકમ મારી આશીસ-માંથી નીકળ્યોજ નથી. સહી પણ મારી નથી. છેલ્લા એક મહિનામાં જમરાજ વિરૂદ્ધ કંઈપણ ફરિયાદ મારી પાસે આવી નથી એટલે આ હૂકમ બહાર પાડવાની જરૂર પણ ઉભી થઇ નથી.” જમને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું, “ તે શું ચાર્જ સોંપી દીધો છે ? ”

“ હા, ભગવન્.” જમે જવાબ દીધો.

ચોડાવાર વિચાર કરી મહાદેવે કહ્યું, “મને આમાં બોલશેવિડોનો હાથ હોય એમ લાગે છે. એ કમઅખતો દુનિઆની દરેક રાજપદ્ધતિ ઉઠાવી

નાંખવાનો ધંધો લઇ બેઠો છે. આ પણ એમનું જ કારસ્તાન હોવું જોઈએ.”

“શ્રીમન્ત મહારાજ ઇંદ્રદેવને વચરલેસ મેસેજ આપી તરત ચેતાવવા જોઈએ,” બ્રહ્માએ સૂચના કરી.

“સખૂર,” વિષ્ણુએ કહ્યું, “પહેલાં આપણે ખરાબર તપાસ કરીએ, પછી બીજી વાત.” જમને ઉદ્દેશીને તેમણે પૂછ્યું, “કચરાલાલ સાથે સૈન્યસામંતો કેટલા છે?”

“મહારાજ,” જમે જવાબ દીધો, “જનજનાવરતો કોઇ નથી, પરંતુ કૃષ્ણાવતારમાં આપે જેવી રીતે એકલે હાથે કંસના હળસો માણસોનો વધ કર્યો હતો તેવીજ રીતે આ કોઇ કચરાલાલે ફક્ત હાથની થપડ મારી મારા સંખ્યાબંધ માણસોને ધૂળ ચાટતાં કર્યા છે!”

“કચરાએ કપડાં કેવા રંગનાં પહેર્યાં હતાં?” મહાદેવે પૂછ્યું.

“લાલ,” જમે જવાબ દીધો.

“લાલ?” મહાદેવ બોલી ઉઠ્યા. “અસ, એ બોલશેવિકોનું જ કારસ્તાન. ચાલો, જનરલ કાર્તિકે પાસે જલ્દી જઈએ. માર્શલ લો દાખલ કરવો કે નહિ તે વિષે તેમની સલાહ લઈએ.”

“ઇંદ્રરાજને ખબર આપવી જોઈએ,” બ્રહ્માએ ફરીથી કહ્યું.

“દોડવામ કરવાની જરૂર નથી,” વિષ્ણુએ કહ્યું, “મારી ખાત્રી ચઢ છે કે કોઇ ગમતી માણસે જમને ઉલ્લુ જેવો જોઇ સાબૂત બનાવ્યો છે. જમપુર ચાલો, ત્યાં બધી ખબર પડશે.”

વિશ્વસરકારની કારોબારી કાઉન્સિલના ત્રણે સભ્યો, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર, જમને લઇને સ્પેશિયલ ટ્રેનમાં જમપુર જવા ઉપડ્યા.

૯

કચરાલાલ શિરસ્તામુજ્ય કચેરી ભરી સિંહાસન ઉપર બિરાજમાન થયો હતો. ચિત્રગુપ્તે નમન કરી કહ્યું, “ધર્મરાજ, હિમાલયની જેલ નાની પડવાથી કેદીઓને બહુ વેદના સહન કરવી પડે છે. હમણાં

જે હિસાબે ભરતી થાય છે તે જોતાં બીજી બે જોલો નવી બાંધવાની જરૂર છે.”

ધર્મરાજ કચરાલાલે કહ્યું, “હમણાં સરકાર પાસે નવી જોલ બાંધવાના પૈસા નથી. પણ જોલમાં થતી ભરતી અટકાવવાનો એક રામબાણુ ઉપાય છે. પેલા કમબખ્ત અકાલમૃત્યુને હાથે પગે બેડી પહેરાવી અંધારી કોટડીમાં પૂરી થો અને જુઓ કે એક માસમાં જોલ અડધી ઉપર ખાલી પડે છે કે નહિ?”

ચિત્રગુપ્ત બહીતાં બહીતાં બોલ્યો, “અકાલમૃત્યુની નીમણુક કાઉન્સિલે કરેલી હોવાથી તે ગેઝીટેડ ઓફીસર છે અને કાઉન્સિલના હુકમ વગર આપણાથી તેને કેદમાં પૂરાય નહિ.”

ગુરૂસે થઈ, ડોળા કકડાવી, હાથપગ પજાડી કચરાલાલે રાડ પાડી, “મારું નામ હૂકમ, તારું નામ તાબેદારી. તારે માત્ર મારા હૂકમ પ્રમાણે ચાલવાનું છે. ભવિષ્યનો વિચાર તારે કરવાનો નથી. કાઉન્સિલ સાથે હું મારું ફેાડી લઉંશ.”

આ ગરબડ ચાલતી હતી ત્યાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર માણ જન્મ સાથે આવી ચઢ્યા. તેમને જોઇ કચરો હાંફળો ફાંફળો થઇ સિંહાસન ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને સૌને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી હાથ જોડી ઉભો રહ્યો.

મહાદેવે તેને પૂછ્યું, “બચ્ચા કચરા, તું જીવતાંજીવત જન્મપુરમાં કેવી રીતે આવ્યો?”

“પ્રભો,” કચરાલાલે કહ્યું, “હું લોચનપુરના જમીનદારના ઘરમાં સૂતેલો હતો ત્યાંથી જન્મના દૂતો મને અહિં ઉપાડી લાવ્યા. અહિં આવી હું મોટી દુર્ભાવનામાં પડ્યો. અબળણ્યો દેશ, પાસે કંઈ મળે નહિ. શું કરવું? આખરે આપના નામનો એક હૂકમ ચીતરી કાઢી જન્મની જગા ઉપર ઠેપાઇ ગયો. આત્મસમર્થન માટે આપના નામની ખોટી સહી કરી છે. સહી કરતી વખતે ‘ધ્યાયેન્નિલ’ મહેશ્વર રજતગિરિનિલં ચાક્રચંદ્રાવતં સમ્’ એમ આપનું ધ્યાન ધર્યું છે. હે શશાંકશેખર, નીલકંઠ, દક્ષયજ્ઞવિનાશક, માફ કરો.”

કચરાની રતુતિથી પ્રસન્ન થઇ શિવજી બોલ્યા, “ખોટી સહી કરવી તથા દગો કરવો એ બેઉ મોટા અપરાધ છે અને તેની સજા કાળાપાણીની છે. હું તને અહિંથી દેશપાર કરી લોચનપુર પાછો મોકલું છું.” પછી જમને કહ્યું, “બાપુ, તારી સત્તા મુવેલા માણસ ઉપર. તે છોડી તે જીવતાને અહિં પકડી આણ્યો. પરિણામ જોયું? કાન પકડ કે હવે પછી જીવતા માણસની અડાસે પણ જમશ નહિ.”

જમને તેની જગા ઉપર પછો સ્થાપિત કરી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર, સૌ સૌને સ્થાનકે ગયા.

x

x

x

x

કચરાલાલે ઉંઘમાંથી જાગીને જોયું તો પોતે લોચનપુરના જમીન-દારની હવેલીના પશ્ચિમ તરફના ઓરડામાં પેલી ચારપાઇ ઉપરજ મુનેલો હતો. તેની પ્રકોતરી માથા નીચે સલામત હતી !

મોતીરામ ગુડનું જીવનચરિત્ર.

પહેલું પ્રકરણ.

આપણા ચરિત્રનાયક મહાત્મા મોતીરામે કંઈ સાલમાં જન્મગૃહથી કરી આ પૃથ્વી પાવન કરી તે કહેવાને અમે અશક્ત છીએ, કારણ, ઇતિહાસ તે વિષે ચૂપ છે. ઇતિહાસ આવી અનેક પ્રકારની બદમાશી કરે છે. આ દેશમાં ઇતિહાસ શોધ્યો જડતો નથી, નહિ તો—તેની બરાબર ખબર લઈ નાંખતે !

મોતીરામના માતાનું નામ જશોદાદેવી, પિતાનું નામ સાફલરામ. આ પણ્ય મોટા દુઃખની વાત, કારણ ઉચ્ચકુળની કીર્તિ કે ગુણગાનનું રસીકું વણું કરવા જેવો પ્રસંગ એકે મળે નહિ. તો પણ આટલું કહેવાને તો અમે શક્તિમાન છીએ કે તેઓ બ્રાહ્મણ કુલોત્પન્ન. ગુડે અટક ઉપરથી કોઈએ એમ નહિ સમજવું કે તેઓ એ નામના મીઠા પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે !

સાફલરામ ગુડ કૈવર્તકલોકના બ્રાહ્મણ હતા. તેમનું નિવાસસ્થાન સભ્ય બાપામાં મોહનપલ્લિ, ગ્રામ્ય બાપામાં મોનાપર. મોહનપલ્લિ ઉદે મોનાપરામાં કેવળ કૈવર્તકોનાં થોડાંએક ઘર હતાં. ગોરમહાશય એકલાજ બ્રાહ્મણ—ચંદ્ર જેમ રાતને અન્નવાળી કરે છે, વિષય જેમ એકજ પુરુષોત્તમ, આંધળાઓમાં જેમ કાણો રાજ કરે છે, તેજ માફક સાફલરામ એકલા આખી મોહનપલ્લિ ઉજ્જવલ કરી રહ્યા હતા. શરાધિઆમાં, મહાકાલીની પૂજના દિવસોમાં અને લગ્નમરણાદિ શુભાશુભ પ્રસંગો ઉપર તેમને ચોખ્ખા, સોપારી, નાળિયેર, કેળાં ઇત્યાદિ વસ્તુઓનો અને દક્ષીણાનો લાભ થતો એટલે ગોરપદું કરવા ઉપર તેમનું વિશેષ લક્ષ હતું. તેમનીજ આ અતુલ સંપત્તિના એકલા વારસ તરીકે મોતીરામે શુભ મુહુર્તે આ દુનિઆમાં પ્રવેશ કર્યો.

જન્મ પછી મોતીરામ દિનપરદિન વધવા લાગ્યો. તે જેમ બાળક આસપાસ પુરુષલક્ષણવાળો છે એમ સમજી જશોદા મૈયા આનંદથી

ઉછળવાં લાગ્યાં. યથાકાળે બાળકની બાબરી દેવસવવાની, બોટલુની, ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ યથાવિધિ કરવામાં આવી. બાળકનું નામ પાડ્યું, મોચીરામ. નગેન્દ્ર, રાજેન્દ્ર, ચંદ્રભૂષણ, વિદ્યુભૂષણ વગેરે મધૂર નામ પડતાં મૂકી મોચીરામ નામ કેમ પાડ્યું તે અમે ઠીક ઠીક કહી શકતા નથી, પરંતુ નિંદાખોર લોકોને મોંઢેથી અમે વાત સાંભળી છે કે કોઈ કાળોકાળો, ફાંકડા બાળવાળો, લટશરીર, મોચીરામ નામે કૈવર્તજાતિનો એક ઇસ્કી જીવાન જીવાનીના બહારમાં ઉછળતી જશોદાદેવીના નયનપથનો મુસાફર બન્યો હતો, અને તેદહાડથી મોચીરામ નામ જશોદાદેવીને બહુ પ્રિય લાગતું હતું.

ગમે તેમ હો, જશોદાએ બાળકનું નામ પાડ્યું, મોચીરામ. નામ મેળવી મોચીરામ દિવસે દિવસે મોટો થવા લાગ્યો. ક્રમે “મા, બૂ, પા” ઇત્યાદિ બોલતાં શીખ્યો. એક વર્ષની ઉંમરનો થયો નહિ ત્યાંતો પોતાના અસાધારણ બુદ્ધિબળથી તેને જૂઠું રડતાં આવડી ગયું. ત્રણ વર્ષની ઉંમરે ભૂખ હોય કે ન હોય તોપણ હોજરી કેમ ભરવી તે કળા શીખ્યો, અને પાંચમે વર્ષે તો મહામતિ મોચીરામ માને રાંડ અને બાપને શાળા કહી સન્માન કરવા લાગ્યો. આ સાંભળી જશોદા માથું કુટતી, છતાં “એવો તો એવો પણ છોકરો જીવતો તો રહ્યો” એમ સધિઆરો લઇ મન મનાવતી.

પાંચમું વર્ષ પૂરું થયું ન થયું ત્યાંતો સાફલરામને માથે ઘાડ આવી. જશોદાદેવીની ઇચ્છા છોકરાને ભણાવવાની થઇ. સાફલરામની ત્રણ પેઢીએ પાટી ઉપર ધૂળ નાંખી નહોતી. બાઈસાહેબ વાત શું લાવ્યા ?

નેવના પાણી મોભે ચટે તોએ જશોદાબાઈનું વાક્ય મિથ્યા થાય નહિ, એટલે લાચારીથી સાફલરામને તેણીની વાત ઉપર ધ્યાન આપવું પડ્યું. કમનશીમે આસપાસ ત્રણ ગાઉની અંદર નહોતી નિશાળ કે નહોતો મહેતાજી. કરવું કેમ ? જશોદાએ કહ્યું, “લારે તમેજ એને ક, ખ શીખવો.” સાફલરામે જવાબ દીધો, “વાર, હું શીખવીશ. પણ કોણ જાણે જનમાનની લોથમાં શિક્ષક શિષ્ય.....વાર, આજે શું રાંધ્યું છે ?” સવાલ સાંભળતાં જશોદાને યાદ આવી કે આજે કૈવર્તોને ત્યાંથી મીઠાઇ આવી હતી. “કેવો નીચ માણસ.....” એમ કહી જશોદા ઘરમાંથી મીઠાઇ લઇ આવી અને પતિદેવને ખાત્રી બેસાડ્યા.

મોતીરામે બીજી પછી વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો. બીજી વિદ્યાઓમાં—“પરા ચ અપરાય”—ઝાડ ઉપર ચઢવું, પાણીમાં કુબકી મારવી, અને મીઠાઇ ચોરવી. કૈવર્ત જન્મમાનોની કૃપાથી ગોર મહારાજના ઘરમાં મીઠાઇનો અભાવ નહોતો. તેમાંથી તફાવી મોતીરામ ગામના છોકરાંઓ સાથે મેજબાની ઉડાવતો.

નવમે વર્ષે મોતીરામને જનોઇ દેવાઇ. તે પછીને વરસે સાફલરામે પોતાના પ્રિય પુત્રને સંધ્યાન્હિક શીખવ્યાં. એક વરસમાં મોતીરામ આન્હિક શીખી ગયો કે નહિ તે અમે જાણતા નથી. કારણ, પ્રમાણ-ભાવ. ત્યાર પછી મોતીરામે સંધ્યાન્હિક કદી કર્યાં નથી.

ત્યાર બાદ એક દિવસ સાફલરામ એકાએક માંદા પડ્યા અને ગાંસડા પોટલાં બાંધ્યા વગર ખાલી હાથે દેવલોકની મુસાફરીએ ચાલ્યા ગયા.

બીજી પ્રકરણ.

સાફલરામના મરણથી જશોદાને માથે મોટું દુઃખ આવી પડ્યું. છોકરો નાનો અને જન્મમાનોના ક્રિયાકામ કરાવનાર બીજી કામ મળે નહિ એટલે કૈવર્તોએ નવો બ્રાહ્મણ બોલાવી લીધો. પેટનો ખાડો પૂરવા જશોદાએ દળણાં દળવાં માંડ્યાં.

મોતીરામ દશ વર્ષનો હતો ત્યારે પૂજના દિવસમાં કૈવર્તોએ માંદોમાંદો ઉઘરાણું કરી રાસલીલા કરાવી. હારાણુ અધિકારીને સસ્તા દરે રોકી રાસ કરવા બોલાવ્યો. રસ્તામાં માંડવો નાંખી તેને કેળ અને ફૂલના તોરણોથી શણગાર્યો, અને ત્યાં ત્રણ રાત સુધી ગામ લોક પેટ ભરીને રાસલીલા જોઇ. મોતીરામે આ વખતે પહેલીજ વાર રાસ જોયો. રાસની વાત, રાસનાં ગીત, વગેરે વિષે તેણે અગાઉ સાંભળ્યું હતું, પણ ખરેખરો રાસ જોવાનો પ્રસંગ તો આ પહેલવહેલોજ હતો. રાસ જોઇ તે ખુશખુશ થઇ ગયો. સાચેસાચ બીજો દિવસ મોતીરામ ગાળા-ગાળી, મારામારી, ચોરી, એ બધું ભૂલી ગયો.

મોતીરામમાં એક ચુલુ હતો—મોતીરામ સુકંઠ. રાસલીલાનું એકાદ માયન તેને મોઢે થઇ ગયું, અને બીજો દિવસે સવારના પહોરમાં તે

માન્ય ગાતો ગાતો મામમાં બટકવા લાગ્યો. દેવભોજે હારાજી અધિકારી હાથમાં લોટો લઈ તળાવે ઘાતજીપાણી કરવા જતો હતો. સવારની ઠંડી લહેકાથી ધસડતો ધસડતો મોચીરામનો મધુર અવાજ સીધો અધિકારી મહાશયનાં કાનમાં ધૂસી ગયો. કાનમાંથી મનમાં અને મનમાંથી કદપનાના ઘોડા ઉપર બેસી તે અવાજ આખરે અધિકારી મહાશયના કંઠ આક્ષરમાં પહોંચી ગયો. અધિકારીને મન ગળાતો અવાજ એટલે ટડીંગ, ટડીંગ, રૂપીઆનો અવાજ ! એમાં અધિકારીનો બિચારાનો શું વાંક ? તપાસ કરશે તો અનેક વકીલ મહાશયો ગળાના અવાજનું નિચૂદ તત્ત્વ તમને સમજાવી શકશે. તેમને મન પણ ગળાતો અવાજ એટલે રૂપીઆનો ખખડાટ. વકીલ બ્રિટિશરોનો દોષ પણ શું ? Glorious British Constitution ! હાય, ગલાખાજી સાર !

અધિકારી મહાશય મનુષ્ય કંઠ ઉપર મોહિત—બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ તેમજ રાંડીબાજની માફક. હાથ લાંબો કરી તેણે મોચીરામને બોલાવ્યો. મોચીરામ આવ્યો, તેને પૂછ્યું, “ તું અમારી મંડળીમાં નોકરી રહેશે ? ”

મોચીરામને તો અલ્લાજી પાયા. તે તો હરખથી ગાંડો થઈ ગયો. માને પૂછ્યા મૂઝ્યા વગર તે કબૂલ થઈ ગયો અને અધિકારીની સાથે ચાલ્યો. પણ પારકા છોકરાને કલામૂકયા વગર લઈ જવો એ અધિકારીને ઠીક લાગ્યું નહિ. મોચીરામને લઈ તે તેની મા પાસે ગયો.

વાત સાંભળી જશોદા પોક મૂકી રહ્યા બેઠી. એકનો એક દીકરો, બીજી કોઈ મજે નહિ, તેને વિલો કેમ મૂકાય ? આ તરફ ઘરમાં હાલ્લે હાલ્લાં લડતાં હતાં, ખાવાનાં સાંસાં હતાં, ના પણ કેમ કહે ? વિધાતા આવો સુયોગ ફરીથી આપે ખરાં ? દીકરો નજર આગળથી દૂર થશે, પણ પેટ ભરીને ખાશે પહેરશે તો ખરો કેની ? રાસમંડળીમાં કામ કરનારાઓ ઉપર શું દુઃખ પડે છે તે જશોદા જાણતી નહોતી, એટલે પુત્રના બાવી સુખનોજ વિચાર કરી ખાવાપીવાનું અને કપડાં સાથે પાંચ રૂપીઆ માસીક પગાર ઠરાવી તેણીએ મોચીરામને હારાજી અધિકારીના હાથમાં સોંપ્યો. તે ગયો એટલે બોંબ ઉપર માથું પછાડી સાફસરામના નામની કાજી માંડી મોટેથી રોવા લાગી.

મોચી મકરણ.

મોચીરામે થોડાવારમાંજ જોષ લીધું કે રાસવાળાનું જીવન સુખમય નહોતું. રાસદારીઓ કેવળ કોકિલની માફક ગાયન ગાઇ ડાળે ડાળે મુકલ ભોજન કરતા ફરતા નહોતા. અદ્યપસમયમાંજ મોચીરામનું શરીર સૂકાઇ ગયું. એક ગામથી બીજે ગામ રખડવામાં ખાવાપીવાનું ઠેકાણું રહેતું નહોતું. રાતે જાગરણથી જીવ જતો હતો. બાબરીના બારથી માથું લચી પડ્યું. પાઉડરના લેપડાથી શરીર રંગાઇ ગયું. અધિકારી વારંવાર કાન ચીમળાવતો તેથી એક કાન સૂચીને લાલ થઇ ગયા હતા. આ બધું જોઇ હોય તેમ વધારામાં અધિકારીના પગ ચાંપવા પડતા, તેને પંખો નાંખવો પડતો, ફૂકકો ભરી દેવાનો અને બીજી અનેક રીતે તેની મુલામગીરી કરવાની હતી. થોડા દિવસમાંજ મોચીરામની સુવર્ણમૂર્તિ મેલબાળપરાશિમાં પરિણત થઇ.

મોચીરામનું બીજું દુર્ભાગ્ય એ હતું કે તેની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ નહોતી. ગાયનની તાલ એ કંઇ તળાવને તીરે ઉમેલાં લાંબા તાડવૃક્ષ ઉપરનું ફળ નહોતું એ વાત સમજતાં તેને વખત લાગ્યો. તાલીમ વખતે જિત્તાક તાલની વાત કરે ત્યારે મોચીરામનું ધ્યાન બીજેજ ઠેકાણે દોડતું—તેની મા તાલના વડાં કરતી તેમાં તેનું મન ભરાતું, અને તેની આંખ અને મોં એકિમાંથી પાણી ધૂટતું !

ગાયન મેદિ કરવાની પથ્થ પીડા—યાદદાસ્ત શક્તિ ગીરવી મૂકેલી એટલે કેમે ક્યાં મેદિ થાય નહિ. ચીમટાઓથી કાન લાલ થઇ ગયાં. પાઠ ભજવતી વખતે તેને રોજ પડદા પાછળથી યાદ દેવડાવવી પડતી. તેમાં વચ્ચે વચ્ચે ઘોંટાળો થઇ જતો—કારણ તે પૂરું સાંભળતો કે સમજતો નહોતો. એક દિવસ પડદા પાછળના માણસે કહી સંભળાવ્યું:—

“ નીરદકૂન્તલા—લોચનચંચલા—દધતિ સુંદરરૂપમ.”

મોચીરામે લલકાયું, “ નીરદકૂન્તલા ”—પછી અટકી ગયો.

પડદાની પાછળવાળાએ કહ્યું, “ લોચનચંચલા.”

મોચીરામે સમજ્યા મૂક્યા વગર ગાયું, “ લૂચી ચિનિ હોલા ! ”

પાછળવાળાએ આગળ કહ્યું, “ દધતિ સુંદરરૂપમ.”

મોતીરામે પૂર્ણાકૃતિ કરી, “ દધિતે સદેશ્વરમ્ ! ” તે દિવસે મોતીરામ વધુ ગાંધ શક્યો નહિ.

મોતીરામને કૃષ્ણનો પાઠ બજવવાનો હતો—પરંતુ પાઠ આખો પક્કા પાછળથી બોલી સંભળાવવો પડતો હતો. એક દહાડો માનભંજન લીલા બજવાતી હતી. અંદરવાળાએ ધીમે સાદે મોતીરામને બોલવા કહ્યું, “ માનમયિ રાધે, એક વાર મોં બોલી વાત કહો.” મોતીરામે શરૂ કર્યું, “ માનમયિ રાધે, એક વાર મોં બોલી—” અહીં સારંગીવાળો તબલચીના હાથમાં પાનનું બીકું આપી બોલ્યો, “ પાન ખાઓ,” તે સાંભળી મોતીરામે વાક્ય પૂરું કર્યું, “ પાન ખાઓ ! ” પ્રેક્ષકો ખંખડાટ હસી પડ્યા અને ખેલ ભાંગી પડ્યો.

કોથથી લાલચોળ થયેલો હારાણુ અધિકારી શેઠી લઇ મોતીરામ તરફ ધસ્યો. મોતીરામ સમજી ગયો કે શેઠી તેના વાંસાની ખખર લેવા આવતી હતી અને વાંસાને ત્યાંથી બીજી જગ્યાએ એકદમ ખસેડવાની જરૂર હતી. તે ત્યાંથી ઉભી પૂછડીએ નાહો અને રાત્રિના અધિકારમાં અંતર્હિત થઇ ગયો.

અધિકારી મહાશય શેઠી લઇ તેની પાછળ દોડ્યો, પણ મોતીરામ નજરે પડ્યો નહિ એટલે તેના મા, બાપ અને બહેનના જતજતના અથશ્ચકીર્તન કરવા લાગ્યો. મોતીરામ પણ એક ઝાડ પાછળ છૂપાઈને ધીમે અવાજે અધિકારી મહાશયના મા, બાપ બહેનની તેવીજ રીતે ખખર લેતો ગયો. આખરે થાકીને અધિકારી પાછો ફર્યો, સાજવરમાં જઈ વેષ કાઢી નાંખ્યો અને બારણું બીડી સૂઇ ગયો. મોતીરામ ઝાડની ઓથ છોડી બંધ બારણું પાસે ગયો અને અધિકારીને પેટ ભરીને ગાળો દઇ છેવટે એકે હાથના અંગુઠા ઉંચા કરી તેને કેળાં ખાવાની અનુમતી આપી. ત્યાર પછી બંધ બારણું તરફ અથવા બારણું પછાડી સૂતેલા અધિકારી તરફ એક લાઠી દેખાડી મોતીરામ ત્યાંથી ચાલી ગયો, અને ગામના દેવળના ઓટલા ઉપર જઈને સૂતો.

સવારે ઉઠી અધિકારી મહાશય ત્યાંથી બીજે ગામ ફરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. મોતીરામ પાછો ફર્યો નહોતો. કોઇ કોઇ પાત્રોએ પૂછ્યું, “ તેને શોધી લાવીએ ? ” અધિકારી મહાશય તેને ગળ દેતો.

દેતો બોલ્યો, “ તમારે શોધવો હોય તો શોધો. મને હવે વધુ રોકાવા જેટલી પુરસદ નથી.” સારંગીવાળાને દયા આવી. તેણે કહ્યું, “ ઓકરો નાદાન છે. તમારાથી નહિ અને તો હું શોધી લાવું.” અધિકારીએ તેને ધમકાવ્યો—તેના મનમાં કે મોતીરામથીએ ધૂડું અને સાથે લાગો તેનો અહેલો પમાર પણ બચાવું. સારંગીવાળો લાચાર થઈ મૂગો રહ્યો.

રાસવાળા જતા રહ્યા—મોતીરામને ત્યાં છોડીને. આખી રાતનો ઉગમરો—દેવળના ઓટલા ઉપર મોતીરામ નિરાંતે ઉંઘતો હતો. મોડેથી જાગ્યો ત્યારે જાણ્યું કે તેના સોળતીઓ જતા રહ્યા હતા. એટલી અચ્છલ નહોતી કે અધિકારી કેળી તરફ ગયો છે તેની તપાસ કરી તે તરફ જાય. તે તો મોટે મોટે રડવા લાગ્યો. ત્રણ પહોર વેળા મઠ ત્યારે પૂજારી બ્રાહ્મણે દયા કરી તેને પ્રસાદ આપ્યો તે ખાઈ મોતીરામે રૂદ્ધ-શાસ્ત્રનો બીજો અધ્યાય શરૂ કર્યો. જેમ જેમ રાત પાસે આવતી મઠ તેમ તેમ તે ગભરાવા લાગ્યો. તે પોતાની જાનને ઠપકો દેવા લાગ્યો, “ હું કેમ નાશી આવ્યો? ત્યાં રહીને મેં માર કેમ નહિ ખાધો?”

દ્વિજ દર્પનારાયણે જવાબ કીધો, “ ખરી વાત, ઓકરો, તેં માર કેમ ન ખાધો? હવેથી શોટી ઉઠતી જુએ તો વાંસો ધરજે. મોતીરામ સેન રાજાઓના વખતથી માંડીને આજસુધી તારા બાપદાદાઓ કેવળ પીઠ ધરતા આવ્યા છે. તું નાશીને ક્યાં જશે? આ સગત અધિકારીઓ મોતીરામને જેમનેજ શોટી લઈ મારવા ધાય. મોતીરામો પીઠ ધરીનેજ ઉભા રહે—કોઈ લાગી જાય નહિ—રખેવાળને છોડી ગાયથી કેથે જવાય, બાપુ? ઘાસ પાણીનો બંદોબસ્ત થયેલો હોય તોપણ રખેવાળ વગર તમારો ચારો નથી. માટે પાચનવાડીમાં પ્રાતઃપ્રણામ કરી ગોજનમ સાર્થક કરો.”

ચોથું પ્રકરણ.

પશ્ચાત્તાપ્યુ સારા કુળમાં જન્મેલો એક કાયસ્થ હતો. બહુ સાધારણ માણસ—કારણ, પમાર કેલી એકસો રૂપરડી—કોઈ જીલ્લાના ફોજદારી અમલદારનો તે હેડ કલાર્ક હતો. બંગાળ દેશમાં માણસનું તોલ પમારના વજનથી થાય છે—કેણ કેટલો મોટો, તે તેની પૂછડી માપી

નક્કી કરવામાં આવે છે. આવું અધઃપતન બીજા પ્રાંત દેશમાં નથી. અહિં તો કેદી પગની જેરીનું માપ દેખાડી બાકાત લે છે.

ઇશાનબાણુ હુદ માણસ—વાંદરાના જેવી પૂછડી ખરી—પણ મનુષ્યત્વમાં નહોતો. જે ગામમાં હારાણુ અધિકારીએ આગલા પ્રકરણમાં વણુવેલી રાસલીલા કરી દેખાડી તે ઇશાનબાણુનું વતન. રાસલીલા થઈ તે વખતે તે રંગ લઈ ઘેર આવ્યો હતો. રાસલીલાની ધમાલથી તે માહિતગાર હતો કે કેમ તે અમે કહી શકતા નથી, પણ લીલાને બીજે દિવસે સાંજે તે હવા ખાવા નીકળ્યો ત્યારે તેણે રસ્તામાં એક સુકાયલા, લાંબા વાળવાળા છોકરાને ઉભો ઉભો રહતો દીઠો. તેનો હાથ ધરી ઇશાનબાણુએ પૂછ્યું, “કેમ રહે છે, બચ્ચા ?”

મોચીરામે જવાબ દીધો નહિ. ઇશાનબાણુએ પૂછ્યું, “તું કોણ છે?”

“મોચીરામ.”

“કાનો છોકરો ?”

“આમણનો.”

“કયો બાહણુ ?”

“ગુડ.”

“તારું ઘર કયાં ?”

“મોનાપરે.”

“તે કયાં આવ્યું ?”

મોચીરામ જુગેળ લણ્યો હોય તો જવાબ આપે કેની? ઇશાનબાણુ તરતજ તેની દુરાવસ્થા સમજી ગયો. “મારી સાથે ચાલ, તને તારે ઘેર મોકલી આપીશ.” એમ કહી તે મોચીરામને પોતાને ઘેર તેડી ગયો. મોચીરામે હાથ પહોળા કરી સ્વર્ગ વધાવી લીધું. ઇશાનબાણુએ તેની ખાવાપીવાની અને રહેવાની ઉત્તમ સગવડ કરી.

પણ મોનાપરાનો કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ એટલે મોચીરામ ઇશાનબાણુનેજ માથે પડ્યો. મહત્તનું ખાવાનું, મસીદમાં સુવાનું, અને કાંઈ કહેનાર પૂછનાર—કાન ચીમળાવનાર—મળે નહિ, એટલે મોચીરામે પણ ઘેર જવાની પંચાત છોડી દઈ ઇશાનબાણુના ઘરમાંજ ‘અઠે દુવારકા’ કરી ધામો નાંખ્યો.

ધજ્ઞાનબાણુની રજા પૂરી થઇ—સહકૃદ્વંશ કર્મસ્થળે જવાનું હતું. મોત્તીરામને પણ સાથે લઈ જવો પડ્યો. કર્મસ્થળે જઈને પણ ધજ્ઞાન-બાણુએ મોનાપરાની તલાશ કરી, પણ કંઈ પતો લાગ્યો નહિ. મોત્તીરામ પણ આ સુખ છોડી ઘેર જવા આવતો નહોતો—જોકે એક વાત તેને ગમી નહિ. ધજ્ઞાનબાણુએ કહ્યું, “આપુ, જ્યારે તું માથેજ પડ્યો છે તો નિશ્ચયે જ અને કંઈ ભણુ. અહિં ધરમાં બેસી રહીને શું કરશે ?” ધજ્ઞાનબાણુએ તેને નિશ્ચયે મુક્યો.

ધણા દિવસ સુધી મોત્તીરામની કંઈ ખબર મળી નહિ એટલે તેની મા તેની શોધમાં રડારોળ કરતી ગામેગામ રખડી. નિરાશ થઇ તેણીએ આહારનિદ્રા તજ્યાં. આહારનિદ્રા ત્યાગથી અશક્ત થઇ, અશક્તિથી માંદી પડી અને માંદી પડવાથી મરી ગઇ.

પાંચમું પ્રકરણ.

આ તરફ ધજ્ઞાનમંદીરે સુખિરાજમાન જશોદાનંદન શ્રી શ્રી મોત્તીરામ શર્મા માને પૂરેપૂરી બૂલી ગયા. જે કોઇ વાર પણ મા યાદ આવતી તો તે જમતી વખતે. ધજ્ઞાનબાણુને ઘેર પુલેલા મલિકા પુલ જેવો મધમધતો ભાત, ગાયનું દાણાદાર ઘી, મસાલેદાર તમતમતી માછલી અને પૃથ્વી જેવા ગોળ રસગોળા લાણુમાં જેઠ મોત્તીરામ મનમાંજ કહેતો, “મા શું રાખ ખવડાવતી હતી ?” ફક્ત આ વેળા મા યાદ આવતી, બીજી વખતે નહિ.

મોત્તીરામનો આત્મશાળાનો વિદ્યાભ્યાસ સમાપ્ત થયો—અર્થાત્ ગુરુમહાશય ઉવાચ, “સમાપ્ત થયો છે.” અમે નથી કહેતા કે મોત્તીરામમાં કોઇ ગુણ નહોતો; તેમ હોત તો આ ઇતિહાસ લખવા બેસતે નહિ. આગળ કહી ગયા છીએ કે મોત્તીરામનો કંઈ મધુર હતો—ગુણ નંબર એક. ગુણ નંબર બે—મોત્તીરામના અક્ષર ધણાજ સરસ, મોતીના દાણા જેવા. બસ. બીજા કોઇ ખાસ ગુણ નહોતા. ધજ્ઞાનબાણુએ મોત્તીરામને અંગ્રેજી નિશ્ચયે મોકલ્યો.

મોત્તીરામ ઉમરે મોટો હોવાથી અંગ્રેજી નિશ્ચયે જઈ તે પીઠમાં પડ્યો. માસ્તરો બનાવે, નાના છોકરાઓ ખડખડા હસે. મોત્તીરામ ચીડવાય,

બહુવામાં ખ્યાન આપે નહિ. એટલે માસ્તરોએ પણ હારાણુ અધિકારીનો રસ્તો લીધો. કાને ફરીથી ચીમટા દેવાવા લાગ્યા. કાન પાછા સૂઝ્યા અને હિંગજોડાયા બન્યા. ચીમટા ઉપરથી તમાચા, મુઝા, ધુસ્સા, શેડી અને છેવટે લાત સૂધી વાત પહોંચી. ઇશ્વાનબાણુને ત્યાંની ગરમાગરમ માછલીને જોરે મોચીરામ આ બધું નિર્વિવાદ હજમ કરી શક્યો.

આ રીતે એક તરફ માછલી અને બીજી તરફ માર ખાતાં ખાતાં મોચીરામે પાંચસાત વર્ષ નિશ્ચાળમાં કાઢી નાંખ્યાં. ઇશ્વાનબાણુએ હવે તેને નિશ્ચાળેથી ઉઠાડી લીધો. ઇશ્વાનબાણુની દયા અપાર હતી. મેજસ્ત્રેટ સાહેબ આગળ તેનું સાફ ચલણ હતું. મોચીરામના અક્ષર પણ સારા હતા. લાગવગ અને યોગ્યતાનો બેટો થયો અને મોચીરામ માસીક રૂપીઆ દશના પગારથી સાહેબની આશીસમાં કારકૂન બન્યો. ઇશ્વાનબાણુએ કહ્યું, “બખ્તરદાર, લાંચ બાંચ લીધી તો તું તારી વાત જાણે.” પણ મહાશય મોચીરામ શર્માએ પહેલેજ દહાડે એક ફૂકમની નકલ ચોરીથી કરી આપી ચાર આના હાથ કપાં અને સાંજ પડતાંજ પડોસની એક વેશ્યાના ચરણકમળમાં તે પાવલી બેટ કીધી !

ઇશ્વાનબાણુ હવે ધરડો થયો હતો એટલે થોડા દિવસ પછી પેન્શન લઇ નોકરીમાંથી હારેગ થયો. મોચીરામને ત્યાં મૂકી તે સહકુટુંબ દેશ ચાલી ગયો. અત્યાર સૂધી મોચીરામ ઉપર ઇશ્વાનબાણુનો ઘાઠ હતો. હવે તે સ્વતંત્ર થયો—તેનાં પાસાં પોખાર પડ્યાં.

છઠ્ઠું પ્રકરણ.

પોખાર—મોચીરામ જીલ્લો લૂટવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં તો લોકો પાસે સમજસૂઝીને પાનપાવલીજ કઢાવતો. ધીમેધીમે ઢાવ નાંખતાં શીખ્યો. ફેલુ શેખનો પાક જમીનદાર કાપી લેવાની તજવીજમાં હતો. તેણે અરજ કરી હતી કે સાહેબ કૃપા કરી પોલીસને ફૂકમ કરે તો તેની ગરીબની મીલકતનું રક્ષણ થાય. સાહેબે ફૂકમ કર્યો, પણ પરવાનો લખાતો નહોતો. પરવાનો લખવો મોચીરામને હાથ. પરવાનો પહોંચતાં ઢીલ થાય તો પાક ખેતરમાં રહે તેમ નહોતું. ફેલુએ મોચીરામને એક, બે, ત્રણ, ચાર અને છેવટે પાંચ રૂપીઆ આપવા કહ્યું—તરતજ

પરવાનો બહાર નીકળ્યો. તે દિવસોમાં મેજસ્ટ્રેટો જુબાની પોતાને હાથે લખતા નહોતા—એક એક ખૂણે બેસી એક એક કારકુન ઘુસપુસ કરી પૂછી લે અને મરજીમાં આવે તે ચીતરી કાઢે. સાક્ષી બોલે કંઈ અને મોચીરામ લખે કંઈ. મુંકદમો જોઈ સાક્ષી પાસે ચારઆના, આઠઆના કે રૂપીઓ કઢાવે. વખત જોઈ મોચી પાસાં ફેંકે. વધારે પૈસા મળે તો બધું હિલકું પથ્થુ લખી કાઢે. આ પ્રમાણે જાતજાતના ફંદ કરી મોચીરામ પૈસા કમાવા લાગ્યો—બધાજ કારકુનો એ પ્રમાણે કમાણી કરતા હતા, પણ મે.ચીરામ સૌથી વધારે નફાટ બન્યો હતો—એટલે સૂધી કે કોઈ કોઈવાર તો લોકના ખીરસામાં હાથ ધાલીને પણ પૈસા કાઢી લેતો.

ગમે તેમ હો, થોડા દિવસમાંજ મોચી મોટા માણસ થઈ ગયો—કોણ મોચી નથી થતો? પેલી પાપી પડોસણુ હવે સોનાના ધરણાંથી મ્હાલવા લાગી. તંબાકુ, ભાંગ, ગાંજો, ચરસ, અરીણુ, દારૂ—નામ લેવા જોગ અને નામ નહિ લેવા જોગ—બધાજ મોચીરામનું ધર રાતદિવસ પ્રકાશમય અને ધૂમમય કરવા લાગ્યા. મોચીરામનો ચહેરો ફરી ગયો—તેનો રંગ જાપાની પીળાશ્ચ છોડી દિલ્હીમરી રતાશ ઉપર પહોંચ્યો. કપડાં નવાં નવાં ચીવડાવ્યાં—સફેદ, કાળા, લાલ, બલુ, ગુલાબી વગેરે તરેહવાર રંગના વસ્ત્રો મોચીરામ રંજીત. રાતદિવસ માથે કામિનિયા, હોઠ ઉપર લાંબુલનો રંગ—કંઠે ખ્યાલ અને ટપ્પા. જેમાંતેમાં મોચીરામનાં “પડ પાસાં પોખાર!”

જૂલ થાય ત્યારે સાહેબ ખીજવાય. મોચીરામ જ્યારે બધુચક, કોઈ કામ તેનાથી પાકરૂં થાય નહિ અને ઉપરથી દુર્જન્ય લોભ—એટલે જ્યારે ત્યારે સાહેબની ગાળ ખાય. સાહેબ બારે મીનસી—આશીસમાં મોચીરામ ઉપર કાગળીઆં ધૂટાં ફેંકે અને ટિક્કિન લેતો હોય તે વખતે પાઉં બિરકોટ પણ ધૂટાં મારે. પણ અંદરખાનેથી સાહેબ ધ્યાળુ હતો—નહિતો મોચીરામ લાંબો વખત ત્યાં ટકતે નહિ.

નશીબજોગે તે સાહેબની બદલી થઈ અને તેની જગાએ નવો આવ્યો. ઈંગ્લાંડથી આપણા સંરક્ષણને માટે જે જે રાજપુરોની નિકાસ કરવામાં આવે છે તેમાંના મણા ખરા બુદ્ધિમાન અને વિદ્વાન હોય છે

એ વાત ખરી, પણ કોઈકોઈવાર ત્યાંના કોઈ વ્યવસાયવાળા ઉમરાવ કે અધિકારીના મુક-હૉર-નથી'ગ સમાનેયે ખટાવવાની જાનતે અહિં ધકેલી દેવામાં આવે છે. નવો આવનાર સાહેબ આ પાછલા વર્ગનો માણસ હતો.

નવા સાહેબનું નામ Grengerhom. લોકોએ તેનું નામ લખવામાં ગંગારામ અને બોલવામાં ગંગારામ પાડ્યું. ગંગારામ સાહેબ પાસે મુકદ્દમો લઈને જાયો તો તે દિસ્મિસ કરે. એમાં બે જાતનું સુખ—એક તો એક લીટીનું જજમેન્ટ અને બીજું, તે ઉપર અપીલ નહિ. બાકિના બધાં કામનો ભાર સ્થિરસ્તેદાર અને હેડક્લાર્ક ઉપર હતો. તેઓ કાગળિયાં રજુ કરે અને તેમની સૂચના અનુસાર ગંગારામ સાહેબ છોટી^૧ ખડી^૨ સહી ચીતરી આપે. જેટલા દહાડા ગંગારામ ત્યાં રહ્યો તેમાંથી એકે દહાડો એકે તુમાર તેણે પોતાને હાથે ધડ્યો નહોતો.

મોચીરામનું કાળુંકાળું, મજબૂત, ચીકણું શરીર જોઈને તેમજ તે જમીનસૂધી નીચો વળી ડબલ સલામ કરતો હતો તે ઉપરથી ગંગારામ સાહેબે આવતાંની સાથેજ નકકી કયું^૩ કે આખી આદિસમાં એ માણસ સૌથી લાયક હતો. ગંગારામની એ માન્યતા છેવટ સૂધી અચળ રહી—ચળવાનું કંઈ કારણુ પણ નહોતું—કારણુ, સાહેબ જાતે કામકાજની કંઈ ખબર રાખતો નહોતો. એક દહાડો આદિસનો મીર મુન્શી મીરઝાં ગુલામ કાદર ખાન સાહેબ દુનિઆદરી નામાદિક સમજી મરી ગયો. વળતે દિવસે સાહેબે મોચીરામને બોલાવી તેની જગાએ નીચ્યો. મીર મુન્શીનો પગાર ત્રીસ રૂપીઆ—પણ પગારને ક્યાં આગ લગાડો છો? જગા લોહીથી ભરેલી. જજોની માફક મોચીરામ સર્માં લોહી સંગ્રહ કરવા લાગ્યો.

તેમાં ખોટું શું? ‘અજરામરવત પ્રાજો વિદ્યામર્થ’ ચ ચિંતયેત.’ એક કામ એક જણથી અને નહિ—દાયોજનીસથી માંડીને દર્પનારામજી પૂતિલુંક સૂધી ઘેરથી બન્યાં નથી. વિદ્યાચિંતા કરવા જેટલી મોચીરામની શક્તિ નહોતી. માટેજ વિષ્ણુજીમાંની સલાહ પ્રમાણે મોતને ભય છોડી

હજ તે અર્થચિંતામાં પડ્યો. જે ‘દ્વિતોપદેશ’ અધ્યયન કરવા જેમ હોય, જે આજે વીસમી સદીમાં વિખણુશર્માનું એ પુસ્તક પુનપાત્ર હોય, તો મોતીરામ પ્રાણ, અને આ દેશના બધાએ મોતી પ્રાણ.

વિખણુશર્મા ભારતવર્ષનો માફિયાવેલી, ચાણુક્ય ભારતનો રક્ષ-પુરુષ. જેમણે એમનાં પુસ્તકો નિશાળમાં બાળકોને ભણાવવા માટે નિયત કર્યાં છે તેઓ જે સપાટામાં આવે તો દર્પનારાયણ તેમને નેતરની સોદીનો સ્વાદ અખાડવા આવુર છે.

સાતસું પ્રકરણ.

એ ત્રણ વર્ષ મોતીરામે મીર મુન્શીગીરી કીધી—પછી કલેક્ટરીની પેશકારી ખાલી પડી. પેશકારીનો પગાર પચાસ રૂપીઆ, બાજી આવકની તો વાતજ નહિ. મોતીરામને મન થયું કે કપાળ ઠોકી એકવાર અરજ કરી જોઉં.

તે દિવસોમાં કલેક્ટર અને મેજિસ્ટ્રેટ જુદા જુદા માણસો હતા. કલેક્ટરનું નામ હોમ સાહેબ. સ્વભાવે તે ઠીક હતો, પણ મોટાઇ ભારી. મોતીરામને બીજી કોઇ આવડત નહોતી, પણ સાહેબનો મીનસ પારખી જાણતો હતો—વાંદરોબેજમાં એ જુદા ધણું કરીને હોય છે.

દર્પનારાયણ પૂછે છે, “વાંદરો કોણ? મીનસ પારખી જાણે તે કે જેનો મીનસ પારખવાનો હોય તે? કેળાં ખાય તે કે જે કેળાં ખવડાવે તે?”

મોતીરામે અંગ્રેજમાં એક અરજ લખાવી—તેનો પોતાનો અભ્યાસ અરજ જતે લખી શકે તેટલો નહોતો. અરજ લખનારને મોતીરામે સૂચના આપી, “જેજે, ભાઈ, અંગ્રેજ ફક્ત લખજો અને કોઇ પણ રીતે અરજમાં ‘માઇ લૉક’ અને ‘યોર લૉડશિપ’ એ સજ્જોનો ભારોભાર ઉપયોગ કરજો.” અરજ લખનારે તે પ્રમાણે કર્યું. પછી મી મોતીરામ કપડાં પહેરવામાં ચેતપ્ત. ચારેકાર હીલો પાવજમો કાઢી નાંખ્યો અને તેની જગ્યાએ એક સાફું મોતિયું પહેરી લીધું. આલપાકનો ખસો ઉઘો મૂક્યો અને ‘જાનકાલાલ’નો ઝળો ચડાવ્યો. માથે પ્રાપટ્ટિ બહેલે ટોપી ખાલી. વાનિશનાં પંપણ મહી નાંખી અંધવાળા જોયથી જેલ પત્ર મુદોબીત

કર્તા. આગળથીજ હરપ્રકારે સલામ ભરી, ખુશામત અને કાલાવાલા કરી, ગંગારામ સાહેબ પાસેથી એક લલામણુ પત્ર લખાવી લીધા હતા. તે પત્ર, અરજ અને ઉપર જણાવેલા સાજ સહીત શ્રી મોચીરામ શર્મા હોમ સાહેબ બહાદુરની હજુરમાં હાજર થયા.

એક હંથા કઠોરાવાળા પાંજરાની અંદર ખુરશી તેબલ માંડી હોમ સાહેબે આસીસ કરી હતી. ચારે તરફથી અનેક પાઘડીધારી “ હ ” ફરી વળ્યા હતા. કોઈ મોટેથી વાત કરતા તો અપરાધી દાંડી હલાવી તેમને ગાળ દઇ ચૂપ રહેવા કહેતા, સાહેબ એઠાએઠા નખ કરડતા હતા અને વચ્ચે વચ્ચે પાસેના કૂતરાને ખોળામાં લઇ ખારથી પસવારતા હતા. જાળતા એક ગાંગડો પડ્યો હોય અને તેની આસપાસ જેમ હજારોહજાર કીડીઓ ફરી વળે તેજ પ્રમાણે ચાકરીદાતા હોમ સાહેબની આસપાસ પણ ઉમેદવારો ફરી વળ્યા હતા. સાહેબ ઉમેદવારોની અરજીઓ સાંભળી રહ્યા હતા. કંઈક મોટા મોટા અંગ્રેજીનવેશો—ચાંદ અને રોકાલશિંપ હોલ્ડસ’ આવ્યા હતા. સાહેબે તેમને એક વાક્ય કહીનેજ વિદાય કર્યા, “ I dare say you are well up in Shakespeare, Milton, Bacon and so forth. Unfortunately, we don't want quotations from classical authors in the office, so you can go, Babu.” અનેક જણ માથે સામલા પહેરી, અપ-ડુ-ડે બની, ચેન ઝૂલાવતા ઝૂલાવતા આવ્યા હતા, તેમને જેતાંની સાથેજ સાહેબે “ I see you are very rich ; I want a poor man who can work hard for his bread; you can go, ” એમ કહી કાઢી મૂક્યા. બાકિ રહ્યા મોચીરામ અને તેમના જેવાજ બીજા થોડાક વાંદરા. સાહેબે મોચીરામની અરજ વાંચી હસીને પૂછ્યું, “ Why do you call me ‘ My Lord ’ ? I am not a Lord.”

મોચીરામે હાથ જોડી હિંદુસ્થાનીમાં જવાબ દીધો, “ બંદાકે માલુમ થા કિ હજુર લાટ ધરાણાં હય.”

વાત એમ હતી કે હોમ સાહેબને કોઇ લોક’ હોમ સાથે ફરવું સગપણ હતું, એટલે તેના મનમાં વંચમર્ચાદા હમેશ જાગૃત રહેતી હતી.

મોતીરામના જવાબથી રાજ થઇ સાહેબે કહ્યું, “હો શકતા, લોડ ધરેણું હો શકતા. મગર લોડ ધરેણું હોનેસેંધ લોડ હોતા નાઇ.”

ત્યાં ઉભેલા બીજા ઉમેદવારો સમજી ગયા કે મોતીરામનાં પાસાં પોખાર પડ્યાં હતાં. મોતીરામ હાથ નેડી બોલ્યો, “બંદાલોકે વાસ્તે હજુર લોડ હય.”

પોખાર બીજા બે ચાર વાત પૂછી સાહેબે મોતીરામને પેશકારી ઉપર બહાલ કર્યો.

Struggle for existence. Survival of the fittest !
મોતીની જાતજ નગતમાં ચિરંજીવી !

આઠમું પ્રકરણ.

મોતીરામ બાણ—હવે તે ખરેખર મોટો બાણ બન્યો હતો, આજે તેને ખાત્રી મોતીરામ કહેવાય નહિ—મોતીરામ બાણ પેશકારી લઇ મોટી ફાંસમાં પડ્યો. વિદ્યાબુદ્ધિ પેશકારી પાર ઉતારવાં જેટલાં નહોતાં—ગાડું કેમ ગળગલવું ? પણ કહેવત છે કે “ભાગ્યવાનનો ભાર ભગવાન ખેંચે—” મોતીરામબાણનો ભાર પણ ખેંચાયો. ભજગોવિંદ ચક્રવર્તિ નામે એક જણ તે આફિસમાં કારકુન હતો. તે બુદ્ધિમાન અને કમમંદ હતો. કલેક્ટરીનું તમામ કામકાજ વારવત્સર ધરીને તે જાણતો હતો, પણ માથે મુરખી નહોતો—ભાગ્ય નહોતું. હજી સૂધી જેવો ને તેવોજ બાવાજી બિહારીરામ રહ્યા હતા. તેનો ધરખરચ ચાલતો નહોતો. મોતીરામે તેને હાથ કર્યો. ભજગોવિંદ મોતીરામને ઘેર રહી ખાય, પીએ, પહેરે, ધરકામમાં સહાય કરે, રાતે બાણ સાથે ઘેર અને બહાર મેળ કરે અને આફિસનું બધું કામ કરી દે. મોતીરામ તેને પૈસાટકા અપાવે. ભજગોવિંદની સહાયથી મોતીરામનું ગાડું મહેશના રથની માફક ગડગડ કરતું ચાલ્યું. હોમ સાહેબ મોતીરામ ઉપર ખુશ થઇ ગયો અને મોતીરામે પણ વિશુદ્ધ પ્રણાલીથી સલામ કરવાનું તથા ‘માઇ લોડ’ અને ‘ચોર લોડશિપ’ કહેવાનું ચાલુ રાખ્યું.

મોતીરામ બાણની આત્મની હવે સીમા રહી નહિ. બાણ પૈસા જમા થયા. ભજગોવિંદે સલાહ આપી, “પૈસા ઉઝવો નહિ, માલમિલકત

વસાવો." મોતીરામ કબૂલ થયો, પણ જે જીવ્યામાં નોકરી હોય ત્યાં મિલકત ખરીદવાનો નિષેધ. બજગોવિંદે કહ્યું, "બિનામી ખરીદ કરો." પણ બિનામી કોણ થાય ? બજગોવિંદની ખાદીમીદી મરજી ખરી કે પોતાના નામ ઉપર મિલકત લેવી, પણ તે સૂચના કરવાની તેની હિમત ચાલી નહિ. આ તરફ મોતીરામ કેથે સાંભળી આવ્યો કે જૈરી જેવું પોતીકું બીજું કોઈ નહિ. એ વાત ઉપર તેને પૂરો વિશ્વાસ થયો કે નહિ તે અમે જાણતા નથી પણ એટલું તો ખરું કે જૈરીને નામે મિલકત વસાવવાનું તેને મન થયું. અગાઉ લોકો મિલકત દેવને નામે કરતાં હતાં—આજે મિલકત દેવીને નામે થાય છે. ઉભય પક્ષે મિલકતનો ખરો માલીક તો માત્ર "સેવાયિત"—પરમભક્ત—પાદપદ્મે વિકીત. આ રીતે રાધાકાંતની જગાએ રાધામણી અને શ્યામસુંદરની જગાએ શ્યામાસુંદરી મિલકતની માલીક અને તે ઠીક છે કે કેમ તે અમે જાણતા નથી, પણ એક વાત ચોક્કસ છે: અગાઉ સેવાયત મંદીરે જતા તો ચરણુલસીની પ્રસાદી મળતી; આજે પ્રસાદીમાં મળે છે, ચરણુ—પાપી મેઢે થું કહીએ ?

જૈરીને નામે બિનામી મિલકત લેવી ઠીક એ વાત મોતીરામ સમજ્યો, પણ સંકલ્પમાં એક નાનું જેવું વિઘ્ન નડ્યું—મોતીરામને જૈરી નહોતી. આજસૂધી પરપયો નહોતો. બાકુતી જૈરીનો અભાવ નહોતો, પણ આ કામ બાકુતીથી ચાલશે કે કેમ તે વિષે પેશકાર મહાશયને સંદેહ હતો. બજગોવિંદની સલાહ પૂછી, તેણે પણ સમજાવી દીધું કે કોઈ બળતીને નામે મિલકત કરશો તો તે જૈરી અને મિલકત બેઉ ગુમાવી બેસશો. માટેજ મોતીરામે દારમહથ્થુનો નિશ્ચય કર્યો. કયું કુળ પવિત્ર કરવું તેની શોધમાં હતો ત્યાં બજગોવિંદે જણાવ્યું કે "મારી એક બહેન કુંવારી છે." બજગોવિંદનું પિતૃકુળ ઉન્નવળ કરવામાં મોતીરામને વાંધો નહોતો, એટલે એક દિવસ સાંજે ગોરસ સમયે જમા પીછાડી પહેરી, હાથે સુતર બાંધી, મોતીરામે બદકાળી નામે બજગોવિંદની બહેનને સૌભાગ્યવંતી બનાવી.

સાર બાદ બદકાળીને નામે એક પછી એક જમીનદારી લેવાતી ગઇ. એકાએક બદકાળી જીવ્યામાં મોટી જમીનદારણી થઇ ગઇ.

નવનું પ્રકરણ.

બદ્રકાળીનાં લગ્ન બાર વર્ષની ઉંમરે થયાં હતાં—નશીબ મોચી-રામનું, તેમાં આપણે શું કરીએ? બે વર્ષના માળા પછી તેણી ચૈદ વર્ષની થઈ! ચૈદ વર્ષની થતાંજ તેણીએ લગ્નગોવિંદની નોકરી વિષે મોચીરામ ઉપર દૈરાત્મ્ય સૂઝે કયું. આખરે લાચાર થઈ મોચીરામે તાલતલાવટ કરી શાળાને પ્રોમોક્શન આપાવ્યું.

એમાં નુકસાન મોચીરામનેજ થયું. લગ્નગોવિંદને હવે પોતાનું કામ સમાલવાનું રહ્યું એટલે મોચીરામનું કામ કરી દેવા જેટલી તેને પુરસદ મળતી નહોતી. લગ્નગોવિંદ સુપાત્ર હોવાથી થોડા વખતમાંજ હોમ સાહેબને માનીતો થઈ પડ્યો. મોચીરામના કામમાં ઉણપ આવવા લાગી તે જોવા છતાંજ હોમ સાહેબ આંખવીંચામણું કરતો. મોચીરામ ભોંયસૂધી નીચો વળી સન્નામ કરતો અને જરાજરામાં ‘માઇ લૉડ’, ‘માઇ લૉડ’ કરતો તે ઉપરથી હોમ સાહેબ આંધળો બન્યો હતો. મોચીરામ ઉપર તેની મહેરબાની કાયમ રહી.

કમનશીબે થોડા દિવસમાં હોમ સાહેબની બદલી થઈ અને તેની જગ્યાએ રીડ સાહેબ આવ્યો. રીડ સાહેબ બડો ચળરાક માણસ હતો. તેણે તરતજ જોઈ લીધું કે મોચીરામ આવડત વગરનો મધેડો અને સાથે લાગે જળરો લાંચખોર હતો. મોચીરામને આફ્રિકામાંથી ખસેડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ સાહેબ જેટલો ચળરાક તેટલોજ દયાળુ અને ન્યાયી હતો. વાંક હોય તો એ તે કાંઈને એકદમ રખડતો કરવા રાજી નહોતો. તો પછી વિના વાંકે તે મોચીરામને પાણીનું કેમ આપે? તેને ખબર નહોતી કે મોચીરામે મોટી મિલકત ભેગી કરી હતી. એક બે વાર મોચીરામને રજા આપવાનો ઇરાદો જણાવ્યો. મોચીરામે રડમસ થઈ જવાબ દીધો કે “મરીબ ખાના વગેરે મર જાયગા” એટલે દયાળુ રીડ સાહેબે કંઈ કયું નહિ. ત્યાર બાદ તેને ખેરવવા સરખા પગારે આબકારી ફરોગની જગ્યા આપી કરી—બીજી પક્ષ નોકરી મોકલુસિલમાં આપવા કહી. પક્ષ મોચીરામ આંખમાં પાણી લાવી બોલ્યો, “મારી તખીઅત હીક નથી. મોકલુસિલમાં જતાંજ મરી જમ્મશ. મારી કમ્મશ હજીરના મરમુકમળ પાસે રહેવાની છે.”

રીડ સાહેબ લાચાર થયો. આખરે તેને એક મુક્તિ મળી—
મોતીરામને ડીપોટી કલેક્ટર બનાવવા સરકારને રિપોર્ટ કર્યો. હોમ
સાહેબ તે વખતે બંગાળ સરકારનો સેક્રેટરી હતો—રિપોર્ટ તેના હાથમાં
પહોંચતાંની સાથેજ મોતીરામની ડીપોટી બહાદુરના ઓખા ઉપર
નીમણુંક થઇ ગઇ !

દશમું પ્રકરણ.

મોતીરામને માથે વજાયાત થયો. પેશકારીમાં લાંચ ખાઇ પૈસો
બેગો કરવાની ખુબ મજા પડતી હતી—અઢીસો રૂપિયાની ડીપોટીગીરીમાં
તેનું કેમ પૂરું થાય ? તેણે વિચાર કર્યો, “ ડીપોટીની જગા ના પાડીશ
તો રીડ સાહેબ નક્કી સમજશે કે લાંચને લોભે મોતીરામ પેશકારી છોડતો
નથી, અને કદાચ પાણીચું પકડાવી દેશે, તો નકામો રખડી મરીશ.”
અગત્ય મોતીરામે ડીપોટીગીરીનો સ્વીકાર કર્યો.

ડીપોટીની ખુરશી ઉપર ગોઠવાયા પછી જે પહેલવહેલો કાગળ
સહી થવાને આવ્યો તે મોતીરામે વાંચી જોયો. તેમાં લખ્યું હતું,
“ શ્રીયુક્ત બાબુ મોતીરામ ગુડ, રાય બહાદુર, ડીપોટી કલેક્ટર.”
પહેલાંતો આ વાંચી મોતીરામ રાજ થયો, પણ પછી કંઈક શરમની
લાગણી થવા લાગી. જે કારકુને કાગળ તૈયાર કર્યો હતો તેને બોલાવી
કહ્યું, “ લાઇ, ‘ગુડ’ ના લખો. ખાલી ‘મોતીરામ રાય બહાદુર’
લખવાને હરકત નથી. હું ‘ગુડ’ ખરો પણ મારો ખેતાબ ‘રાય’ છે.
આજસુધી સ્થિતિ એવી નહોતી એટલે ‘રાય’ ખેતાબ હું લખતો
નહોતો. હવે ‘ગુડ’ની જરૂર નથી તેમ ‘રાય’ની પણ જરૂર નથી.
ખાલી ‘મોતીરામ રાય બહાદુર’ લખ્યું એટલે બસ.” કારકુન ઇસારો
સમજી ગયો. ઉપરીનું મન રાખવાનું કેને મન નહિ થાય ? તેણે બીજી
નકલ તૈયાર કરી તેમાં લખ્યું, “ બાબુ મોતીરામ રાય, રાય બહાદુર,”
મોતીરામ તે જોઇ કંઈ બોલ્યો નહિ, ગુપચુપ સહિ કરી દીધી.
તેદહાડેથી મોતીરામ “ રાય ” કહેવાવા લાગ્યો. કોઇ લખે “ મોતીરામ
રાય બહાદુર ” તો કોઇ લખે “ રાય મોતીરામ રાય રાય બહાદુર ! ”
“ મોતીરામનું એક દુઃખ હતું—‘ગુડ’ અટકથી તે બહુ નારાજ હતો,

હવે તે બળી ગઇ. પણ લોક તેની ઝેરહાનરીમાં કહેતા, “ગુડો દીકરો”
અથવા “ગુડ દીપોટી.” ઉપરથી નિશાળના છોકરાંઓ કવિતા ગાઇ
સંભળાવતાં:-

“ગુડની ગામરે હાથ ધાલો,
સારું નરસું કંઈ ન લાગો.”

કોઇ કહેતાં—

“ધૂળ માટીથી ખુશી નઇ,
ઓ ગુડ તારી નાગરી કઇ?”

મોચીરામ તેમને મારવા દોડ્યે. તેઓ ચાળા પાડી હાથના અંગુઠા
દેખાડી મોટેથી કવિતા ગાતાં ગાતાં નાશી ગયાં. નફામાં મોચીરામ ઠોકર
વાગવાથી પડી ગયો—છોકરાંઓની ગમ્મતનો પાર રહ્યો નહિ. આખરે
નિશાળના છોકરાંઓને દર માસે મીઠાઇ ખવડાવવાનો બંદોબસ્ત કરી
આપી મોચીરામ આ દુઃખમાંથી છૂટ્યો.

બજારની વાત બાજુએ રહી, પણ સાહેબલોકમાં તો મોચીરામની બહુ
નામના થઇ. વર્ષોવર્ષ રિપોર્ટ થવા લાગ્યા કે આવો સુયોગ્ય દીપોટી
ખીજો કોઈ નહોતો. આ નામના થવાનાં કારણ:-

પહેલું: મોચીરામ ગુડ મૂખ, માટેજ સાહેબલોકનો માનીતો;

બીજું: મોચીરામ અંગ્રેજ બહુ સાધારણ જાણતો હતો. જેઓ
ફાંકડું અંગ્રેજ જાણવાનો ફાંકો રાખતા હતા તેઓને ચૂપ કરવાને
સાહેબલોક કહેતા, મોચીરામ અંગ્રેજમાં સુશિક્ષીત હોવા છતાં
પાંડિત્યાભિમાની નહોતો. તેના જાતબાપ્તઓએ તેનો દાખલો લેવો જોઇએ.

ત્રીજું: મોચીરામ સામે થતો નહોતો. સાહેબો અપમાન કરે તે
પણ સન્માન સમજી વધાવી લેતો. એકવાર તે કમીશનર સાહેબને મળવા
ગયો હતો. મેમસાહેબ સાથે ઝગડો થયેલો હોવાથી સાહેબ તે વખતે
મીઠાસ બરખેલાઈ હતો. મોચીરામના આવવાની ખબર મળતાંજ તે ખૂબ
મારી ઉઠ્યો, “નીકાલ દો શાલાકો.” બહાર ઉભેલા મોચીરામને તે સાંભળી
ત્યાંથીજ બે હાથે સલામ કરી કહ્યું, “બહુત ખુશ, હજુર. હમારા
બહિનકો મોદા જતા રાખે !”

ચેતુઃ ખુશામતમાં મોત્તીરામ અગ્રેષ્ઠ હતો. તેના અનેક દાખલાઓ આપી ગયા છીએ.

પાંચમું: મોત્તીરામ ડીપોટીના હાથમાં સાધારણ નાનાં નાનાં કામે હતા—અગલનું કામ કોઇ નહોતું. નાના મુકદ્દમાંમાં કાયદાકાનુનની બહુ જરૂર નહોતી તેમ મોત્તીરામને કાયદાકાનુનનું ઝાઝું જ્ઞાન પણ નહોતું— મોં જોઈ ચુકાદો ચીતરી કાઢતો—અરજી વાંચવાની કે બચાવ પુરાવા લેવાનીએ તસ્દી લેતો નહોતો. કામ આટોપવાની તેની ઝડપ જોઈ સાહેબો ‘ધન્ય ધન્ય’ કહેવા લાગ્યા.

વાત ઉડી કે મોત્તીરામની કોઇને કોઇ મોટા ઓધા ઉપર નીમણુંક થવાનો સંભવ હતો. તે સાંભળી કેટલાક અદેખાઓ કહેવા લાગ્યા, “વળી મોટા ઓધો ? એને છ પગ છે કે શું ?”

દુર્ભાગ્યે આ વખતે ચદ્દામની કલેક્ટરીમાં કંઈ ઘોંટાળો થયો. તે દૂર કરવાને કમીશ્નરે એકબારે બાહોશ ડીપોટી કલેક્ટરની માગણી કરી. ઓડે કહ્યું, “બાહોશ ડીપોટી ? તે તો મોત્તીરામ સિવાય બીજો કોઈ જણાતો નથી—તેનેજ ચદ્દામ મોકલી આપો. સરકારે તે વાત મંજૂર કરી મોત્તીરામની ચાટિગામ બદલી કીધી.

અબર મળતાં મોત્તીરામને લાગ્યું કે આ વખતે નોકરી છોડવી પડશે. તેણે સાંભળ્યું હતું કે ચાટિગામ જનાર લોક માંદાં પડી મરી જતાં હતાં. એ પણ સાંભળ્યું હતું કે ચાટિગામ જતાં દરિઓ ઓળંગવો પડતો હતો—એક દિવસ અને એક રાતનો લાંબો રસ્તો; એટલે બધે દૂર કેમ કરી જવાય ? વિશેષે ભદ્રકાળી—ભદ્રકાળી તે વખતે પૂર જોબનમાં, તેણી—એ કહ્યું, “હું કોઈપણ કાળે ચાટિગામ આવીશ નહિ તેમ તમને યે જવા દઈશ નહિ. તમે જો જશો તો હું એર ખાઈ મરીશ.” એમ કહી ભદ્રકાળી એક તપેલી લાઇ આમલી ધુટવા બેઠી—ભદ્રકાળીને આમલી બહુ ભાવતી. મોત્તીરામે કહ્યું, “એ બહુ ખાટી છે, એ તો એર !” તે સાંભળી ભદ્રકાળીને ધુટવાનું શરૂ થઈ ગયું. મોત્તીરામ “હાં, હાં.” કરતો ના કહેવા લાગ્યો તે ઉપર ધ્યાન નહિ આપતાં “અર એર ખાવાની” કહી મીઠું અને ખાંડ નાંખી આમલીનું પાણી તેનાર કરી તે અગ્રેષ્ઠેક જાનમાં રેડી દીધું. મોત્તીરામે આખમાં આંસુ લાવી

સોગંધ ખાધ ખાત્રી આપી કે “આટિગામ નહિ જઈ.” ભદ્રકાળીએ કંઈજ સાંભળ્યું નહિ અને આમલીના પાણીવાળો બધો ભાત ઝટકકે હોજરીમાં પધરાવી ઝેર ખાવાનું કાર્ય સમાપ્ત કર્યું. મોતીરામે તેજ વખતે નોકરીનું રાજીનામું મોકલી દીધું.

અગીઆરમું પ્રકરણ.

ચાકરી છોડી દઇ મોતીરામે ભદ્રકાળીને કહ્યું, “પ્રિયે,” (રાસલીલા વખતે મોઢે કરેલાં આવા કેટલાક શબ્દો તેને યાદ રહી ગયા હતા અને તેનો તે ધૂટથી ઉપયોગ કરતો હતો.) “પ્રિયે, આટલો બધો પૈસો છે પણ આપણે લાયકનું આપણું પોતાનું ઘર નથી. એક ઘર જેવું ઘર લઇએ તો કેમ?”

“મોટાભાઇ કહે છે કે અહિં ઘર વસાવશો તો લોક કહેશે કે લાંચ ખાઇ પૈસાદાર થયા છો,” ભદ્રકાળીએ જવાબ દીધો.

“અહિં આંજ ઘર લેવું જોઇએ એવું કંઈ નથી,” મોતીરામે કહ્યું, “અહિં પેટ ભરીને મોટાઇ થઇ શકશે નહિ. આપણે ખીજે કોઇ ગામ જઇ રહીશું.”

ભદ્રકાળી કબૂલ થઇ, પણ પોતાના પીએરના ગામમાં જઇ વસવાની ભલામણ કરી. ખરું પૂછો તો ખીજ કોઇ ગામની તે બિચારીને ખાસ ખબર પણ નહોતી.

મોતીરામે નમનતાપૂર્વક આ વાતમાં વાંધો લીધો. તેણે સાંભળ્યું હતું કે મોટા લોક કલકત્તે જઇ વસવાટ કરતા હતા. તે પોતે પણ મોટા માણસ હતો. કલકત્તાજ તેના નિવાસ માટે યોગ્ય સ્થાન હતું. આ અભિપ્રાય તેણે પતિન આગળ જાહેર કર્યો. હવે ભદ્રકાળીનો કોઇ મામો એક વાર કાલીઘાટે પૂજા માટે ગયો હશે તે સાથેસાથે કલકત્તા શહેર પણ જોઇ આવ્યો હતો. તેણે ઘેર પાછા ફરી વાત કીધેલી કે કલકત્તામાં કુળવાન સ્ત્રીઓ પણ બનીઠીનીને જાહેર રસ્તા ઉપર જડેએકે કરવી હતી. તે દહાડથી ભદ્રકાળી કલકત્તાને પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગ સમજતી હતી. તેણી પાસે પુષ્કળ દરદાગીના હતાં. તે પહેરી જાહેરમાં

ફરીએ અને બધા લોકના જોવામાં તે આવે તોજ તે વચ્ચાલંકારનું
સાથેક થાય એમ તેણીનું માનવું હતું. ભદ્રકાળીએ તેજ વખતે કલકત્તે
જઈ ઘર માંડવાની વાત મંજૂર કરી.

આ વિચાર રિથર થયો એટલે ભજગોવિંદ રમ લખને ઘર ખરીદ
કરવા આગળથી કલકત્તે ગયો. ઘરની કીંમત સાંભળી બાબુગીરી કરવાની
મોચીરામની હોંસ કંઈક કમી થઈ. ગમે તેમ હો, પૈસાની ખોટ નહોતી
—હવેલી વેચાતી લેવાઈ. યથાકાળે મોચીરામ અને ભદ્રકાળી કલકત્તે જઈ
પહોંચ્યાં અને નવા મકાનમાં બિરાજમાન થયા.

ખારમું મકરણુ.

કલકત્તા આવી ભદ્રકાળીએ જોઈ લીધું કે પોતાની મનસ્કામના પૂરી
થાય એવો ત્યાં જરાએ સંભવ નહોતો. આબરૂદાર સ્ત્રીઓ છડેચોક બહાર
ફરતી હતી એ વાત તો બાબુએ રહી પણ ઉલટી ગામડાની સ્ત્રીઓ
કરતાં પણ તેઓ વધારે કઠણ કારાગારમાં પૂરાઈ રહેતી જણાઈ. જેઓ
જાહેરમાં ફરી રાજમાર્ગ કલંકિત કરતી હતી તેમની સોબત કરવાની
ભદ્રકાળીને ઇચ્છા નહોતી. આ કારણથી તેણીનું કલકત્તે આવવું બંધ
થયું—અધૂરામાં પૂરું, તેણીના શરીર ઉપરનાં ધરણાંના ઘાટ જોઈ
કલકત્તાની સ્ત્રીઓ મશ્કરી કરવા લાગી. ભદ્રકાળીનો ધરણાંનો ગર્વ
જતો રહ્યો.

પણ મોચીરામનું કલકત્તે આવવું વૃથા થયું નહિ. તે રોજ ગાડી
કરી બજારમાં જતો અને જે જુવે તે ખરીદ કરતો. બાબુજી નવા છે
તે જોઈ દુકાનદારો પણ પાંચ રૂપીઆની ચીજના દોઢસો માગી ખેસતા
અને દોષપણુ રીતે પચાસથી ઓછા મળે તો ચીજ વેચવાની સાફ ના
કહી દેતા. ધીમે ધીમે મોચીરામનું નામ ભરપૂર ભરેલા મધપૂડા તરીકે
પંકાઈ ગયું. આસપાસના બધા વાંદરા મધ લૂટવા નીકળી પડ્યા. જુગારી,
દાડીઆ અને પરવારતાઓ ફક્ક ધોતીઆં, ચાદર, જોડાં, લાડી છત્પાદિથી
શરીર શણગારી, બાળ હોળી, બાબુજી સાથે સંભાષણ કરવા આવવા
લાગ્યા. તેમને કલકત્તાના મોટા મોટા બાબુ સમજી મોચીરામે પણ તેમને
પ્રખ આદરસન્નકાર કરવા માંડ્યો. તેમજુ પણ મોચીરામ સાથે દોસ્તી

કરી તેના દિવાનખાનામાં અડો જમાવ્યો. ખીડીઓ તાણે, છાપા વાંચે, દારૂ પીએ, પાનાં રમે, વાળું વચાડે, ગાયન ગાય, પુલાવ ઉડાવે અને બાણુને જોષ્ટી ચીજો બજારમાંથી લાવી આપે—૩૫૫એ બાર આના પોતાના ખીરસામાં મૂકે અને બાણુજીને સમજાવે કે અમારી લાગવગને લીધે ચીજ બહુ સસ્તામાં મળી છે! ઉભય પક્ષના સુખની સીમા રહી નહીં.

જે ગળીમાં મોચીરામે ઘર લીધું હતું તેજ ગળીમાં એક પહેલા નંબરનો ઉઠાઉગીર રહેતો હતો. તેનું નામ રામચંદ્ર હતું. રામચંદ્ર બાણુ પહેલા નંબરનો ઉઠાઉગીર—જેન્ટલમેન લોકર, ખાલી આન્ડિ કે કટલેટને લોભે કાઢતી પાછળ પડે તેવો નાનો માણસ નહોતો. તેનું ત્રણ મજલાનું મકાન પથ્થર, સાગ, કાચ અને ગાલીચા વડે પુત્રથી ભરેલી વાડી જેવું સુશોભીત હતું; તેના દરવાજા ઉપર અનેક દરવાનો પટો પહેરી ચલમ ફૂંકતા બેસી રહેતા; તબેલામાં સંખ્યાબંધ ઘોડાઓનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળાતો; ત્રણ ગાડી, સોનાનો ફૂકડો અને હીરાબંધ બેરીનો તે માલીક હતો. તોપણ તે જુગારી હતો—આ બધી સંપત્તિ જુગારમાંજ તેણે મેળવી હતી. તેણે જ્યારે સાંભળ્યું કે ભારેભાર પૈસા લાધેલો એક ગમાર ગધેડો પડોસમાં આવી ચરતો ફરે છે ત્યારે તેને ગધેડાની દયા આવી અને તેનો પૈસાનો ભાર ઓછો કરવાનું મન થયું. અહા! અજ્ઞાન પશુ! એટલો બધો ભાર તે કેમ ખેંચી શકે? બોલો હલકો કરી તેના ઉપર ઉપકાર કરવોજ જોઈએ!

પહેલાં તો તેણે મોચીરામ સાથે ઓળખાણ પીછાણ કરવાની વેતરણ કરી. રામચંદ્ર દત્ત મોટો માણસ, મોચીરામને ઘેર તે પહેલો ગય નહિ. ઇસારો મળતાં એક મળતિવાએ મોચીરામને કાને વાત ન ખી કે રામચંદ્ર બાણુ કલકત્તાનો એક આગેવાન માણસ હતો અને પડોસમાંજ રહેતો હતો. મોચીરામે તેમને મળવા જવું જોઈએ. મોચીરામ તેને ઘેર ગયા.

ધીમે ધીમે બેઉ વચ્ચે ઓળખાણ વધી. એક બીજાને ઘેર જવા આવવા લાગ્યા અને વારંવાર જવા આવવાથી બેઉ વચ્ચે છાડી દોસ્તી થઈ ગઈ. રામચંદ્ર બાણુને એજ જોઈતું હતું. તે ચતુર, મોચીરામ મૂર્ખ. મોચી ગામડીઓ, તે સહેરી. ઘોડાવારમાં મોચીરામ-માછલી જળમાં સમકાષ્ઠ. રામચંદ્ર સાથે બંધુત્વ થયું.

રામચંદ્ર મોતીરામનો મુરખી બન્નો, શહેરી જીવનજીવનિર્વાહનો શિક્ષાગુરુ થયો.

તેરમું પ્રકરણ.

તે નાગરીજીવનનિર્વાહ મોતીરામનો શિક્ષાગુરુ—કલકત્તારૂપી મોતીરામજીભિમાં તેનો રખેવાળ. કાળીઘાટથી ચિત્પુર સુધી ન્યારે મોતીરામ—બળદ સુખનું ગાડું ખેંચતો જય ત્યારે રામબાણુ તેનો ગાડીવાન; દોસ્તીરૂપી રેંકલામાં આ ખોડા બળદને જોડી રામચંદ્ર બાણુએ પાકા કોચમેનની માફક નરમગરમ ચાણુક લગાવી કાઢ્યા. તેના હાથમાં ધીમેધીમે ગામડાનો વાંદરો શહેરી વાંદરો બની ગયો. કેવી જાતનો વાંદરો તે તેના લખેલા કાગળનો એક ભાગ નીચે આપ્યો છે તે ઉપરથી માલમ પડશે:—

“તમારા પુત્રના વિવાહની વાત સાંભળી રાજ થયો છું. પૈસાની સગવડ થઇ શકે તેમ નથી માટે માફ કરજો. બે ગાડી લીધી છે, એક જુહામ, એક પ્રાંતબરી. એક આરત્ય જોડી પાછળ રૂ. ૨૨૦) લાગ્યા છે. છબી, આયના, કાર્પેટ વગેરેમાં બહુ પૈસા ખર્ચાયા છે. કલકત્તામાં આટલો બધો ખર્ચ થાય છે તે જાણુતે તો અહિં આવતે નહિ. ત્યાં સાત રૂપીઆમાં મારો એક ડગલો કાપડ અને સીઝાઇ સાથે ગતો; અહિં એક કોટના પાંસેઠ રૂપીઆ પડ્યા છે. થાળી, વાડકા, જમ વગેરે વાસણુની વાત કરતો નથી, એ સટ ટેબલને માટે. વરકન્યાને મારા તરફના આશિર્વાદ આપજો.”

આ થયું વાંદરપાણું નંબર વન. તે ઉપરાંત કલકત્તામાં જે કોઇ જરાપણુ જાણીતા હોય તેમને ઘેર રામચંદ્ર બાણુની પાછળ પાછળ જવાનું શરૂ કરીધું. કોઇ નામજદો બાણુ પોતાને ઘેર આવતો તો જન્મ સાર્થક થયેલો માનતો. કેવી રીતે આવે તેની તજવીજમાં રહેતો. આવાં આચરણથી, રામબાણુની સહાયથી, કલકત્તાના બધા બહેનખાંઓ જોડે તેને ઝોળખાણુ થઇ. પૈસાનું બધે માન, મોતીરામ પાસે પૈસા હતા એટલે બધી જગાએ તેનું માન વધ્યું.

પછી મોતીરામે કલકત્તાના અંગ્રેજ લતા ઉપર આક્રમણ કર્યું. રામચંદ્ર બાણુની ઝોળખાણે નાનામોટા અંગ્રેજોને ત્યાં આવજી કરતો થયો.

મણી જગાએ ઝાકુ અને લાત ખાધાં, કોઇ કોઇ જગાએ મીઠી વાદ સાંભળી. બધે એક જકટા જમીનદાર તરીકે જણાતો થયો.

સારથાદ બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિએશનમાં ધુસ્યો. નામ નોંધાવી વરસો વરસ પૈસા આપવા લાગ્યો. રામબાણુ મહામહિમ મહાસભાની “એક મોટી તોપ” જેવો ગણાતો હતો. જ્યાં જ્યાં તે તોપ જતી ત્યાં ત્યાં આ નાની મોટી પિસ્તોલ પાછળ પાછળ ધસડાતી. ધીમે ધીમે પિસ્તોલ મોં ખોલી ફાટકુટ થવા લાગી. મોટીરામ બ્રિટિશ ઇન્ડિયન સભાનો એક મોટો વક્તા થઇ બેઠો. તેનાં ભાષણો દમ વગરનાં હતાં, પણ છાપામાં તેના જે રિપોર્ટ આવતા હતા તે બુદ્ધિજન પ્રકારના હતા. મોટીરામ પોતે પણ તે વાંચી અજબ થતો હતો.

જ્યાં જવાથી લોકમાં બહેખાં તરીકે ગણત્રી થાય ત્યાં મોટીરામ અવશ્ય હાજરી આપતો. બેલ્વેડીઅરમાં જાય તે બહેખાં—તેટલા ખાતરજ મોટીરામ બેલ્વેડીઅરમાં જતો. જતાં જતાં તેને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સાથે પીછાણ થઇ. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરે તેને એક નમ્ર, નિરહંકારી, નિરીહ માણસ ધારી લીધો. એક મુખ્ય જમીનદાર તરીકેની ઓળખાણ પહેલાંથીજ રામચંદ્ર દત્ત તરફથી મળી ગઇ હતી.

બંગાળ કાઉન્સિલમાં એક બેઠક ખાલી પડી. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર બહાદુરે તે જગાએ એક આગેવાન જમીનદારને નીમવાનું નક્કી કર્યું. તેમને યાદ આવ્યું, “મોટીરામ જેવો લાયક માણસ આ જગામાટે ખીજે કોણ હોઇ શકે? નિરહંકારી, નિરીહ, સારું અંગ્રેજી બોલનાર. તેની નીમણુંકથી કાંમકાજમાં કોઇ જાતનો વાંધો આવે એમ નથી. મોટીરામનેજ એ જગાએ નીમવો જોઇએ.”

થોડા દિવસમાં ઓનરેબલ બાણુ મોટીરામ રાયે બંગાળ કાઉન્સિલમાં બેઠક લીધી !

ચઉદમું પ્રકરણ.

બહુ શ્રમ અને દોડધામથી મોટીરામનું શરીર લેવાઇ ગયું. જાનગોવિંદની આલાકથી મોંઘી જમીન સસ્તામાં મળી ગઇ હતી. તેનીજ કામકુશળતાને લીધે જમીનની આવક પણ વધી હતી. પણ એ બધાથી

મેચીરામનું પૂરું મધુ નહિ એક મે તાલુકા ગીરવી મુકવા પડ્યા—રામચંદ્ર હતને લાં. રામચંદ્ર માણુનો સંકેદ આટલા દિવસની મહેનત પછી ફળવા લાગ્યો હતો. તેથીજ તે તેણે ઘોરતી બાંધી મેચીરામને મોટા બા કર્યો હતો. રામચંદ્રે તાલુકા અડધી કીમતે ગીરવી રાખ્યા હતા. તે જાણુતો હતો કે મેચીરામ કોઇ કાળે મિલકત છોડાવી શકવાનો નથી અને તાલુકા તેને સસ્તામાં પચી જશે. બીજા પણ તાલુકા પોતાના હાથમાં ગીરવી આવે એવી તે પેરવી કરવા લાગ્યો. આ વખતે ભજગોવિંદ કલકત્તે આવી ચડ્યો. તેણે સાંભળ્યું હતું કે બનેલીને ગવર્નર વગેરે મોટા સાહેબો સાથે ઓળખાણ પીછાણ થઇ હતી. આ સુયોગનો લાભ લઇ એકાદ મોટી નોકરી મેળવવાના ધરાદાથી તે રજા લઇ કલકત્તે આવ્યો હતો. આવતાંની સાથેજ તેણે જોઇ લીધું કે મેચીરામના ઢંગ પાધરા નહોતા. મેચીરામની બતંગ હાલત જોઇ તેણે સલાહ આપી, “ મહાશય, આપ તાલુકામાં કદી ગયા નથી. જશો તો તખીઅત સુધરશે અને કંઇક લાભ પણ થશે, તાલુકામાં ફરવા જાઓ.”

“ ખરેખર, આ વિચાર મને કેમ નહિ સૂઝ્યો ? ” એમ કહી મેચીરામે ભજગોવિંદની સૂચના કબૂલ કીધી.

તાલુકાનું નામ ચંદનપુર—ત્યાં બાણુજી ગયા. રૈયતની હાલત આખાદ હતી. તે વરસે આસપાસ બધે દુકાળ પડ્યો હતો પણ ચંદનપુરમાં તેની અસર નહોતી. મેચીરામે કોઇ દહાડો રૈયત પાસેથી ગેરવાજખી પૈસા કઢાવ્યા નહોતા. પોતે નિર્વિરોધી માણુસ, રૈયત ઉપર તેણે કોઇ જાતનો અત્યાચાર કર્યો નહોતો. ભજગોવિંદની સલાહ પ્રમાણે આજે પહેલીજવાર પડે તાલુકામાં આવ્યો અને કહ્યું, “ મારી છોકરીના લગ્ન કરવાના છે. હું કરજમાં ડૂબેલો છું. કંઇ બિલ્કા આપો ! ” પ્રજાને દયા આવી—પ્રજા સુખી હોય તો જમીનદાર ઉપર દયા કરવાને સદા તત્પર રહે છે. જમીનદાર આવ્યા છે એ સાંભળી રૈયતનાં ટોળેટોળાં બેટ લઇ જમીનદારના દર્શને આવવાં લાગ્યાં. મેચીરામની કોથળી પૈસાથી ભરાવા લાગી. સાથેસાથે બીજા બાણુએથી બીજાજ રીતે તેના સૌભાગ્યસૂરજનો ઉદય થયો.

પ્રજાનાં ટોળેટોળાં મેચીરામના દર્શને આવતાં હતાં, કોઇ દહાડો પાંચ, કોઇ દહાડો પચાસ તો કોઇ દહાડો સો માણુસ. જેમના ધર

નજદીકે હતાં તેઓ જમીનદારનાં દર્શન કરી પાછા જતા, પણ જેઓ દુરથી આવતા હતા તેઓ ગામના મોદીને ત્યાંથી સીધું ખરીદી લાવી ગામને પાકરે ખેતરમાં ખેતી રાંધી ખાતા હતા. મહાલ મોટા હતા. એટલી મોટી જમીનદારી મોચીરામની બીજા કોઇ મહાલમાં નહોતી. એક દહાડે બહુ દુરથી આશ્વરે સોએક માણસો આવ્યા હતા. તેમનું ગામ દૂર હતું અને મોચીરામને ત્યાં તેમને વખત લાગ્યો એટલે ઘેર જઇ શક્યા નહોતા. તેઓએ એક ખેતરમાં મુકામ નાંખ્યો. રાત ત્યાં રહી વળતે દિવસે પાછા જવાના હતા. રસોઇપાણી કરી તેઓ જમવા બેઠા હતા ત્યારે રસ્તાપર ચાલે એક સાહેબ ઘોડા ઉપર બેસી જતો હતો તેની નજરે તેઓ પડ્યા.

સાહેબનું નામ મીનવેલ. તે આ જીલ્લાનો મુખ્ય ઓફિસર, માજીસ્ટ્રેટ, કલેક્ટર. સાહેબ બહુ બલો માણસ હતો, ન્યાયી, હિતેષી અને મહેનતુ. એકજ ખામી હતી—અછલ જરાક ઓછી હતી. આગળ કહી મયા છીએ કે તે વરસે જીલ્લામાં દુકાળ પડ્યો હતો અને સાહેબ તેની તપાસ કરવા નીકળ્યો હતો. પાસેના એક ગામમાં તેના તંત્રુ હતો અને તે આ વખતે મુકામ ઉપર પાછો ફરતો હતો. ખેતરમાં લોકને જમતાં જોઇ તેણે ઘોડો ઉભો રાખ્યો. તેણે અનુમાન બાંધી લીધું કે દુકાળ પીડીત, જુખ્યા, ગરીબ લોકને કોઇ દયાળુ માણસ જમાડતો હતો. વધુ ખર્ચ મેળવવાને રસ્તે જતા એક ગામડીઆને ઉભો રાખી પૂછપરછ કરી.

સાહેબ હતો તો બલો માણસ પણ તેના મગજમાં એવા ફાંકો ભરાઇ બેઠો હતો કે પોતે બંગાળી બહુ સરસ જાણતો હતો. તેણે પેલા ગામડીઆને પોતાની સુરીઆણી બંગાળી ભાષામાં પૂછ્યું, “ટમારા ગામમાં દૂરબાકશા^૧ કેમ છે ?”

ગામડીઆની બલા જાણે ‘દૂરબાકશા’ એટલે શું ? તે વિચારમાં પડ્યો. તેને લાગ્યું કે દુર્ભાગશાહ કરીને કોઇ માણસ હશે અને સાહેબ તેની તબીબતના સમાચાર પૂછતો હશે. તેને ડર લાગ્યો કે “દૂરબાકશાને હું ઓળખતો નથી,” એવો જવાબ આપીશ તો વખતે સાહેબ આશ્ચર્યના બે ચાર સપાટા લગાવી કાઢે. જો એમ કહું કે “ઠીક છે”

અને વખતે સાહેબ તેને બોલાવી લાવવાનું કહે તોએ પીક—કેને બોલાવી લાવવો? આખરે ખુબ વિચાર કરી તેણે જવાબ દીધો, “બિમાર છે.”

“બિમાર, sick?” સાહેબ ફફડ્યો. “What the devil does he mean? How can famine be sick? The fellow does not understand, pehaps. D——n these niggers, they don't understand their own language!” ગામડિયા તરફ જોઇને ફરીથી પૂછ્યું, “‘ટું મારો શવાલ શમજટો છે નહિ. દૂર-ભાખખા કેમ છે? ઠોરો છે, ધનો છે?’”

હવે ગામડિયાના ધ્યાનમાં કંઇક વાત આવી. આ માણસ સાહેબ—જરૂર કોઇ મોટો અમલદાર હોવો જોઇએ. (એ જીલ્લામાં ગુણી કે ચ્હાના બગીચા નહોતા.) અમલદાર જ્યારે પૂછે છે કે “દૂરભાખખા થોડો છે કે ઘણો છે?” ત્યારે દૂરભાખખા જરૂર કોઇ વેરાનું નામ હોવું જોઇએ. ગામના લોક ‘દૂરભાખખા’ નામનો કોઇ કર કે વેરો ભરતા નહોતા અને ખરી વાત કહી દે તો એટમજી વખતે ગામને માથે ‘દૂરભાખખા’ વેરો ઠોકી ધાલે. ગામડિયાએ નક્કી કયું કે સાહેબને જૂહું કહેવું તેજ ઠીક.

“ટમારા ગામમાં દૂરભાખખા છે કે?” સાહેબે અધીરા થઇ ફરીથી પૂછ્યું.

“હજુર અમારા ગામમાં ભારી દૂરભાખખા છે,” ગામડિયાએ અડાવ્યું.

“Humph, I thought as much,” સાહેબે મનમાં કહ્યું. પછી ખેતરમાં લોક જમતાં હતાં તેમના તરફ આંગળી દેખાડી પૂછ્યું, “ભોજન કોન કરે છે?” (સાહેબની પૂછવાની મતલબ, “કરાવે છે”).

“રૈયત ભોજન કરે છે.”

“ટે મને ખબર છે,” સાહેબે કંઇક ખીજવાઇને કહ્યું, “I can see that they eat, but who pays? રૂપીઆ કોના?”

બિચારો ગામડિયા એટલુંજ સમજતો હતો કે જેટલા રૂપીઆ આવતા હતા તે બધાજ જમીનદારની કાથળીમાં જતા હતા. પોતે પણ કંઇક આપી આવ્યો હતો. એટલે વિના વિલંબે જવાબ દીધો, “રૂપીઆ જમીનદારના.”

“Ah, there you are,” સાહેબ બોલ્યો, “they do their duty—જમીનદારનું નામ !”

“મોચીરામ રાય.”

“આ ગામનું નામ ?”

“ચંદનપુર.”

સાહેબે ખીસ્સામાંથી નોટશુક કાઢી પેન્સીલથી શેરા માર્યો.
For Famine Report. Babu Mochi Ram Ray,
Zamindar of Chinopur, feeds every day a large
number of his ryots.

સાહેબ ઘોડાને ચાલુક મારી ખડૂક ખડૂક કરતો જતો રહ્યો. પેલા
ગામડીઆએ ગામમાં જઈ બકાઇ લીધી કે કોઇ સાહેબ ગામલોક ઉપર
નવો વેરો લગાડવા આવ્યો હતો પણ પોતો ચાલાકી કરી તેને બગાડી
દીધો હતો !

યોગ્ય સમયે મીનવેલ સાહેબે ફૂમિન રિપોર્ટ તૈયાર કરી કમીશ્નરને મોકલી
આપ્યો. મોચીરામ સંબંધી એક આખો પૌરોહિત ચીતરી કાઢી આખરે
સાહેબે જણાવ્યું હતું કે “તે એક આદર્શ જમીનદાર હતો. આ દુઃખના
સમયમાં અન્નદાન કરી તેણે પોતાની રૈયતનું રક્ષણ કયું” હતું.”

કમીશ્નર પાસેથી રિપોર્ટ મરી મસાલા સાથે—કમીશ્નર જળરો
કલમકશ હતો—ગવર્નમેન્ટમાં ગયો. ગવર્નમેન્ટનો અભિપ્રાય હતો કે
દુકાળના વખતમાં જો જમીનદારો પોતાની પ્રજાને અનાજ પૂરું પાડવાનો
બંધાવસ્ત કરે તો દુકાળના સવાલનો આપમેળે ફડકો થઈ જાય. માટેજ
મોચીરામ જેવા દયાળુ જમીનદારને ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે. બંગાળ
સરકારે હિંદિ સરકારને બલામણુ કીધી કે બાલુ મોચીરામ મહાશયને—
વાંચકો, એકવાર ‘હરિ હરિ’ બોલો—રાજ બહાદુરનો ખેતાય આપવો.
હિંદિ સરકાર ઉવાચ: “તથાસ્તુ.” ગ્રીટ બહાર પડ્યું—રાજ મોચી-
રામ રાય બહાદુર ! તમે બધા ફરી એક વાર ‘હરિ હરિ’ બોલો !

ચોરાયલી ચાવી.

આજે રવિવારે માંડવા સુરત, આવતા રવિવારે લગ્ન. બી. એ. ની પરીક્ષા આપી ઘેર આવ્યા પછી આજે એક મહીનાથી સુકુમાર આ શુભ પ્રસંગની કામને ડોળે રાહ જોઈ રહ્યો હતો. આગલી રાત તેણે ઉંનગરામાં કાઢી હતી એમ કહીએ તો ચાલે. કોઈ નહિ વચ્ચેથી શકાય એવો આનંદનો ઉભરો તેની રંગરંગમાંજ નહિ પણ પ્રત્યેક અણુપરમાણુમાં ઉછળી રહ્યો હતો. મળસકે જરા આંખ વીંચાઈ નહિ વીંચાઈ ભાતી લગ્નના ઢોળ વાગ્યા—કાચી ઉધમાંથી તે એકદમ જગી ઉઠ્યો. ઉધમાં સુકુમારે એક સ્વપ્ન જોયું હતું—જાણે કોઈ તેની ચાવી ચોરી ગયું છે.

નાનપણમાં, જ્યારે તે સાત આઠ વર્ષનો હતો ત્યારે, તેની એક ચાવી ખરેખર ચોરાઈ ગઈ હતી. તેનો મામે કલકત્તે ગયો હશે તે પાછો આવ્યો ત્યારે સુકુમારને માટે એક સુંદર જાપાની દાખડો લઈ આવ્યો હતો. દાખડો જોઈ સુકુમારના આનંદની સીમા રહી નહોતી. દાખડાની ચાવી હતી ઠીક ઠીક રૂપા જેવી. દિવસમાં કેટલીવાર સુકુમાર દાખડો ખેલતો, પાછો બંધ કરતો અને ચાવી ઉંચી મૂકતો તેનો હિસાબ નહોતો. આટલી બધી કાળજી રાખવા છતાં એક દહાડો તેનું ‘સાતરાજનું’ ધન એક માણેક, પેલી ચાવી, જતી રહી. ચાવીના શોકમાં તે એકલો બેસી રહ્યો. અત્યારસુધી સૌકાષ્ટનું માનવું હતું કે તે જાપાની દાખડોજ તેની પ્રિય સામગ્રી હતી. હવેજ સમજ પડી કે દાખડનું સન્માન ચાવીને ખાતર થયું હતું.

તેની મા તે વખતે જીવતી હતી. તેણીએ કલકત્તેથી બીજે એક દાખડો મંગાવી તેને આપ્યો, પણ તેથી સુકુમાર આગલી ચાવીની વિરહ-વેદના ભૂલી શક્યો નહિ—નવી ચાવી તેને તેટલી આકર્ષક લાગી નહિ. એક બે દિવસ ઉઘાડબીડ કરી તેણે તે દાખડો પોતાના નામરાશિ ભાઈબંધ બીજા એક સુકુમારને ભેટ આપી દીધો. ભાઈબંધ સુકુમાર ઉમરે કંઈક મોટો હતો અને આપણો સુકુમાર તેને સુખદાસ કહી બોલાવતો હતો. એક વચ્ચે બેળંબેળાની જગ્યા ન થાય તેટલા વાસ્તે

આપણે પણ સુકુમાર નંબર દૂને સુખ અથવા સુખદાસ એ નામથીજ ઓળખીશું.

ભાષ્યધે આપેલી ભેટનો સુખદાસે સુખેથી સ્વીકાર કર્યો અને તેના બદલામાં આપવા ખીરસામાંથી પેલી ગુમ થયેલી ચાવી બહાર કાઢી. તે જોઇ સુકુમારના મોં ઉપર હાજુબાર તો ખુશાલીની લાગણી પ્રકટી નીકળી, પણ ખીજજ પજે તેના હાથમાંથી ચાવી ઝુંટવી લેવાની તળવીજ કરતાં ઉશ્ચેરાઇને બોલ્યો, “મારી ચાવી! તું લઇ ગયો હતો કેમ? લાવ પાછી.”

“આ લે. હું તનેજ આપતો હતો,” સુખદાસે જવાબ દીધો.

સુકુમારનો રોષ સમી ગયો. આભારની લાગણી સહીત તેણે ચાવી લઇ લીધી.

આજે આનંદમય પ્રભાતે સુકુમારે તે ચાવી ચોરીનુંજ સ્વપ્ન જોયું હતું. ફેર માત્ર એટલોજ કે સ્વપ્નમાં જોયેલી ચાવી રૂપાની નહોતી, સોનાની હતી. બાલ્યકાલે ચોરાયેલી ચાવી પાછી મળી હતી, સ્વપ્નમાં બોવાયેલી ચાવી પાછી મળી નહિ, તે હજી તો શોધતો હતો ત્યાં તેની ઉંઘ ઉડી ગઇ. પથારીમાં પડ્યો પડ્યો તે વિચાર કરવા લાગ્યો; પણ તેણે જે જોયું હતું તે સત્ય નહોતું, માત્ર સ્વપ્ન, એમ મન મનાવી નચિંત થયો. તો પણ પાછલી રાતની એ ઘટનાએ આજના આનંદ ઉપર શોકની છાયા બિછાવી હોય એમ લાગ્યું. ઢોળીવાળાની શરણાઇમાંથી નીકળતો મધુર ભૈરવ રાગ તેના હૃદયમાં આનંદને બદલે કોઇ કર્ણુ તાન જગાવતો હોય એમ જણાયું—અનજ્ઞતા તેની આંખે ઝળઝળીઆં બાઝ્યાં. આ સમયે ઉઘાડાં બારણાંમાંથી કોઇ માણસ અંદર આવ્યો અને તેની અશ્રુપૂર્ણ આંખને આનંદના ઉદલાસમાં ફેરવી નાંખતો હોય તેમ તેની સામે ઉભો—એ કાણ? તેનો બાળપણનો ભાષ્યધે સુખદાસ! સૂર્યના કિરણોથી એક પળમાં જેમ અંધકાર દૂર થાય તેજ પ્રમાણે તેને જોઇ સુકુમારનો શોક નાશી ગયો. ઝટપટ બિચનામાં બેઠો થઇ ખુશીના આવેગમાં તે બોલ્યો, “કાણ, સુખદાસ? આજે ખરેખર મંગળપ્રભાત!”

સુકુમારની ઉમર મોટી નહોતી, માત્ર અઢાર વર્ષ. એટલી નાની ઉમરે તો તે બી. એ. ની પરીક્ષામાં બેઠો હતો. એ ઉપરથીજ ખાત્રી થશે કે તે બુદ્ધિમાન હતો. પણ દુનિઆદારીનું તેને જ્ઞાન નહોતું. ક્યાંથી હોય? હજી પણ તે બાળક જેવો ભોળો, નિષ્કપટ અને વિશ્વસ્તહૃદય હતો. તેના નયિંત, વિશ્વાસમય હાસ્યમાં હૃદયનું નિર્મળ સ્વરૂપ આરસીની અંદર દેખાતી મુર્તિની માફક ચોખ્ખું જથ્થાઇ આવતું હતું. હાસ્યમાં, મોં ઉપર, બાવમાં, અને વાતચીતમાં તેનો સફેદ દૂધજેવો આનંદી સ્વભાવ ખીલેલા પુલની પાંખડીમાફક પથરાઇ રહ્યો હતો.

સુકુમાર અને સુખદાસ આજે ઘણું વર્ષ પાછા મળ્યા હતા. એમંત્રંસ પાસ કરી સુકુમાર કૃષ્ણનગર લખવા ગયો હતો. સુખદાસ તેની એક વર્ષ પહેલાંજ કલકત્તે જઇ રહ્યો હતો. વનગ્રામમાં તેનું મોસાળ હતું. નાનપણમાં તેની મા મરી જવાથી તેની માની માએ અહિં લાવી ઉછેર્યો હતો. માની મા મરી ગઇ એટલે તેનો બાપ આવી તેને કલકત્તે પોતાને ઘેર લઇ ગયો હતો.

એક વચ્ચે કાગળપત્રનો વ્યવહાર બહુ નહોતો. સુકુમાર ડળનેક કાગળ લખતો ત્યારે સુખદાસ તરફથી માંડ એક જવાબ મળતો, અને તે પણ માત્ર થોડી લીટીમાં. બનવા જોગ છે કે આવી ઉપેક્ષાને લીધેજ સુકુમારનો મિત્રભાવ મજબૂત થઇ તેની સ્મૃતિમાં જડાઇ રહ્યો હતો. લગ્નની બબર તેણે સૌથી પહેલી સુખદાસનેજ આપી હતી—અને આ મંગળ પ્રસંગ ઉપર આવવાને ખાસ આગ્રહપૂર્વક તેને આમંત્રણ કર્યું હતું.

ઢોલીઆ ઉપર બેઠો થઇ મચ્છરદાની બાજુ કરી સુકુમારે સુખદાસનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો અને કેટલોક વખત કંઇપણ વાતચીત કર્યા વગર હસતો હસતો તેની સામે જોઇ રહ્યો. સુખદાસે સુપકીદી તોડી. તે બોલ્યો, “તું હજી છોકરો ને છોકરોજ રહી ગયો.”

“કેમ?”

“તારા લગ્ન થાય છે તેમાં કંઇ આટલો બધો ખુશખુશ થઇ ગયો છે?”

આ સવાલથી સુકુમારની ખુશાલી જરાએ ઓછી થઇ નહિ. જવાબ દીધો વગર મુગે મેદિ તેણે એ આરોપ કબૂલ રાખ્યો.

સુખે પૂછ્યું, “કન્યાને જોઈ છે કે?”

“જોઈ છે? મેં તો થું પણ તેં પણ જોઈ છે. સસરાજાને બૂલી ગયો?”

“કાણુ, પેલી ચાર વરસની, નાકમાં વાળી પહેરી નીકળતી, તે રડતી સુરત? હાથમાં લાકડાની ઢીંગલી લઈ ચૌધરીના તળાવની પાળે બેસી રમતી—આપણે ઢીંગલી લઈ લેતા તો ધૂળમાં આઝોડી પડતી, તેજ કે બીજી? રામ!”

આ વાત સાંભળી સુકુમારના હસતા ચહેરા ઉપર ચોર મનોહર ભાવ પ્રકટી નીકળ્યો. તેણે હસીને જવાબ દીધો, “નહિ, રામ નહિ, સુખદાસ, આજે તો તે સીતાદેવી કહેવાય.”

“આપરે, તું તો કથો ઉંડા પાણીમાં ફરતો દેખું! એકે જણા જાણે લયલામજનુનના અવતાર! માના પેટમાંથીજ એક બીજાના પ્રેમમાં પડ્યા લાગો છો! બાળપણમાં તું તેને મારતો ત્યારે તો—આંઆં, ઉઉ!”

“નાનપણમાં તેં તેને સતાવી છે, સુખદાસ. હું તો તેની ઉપર મમતા રાખતો હતો. હશે હવે કંઈ તે ચાર પાંચ વર્ષની બાળકી નથી. હમણાં એક વાર તેને જો તો ખરો.”

“તારી લયલાના દર્શન કરવાનું મારા કરમમાં લખ્યું હોય એમ લાગતું નથી. મારે આજેજ પાછા જવું છે. તારા આગ્રહને લીધે આજે આવવું પડ્યું.”

સુકુમાર દિલગીર થઈ ગયો. તેણે કાલાવાલા કરતાં કહ્યું, “ના, સુખદાસ, તે નહિ બને. આ અકવાડિયું તારે રહેવુંજ પડશે. એવું થું કામ છે? હમણાં તો વેકેશન.”

“લગ્ન ખાવા એજ કંઈ મારા જીવનનો ઉદ્દેશ નથી. તે કરતાંએ વધારે મહત્વના કામમાં હું રોકાયો છું.”

“કેમ, કંઈ લવિંગનાં વહાણુ ભરી લંકા જવાનો છે કે?”

“દેશ સેવાના કામમાં પડ્યો છું.”

“સ્વદેશી બન્યો છે? હું પણ સ્વદેશી છું.”

“ નામે સ્વદેશી થયા એટલે દેશનું દળદર શીટયું? કંઈ કરી બતાવવું જોઈએ.”

“ એલ. એલ. બી. થયા પછી કંઈક કરવાનો વિચાર છે.”

“ શું? ”

“ એક હુનરશાળા સ્થાપીશ.”

“ પૈસા ક્યાંથી લાવશે? ”

“ મારી પાસે જે કંઈ હશે તે આપીશ અને ફંડ ઉધરાવીશ.”

“ તું દેશનું કલ્યાણ કરી રહ્યો. આ દેશમાં દેશના કામ માટે ફંડમાં કોઈ નાણાં ભરતું નથી; જે કોઈ ભરે છે તેને ત્યાં ધક્કા ખાતાં જોડા ફાટી જાય તો પણ પૈસા મળતા નથી. પૈસા ભેગા કરવાનો સહેલો રસ્તો એકજ છે—”

“ કયો? ”

“ ધાડા ધાડ પાડી પૈસા ભેગા કરવા. ખરું પૂછે તો ગવર્નમેન્ટ પણ એમજ કરે છે. દેશને ખાતર આપણે પણ તે રસ્તે કેમ ન જવું? ”

સુકુમારના અંગમાં કંપારી ઝૂટી. ઉશ્કેરાઈને તિરસ્કારપૂર્વક તે બોલ્યો, “ તું બોલે છે કે બકે છે? સુખીઆ, તું મશ્કરી કરે છે. હું તારી વાત માનતો નથી. અસાચારથી કોઈનું કદી પણ ભલું થઈ શકે ખરું? દેશભક્તિની શિક્ષા આપવી હોય પહેલાં કાયદાને માન આપતાં શીખો, આત્મભોગ આપતાં શીખો; જ્ઞાતિભેદ, ધર્મભેદ કાઢી નાંખી એકત્ર થતાં શીખો. અધર્મથી, અસાચારથી દેશસેવા નહિ થઈ શકે.”

“ હું લેકચર સાંભળવા નથી આવ્યો. એ બધા વાંધાવિષ્ટિ મને ખબર છે. ધર્માધર્મ કર્તવ્યનો આધાર સંજોગો ઉપર છે. આ જો, ભગવાન કૃષ્ણ અર્જુનને ઉપદેશ આપે છે તે વાંચ:—

‘ કલૈશ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતત્તત્ત્યુપપદતે. ’

સુખદાસે ખીસ્સામાંથી ગીતા બહાર કાઢી સુકુમારના હાથમાં મૂકી. આ વખતે એક ચાકરે આવી કહ્યું, “ દાદાજીયુ, ડોહો, વખત થયો છે. મંગળસ્નાન કરવાને બોલાવે છે.”

સુકુમારે જવાબ દીધો, “ ઠીક, જા; આવું છું.”

નોકર ચાલ્યો ગયો. સુખદાસે ખોલી આપેલા ગીતાના પાના ઉપર નજર નાંખી સુકુમાર બોલ્યો, “દ્વિતીયોડખ્યાયઃ, વાર, સુખદાસ, હમણાં રાખ. બપોરે આપણે એક જથ્થુ સાથે બેસી નચિંતે વાંચીશું.” એમ કહી ચોપડી બંધ કરી બિજાના ઉપર ચૂકી દીધી.

“બપોર પછી રોકાવાનું મારાથી નહિ બનશે. એકની ત્રેનમાં મારે જવું જ જોઈએ,” સુખે જવાબ દીધો.

લગ્નના દિવસ સુધી રહી જવાનો સુકુમારે ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ સુખ એકનો બે થયો નહિ, એટલે લાચાર થઈ કહ્યું, “બલે ત્યારે, આજે જ. પણ ભાઈ, લગ્નને દહાડે તો તારે આવવું જ પડશે. આપ વચન.”

“આવીશ, પણ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકતો નથી.”

ફરીથી નોકરે આવી કહ્યું, “દાદાબાપુ, ચાલોની. મુરત વહી જાય છે અને બૈરાંઓ ખૂમાખૂમ કરે છે.”

એક જથ્થુ નોકરની પાછળ ગયા.

૩

મંડપમુહુર્ત અને પીડી યોગવાની ક્રિયા ખત્તાસ થઈ ગઈ. આખે દોલે કંકુના લેપડાવાળો, રેશમી અબોટિઆમાં સજ થયેલો સુકુમાર ભોજન કરી સુખનાં સ્વપ્નાં જોતો જોતો આરામ લેવાના વિચારથી બપોરે જાગે પલંગ ઉપર પડ્યો. ભાઈમંધ સુકુમાર જમીખાઈને એકની ગાડોમાં ચાલ્યો ગયો હતો. બીજાનામાં પડી ગીતા હાથમાં લીધી અને જે પડેલું પાનું ઉઘડ્યું તેની ઉપર તેણે નીચેલો શ્લોક વાંચ્યો :—

“યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જીતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વભૂતાત્મભુતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥”

એક ધ્યાનથી એનું તાત્પર્ય સમજી સુકુમાર મનમાં ફફડ્યો, “કેવો સરસ ઉપદેશ ! સુખદાસ, સુખદાસ, તું મને શું આડુંઅવળું સમજાવતો હતો !”

આ વખતે બહાર કંઈ ગરબ થતી તેણે સાંભળી. ઝડપથી ગીતા ચૂકી દઈ તે બહાર દોડ્યો અને જોયું તો પોલીસના માણસોથી માંડવે

ભરાઈ ગયો હતો. એક જણે તેની પાસે આવી પૂછ્યું, “ તમારું નામ સુકુમાર ? ” તેણે જવાબ દીધો, “ હા. ” તે સાંભળી કંઈપણ વધુ પૂછ્યા મૂક્યા વગર પોલીસના માણસો ધરમાં ધુસ્યા. ભેગાં મળેલાં ઘેરાંઓ હરણીની માફક ફાળ ખાઈ આમતેમ દોડાદોડ કરવાં લાગ્યાં. પોલીસના એ માણસો સુકુમારના ઓરડામાં ગયા. બીજાના ઉપર પડેલી ગીતા એકે ઝડપથી ઉપાડી લીધી અને જાણે આર્કિમિડિસની માફક કોઈ મહાન શોધ કીધી હોય તેમ હરખના આવેશમાં આવી જઈ ખૂબ મારવા લાગ્યો, “ ગીતા ! ગીતા ! ” તેનો જોડીદાર દોડતો તેની પાસે જઈ પહોંચ્યો અને બેઠે સાથે મળી ગીતાનાં પાનાં ઝડપથી ફેસ્વવા મંડ્યા. ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રલોકની નીચે લીટીઓ અથવા બીજાં ચિન્હ અને ટીકાટીપણી કરેલાં હતાં તેમાં પોલીસની શોધક આંખે રાજદ્રોહનું સ્વરૂપ ખુલ્લેખુલ્લું જોયું, એટલુંજ નહિ પણ ધાડની યોજના દહાડો-વાર સિકકે ગુપ્તરૂપ છોડી નગ્નરૂપે તેમની આંખ આગળ નાચવા લાગી. આ હડહડતો પૂરાવો હાથ લાગ્યા પછી વધારે જુસ્તેજુ કરવાની તેમણે જરૂર જોઈ નહિ. શું એક મોટો વાઘ મારતા હોય તેમ રોપમાં બેઠે બહાદૂર માણસોએ સુકુમારને એકદમ ગિરફતાર કર્યો. ધરમાં રડારોળ થઈ રહી. નોતરેલાં પરોણાંઓ આકુળઆકુળ જીવે તમાસો જોઈ રહ્યાં. નશીબજોગે સુકુમારની મા હૈયાત નહોતી. તેનો આપ ગાંડો જોવો થઈ ગયો અને દુઃખી અવાજે બોલ્યો, “ એને ક્યાં લઈ આવ્યા. લઈ જવો હોય તો પહેલાં મને મારી નાંખો, પછી લઈ જાઓ. ” આમ કહી તે પોલીસની આંડે આવી ઉભો.

દુઃખી પણ શાંત કેદી સુકુમારે કહ્યું, “ આમ શું કરો છો, આખા ? ગભરાઓ નહિ. બ્રિટિશ ગવર્નમેંટના ન્યાયીપણા ઉપર જરાએ સંદેહ ના લાવો. હું જરૂર પાછો આવીશ, મને જવા દો. ”

કન્યાના પિતામહ વૃદ્ધ ભદ્રાચાર્ય મહાશય ગરબડ જોઈ ત્યાં આવી ચઢ્યા હતા, તેમણે આજીજી કરી કહ્યું, “ છોડી દે, ભાઈ, સુકુમારને છોડી દો. જેતા નથી એને દીલે પીડી ચોળી છે તે ? આવતા રવિવારે એના લગ્ન થવાના છે. હિંદુના દીકરા થઈ તમે અધર્મ ના કરો. અમારી આખર જશે, ન્યાત જતમાં હીજું લાગશે. તમને બ્રાહ્મણના સોગંદ છે, ભાઈ, એને છોડી દો. ”

સખ-ધન્વેકટર પોલીસખાતામાં નવોજ દાખલ થયેલો હતો તેના દિલમાં દયા આવી. આ કામ કરતાં તેના હાથ ધુન્યા. એક બુઢા બ્રાહ્મણોનો આત્મનાદ સાંભળી તેની આંખ પાણીથી ભરાઇ આવી. પણ ધન્વેકટર સાહેબ પોલીસની નોકરીમાં ધરડા થયા હતા. તેમણે હસીને કહ્યું, “શીકર ના કરો, મહાશય. હિંદુ થઇને અમે શું હિંદુનો જાતધર્મ લોપીશું ? જરાએ ગભરાઓ નહિ—અમે એને વખતસર પાછો લાવીશું.”

સુકુમારનો આપ બોલ્યો, “ભાઇ, ના લઇ જાઓ, એને ના લઇ જાઓ. પીઠી ચોળેલો વરરાજા, ચકલો ઓળંગી કેમ જવા દેવાય ? એને લઇ જશો તો આ બ્રાહ્મણના જીવમાં જીવ રહેશે નહિ—તમને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગશે.”

સુકુમારે સજ્જનનયને શાંતિથી કહ્યું, “આપા, ધીરજ ધરો. હું જરૂર છૂટી આવીશ. મેં કંઈ ગુન્હો કર્યો નથી.”

ધન્વેકટર સાહેબ પાછા હસતા હસતા બોલ્યા, “લ્યો, પછી શાના ગભરાઓ છો ? અધર્મનો કદી જ્ય થયો છે ? પણ, ઠાકુરમહાશય, તમારો દીકરો પાછો નહિ આવે તો અમને શાપઆપ દેતા ના, એમાં અમારો દોષ ના સમજતા—સમજી લેજો કે એ ગુન્હેગાર ક્યો છે.”

લોકોની રડારોળ, કોલાહલ, અને હાહાકાર વચ્ચે નિર્દય પોલીસ નિર્દોષ સુકુમારને પકડી લાંથી ચાલતી થઇ.

૪

કન્યાનો આપ જીવતો નહોતો. તેણી પોતાના દાદા ગદાધર ભટ્ટાચાર્ય સાથે રહેતી હતી. આગાડીનો રસ્તો તેમના ઘર પાસે થઇને જતો હતો. ભટ્ટાચાર્ય ડોસા સવારથી સાંજ સુધી ઓટલે બેસી જતી આવતી ત્રેનો તરફ જોયા કરતા હતા—ન્હાવાની અને ખાવાની વેળાએ માત્ર ધરમાં જતા—તરત પાછા આવી ઉંચે જીવે માળા જપતા જપતા બહાર બેસી રહેતા હતા. આવી રીતે પણ, ધડી, પહોર અને રાતદિવસ વીતી ગયા, અઠવાડિયું જોતજોતામાં વહી ગયું, તોએ સુકુમાર કે તેના આપની ધનનસલ દેખાઇ નહિ. કહેવાની જરૂર છે કે કેસની વ્યવસ્થા કરવા માટે સુકુમારનો આપ તેની પૂઠે ગયો હતો.

કન્યાની મા, ભટ્ટાચાર્યની પુત્રવધુ, સસરાને કંઈ કહેતી નહોતી. તેની ઉપર બધો ભાર નાખી ભગવાનનું નામ લઈ તેણી ધીરજથી જે થાય તે જોયા કરતી હતી. પણ કન્યાની ફોફ, ભટ્ટાચાર્યની વિધવા દિકરી, બાપ હજી સૂધી ખીજે મુરતિયો શોધી કાઢવાની ખટખટ કરતો નહોતો તે જોઈ તેને ટાંકવા લાગી. લગ્ન ખાવા આવેલાં પરોણાઓ-માંથી ધણીખરાં ગમત જોવાની ઘાનતે ત્યાં રહી પડ્યાં હતાં અને તેમાંના કેટલાએક ભટજીનું મન રીઝવવાનો ઢોંગ પણ કરી રહ્યાં હતાં. ભટજી મહાશયને દઢ વિશ્વાસ હતો કે સુકુમાર નિર્દોષ હતો. માટે તે અવશ્ય ધૂરીને પાછો આવવો જ જોઈએ—વેળાસર આવી જવો જોઈએ. એ આશામાં ભગવાનનું નામ જપ્તો જપ્તો તે બધાં મેણીટાણાં સહન કરી રહ્યો હતો.

આમ ભરોસામાં ને ભરોસામાં સાત દિવસ પુરા થયા તોએ સુકુમાર પાછો આવ્યો નહિ. અંધૂરામાં પૂરું સુકુમારના બાપને જલદી આવી રહેવા માટે આજીજીભર્યાં કાગળો તેણે લખ્યાં હતા તેમાંથી એકનોએ જવાબ પણ ફરી વળ્યો નહિ.

લગ્નને દહાડે, રવિવારે, તેની વિધવા દિકરી મોં કુમળાવી કહેવા લાગી, “બાપા, આમને આમ ક્યાં સૂધી બેસી રહેશે? આજે લગ્નનો દહાડો, છોકરીને પરણાવશે નહિ તો આખર જશે, ન્યાતબહાર થઈશું. હવે સુકુમારની આશા છોડો, અને ખીજે વર નકકી કરો.”

ઘરની બાજુમાં એક વડનું ઝાડ હતું તેને ફરતા પથ્થરના ચોતરા ઉપર બેસી કેટલાક સગાસંજોઈઓ અને ન્યાતિજન પાસાં રમતા હતા, અને કેટલાક ટોળે વળા રમત જોઈ રહ્યા હતા. તેઓમાંનો એક, નિધિરામ ચક્રવર્તિ, ફૂકો ગડગડાવતો બેઠો બેઠો બાપદિકરી વચ્ચેની વાતચીત સાંભળી રહ્યો હતો. દિકરીની વાત સાંભળી દુઃખનો ધુંટડો ગળી જઈ ડોસાએ જવાબ દીધો, “તે કેમ બને, મા, તે બિચારો નિર્દોષ!”

“ભટજી મહાશય,” નિધિરામ હવે વચ્ચે હોમાયો, “જાણતા નથી કે અનેક વખતે નિર્દોષ માણસો પણ દોષી ઠરે છે તે?”

ભટજી મહાશયે જીવાનીના વખતમાં ન્યાયશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું પણ આજે તેમાંનું કંઈ યાદ નહોતું. નિધિરામના વચન સાંભળી

તેમનું મન સંભ્રમમાં પડ્યું, “નિર્દોષ તે વળી દોષી કેમ કરી કરે?” તેણે માથું ધુણાવી જવાબ દીધો, “બનેજ નહિ—સુકુમાર જેવો બડો માણસ દોષી કરેજ નહિ.”

“ભટ્ટ મહાશય, બડો માણસ એટલે એવડો ભય. આજકાલ બધા માણસોજ જેલમાં જાય છે. દેશહિતના ખ્હાના હેડળ ધાડ, ચોરી, ખૂન—”

ભટ્ટએ કાનમાં આંગળાં ખોસ્યાં. ફરીથી માથું ધુણાવી ખોદ્યા, “પણ સુકુમારને હું નાનપણથી ઓળખું છું. તે એવો નથી.”

“કપૂલ કીટું કે નથી. નિર્દોષ કે દોષી, જે હોય તે, હાજતમાં તો છે કેની? ત્યાં રહી ગમે તેનું રાંધ્યું-અડક્યું ખાધું પીધું હશે કેની? હવે તેની જાત-છજ્જત શું? બટ્ટો તો લાગ્યો કેની?”

બટ્ટાચાર્યની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. નિરાશ થઇ તેણે કહ્યું, “ત્યારે તમને બધાને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો. પણ, લાયક વર ખીજે કોણ છે?”

તેની દિકરી બોલી, “તેની અમે તજવીજ કરી રાખી છે. શ્રીમંત પરણવાને તૈયાર છે?”

“શ્રીમંત!” દુઃખની હાય મારતા બટ્ટાચાર્ય પોકારી ઉઠ્યા, “શ્રીમંત! તેને ઘેર છોકરાં, છોકરાંને ઘેર છોકરાં! મારા નગેન કરતાંયે તે મોટો. હા બગવાન! નગેનને તેં બોલાવી લીધો, તેની દૂધમળ દીકરીને ઉછેરીને મોટી કરવાનો બાર તેં મારે માથે નાંખ્યો, તે શું તેનું આવી રીતે મારે હાથે બગીદાન અપાવવાને વાસ્તે કે? ના, મા, મારાથી તે નહિ બને.”

ત્રિધિરામ ચક્રવર્તિએ ટાપશી પૂરી, “એમાં તમે શું કરશો? નશીબ છોકરીનું. વખતે ક્યાં રહ્યો છે કે ખીજા સુપાત્રની તપાસ કરીએ? આજે કન્યાદાન નહિ કરશો તો ન્યાતમાં નાક કપાશે.”

ડાસો મરવા જેવો થઇ ગયો. તેની આંખમાંથી ગંગાજમના વહેવાં લાગ્યાં. ધરડા ધ્રુવડ સાથે પરણાવવાથી છોકરીનો ભવ બગડે તો બલે, પણ ન્યાતના રિવાજ પ્રમાણે આજે છોકરીનું કન્યાદાન તો થવુંજ જોઇએ. હાય, હિંદુ ન્યાત!

દૂરથી રેલગાડીનો અવાજ સંભળાયો—અવાજ મોટો થતો ગયો, બ્હીસલ વાગી, ત્રેન સ્ટેશનમાં દાખલ થઇ. ડોસાએ પ્રભુપ્રાર્થના કરી છેલ્લીવાર આતુરનયને ગાડી તરફ જોયું. ગાડી ઉભી રહી. જેઓ ત્યાં ઉતરવાના હતા તે ઉતર્યા, સાંથી જવાના હતા તે તેમાં બેસી ગયા, ફરી બ્હીસલ વાગી, ધપ્ધપ્ કરતી ગાડી પવનવેગે જતી રહી. ભટજીના મ્હેરા ઉપર એકાએક ખુશાલી પથરાઇ. કોઇ ઝડપથી આ તરફ આવતું હતું. પણ આવનાર માણસ જ્યારે પાસે આવી ઉભો ત્યારે તેને જોઇ ભટજીના મ્હેરા ઉપરનો રંગ ઉડી ગયો. તેમણે ગદ્ગદ કંઠે પૂછ્યું, “ભાઇ સુકુમાર, અમારો સુકુમાર ક્યાં છે? તે કેમ નથી આવ્યો?”

“કેમ, તે ક્યાં ગયો છે? આજે તો તેનાં લગ્ન છેને?” ભટ્ટાચાર્યના સવાલથી અજ્ઞ થઇ સુકુમારે—સુખદાસે—સામા સવાલ પૂછ્યા. કન્યાની ફાઇએ અને નિધિરામે પહેલેથી છેલ્લે સુની બધી વાત કહી તે સાંભળી સુખદાસ થંભ થઇ ગયો. પણ નિધિરામને નવો વિચાર સૂઝ્યો. તેણે કહ્યું, “સુકુમાર, તું ચાહે તો મિચારા ભટ્ટાચાર્યને આ દુઃખમાં છોડી શકે. વિચાર કર, હિંદુની છોકરી, તેને દીને પીડી. સુકુમાર આવેકે નહિ આવે તોએ આજે છોકરીતું કન્યાદાન તો દેવાતુંજ જોઇએ. તું પરણવા કમ્પૂલ થાય તો ભટજીની ન્યાત ને આપર બેઠે રહે.”

આ સાંભળી સુખદાસનો જાણે એકાએક ઉડા સમુદ્રમાં પડ્યો. શું કહેવું, શું કરવું, તે તેને સૂઝ્યું નહિ. આખરે જેમ તેમ કરી જવાબ દીધો, “તે કેમ બને? સુકુમાર મારો બન્ધુ.”

“તું પરણશે તો બંધુત્વનું કામ કરેલુંજ કહેવાશે. તું ના કહેશે તો છોકરીના લગ્ન કંઈ અટકવાના નથી—તેતો આજેજ થવાના. ભાચારીથી શ્રીમંતની સાથે પરણાવવી પડશે.”

શ્રીમંતનું નામ સાંભળી સુખદાસના હૃદયમાં એક કર્ણ કંપારી છૂટી. તેને વિચારમાં જોઇ ભટજીએ કહ્યું, “સુકુમાર, દિકરા, આ આશ્વત્થમાંથી મને બચાવ. હું તારા મામાને બોલાવી વાત કહું છું.”

વિધાતાની પણ મહેરબાની હતી—એજ વખતે રાય મહાશય દાવ જીતી હસતા હસતા ઉઠ્યા, ભટજી મહાશયની અરજ વ્યર્થ ગઇ નહિ—તેજ

વખતે દરખાસ્ત મંજુર થઇ ગઇ. ભટજીનો આ આદતમાંથી ઉદ્ધાર કરવો એ સુખદાસનો મામો પોતાની ફરજ સમજ્યો. સુખદાસ-સુકુમાર નંખર દૂ-કેદ પકડ્યો.

* * * * *

વૈશાખ માસ, શુકલ પક્ષ, પૂનમની રાત; વાદળરહિત, નિર્મળ, ભૂરા આકાશમાં પૂર્ણ ચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યો છે; પૃથ્વી ઉપર ચારે તરફ સફેદ ચાંદરણું પથરાઇ રહ્યું છે; દક્ષીણવાયુની ધીમી લહરીઓથી વાતાવરણ શીતળ થઇ રહ્યું છે; ધરતી અને આકાશમાં કોયલ ફૂફ ફૂફ કરી રહી છે, પપૈયા પિયુ પિયુ બોલી રહ્યા છે—જાણે વનગ્રામમાં બની રહેલી દુઃખી ઘટનાની કોઇને ખબર નહિ હોય, દરકાર નહિ હોય, તેમ સારી પ્રકૃતિ ચાંદરથી અને બહારથી સર્વત્ર મધુરતા પ્રસરાવી રહી છે. આ આનંદમયી પૂર્ણિમાની રાતે શુભક્ષણે શુભક્ષણે વર મંડપે આવ્યો. એયે સુકુમાર—પણ પેલો દુર્ભાગ્ય સુકુમાર નહોતો.

હાય! વખત કોઇની વાટ જોતો નથી. કોઇની પણ દરકાર ક્યાં વગર તે વહો જાય છે. જે તેને ધરી શકે તે ભાગ્યશાળી, નહિ તે કમખખત. મિત્રદ્રોહી સુકુમારે વરરાજ બની જ્યારે ભટજી મહાશયના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે નગારાં વાગ્યાં, શંખ વાગ્યો, બૈરાંઓએ જીઆવરને વધાવી લીધો. હસ્તમેળાપ, મંગળફેરા, વગેરે ક્રિયાઓ આનંદપૂર્વક થઇ ગઇ અને ભટજી મહાશયે કન્યાદાન કરી માથેથી ભાર હલકો કર્યો.

વિવાહમંત્ર ખલાસ થયો અને વરકન્યા માયરામાંથી ઉડીને ઘરમાં જવા ઉભાં થયાં તેજ વખતે માંડવામાં કોઇ ધીમી ધીમી વાત અરકુટ સ્વરે થતા લાગી. “એ કોણ? એજ સુકુમાર. હવે—આટલો બધો મોડો?” સુકુમારે વીણે મોઢિ જાયાની માફક ઉભા ઉભા વરકન્યા તરફ જોયું—તેઓ એકગાંઠ થઇ ધીરે ધીરે ઘરમાં જતાં રહ્યાં. સુકુમારને સ્વપ્ન યાદ આવ્યું. લાંબો નિશ્વાસ નાંખી તે ધીમેથી ફફડ્યો, “સ્વપ્ન કે સત્ય? ખરેખર મારી ચાવી ચોરાઇ ગઇ!”

લજ્જવતી.

અર્થ : ૦ : ૬૫

૧

સાંભળ્યું છે કે તેનું અસહ્ય નામ લજ્જવતી નહોતું. નાનપણથીજ તે બહુ અભિમાની-રીસાળ-હતી. જરાજરામાં તેને ઓછું પડતું. માઆપ અથવા બીજું કોઇ જરા કંઇ કહેતું તો વેલાની માફક સંકોચાઇ તે જડસડ થઇ જતી. તેનું નાનું, ગોરું મોં શરમથી લાલ થઇ જતું, તેની હરણુ જેવી ચંચળ આંખો પાણીથી ભરાઇ જતી. તે છતાં જ્યારે તે હૃદયનો ભાવ ધૂપાવવાની ઇચ્છાથી હસવાની ચેષ્ટા કરતી ત્યારે અશ્રુજળ અને મ્હાન હાસ્યથી તેના ચહેરા ઉપર અપૂર્વ સુંદરતા પ્રકટી નીકળતી. તેથીજ માઆપ તેને લાડમાં કહેતાં—લજ્જવતી.

માઆપ લજ્જવતીનો આ સ્વભાવ સારી રીતે સમજી ગયાં હતાં એટલે તેને કોઇ પણ રીતે ઓછું આવવા દેતાં નહોતાં—તેનું સન્માન સાચવવાની કાળજી રાખતાં હતાં. પણ સાસરામાં લજ્જવતીના આ સ્વાભાવિક, સરળ, શિશુસુલભ લજ્જમાધુર્યનો સત્કાર થયો નહિ. ક્યાંથી થાય? નીરવતાનું ગીતિમાહાત્મ્ય સંસારમાં કંઇ બધાના પ્રાણમાં પહોંચે છે?

સાડું કામ કરી દાંડી પીટતાં અથવા નરસું કામ કરી તેને પાટીઆં ગોઠવી ધૂપાવી દેતાં લજ્જવતીને આવડતું નહોતું. વગર વાંકે કોઇ તેને ડપકો આપે તોએ ખુલાસો કરવાને બદલે આંસુ પાડતી. પણ આ કઠોર સંસારમાં કોમળ આંસુની સાક્ષી ઉપર કોણ વિશ્વાસ કરે છે? સાસરીઆંઓ તેના રડવાનો ઉલટો અર્થ કરતાં—તેનો વાંક પૂરવાર થયેલો માની લેતાં. રડવું એ તેમના મનથી સ્વીચરિત્રત્વ એક લક્ષણ હતું. કાળેજ જે સ્વાભાવિક ગુણ, કહો કે દોષ, થી લજ્જવતી માઆપની લાડકી થઇ હતી, તેજ ગુણ અથવા દોષને પ્રતાપે સાસરે તે ડગલે અને પગલે હીણાવા લાગી.

શિયાળાની સવાર, ધૂમસ નહોતું. બાળસૂર્યનાં કિરણોથી ચારે દિશા પ્રકાશિત થઇ હતી. ઉંઘમાંથી ઉઠી લજ્જવતીએ જોયું તો ઓરડાની દિવાલ ઉપર તડકો પડી ચૂક્યો હતો. ગભરાઈને વિચારમાં

પડી કે કોણ જાણે કેટલીએ વેળા થઈ હશે. બીજાનામાંથી ઉઠી આકાશ તરફ નજર કરી સૂર્યનારાયણને નમસ્કાર કરી તે ઝટપટ માળ ઉપરથી નીચે દોડી ગઈ. જલદી ન્હાઈ ઘોષ રાંધણીમાં જઈ જોયું તો તેની જેઠાણી હજી ત્યાં આવી નહોતી, માત્ર દાસી ચુલો સળગાવી આદુમરચાં વાટતી બેઠી હતી. ધૂટકારાનો દમ ખેંચી નચિંત જીવે તે શાક સમારવા બેઠી. આજે તેની રાંધવાની પાળી નહોતી, જેઠાણીની પાળી હતી, તેને તો માત્ર મદદ કરવાની હતી. શાક લગભગ સમરાઈ રહ્યું હતું તે વખતે તેની સાસુએ આવી મલકાતે મોઢિ કહ્યું, “વહુ, સાંભળ્યું કે—?”

લક્ષ્મીવતી આજે બાર વર્ષથી સાસરે રહેતી હતી, પણ કોઈ દહાડો આટલાં માનમીડાશથી સાસુએ તેની સાથે વાત કરી હોય એમ તેને સાંભરતું નહોતું. અજ્યખીથી સાસુ તરફ જોવા જતાં તે આંગળી કાપી બેઠી. સાસુ બોલી, “સાંભળ્યું? ડુલકુમારી આવે છે.”

કપાયલી આંગળી લુગડામાં ધૂપાવી આશ્ચર્યજનક સ્વરે લક્ષ્મીવતીએ કહ્યું, “ઠાકુરઝી!”^૧

વાત હતી પણ આશ્ચર્યજનક. સાસરે આવ્યાં પછી આજ સૂધી લક્ષ્મીવતીએ નણુંદને કોઈ દહાડો દીડી નહોતી. ડુલકુમારીને પરણ્યાને ચૌદ વર્ષ થયાં હતાં. લગ્ન પછી એક વાર પણ પીએર આવી નહોતી. તેનો સસરો પૈસાદાર, વહુને ગરીબ બાપને ઘેર જવાદે તો તેને નાનમ લાગે. સસરાના મુવા પછી આજે ચૌદ વર્ષે ડુલકુમારી પીએર આવતી હતી. સાસુએ વહુને પૂછ્યું, “આજે રાંધવાની કાની વારી છે? મોટી વહુની લાગે છે. તો જીવો, મા, મોટા માણસની વહુ ધણે વર્ષે આવે છે માટે કાળજી રાખજો, કંઈ કમી પડે નહિ.”

સાસુ જતી રહી. કપાયલી આંગળી પાણીથી ધોતી ધોતી લક્ષ્મીવતી વિચારવા લાગી, “આજે સુખલત હોય છે. કેવી કલ્યાણકારી ઉમામયી પ્રતિમા! તેના શુભ આગમનથીજ આ કઠોર અંધારી જગામાં આટલે દિવસે પ્રેમનો પ્રકાશ પડ્યો છે!”

અપૂર્વ આનંદથી તેનું હૈયું ભરાઈ ગયું.

એક તો સગી દિકરી અને તેયે મોટું ઘેર પરણેલી. આજે ધણે વર્ષે તે ઘેર આવે છે. ચૌધરીના ઘરમાં આજે તહેવારના જેવી ધામધૂમ મચી રહી છે. કોઈને એક પણ પણ ઉભા રહેવાની પુરસદ નથી. વહુઓ રાંધવામાં રોકાઈ છે, દાસીઓ મદદ કરવામાં રોકાઈ છે; ગૃહિણી ફેરાઆંટી અને ફરમાસ કરવામાં રોકાઈ છે; નાનાં બાળક-બાળિકાઓ “ફોઈ આવે છે” એમ કહેતાં આનંદથી આમ તેમ દોડી કાલહલ કરવામાં રોકાયેલાં છે. આ બધી દોડધામ વચ્ચે નોકરે આવી સમાચાર આપ્યાં કે “દિદિમણી આવી પહોંચ્યા છે.”

દાસ, દાસી, બાળક, બાળકી, ગૃહિણી, બધાં બહાર દોડી ગયાં. લક્ષ્મીવતી પણ તવેથો કડકી પડતાં મૂકી જોડાણીનો ઠપકો સાંભળ્યા વગર બારણે જઈ ઉભી. આંગણુમાં કપડાંથી ઢાંકેલી એક પાલખી હતી. તેની આગળ પાછળ બે ભપકાબંધ ચોટીદાર હતા અને બેઉ બાજુએ પટ્ટવસ્ત્ર અને સોનાનો હાર પહેરી આવેલી બે દાસીઓ હતી. આ ઠાઠ જોઈ લક્ષ્મીવતીનું ઉછળતું હૃદય એકાએક ધીમું પડી ગયું—પૈસાદાર પાસે ગરીબ બીખારી જેવા, તેમની વચ્ચે સખીભાવ-હૃદયનો સંબંધ-અશકય.

પણ જ્યારે આ આડંબરની વચ્ચે સામાન્ય સાજે, સામાન્ય વેશે, એક હાસ્યમયી, પ્રયુક્તમયી, અસામાન્ય રમણીને પાલખીમાંથી બહાર નીકળી ઉભેલી જોઈ ત્યારે તેનો નિરસભાવ એકદમ દૂર થઈ ગયો, તેનું હૃદય આનંદના ઉભરાથી ઉછળવા લાગ્યું. મા પુલકુમારીનો હાથ ધરી તેને ઘરમાં તેડી ગઈ, લક્ષ્મીવતી તેમને આવતાં જોઈ રાંધણીમાં જતી રહી. જતાંની સાથેજ થોડી હળદ લઈ જોડાણીના વાંસા ઉપરનું લુગડું રંગ્યું! જોડાણી ચીરડાઈને બોલી, “એ વળી શું સોહાગીપણું?” લક્ષ્મીવતી ઉભી ઉભી હસવા લાગી. જોડાણીનો પીતો બેવડો ઉકળ્યો અને ભવાં ચઢાવી તીવ્ર સ્વરે કહ્યું, “કામને વખતે એ બધી છોડવાદી ઠીક લાગતી નથી. ઉભી ઉભી હસે છે શાની?” ફેરાણીને લાગ્યું કે કામ ઠીક થયું નહિ, તો પણ કેમેકરી હસવું બંધ કરી શકી નહિ. જોડાણી ફરીથી બોલી, “કંઈ રીતભાત શીખી છે કે નહિ? મસ્તીધીંગા

કરવા હોય તો તારા આપને ત્યાં જઈ કર. અહિં તારી નાદાન્યત નહિ ચાલે.” આ શબ્દો લક્ષ્મીવતીને તીર જેવા લાગ્યા, આંખ સજળ થઈ ગઈ, તો પથ્થુ તે હસતી રહી. લાંબે વખતે તેનો આહ્વ સ્વભાવ પાછો પ્રકટી નીકળ્યો હતો.

*

*

*

*

હવે આરણ્યમાંથી ચીમાધને જેવાનું નહોતું—આ વખતે આંખો-આંખ મળી. વહુઓ ભાત, ખીર, દહિદ્ધ, ફળ, મિષ્ટાન્ન તૈયાર કરતી બેઠી હતી, સાસુ ત્યાં રસોડામાં દિકરીને લઈને આવી. રસોઈનો સરંજમ જેમ પુલકુમારીએ મોટી વહુને પૂછ્યું, “એ શું કરો છો, ભાભી ? આટલું બધું કેમ ? હું શું કંઈ ગુરૂકરણ થઈને આવી છું કે ?”

અડધા ધુમટામાંથી મોટી વહુએ જવાબ દીધો, “નહિ તો આટલે વર્ષે પીએર આવો કે ? બેસો હવે. જેને રસોઈની ખામી ના કાઢતા. ભાણે બેસશે ત્યારેજ ખખર પડશે કે ભાવી કે નહિ.”

“પણ આટલું બધું શા માટે ? હું શું રાક્ષસ બાક્ષસ છું ?—આ કોણ ભાભી ?”

“એને તું નહિ ઓળખતી કે, પુલી ?” ભાભીને બહેને માએ જવાબ દીધો. “એ નાની વહુ ! પણ તું શાની ઓળખે ? તારા સસરાએ ટાળમુખાએ અમે કેટલાએ કાલાવાલા કીધા છતાં તને હેમના લગ્ન ઉપર મોકલી નહિ. એવું જાણતે તો ત્યાં દિકરી દેતે ખરી કે ?”

માના લવારા ઉપર ધ્યાન આપ્યા વગર પુલકુમારી નાની વહુ પાસે જઈ બેઠી, “આ મારાં નાનાં ભાભી ! ભાભી, મોં ખોલો, જેઉં ?” એમ કહી લક્ષ્મીવતીનો ધુમટો ખસેડ્યો, તેણે હસીને પાછો તાપ્યો. પુલકુમારી હસતી હસતી બેઠી ઉઠી, “ઓ મા, ફક્કડ ભાભી છે ! ભાઈ છત્રી જેવી વહુ લાવ્યા છે !”

લક્ષ્મીવતીએ સ્વરમાધને મોં ફેરવતાં ગરબડમાં ઘીની વાડકી દોળી નાંખી.

અપોરે કમકાનમાંથી પરવારી લઈવતી માળ ઉપર જતી હતી. ડુલકુમારીને એકવાર ફરીથી જોવાનું તેને મન થયું. ડુલનો પ્રકુલભાવ, હસતી આંખ અને મમતાભર્યાં મધુર વચન તેના મગજમાં રમી રહ્યાં હતાં. નવોઢાની માફક હોઠ ઉપરનું મૃદુ હાસ્ય સહજ આગ્રહથી દાખતી લઈવતી પોતાના અધીરા ચરણ ધીરે ધીરે ઉપાડતી બીજે માળે પહોંચી ત્યાંતો પૂંડુરાણીએ આવી કહ્યું, “કાકી, મારો ચાક લાવો. ફાઇ પાસે ચોટલો હોળાવવો છે.” લઈવતી એકાએક સ્વપ્નસ્વર્ગમાંથી પાછી પૃથ્વી ઉપર આવી પડી. અજબ થઇ તેણે કહ્યું, “તારો ચાક ? મને ક્યારે આપ્યો હતો ?”

“સવારે,” ભત્રીજાએ જવાબ દીધો. “તમે શાક સમારતાં હતાં ત્યારે હું તમારી પાસે મૂકી ગઇ હતી, તે ?”

“હું શું જાણું ? તેં થોડોજ મને કહીને ત્યાં મૂક્યો હતો ?”

“પાસે મૂકી ગઇ, તેમાં વળી કહેવાનું શું ?” ભત્રીજાએ મોં મરડાવી જવાબ દીધો. “ચાલો લાવો, ઝટઝટ.”

છોકરી કહ્યા વગર ધરેણું ત્યાં નાંખી ગઇ. કાકીએ લઇને ઉંચું નહિ મૂક્યું તેમાં ભત્રીજાનો શું વાંક ? લઈવતીએ પોતાનોજ દોષ માની લીધો અને મુગીમુગી ચાક શોધવા પાછી નીચે ગઇ. ડુલકુમારીની મુલાકાત બાળુએ રહી ગઇ.

આ તરફ એક દાસીએ જઇ ગૃહિણીને કહ્યું, “દિદિમણીનું બીજાનું કરી આવી છું. પણ ઓઢવાનું બરતુસ નથી. એક આપો.” ડુલકુમારી તે વખતે મોટી વહુના ઓરડામાં બેઠી બેઠી તેની સાથે વાતો કરતી હતી. ગૃહિણી એકલી હતી. દાસીની વાત સાંભળી તેણે બરતુસ માટે આમતેમ ફાંફાં માર્યાં, પણ કોઇ મેડું તો કોઇ ફાટેડું, પાધરં એકે હાથ આવ્યું નહિ. ફાટયું તૂટયું ઘરમાં ચાલે, પણ મોટે ઘરની વહુને કંઈ તેવું અપાય ? ગૃહિણી વિચારમાં પડી—પણ વિપત્ત કાળે જેની અક્ષત નહિ ચાલે તે સ્ત્રી કહેવાયજ નહિ. ગૃહિણીને આ આશ્વતો ઉપાય એક પળમાં જડી આવ્યો. તેણે દાસીને કહ્યું, “હેમ અંજે બહારગામ જવાનો છે. નાની વહુનું બરતુસ ડુલીના બીજાનામાં

મૂકી આવ. બીજું એક હું જોઈ રાખું છું—આવતી વખત તે નાની વહુને માટે લેતી જશે.”

દાસી જતી રહી. થોડે વારે પાછી આવી બોલી, “આવી બેઠકાર વહુ પણ જોઈ નથી. પૂંદરાણીએ દાગીનો સોંપ્યો તે જોઈ નાંખ્યો છે અને મને તે શોધવા બોલાવે છે. તમેજ જઈને તેનું અરતુસ ત્યાં મૂકી આવજો.”

“દાગીનો જોઈ નાંખ્યો? શું દાગીનો?”

“માથામાં ધાલવાનો ચાક, બાહ, ચાક. જો જો, મા, અમારી ઉપર દોષ ના મૂકતા. જોવાય મૂકે તમારે હાથે અને મફતમાં અમે ગરીબ માણસ માર્યા જઈએ—”

ગૃહિણી તો આ વાત સાંભળી ક્રોધથી સળગી ઉઠી. આજે આનંદનો દહાડો—દિકરી ઘણે વર્ષે ઘેર આવેલી—અને કાળમુખી વહુ ધરેણું જોઈ અપશુકન કરી બેઠી! પહેલાં તો મોટી વહુના ઓરડામાં જઈ ખજાર આપી, “સાંભળ્યું, નાની વહુ ધરેણું જોઈ બેઠી છે તે? તે દહાડે ચોળીનું કપડું જોઈ આવી, આજે આ કીર્તિ! એવી અવળચંડી વહુ—”

કુલ બોલી, “મા, ભાભીએ તે જાણીજોઈને તો જોયું નથીને?”

કુલને ભાભીનો પક્ષ લેતી જોઈ માનું બાહલર ઓર તપી ગયું. તે બોલી, “દિકરી, તું તારી ભાભીના ગુણ જાણતી નથી એટલેજ આમ કહે છે. થોડા દિવસ અહિં રહે, પછી તને બધી ખજાર પડશે. બહારથી તો આવી જેવા જેવી, પણ પેટમાં પાપ. તું આજે ઘેર આવી એટલે અપશુકન કરવાને ખાતર જાણીજોઈને જોયું છે. એના બાપનું શું જાય છે? લાગે ટકા તો આપે ગૌરીસેન!”

મોટી વહુ કંઈ બોલી નહિ. કુલકુમારીએ કહ્યું, “વારું, શું છે, શું નહિ, તે જોઈએ તો ખરા.” ત્રણે જણ સામટાં નાની વહુની શોધમાં નીકળ્યાં. દૂર જતું પડ્યું નહિ. નાની વહુ નીચે આખું ઘર શોધી ઉપર આવતી હતી. વરંડામાં તેના ભેટો થતાંજ સાસુએ રાડ મારી પૂછ્યું, “વળી પાછું શું ધરેણું જોઈ બેઠી?” કેમ જાણે વહુ રોજ રોજ ધરેણું જોઈ

નાંખતી હોયતી !) લક્ષ્મી ધરમાં રહેતી હોય તો પેટમાં દુઃખતું હશે, નહિ ? છોકરીને કયે મોકલવી હોય તો શું પહેરાવીએ ? એનાં સાસરીઆં પૂછશે કે અમારાં ઘરેણાં ક્યાં ગયાં ત્યારે કયે કાળે મોઢે જવાબ આપીએ ?”

લક્ષ્મીવતીએ મૃદુ સ્વરે જવાબ દીધો, “એના સાસરાનો દાગીનો નહોતો. એનો મારા આપે મને આપેલો મારો ચાક મેં પૂંડરાણીને પહેરવા આપ્યો હતો, તે ખોવાયો છે.”

“લે, મોટી લખેસરીની દિકરી આવી ! આપના ઘરનો ચાક ખોઈ નાંખ્યો ! આઈ સાહેબને જરા કંઈ કહીએ એટલે આપના ઘરનો હવાલો આપે ! જોયું, પુલી, તારી ભાભી કેવા સામા જવાબ આપે છે તે ?”

મોટી વહુ ડાહી થઈ તેણે ટાપસી પૂરી, “ભલે આપના ઘરનો દાગીનો હતો, પણ ખોયો તો ખરો કેની ?”

સાસુએ આગળ ચલાવ્યું, “ખોઈ નાંખ, ખોઈ નાંખ ! આખું ઘર લૂટાવી દે. ઘરમાં જે કંઈ છે તે બધું તારા આપના ઘરનુંજ છે કેની ? એનો હુંજ મુઝ ચલાવી લઉં. બાકી બીજી કોઈ હોત તો ખબર પડે !”

સાસુ જતી રહી અને પોતાના ઓરડામાં ભરાઈ એકલી એકલી દિલનો ઉભરો ખાલી કરતી બેઠી. નાનું બાળુ બહાર ગયા હતા. સાંજે ઘેર આવ્યા ત્યારે માએ બીજી ત્રીજી વાતો કરી કહ્યું, “બાપુ, તું હવે કુટુંબકબીલાવાળો થયો. મારી તને દરકાર નથી. મને કાશી મોકલી આપ. આ ઘરમાં રહી આ બધું અપમાન હવે મારાથી ખમાતું નથી.” આટલી પ્રસ્તાવના પછી માએ માવડીઆ દિકરા આગળ મરચું મીઠું ભભરાવી બધી વાત કહી. નાના બાળુને પોતાની સ્ત્રીના વર્તનની વાત સાંભળી દુઃખ થયું. બૈરીને બીજે કોઈ દલાડો મળ્યો નહિ કે આજે માટીને પરદેશ જવાને દિવસેજ આ મોકાણ માંડી બેઠી ? ઘરમાં જઈને તેણે લક્ષ્મીવતીને ધમકાવી. ધમકાવીને અટક્યો હોત તો ધૂળ નાંખી, પણ સાથે સાથે સાંભળાવી દીધું કે “મારાથી આ પંચાત નહિ ખમાય. હું તો આ આદ્યો, પાછો આવીશ નહિ.”

લક્ષ્મીવતી બધી વાત સ્વામિને સમજાવીને કહેતે તો પ્રકરણ આટલું લખાતે નહિ, પરંતુ સ્વામિના કઠોર વાક્યથી તેનું હૃદય એટલું

અધું કાતર થઇ ગયું કે તેના મોંમાંથી એક શબ્દ સરખો પણ નીકળ્યો નહિ. પ્રવાસને દિવસે આ પ્રમાણે સ્નેહસંભાષણ કરી જ્યારે તેનો સ્વામિ ઓરડામાંથી બહાર ગયો, ત્યારે તે બીજાના ઉપર પછપ્રપ પડી હૃદયક્રાંતિ રડવા લાગી. તે સિવાય બીજો રસ્તો તેને જડ્યો નહિ. જન્મનો સ્વભાવ, તે કંઈ બધ?

૪

ચૌદ વર્ષના લાંબા ગાળા પછી ડુલકુમારી પીએર આવી હતી, એટલે અહિં તેને અધું નવું નવું લાગતું હતું. મા આગળના જેવી જીવાન નહોતી, આજે તે ડોસી થઇ હતી; બાળિકા મોટી બાબી આજે દહાડેવારેની થઇ હતી. ભાઇઓ મોટા થયા હતા, ઘેર ઘેર બાળક બાળિકાનાં નવાં મોઢાં—અધાંજ તેને નવાં લાગ્યાં, સૌથી વધારે નવી લક્ષ્મીવતી અને તેના તરફ ધરતો વ્યવહાર! તે તો જાણે રાખ ભરી રાખવાનું ભાગ્યું હાલ્યું! જેઠાણી તેને વઢે, સાસુ વઢે, સ્વામિ વઢે, છોકરીઓ—ના, દાસીઓ સુદ્ધાં તે બિચારીને વઢે! તેનો શું વાંક, ખરેખર કંઈ વાંક છે કે નહિ, તે જોવાની કાષ્ટને દરકાર નહોતી—લક્ષ્મીવતીને પણ પોતાનો અચાવ કરવાની દરકાર નહોતી.

ડુલકુમારી સડક થઇ ગઇ—તેનું હૃદય મમતાર્દ્ર થઇ ગયું. માને સમજવવાની ચેષ્ટા કરી જોઇ, પણ ફાકટ—માનો મીઠાસ સામે વધારે બગડ્યો. અહિં નિષ્ફળ થઇ સાંજને વખતે લક્ષ્મીવતીને ધીરજ આપવાના ધરાદાથી તે તેની ઓરડી તરફ ગઇ. બારણાં આગળ પહોંચતાંજ ભાઇનો અવાજ તેને કાને પડ્યો, ડુલકુમારી અંદર નહિ જતાં ત્યાંજ ઉભી રહી. તેજ વખતે ભાઇ ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યો તેને ઉભો રાખી કહ્યું, “દાદા, તમે બાબીને ધમકાવો છો પણ એનો બિચારીનો કંઈ વાંક નથી.”

“ત્યારે કાનો વાંક છે?” ભાઇએ પૂછ્યું.

“જે વાંક ગણો તો પૂંદરાણીનો, નહિ તો કાષ્ટનો નહિ,” ડુલકુમારીએ જવાબ દીધો. “તેણે જે ચાક બાબીના હાથમાં સોંપ્યો હોત તો ચોરાતે ખરો?”

“પણ માની સામું બોલી તેનું કેમ?”

કુલકુમારીએ જરા ધતસ્તતઃ કરી કહ્યું, “ના, દાદા, બાબી સામું બોલ્યાં નથી. માની સમજફેર થઇ છે. તે હવે ધરડી થઇ છે એટલે એકને બદલે બીજીનું સમજ લે છે. માના કહેવાપર તમે ભુલાવો ખાતા ના. શું બન્યું તે હું તમને સમજાવીને કહું છું, સાંભળો.” શું વાત ઉપરથી લક્ષ્મીવતીએ માને શું કહ્યું હતું તે વિગતવાર કહી કુલકુમારીએ પૂછ્યું, “બોલો, દાદા, એમાં એણે કંઇ ગુન્હો કર્યો?”

“ના.”

“સારે તમેજ વિચાર કરે કે વિનાકારણ એ બિચારીને તમે ધમકાવો તો એને કેટલું દુઃખ થતું હશે? ખાસ કરી આજે બહારગામ જતી વખતે—છૂટા પડતી વખતે—એને એ બોલ કહ્યા તે તમારા દિલમાં કંઇ માયા મમતા છે કે નહિ, દાદા?”

વધુ બોલ્યા ચાલ્યા વગર ભાઇ પાછો ઓરડામાં ગયો. સચ્ચા આગળ જઇ ગયેયું તો લક્ષ્મીવતી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડતી હતી. તેની પાસે બેસી બોલ્યો, “લક્ષ્મીવતિ, તું શું બારેઢાડા લક્ષ્મીવતીજ રહશે? તેં મારી આગળ બધી વાત કેમ ન કહી? હું શું જાણું કે તું નિર્દોષ છે? થયું તે થયું. બૂલી જ, લક્ષ્મી, ફરી કોઇ દિવસ તને વઢીશ નહિ. મને માફ કર.”

રડતી લક્ષ્મીવતીએ સ્વામિની છાતી ઉપર માથું રાખી ઉંડા સુખ-સાગરમાં ડૂબકી મારી.

૫.

સ્વામિ ચાલી ગયો હતો—રાત ગંભીર, ચોતરફ શાંતિ; પણ લક્ષ્મીવતીને ઉંઘ આવી નહોતી. મહા દુઃખ પછી મેળવેલા સ્વામિના પ્રેમાદરનો તે કૃપણતી માફક ધીમે ધીમે ઉપભોગ કરતી હતી. તેના મનમાં આશ્ચર્ય થતું હતું—સ્વામિએ બધી વાત શી રીતે જાણી? કોણે કહ્યું હશે? એકાએક તે ચમકી ઉઠી. કુલકુમારી તેની પાસે આવી ઉભી અને બોલી, “બાબી, હજીએ તમે પથંગ ઉપર સૂતા નથી?” પતિને બહારના દરવાજા સૂધી વળાવી તે નીચે શેતરંજ ઉપર

સતી પડી હતી—ત્યાંથી ઉઠી નહોતી. પુલકુમારીને જોઈ ઝડપથી બેઠી થઈ બોલી, “અને તમેયે, ધકુરગી, હજી સુષ ગયાં નથી?”

નણુંદે જવાબ દીધો, “હું સુષ ગઈ હતી. ખીજાનામાંથી ઉઠી તમને જોવાને આવી છું. સમુર, જરા દીવો પાસે લઈ આવું. તમારું મોં બરાબર દેખાતું નથી.” પુલકુમારીએ દીવો પાસે લાવી મૂક્યો, તેની જ્યોત મોટી કરી અને પછી બાબીની બાજુમાં જઈને બેઠી. કેટલોકવાર તેના તરફ એકી ટોચે જોઈ તે બોલી, “તમારાં લગ્નને બાર વર્ષ થઈ ગયાં, હે? તે વખતે ત્યારે તમે આથીએ નાના હશે? આજે આ એટલાં બધાં નાનાં દેખાઓ છો કે જાણે—રમવાની ડાલી!”

બોબાઈ મુગીમુગી હસી. નણુંદે તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ બોલી, “બાબી, તમે એવાં કેવાં?”

“કેવાં?”

“વાંક ન હોય તોએ બોલતાં નથી.”

“બોલું તો તેનો અર્થ ઉલટો થાય છે. કોણ જાણે શું છે તે સમજ પડતી નથી. હું કહું એક અને બધા સમજે બીજું.”

“મારા બાઈ પણ? કેમ, મેં બાઈને બધું કહ્યું તે તો બરાબર સમજ્યા.”

ત્યારે કેથી પુલકુમારીએ પોતાનો પક્ષ લઈ સ્વામિને બધી વાત કરેલી દેખું. તેને લીધેજ તે સ્વામિનો પ્રેમાદર પામી હતી. લક્ષ્મીવતીની આંખ કૃતમતાના આસુથી ભીની થઈ. તેણે કહ્યું, “તે જરા કંઈ કહે તો મને રડવું આવે છે.”

“તેથીજ તમે કોઈ વાત સ્પષ્ટ કરી કહી શકતા નથી, કેમ?”

“ના, તેમ નથી. એક વાર તેમનો મીઠાસ જાય પછી કોઈ વાત પૂછતા નથી.”

“હાયરે, મારાં અભિમાની બાબી! કોણ જાણે બધાંજ તમને કેમ વહે છે?”

“થોડા દિવસ પછી તમેયે વઢશો. આ ધરજ એવું છે કે જેઠાડે તેઠાડે તમે પણ બધાંના જેવાં થઈ જશો.”

“ કદી નહિ.”

“ મારો વાંક હોય તો પણ ? ”

“ તો પણ નહિ. અધાજ તમને સતાવે, હું કયો જીવ લઈ સતાવીશ ? ”

લક્ષ્મીવતી નણુંદના બેડે હાથ લઈ ચાંપીને બોલી, “તેયે કદાચ બની જાય ! ”

આનંદાશ્રુ ભરેલી આંખો સહીત પુલકુમારી થોડાવાર પછી જતી રહી. લક્ષ્મીવતી બીજાને ગઈ પણ ઉંઘ કેમે કરી આવી નહિ. તે રાતની સમસ્ત ઘટના—સ્વામિનો આદર, પુલકુમારીનાં સ્નેહવાક્ય, અકૃત્રિમ સખીભાવ, એ બધું તેના મસ્તકમાં ઘૂમવા લાગ્યું. સુખી વિચારોમાં નિમગ્ન થઈ સારી રાત તેણે ઉન્નગરામાં કાઢી.

સવારે ઉઠવા ગઈ તો માલમ પડ્યું કે માથે ચક્કર આવતાં હતાં. પાછી સૂઈ ગઈ. પુલકુમારી વહેલી ઉઠી તેના ઓરડામાં આવી. ‘જેયું’ તો ભોળાઈ હજી સૂતેલી હતી. મચ્છરદાની ખસેડી તેણીએ અંદર ડોકિયું કર્યું એટલે લક્ષ્મીવતી એકદમ બેઠી થઈ ગઈ. તેના મહેરો શીકકો પડી ગયલો જોઈ પુલકુમારીએ પૂછ્યું, “ભાભી, આમ કેમ દેખાઓ છો ? તમને અસુખ થાય છે ? ”

લક્ષ્મીવતીએ જવાબ દીધો, “ ના.”

પુલકુમારીએ કહ્યું, “ પણ તમે ધુળો છો. તમને ટાઢ વાય છે ? દીલ ઉપર કંઈ એઢો તો ખરાં.”

લક્ષ્મીવતીએ પથારીમાં આમ તેમ જોઈ કહ્યું, “ મારું અરનુસ અહિં દેખાતું નથી.”

ગોલમાલમાં બીજું અરનુસ તેના બીજાના ઉપર મૂકવાનું રહી ગયું હતું.

“ ઓ મા, ” પુલકુમારી બોલી ઉઠી, “ આખી રાત ટાઢમાં એઢ્યા વગર કાઢી કે ? તમારું એઢવાનું કયાં ગયું ? ”

“ ખબર નથી. દાસી તડકે નાંખવા લઈ ગઈ હશે તે પાછું લાવવાનું ભૂલી ગઈ લાગે છે.” આમ બોલતી બોલતી લક્ષ્મીવતી ઢોળાઆ ઉપરથી

ઉતરી ઉભી થઇ. તેના કપાળે હાથ મૂકી જોઇ પુલકુમારી બોલી, “ભાભી, તમારું માથું ગરમ ગરમ લાગે છે. તમને તાવ લરાયો છે. તમે ડોકોના, સૂઇ રહો.”

લક્ષ્મીવતીએ હસીને કહ્યું. “ગભરાઓ ના, મને કંઇ નથી. જરૂર માથું ફરે છે. સ્નાન કરીશ એટલે મટી જશે. હવે સૂઇ રહેવું કેમ પરવડે?”

“કેમ નહિ પરવડે? આજે તમારી રાંધવાની વારી લાગે છે. અસુખ થયું હોય તોએ તમારે પાળો પાળવો પડશે? રહો, તમારે બદલે હું રાંધીશ.”

લક્ષ્મીવતી જીવ કાઢી બોલી, “નાની બહેન, શીકર ના કરો, મને કંઇ નથી.”

આવી અસંભવીત વાત લક્ષ્મીવતીએ જીંદગીમાં કોઇ દિવસ સાંભળી નહોતી. બોત્તતાં બોલતાં તે ખાટલા ઉપર બેસી ગઇ. પુલ બોલી, “મારા સમ, ભાભી, તમે સૂઇ રહો—”

આ વખતે દાસી એક બરતુસ લઇને આવી અને બીજાના ઉપર નાંખી બોલી, “આ દ્યો તમારું ઓઢવાનું. કાલે અહિં મૂકવાનું મૂલી ગઇ હતી—ચુકામાં લાકડાં બજે છે. આજ કેમ કંઇ રસોઇ કરવી નથી?”

“ચાલ, આવી,” લક્ષ્મીવતીએ જવાબ દીધો.

દાસી ગઇ. પુલે કહ્યું, “ભાભી, મારું માનો, મને રાંધવા દો.”

લક્ષ્મીવતી કાતર થઇ બોલી, “તમે રાંધો તે કેમ બને?”

“તેમાં ખોટું શું? તમારે મન હું હજી પારકી છું, કેમ?” આમ કહી રોષ કરી પુલકુમારી ત્યાંથી જવા તૈયાર થઇ. લક્ષ્મીવતીએ કહ્યું, “ના, નાની બહેન, તેમ નથી. પણ સાસુજી ખીજવાશે. તે કહેશે—”

“તે કહે તેનો ભાર મારે માથે.”

લક્ષ્મીવતી વિચારમાં પડી. કાલાવાલા કરતી તે બોલી, “ના, તે કોઇ કાળે નહિ બને.”

“કોઇ કાળે નહિ બને? જાઓ ત્યારે, તમે રાંધો. પણ તમારી રસોઇ હું જમીશ નહિ.”

કુલ રીસામને ચાલી ગઇ. લક્ષ્મીવતીએ ખૂબ મારી, “નાની બહેન !” પણ કુલ પાછી ફરી નહિ. લક્ષ્મીવતીથી ખમાયું નહિ. બેઉ હાથે માથું ફેરી તે ત્યાંજ સૂઇ ગઇ. હજી પૂરો એક દિવસ પણ ગયો નહોતો ત્યાંતો નણુંદ પણ તેની ઉપર નારાજ થઇ ગઇ. તે જાણતી હતી કે નણુંદનો કોઇ તેની ઉપરના બહાલને લીધે હતો, તોપણ તેથી તેના હૃદયને આઘાત થયો—દુઃખથી, અભિમાનથી આંસુ ઉછળી આવ્યાં. તેણે રડતાં રડતાં મન મનાવ્યું “હાય ! નણુંદ પણ મારી સાથે રીસાઇ ગઇ ! મારું મોત કેમ નથી આવતું ?”

૬

થોડે વારે લક્ષ્મીવતીએ નીચે રાંધણીમાં જઇ જોયું તો કુલકુમારી ચૂલે હાંડી ચઢાવી મોટી વહુને રસોઇ વિષે જાતજાતના સવાલ પૂછતી હતી, મોટી વહુ શાક સમારતી સમારતી હસીને જવાબ દેતી હતી. કુલના જમણા હાથમાં ચૂલા ઉપર દાળની હાંડી હતી, અને ડાબા હાથમાં કડછીમાં તેલ ગરમ થતું હતું. તેણે કહ્યું, “ભાભી, તેલ કડકડ બોલે છે—શાક લાવો.” મોટી વહુ હસીને બોલી, “મકુંજે તમે નહિ રાંધો તો નહિ ચાલે? તેલનો ઉભરો શમવા દો, પછી આપું છું.” કુલે કહ્યું, “ભાભી, દાળ ઉભરાઇ ચાલી. હવે શું કરું? આવો, આવો.”

લક્ષ્મીવતીએ જવાબ દીધો, “આ હું આવી, નાની બહેન !” પણ તે આવે તે પહેલાંતો દાળ ઉભરાઇને થોડીક કુલના પગ ઉપર પડી. પગ કુલનો દાઝ્યો, તેનું દુઃખ જાણે લક્ષ્મીવતી ભોગવતી હોય એમ લાગ્યું. આ બનાવ જોઇ તે ગભરાઇ ગઇ. વીલે મોટે ઝટપટ નણુંદની આવજાત કરવા બેડી ત્યાં સાસુ આવી લાગી. ગાલે હાથ દઇ તે બોલી, “ઓ મા, સાચેસાચ કુલકુમારીજ રાંધવા બેડી છે ! હું માનતી નહોતી. હેં, એટલા વારમાં પગ પણ બાળી મૂક્યો? વહુઓ તો જાણે રાત્રીની રાણીઓ ! બે દહાડાં નણુંદ પીએર આવી, તેને દઝાડે નહિ તો મનસ્કામના કેમ પૂરી થાય ?”

મોટી વહુ બોલી, “હું તો ભારતી ના કહું છું, પણ નાની બહેન માને તો કેની? દેરાણીને અસુખ થયું છે, તેનાથી નહિ બને—હું રાંધને, કંઈ તેની આસા ઉપર થોડાંજ બેઠાં હતાં ?”

“નાની વહુને અસુખ થયું છે!” સાસુ આળા પાડતી બોલી,
“તેમાંજ અહિં આવીને હુસા જેવી ઉભી છે! ચાલ, પુલી, ખબરદાર
તું રાંધવા બેઠી તો! મા રે, આવી વહુ તો મેં કેથે જોઈ નથી.”

મોટી વહુ તરફ કોધની નજર નાંખી પુલકુમારીએ કહ્યું, “મને
રાંધવાનો શોખ થયો એટલે અહિં આવી બેઠી. આ દાળ તરકારી રાંધીને
હું આવું છું. તું જ, મા.”

મા બોલી, “તું રાંધે અને વહુઓ પગ પર પગ ચઢાવી બેસીને
જોયા કરે, કેમ? જો ખાસી વાત લાવી તે! કહું છું કે ચાલ, નહિ
તો મારા મોંઢામાંથી કંઈ સાંભળશે.”

મા દિકરીનો હાથ ઝાડી તેને ત્યાંથી ખેંચી ગઈ. આખો વખત
તેને પોતાની દેખદેખ હેડળ બેસાડી મૂકી, જેથી પુલકુમારીને છટકી
જવાનો બીલકુલ લાગ મળ્યો નહિ.

૭.

માંદી હતી તોએ લજ્જવતીએ રસોઈ કીધી, પણ રસોઈ પૂરી
કરી તે પોતાના ચોરડામાં જઈ સૂતી તે સૂતી, ફરી ઉઠવાની શક્તિ
રહી નહોતી.

મોટી વહુએ પાટલા માંડ્યા. પૂંડુરાણીએ ફોધને હાક મારી,
“ફોધ, બાણાં પીરસ્યાં છે, જમવા ચાલો.” મા દિકરી બન્ને સાથે
રસોડામાં ગયાં. લજ્જવતી ત્યાં નહોતી તે જોઈ સાસુ બોલી, “રામની
રાણીને તો નોતરું જોઈતું હશે!” પૂંડુરાણીએ ખુલાસો કર્યો, “કાકીના
જીવને સારું નથી. તે સૂતાં છે.”

“મને બધી ખબર છે!” સાસુએ બખાળા કાઢ્યા, “કામ કરતાં
તાઢ વાગે છે!”

પણ પુલની છાતીમાં ધ્રાસકો પડ્યો. તે સમજતી હતી કે વિશેષ
અસુખ ન હોત તો લજ્જવતી જરૂર ત્યાં આવતે. તે બોલી, “મા,
સવારનો તેને તાવ બરાબર છે. જોની બરાબર રંધાયું પણ નથી. તું
દાવે તેમ બોલ નહિ.”

“ તાવ કેવો ને વાત કેવી ? ” માએ કહ્યું, “ બધા ઢોંગ છે ઢોંગ ! બહુ બહુ તો જરા માથું દુઃખતું હશે એટલે જમને સૂતી હશે. ગરીબ ઘેર એવી મોટાઇ કેમ ચાલે ? ”

પુલકુમારી મુગી રહી. જમી પરવારી તે લજ્જાવતીના ઓરડામાં ગઇ—મા પણ તેની સાથે ગઇ. હવેજ માની ખાત્રી થઇ કે વહુ ખરેખર માંડી હતી. પુલ તેને કપાજે લાથ મૂકી બોલી ઉઠી, “ આપરે ! જાણે ધગધગતી સગડી ! લાભી ટાઢથી ઠરઠરે છે, એનું ઓઢવાનું પાછું ક્યાં જતું રહ્યું ? કાલે આ લાભી પાસે ઓઢવાનું નહોતું—આખી રાત ઉઘાડા પડી રહેવાથી શરદી થઇ લાગે છે. ”

મા બોલી, “ એનું અરનુસ તારા બીજાનામાં રાખ્યું હતું પણ તેને બદલે બીજું એને વાસ્તે મોકલ્યું હતું. તે પસંદ નહિ પડ્યું એટલે પાછું કાઢ્યું હશે. જો તો ખરી આજ સાહેબની મોટાઇ ! એક દહાડો ઓઢવાનું બદલ્યું તેમાં આટલો બધો મીઠાસ ! ગરીબ ઘેર એવી વરણાગી કેમ પરવડે ? સાફનરસું બીડઅગવડે ચલાવી ન લેવાય ? ”

લક્ષ્મીવતી ખિચારી જાણતી પણ નહોતી કે સાસુજીએ પોતાનું અરનુસ બદલી બીજું ત્યાં રાખ્યું હતું. તેથીજ સવારે રાંધણીમાં જતી વખતે દાસી બૂતમાં લાગતું અરનુસ મૂકી ગઇ હશે એમ સમજી તેણે તે પુંડુરાણી સાથે પાછું મોકલ્યું હતું. પુલ બોલી, “ તે ગમેતેમ હશે, હમણાંતો એક અરનુસ લાવીને એને ઓઢાડો. ” સાસુ તે લેવા ગઇ. લક્ષ્મીવતીનો કચ્છકાતર ચહેરો જોઇ દુઃખથી પુલ બોલી, “ મેં મુઠએ હઠ કરીને રાંધ્યું કેમ નહિ ? તેમ કરતે તો તમને આટલું બધું અસુખ થતે નહિ. ”

લક્ષ્મીવતીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેણે કહ્યું, “ ના, મને રાંધવાથી અસુખ થયું નથી. કહો, નાની બહેન, તમે હવે મારી ઉપર નારાજ તો નથીને ? તમે પણ, બહેન, મારી સાથે રીસાયાં. ”

તેને ગળે બાઝી રડતી રડતી પુલકુમારી બોલી, “ હવે હું કદી રીસાઇશ નહિ. કહો, લાભી, તમે કંઇ મનમાં લાવતા તો નથી કેની ? ”

લક્ષ્મીવતીએ જવાબ દીધો નહિ, પોતાનું માથું નણુંદની છાતી ઉપર રાખી ગંબીર, શાંત સુખે તે રડવા લાગી. એકદીલ થઇ બેઠી જણીએ અશ્રુજળમાં અશ્રુજળ મેળવ્યું.

લજ્જવતીની રડવાની હોંસ પૂરી થઇ. આ પછી તે ફરી રહી નહિ—સ્વામિએ જે વાત કહી હતી, પુલકુમારીએ જે વાત કહી હતી, તેજ ઠીક રહી—ફરી લજ્જવતીને કોઇએ કંઈ કહ્યું નહિ. ચોક્કસ દિવસ બાદ લજ્જવતી રોગ-શય્યામાંથી સીધી ચિતા-શય્યામાં સૂતી.

સાસુએ જાતી ફૂટી કદપાંત કયું, “હાય રે, ગઇ રે ગઇ—પોતાને દેષે જીવ ખોયોરે ! મીઠસમાં બરનુસ પાશુ કાઢ્યું રે ! મીઠસમાં બોલી પણ નહિ કે અસુખ થયું છે !”

દાસ, દાસી, જેઠાણી, બધાંજ પોકા મૂકી રડ્યાં ફક્ત એક ગંભીર, શોકગ્રસ્ત, અનુતપ્ત હૃદય તેમની સાથે બેસી કદપાંત કરવાને બદલે એકાંતમાં અશ્રુવર્ષણ કરી રહ્યું હતું. “હાય, હાય, મેં શું કયું ? હું તેના ઉપર કેમ રીસે ભરાઇ ? એ દુઃખેજ તે મુઠ—મેંજ તેને મારી નાંખી રે ! ભાભી, એક પળવાર પાછાં આવો, હું તમારું મન મનાવું—તમારો આદર કરું. આદરની બિખારીણિ, કોઇએ તમારો આદર કર્યો નહિ—મેં પણ ન કર્યો. જાંઘીભર આ દુઃખ શૂળીની માફક મમેમમ સાળશે. હાય !”

મુક્તિનો માર્ગ.

૧

નાનપણથીજ ફકીરચંદનો સ્વભાવ ગંભીર. ઘરડા માણસોનો સહ-વાસ રાખે, મોજશોખ અને હઠામશકરીથી આધો નાસે. એકતો ગંભીર અને ઉપરથી મુખમંડળની ચારે તરફ વરસનો મોટો ભાગ કાળો, ઉનનો ગળેબંધ વીંટાળી ફરે એટલે તદ્દન શીહામણો જેવો દેખાય. અધુરામાં પૂરું, જીવાન વયેજ હોડ અને ગાલનો પ્રદેશ મોડી ઝાડી જેવી દાઢીથી એવો ભરી દીધેલો જે આખા ચહેરા ઉપર હાસ્યવિકાસને માટે તલમાત્ર જગા મળે નહિ.

તેની સ્ત્રી હેમવતી ઉમરે નાની, આખો વખત પાર્થિવ વિષયોમાં મચીપચી રહે. તેને અંકિમચંદ્રની નોવેલો વાંચવાનો શોખ, સ્વામિની દેવતાભાવે પૂજા કરી સંતોષ ધરે નહિ. મજકમશકરીની પણ ભારે શોખીન. ડુલની કળી જેમ પવનગ્રહરી અને પ્રભાતપ્રકાશ માટે તલપે તેમ તે પણ પોતાના આ ખીલતા જ્યેષ્ઠના વખતમાં સ્વામિના પ્રેમ-સંભાષણ અને હાસ્યવિનોદ માટે તલજગાર રહે. પણ સ્વામિ અવસર મળતાં તેને ભાગવત ભણાવે. સાંજે ભગવદ્રીતા વાંચી સંભળાવે અને તેની માનસીક ઉન્નતિ કરવાની મતલબથી વચ્ચે વચ્ચે શારીરીક શાસન આપવાનું એ જૂલે નહિ. જે દહાડે હેમવતીના આશીકા નીચેથી “કૃષ્ણકાંતનું વીલ” નીકળે તે દહાડે આ લઘુપ્રકૃતિ યુવતીને આખી રાત રડાવે તોજ ફકીરના જીવને કરાર વળે. આ પ્રમાણે સતત આદેશ, અનુદેશ, ઉપદેશ, ધર્મનીતિ અને દંડનીતિથી આખરે હેમવતીના મુખનો રંગ, મનનું સુખ અને જ્યેષ્ઠનો આવેગ તદ્દન નષ્ટ કરવામાં સ્વામિદેવ પૂરેપૂરા કૃતકાર્ય થયા.

પણ અનાસકત લોકને માટે દુનિઆમાં બીજું એક ભારે વિષ્ણુ છે. યથાસમયે ફકીરને ત્યાં એક છોકરો અને એક છોકરી જન્મ્યાં અને સંસારબંધન તૂટવાને બદલે સામું મજબૂત થયું. બાપની ધાકે આટલો મોટો ગંભીરપ્રકૃતિ ફકીર પણ આદિસે આદિસે નોકરીની ઉમેદવારી કરવા રખડ્યો, પણ ક્યાંએ પતો ખાધો નહિ.

આખરે તેણે સંકલ્પ કર્યો, “શુદ્ધદેવની માફક હું પણ સંસારનો લાગ કરું.” આમ વિચાર કરી એક દિવસ મધરાતે ઘર છોડી બહાર ચાલ્યો ગયો.

૨.

અહિં બીજો એક ઇતિહાસ લખવાની પણ જરૂર છે.

નવગ્રામનિવાસી યજ્ઞીચરણને એક છોકરો, નામે માખણલાલ, હતો. લગ્ન પછી થોડો વખત સૂધી બાળખર્યાં થયાં નહિ એટલે બાપના આગ્રહથી અને નૂતનત્વના પ્રલોભનથી માખણલાલે બીજી એક બૈરી કીધી. બીજી વારના લગ્ન પછી યથાક્રમે તેની બેઠિ બૈરીને પેટ તેને ત્યાં સાત દિકરી અને એક દિકરો થયાં.

માખણ જાતે બહુ શોખીન અને ચંચળ સ્વભાવનો માણસ હતો પણ કોઇપણ જાતનો ઉદ્વેગ કરવા તે અત્યંત નારાજ હતો. એક તો બાળખર્યાનો ભાર, તેમાં ઉપરથી જ્યારે બેઠિ કણુધાર તેના બેઠિ કાન ખેંચી કનડવા લાગી, ત્યારે સંસાર તેને અસહ્ય થઇ પડ્યો. તેણે પણ એક દહાડો મધરાતે ઘર બહાર અંધકારમાં ફૂપકી મારી.

લાંબા વખત સૂધી તેનો કંઈ પતો મળ્યો નહિ. કોઇકોઇવાર સાંભળવામાં આવતું કે એકજ બૈરીથી કેટલું સુખ મળે તેનો અનુભવ લેવા કાશી જઇ છાનામાનો તે ફરી એકવાર પરણ્યો હતો. એમ પણ સાંભળવામાં આવ્યું કે ત્યાં તે હતભાગ્યને કંઈક શાંતિ મળી હતી; દેશમાં જવાને તેને કોઇકોઇવાર મન થઇ આવતું હતું, પણ પકડાઇ જવાની બહીકે તે ગયો નહિ.

૩.

ફરતો ફરતો કેટલેક દિવસે ઉદ્ધસી ફકીરચંદ નવગ્રામ જઇ ચલ્યો. રસ્તાની બાજુએ આવેલા એક વડના ઝાડનીચે બેસી નિસાસો નાંખી તે (સ્વગત) બોલ્યો, “અહો ! વૈરાગ્યમેવાભયમ્. ઘરા, પુત્ર, ધન, જન,

કોઇ કોઇનું નહિ. કા તે કાન્તા કરતે પુત્ર.” ઇત્યાદિ લવારો કરી પછી એક ગાયનની ધૂન જગાડી :—

“ શુભ રે શુભ, અબોધ મન !

શુભ સાધુની ઉક્તિ, શેષે મુક્તિ.

તેજ સુયુક્તિ, કર ગ્રહણ !

લવની શુક્તિ ભાંગે મુક્તિ—મુક્તા કર અન્વેષણ !

અરે ઓ ભોળા મન, ભોળા મનરે !—”

એકાએક ગાયન બંધ થઇ ગયું. “ એ કોણ આવે છે ? બાપા જણાય છે. એમને મારી ભાળ મળી લાગે છે, સત્યાનાશ ! ફરી સંસારના અંધકૂપમાં નાંખશે. નાશ, મારા બાપ ! ”

૪

અકળાટ ગભરાટમાં ફફીર પાસે આવેલા એ : ધરમાં ધુસી ગયો. ધરનો વૃદ્ધ માલીક પડશાળમાં બેઠોબેઠો હૂકકો ગઠગઠાવતો હતો. ફફીરને ધરમાં ભરાતો જોઇ તેણે ખૂબ મારી, “ એ કોણ છે રે ? ”

“હું સન્યાસી છું, બાબા.”

“સન્યાસી ! જોઈ, ભાઇ, જરા અજવાળામાં આવ, જોડા ! ”

અજવાળામાં લઇ જઇ, ધરડો આભણ જેમ મુશ્કેલીથી પોથી વાંચે તેમ ફફીરના ચહેરાનું બારીકાથી અવલોકન કરતો કરતો ડાસો બબડવા લાગ્યો, “ નકકી, મારો માખણલાલજી છે ! તેજ નાક, તેજ આંખ, તેજ કાન. કપાળ જરા બદલાયું છે અને ચાંદા જેવું મોં દાઢીથી ઢંકાઇ ગયું છે ! ” એમ કરી ડાસાએ ફફીરના દાઢીવાળા મોં ઉપર મમતાથી એક બે વાર હાથ ફેરવ્યો પછી મોટેથી કહ્યું, “ બેટા માખણ ! ”

કહેવાની જરૂર નથી કે આ ડાસો બીજો કોઇ નહિ પણ યદીયરણ હતો.

“ માખણ ! ” ફફીરે અજબ થઇ જવાબ દીધો, “ મારું નામ માખણ નથી. અગાઉ મારું નામે ગમે તે હશે પણ આજે તો લોક મને કહે છે ચિદાનંદ સ્વામિ. ઇચ્છા હોય તો પરમાનંદ કહો.”

“દિકરા,” ડાસો બોલ્યો, “આજે તું ચિંડો હોય કે પરમાન હોય, પણ તું મારો માખણ છે એ વાત હું કેમ કરી બૂલું?—બેટા, કયા દુઃખે તું સંસાર છોડી ગયો હતો? તને શું નહોતું? બબ્બે ઘેરી, મોટી નહિ ગમે તો નાની બેડી છે; બાળબચ્ચાંનું એ દુઃખ નથી, દુશ્મનનાં મોં કાળાં કરે એવી સાત સાત છોકરીઓ, એક છોકરો. હું ધરડો થયો છું, જીવી જીવીને હવે કેટલાં વર્ષ જીવીશ. તારો સંસાર તારોજ રહેવાનો છે.”

ફકીર ગભરાઇને બોલ્યો, “બાપરે! આતો નવી બલા વળગી!”

પણ તરતજ તે આ ધરમાં કેમ ભરાયો હતો તે તેને યાદ આવ્યું. તેણે વિચાર કર્યો, “હરકત નહિ. બેએક દિવસ ડાસાનો દિકરો થઇ હમણાં તો અહિં ધૂપાઇ રહ્યું. મારી શોધમાં નિષ્ફળ થઇ બાપા જતા રહેશે પછી અહિંથી નાશી ધૂટીશ.”

ફકીરને નિશ્ચય ઉભેલો જોઇ ડાસાના મનમાં હવે સંદેહ રહ્યો નહિ. ચાકરને બોલાવી કહ્યું, “કેટ્ટા, બધાને ખબર આપ કે આપણો માખણ પાછો આવ્યો છે.”

૫

જોતજોતામાં આડોસીપાડોસીઓ યજ્ઞીકરણના ધરમાં ભેગાં થઇ ગયાં. ધણાંખરાંએ ખાત્રીપૂર્વક કહ્યું કે એ માખણજ હતો પણ કેટલાંકને એ વિષે ભરોસો પડ્યો નહિ. જે થોડાં માણસોએ સંદેહ ઉઠાવ્યો તેમની ઉપર ખીજાં બધાં તૂટી પડ્યાં. તેઓ કહેવાં લાગ્યાં કે સંદિગ્ધ-મનવાળા માણસો જાણીજોઇને રંગમાં ભંગ કરવાની ઘાનત રાખતા હતા—તેમને ચૂપ કરવાજ જોઇએ. તેઓ નહિ માને જૂતપિશાચ કે નહિ માને ઇશ્વર. કોઈ આશ્ચર્યની વાત સાંભળી જ્યારે બધાને ગમત પડતી હોય ત્યારે આવા નાસ્તિક લોક જાતજાતના સવાલ કાઢી બેસે. જૂત, ઇશ્વર વગેરેને નહિ માને તો ખેર, પણ તેનો દાખલો આગળ કરી એક છુઠા બાપને પોતાના ગુમ થયેલા દિકરાથી વંચીત કરવો એતો મોટું હૃદયહીનતાનું કામ કહેવાય. આખરે બહુમતિના અભિપ્રાય આગળ સંશયીદળ નિષ્પાય થયો.

ફકીરના અતિભીષણ, ઉંડા ગાંભીર્ય તરફ નજર સરખીએ નાંખ્યા વગર બધા તેને ઘેરી લાઇ બનાવવા લાગ્યા. કોઇએ ટીકા કીધી, “અરે આપણે! માખણ આજે મોટો રૂપી બન્યો છે! લાંબો વખત ચારખાણમાં ગાળી એકાએક મહામુની જમદગિન થઇ ગયો!”

મોટા મનવાળા ફકીરને આ ટીકા ગમી નહિ, પણ નિરૂપાયે સાંભળી રહ્યો. એક જણ તેની આગળ ધસી આવ્યો અને પૂછ્યું, “પણ માખણ, તું તો કંઈક શામળો હતો—તું આવો ગોરો ગોરો કેવી રીતે થયો?”

“યોગાભ્યાસ વડે,” ફકીરે જવાબ દીધો.

બધાં સામટાં બોલી ઉઠ્યાં, “અહો, યોગને કેવો આશ્ચર્યપ્રભાવ!”

એક જણે કહ્યું, “એમાં આશ્ચર્ય શાતું? શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે ભીમ જ્યારે હનુમાનનું પૂછકું ધરી તેને ખેંચવા ગયો ત્યારે પૂછકું જરાએ હાલ્યું નહિ. તે કેમ? તે પણ યોગબળથી.”

આ વાત બધાને સ્વીકારવી પડી.

યષ્ટીચરણે આવી ફકીરને કહ્યું, “ભાઈ, હવે તું અંતઃપુરમાં જ.”

ફકીરે આ વાતનો ખ્યાલ કર્યો નહોતો—એકાએક તેને માથે વજ્રાઘાત થયો. કેટલોક વાર ચૂપ રહી, પાડોશીઓના તાણાબાણી અને કટાક્ષકરી વચ્ચે આ વાતનો તોડ કાઢી આખરે તે બોલ્યો, “બાબા, હું સન્યાસી, મારાથી અંતઃપુરમાં નહિ જવાય.”

યષ્ટીચરણે પાડોશીઓને કહ્યું, “ત્યારે તો તમે સર્વે મહેરબાની કરી અહિંથી જાઓ. વહુમાતાઓને અહિં આવવું પડશે. તેઓ બહુ અધીરાં થયાં છે.”

બધાં બહાર ગયાં. ફકીરને મન થયું કે આ વેળા અહિંથી નાસી જાઉં. પરંતુ રસ્તામાં પહોંચતાં જ લોક કૂતરાંની માફક તેની પાછળ પડશે એ બ્હીકથી તે નિસ્તબ્ધ થઇ ત્યાં જ બેસી રહ્યો.

માખણલાલની બેઠે સ્ત્રીઓ દાખલ થઇ. શિર નમાવી ફકીરે તેમને કહ્યું, “મા, હું આપનું સંતાન!”

તત્કાળ ફકીરના નાક સામે એક બંગડીવાળો હાથ ખંજર જેવો હવામાં નાચતો દેખાયો અને કાંસાના ખખડાટને કારે મૂકે એવા અવાજ

એક જણી બોલી, “મા તારી હોય તે! ફાટી મુવા, તું મા કોને કહે છે?”

વળી એક બીજી કંઠ તેથી પણ મોટા અવાજે આખું ઘર ગમ્મ-વતો હોય તેમ ઝણકાર કરતો સંભળાયો, “લોકમાં ફજેતી કરાવવા બેઠો છે? તું મરી કેમ નહિ ગયો?”

પોતાની સ્ત્રીને મોઢિયી આવી સમ્ય ભાષા સાંભળવાની ફકીરને ટેવ નહોતી, એટલે કાતર થઇ બેઠે હાથ જોડી તે બોલ્યો, “આપની ભૂલ થાય છે. હું અજવાળામાં ઉભો રહું છું. જરા બરાબર મને જીવો.”

પહેલી તથા બીજી એક પછી એક બોલી, “શું જોવાનું છે? જોઇ જોઇને તો આંખ ડુટી ગઇ છે! તું નાનો કીકો નથી કે નથી જન્મ્યો આજે! તારા દૂધીઆ દાંત પડી ગયાને વર્ષો થઇ ગયાં છે! દાઢીમુછથી કંઈ તારાં મોં ઢંકાય? જમ બલે તને ભૂકી જાય પણ અમે ભૂલીએ?”

માટી (?) જૈયર વચ્ચે આ પ્રમાણે એક તરફી વાતચીત કર્યાં સૂધી ચાલતે તે કહી શકતા નથી—કારણ ફકીર બીજકુત્ર વાકશક્તિ-રહિત થઇ નીચું મોં કરી ઉભો રહ્યો હતો. પણ અંદર અત્યંત ગરબડ થતી સાંભળીને તેમજ બહાર રસ્તામાં લોક ટોળે થતાં હતાં તે જોઇને યજ્ઞીયરણે ત્યાં આવી કહ્યું, “આટલા દિવસ મારાં ઘર સ્મશાન જેવું સ્નાંત હતું—હુંકારો પણ સંભળાતો નહોતો. આજે મારો માખણ પાછો આવવાથી ઘર ગાજી રહ્યું છે!”

ફકીર હાથ જોડી બોલ્યો, “મશાય, આપની પુત્રવધુઓના હાથમાંથી મને બચાવો.”

યજ્ઞીયરણ બોલ્યો, “બચ્યા, ધણે દહાડે આવ્યો છે એટલે સ્મશ-આતમાં તને બધું અસહ્ય લાગે છે. મા, તમે હવે ઘરમાં જાઓ. ભાઈ માખણ હવે અહિંજ રહેવાનો છે એટલે તમારે શીકર કરવા જેવું નથી. હવે કોઇ પણ કારણે હું એને જવા દઇશ નહિ.”

બેઠે લક્ષનાઓ ગઇ પછી ફકીરે યજ્ઞીયરણને કહ્યું, “મશાય, આપનો પુત્ર સંસાર લાગ કરી કેમ જતો રહ્યો તેનો મને પૂરેપૂરો અનુભવ થયો છે. પ્રજ્ઞામ, મશાય, હું જાઉં છું.”

આ સાંભળી ડાસાએ એવી મોટથી પોક મૂકી કે મહોલ્લામાં ઉભેલાં લોક સમન્ધ્યાં કે માખણે બાપને માર્યો હશે. હાં હાં કરતાં તેઓ અંદર દોડી આવ્યાં. બધાંએ ફફીરને નોટીસ આપી કે તેના જેવા ભંડતપસ્ત્રીની તેમને પરવા નહોતી અને જો સીધોપાધરો ત્યાં નહિ રહ્યો તો કંઈ જોવા જેવું થશે. એક જણ બોલ્યો, “એને પરમહંસ કોણ કહે? એતો પરમખક!”

ગંભીરતા, ધાડીઘાડી અને ગળેબંધનું આવું હડહડતું અપમાન ફફીરે જીંદગીમાં આજે પહેલવહેલું જ અનુભવ્યું. તે નાશી નહિ જાય તેનો પાડોશીઓએ ખુબ બંદોબસ્ત કર્યો. ખુદ મામનો જમીનદાર પણ યજ્ઞીચરણની બહાર આવ્યો.

૬.

ફફીરે જોયું કે પહેરો સખત હતો અને મુવા વગર કોઈ તેને ધરની બહાર કાઢે તેમ નહોતું. ધરમાં એકલો બેસી તે લલકારવા લાગ્યો:—

“શુભ સાધુની ઉક્તિ, શેષ મુક્તિ,
તેજ સુયુક્તિ, કર મહાશુ.”

કહેવું જોઈએ કે ગાયનનો આધ્યાત્મિક અર્થ હવે બહુ ક્ષીણ થઈ ગયો હતો. હાલ તરતતો તેનું ધ્યાન આત્માની મુક્તિને બદલે શરીરની મુક્તિની સુયુક્તિ શોધવામાં રોકાયું હતું.

માખણના પાછા ફર્યાના સમાચાર સાંભળી બેઉ સ્ત્રી તરફના સગાંઓમાંથી તેનો એક શાળો અને એક શાળી ત્યાં આવી ચઢ્યાં. આવતાંની સાથેજ પહેલાં તો તેમણે ફફીરનાં દાઢીમૂછ ખેંચવાં માંડ્યાં. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે દાઢીમૂછ ખરેખરાં નહોતાં, માત્ર વેષ છૂપાવવાને ખોટાં વાળ લાહીથી ચોંટાડેલાં હતાં! નાકની નીચેના બાળની ખેંચતાણ થતાં ફફીર જેવા અત્યંત મહાપુરુષને પણ માહાત્મ્યરક્ષા કરવી મુશ્કેલ થઈ પડી. વધારામાં કાનનો ઉપદ્રવ ચાલુ થયો. શાળોશાળી કાન ખેંચતાં હતાં એટલુંજ નહિ પણ એવો ભાષાપ્રયોગ કરતાં હતાં કે ખેંચતે નહિ તો પણ કાન લાલ થઈ જતે!

ઉપરથી તેમણે ફકીરને એવાં ગાયન ગાવાની ફરમાસ કરી કે જેની કોઇ પણ રીતે આધ્યાત્મિક વ્યાખ્યા કરવામાં આજના બહાબહા નૂતન પડિતો પણ હાર ખાય. નિદાકાળે તેમણે ફકીરના ગાલ ઉપર જે થોડી જગામાં બાળ ઉગ્યાં નહોતાં ત્યાં યુનો અને મેંપ ચોપડ્યાં. આહાર વખતે મંડેરીની જગાએ કચ્છ, નાળીએરના પાણીને બદલે દૂધાતું પાણી, અને દૂધની જગાએ વાટેલા ચોખાતું પાણી આપ્યું. પાટલા નીચે સોપારી રાખી તેને ગુલાંટ ખવડાવી, પૂછડી વળગાડી, અને એવી એવી અનેક મશકરી કરી ફકીરનું અશ્રુભેદી ગાંભીયં સુવડવી દીધું.

ચુરસો, ધુરકાધુરકી, મુઝા, લાત, ધસાદિ કોઇપણ દમદારીથી ફકીર પોતાને હેરાન કરનારના મનમાં ધાક બેસાડી શક્યો નહિ. ઉલટો વધારે ચાટ પડતો ગયો. નફામાં અંદરના ભાગમાંથી કોઇનો મોટેથી પણ મધુર સ્વરે હસવાનો અવાજ તેને કાને પડ્યો. આ અવાજ તેને જાણીતો લાગ્યો અને તેની મુઝવણ વધી પડી.

જાણીતો અવાજ વાંચકને અજાણ્યો નહોતો. અત્રે કહેવું જોઇએ કે યજ્ઞીયરણુ હેમવતીનો મામો થતો હતો. વિવાહ પછી સાસુના સંતાપ-માંથી ધૂરવા માખાપ વગરની હેમવતી અચારનવાર કોઇકોઇ સગાને ત્યાં જઇ રહેતી હતી. હાલ તે મામાને ઘેર આવી રહી હતી અને અંદરથી બધો તમાસો જોયા કરતી હતી. તેની સ્વભાવિક રંગપ્રિયતા અને પ્રતિહિંસાપ્રવૃત્તિનો આ વખતે ઉદય થયો હતો કે કેમ તે નક્કી કરવાનું કામ અમે ચરિત્રતત્ત્વ પંડિતોને સોંપીએ છીએ—અમારું તેટલું ગભું નથી.

મશકરીખોર લોક વચ્ચે વચ્ચે વિશ્રામ લે, પણ આત્મીયજનોના સ્નેહમાંથી બચવું મુશ્કેલ છે. સાત છોકરી અને એક છોકરો ફકીરને જરાએ વીલો મૂકે નહિ. બાપનો સ્નેહ કબજે કરવા મા તેમને ચાલુ મોકલ્યા કરતી. બેડે મા વચ્ચે હરીફાઇ ચાલતી, બેડે એવી ચેષ્ટા કરતી કે જેથી પોતાના બાળકનેજ અધિક આદર મળે. બેડે પોતપોતાના બાળકને બાપ પાસે ધકેલે—બાળકો વીંટળાઇ વળી બાપને મળે બાઝે, ખોળે બેસે, મુખચુંબન કરે. આમ અનેક પ્રકારે બાપને રાજ કરવાની તેઓ વચ્ચે પણ હરીફાઇ જમી હતી.

કહેવું જોઈએ કે ફકીરને બાળકો માટે લામણી નહોતી. હોત તો પોતાનાં કુમળાં બાળકોનો ત્યાગ કરતે ખરો ? બાળકોને ભક્તિ કરતાં આવડે નહિ, સાધુ પાસે હાથ જોડી અદ્વયથી બેસે નહિ, એટલે ફકીરને બાળકો ઉપર જરાએ પ્રેમ નહોતો. બાળકો જાણે કાંડાં પતંગીઆં હોય તેમ તે તેમને પોતાની પાસેથી દૂર કરવાની ઈચ્છા રાખતો. આજે બાળકોથી વીંટળાયેલા ફકીર પહેલેથી છેલ્લે સુધી બજોઈસ ટાઇપની નાની મોટી નોટથી ભરેલા ઇતિહાસપ્રબંધ જેવો શોભી રહ્યો હતો ! તેમની ઉમરમાં મોટા તફાવત હતો અને બંધાંજ ઉમરે પુગેલા માણસ માફક અદ્વયથી વર્તતાં નહોતાં તે જોઈ અણિશુદ્ધ ફકીરની આંખમાં આંસુ આવ્યાં—પણ તે આનંદાશ્રુ નહોતાં.

પારકાંના છોકરાંઓ જ્યારે ખુશખુશાલ “બાપા, બાપા,” કહી તેનો સત્કાર કરવા લાગ્યાં ત્યારે પોતાની સાંઘાતીક પાશવશક્તિનો ઉપયોગ કરવાનું તેને બહુ મન થયું, પણ બ્હીકનો માર્યો હાથપગ ઉગામી શક્યો નહિ. આંખ મોં વિકૃત કરી ચૂપ બેસી રહેવાની તેને ફરજ પડી. આખરે કંટાળાને બોલી ઉઠ્યો, “હું જાઉં છું. જોઈં છું” મને કાણુ અટકાવે છે તે !”

એટલે ગામલોકે એક વઢીલને લાવી ખડો કર્યો. તેણે કહ્યું, “ખબર છે આપને બે સ્ત્રી છે તે ?”

“જી, અહિં આવ્યા પછી પહેલીજવાર ખબર પડી.”

“અને આપને સાત દીકરી અને એક દીકરો પણ છે. તેમાંથી બે દિકરી વિવાહ યોગ્ય થઈ છે.”

“જણાય છે કે આપ મારા કરતાં પણ વધારે જાણો છો.”

“આપના કુટુંબના બરપોષણનો બાર આપ નહિ ઉપાડશો તો બેઉ સ્ત્રીઓ કોર્ટનું રક્ષણ માગશે—હું આપને આગળથી ચેતાવી દઉં છું.”

ફકીરને સૌ કરતાં કોર્ટની વધારે બ્હીક. તે જાણતો હતો કે કાસ કરતી વખતે વઢીલો મહાપુરુષોનાં માનમર્યાદાની પરવા કરતા નહોતા—ફાવે તેમ અપમાન કરતા હતા અને જાપામાં તેનો રિપોર્ટ જપાવતા હતા. આંખમાં આંસુ લાવી ફકીરે વઢીલને પોતાની ખરી ઝાળખાણુ આપવા

તજવીજ કરી—વકીલ તેની હુશીઆરી, તેની હાજરજવાબીની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. તે સાંભળી ફકીરને પોતાના હાથપગ કરડવાનું મન થયું.

ફકીરને નાશી જવાની તજવીજ કરતો જોઇ યજ્ઞીયરણુ શોકથી અધીરો થઇ રડવા લાગ્યો. પાડોશીઓ ફકીરની આસપાસ ફરી વળ્યા અને ખુશ ગાળો દેવા લાગ્યા. વકીલે પણ એવો દમ ભરાવ્યો કે ફકીર ચૂપ થઇ ગયો. પણ જ્યારે આઠ બાળકો ચારે તરફથી તેને વળગ્યાં અને તેનો દમ રૂંધાઇ ગયો ત્યારે અંદરના ભાગમાં બેઠેલી હેમવતી રડતું કે હસતું તે નક્કી કરી શકી નહિ.

મુક્તિનો એકે માર્ગ રહ્યો નહિ એટલે લાચાર થઇ ફકીરે આપને એક કાગળ લખી સઘળી વિગત જણાવી. ચીટ્ટી મળતાંજ ફકીરનો આપ હરિયરણુ આણુ ત્યાં આવી ચઢ્યો. તેની વાત કોઇએ માની નહિ. પાડોશીઓ, જમીનદાર તેમજ વકીલ કોઇ રીતે દબાવ છોડતા નહોતા. તેઓએ તે ફકીર નહિ પણ માખણુ હતો તેના એક હજારને એક અચૂક પૂરાવા રજુ કર્યાં. રહીસહી જે ધાવે માખણુને મોટો કયો હતો તેને પણ લાવી હાજર કીધી. બુઠી ધ્રુજતે હાથે ફકીરનું માથું ધરી મોં તરફ જોઇ તેની દાઢી ઉપર દરવિગલિત ધારા સાથે અશ્રુપાત કરવા લાગી ! તેમ છતાં ફકીર નકાર કરતો હતો તે જોઇ બેઠે સ્ત્રીઓ માટે તાણી ત્યાં આવી ઉભી. પાડોશી લોક શરમાઇને બહાર ગયાં. કેવળ બે આપ, બે સ્ત્રી, ફકીર અને આઠ બાળકો ત્યાં રહ્યાં.

મોટી સ્ત્રીએ ફકીરને પૂછ્યું, “કયા ચૂકામાં, જમના ‘કયા બારણામાં, જવું છે ?”

ફકીર તે સ્પષ્ટ કહી શક્યો નહિ એટલે નિરૂત્તર રહ્યો. પરંતુ તેના મોંના ભાવ ઉપરથી માલમ પડ્યું કે જમના કોઇ ખાસ બારણાં માટે તેને પક્ષપાત નહોતો—જે બારણું જડે તે બારણું જવાને રાજી હતો, માત્ર આ ધરમાંથી છૂટવું જોઇએ. સૌ એકમેકનાં મોં જોતાં ઉભાં હતાં ત્યાં એક નવી રમણીમુર્તિએ દાખલ થઇ ફકીરને પ્રણામ કર્યાં.

ફકીર તેને જોઇ પહેલાં તો અવાક થઇ ગયો પણ પછી એકદમ ખુશાલીના આવેશમાં આવી જઇ બોલ્યો, “હેમવતિ !”

પોતાની કે પારકી સ્ત્રીને જોઈ તેના દિલમાં આવેલો પ્રેમ અન-
સધી કાપવાર પ્રકટ્યો નહોતો. તેને ભાગ્યું કે મુર્તિમતી મુક્તિ સાક્ષાત્
તેની સામે આવી ઉભી હતી.

બીજું એક માણસ મોઢે સાલ ઓઢી અંદરથી તમાસો જોઈ રહ્યું
હતું. એક અનપ્રયા, નિરીહ માણસનો પોતાની જગાએ અભિપ્રેક
થતો જોઈ તે સુખાનંદ અનુભવતો હતો. પણ જ્યારે તેણે હેમવતીને
ત્યાં જોઈ ત્યારે તે સમજી ગયો કે ઉક્ત નિરપરાધી માણસ બીજો
કોઈ નહિ પણ તેનો પોતાનો બનેલો હતો, અને દિલમાં દયા લાવી આગળ
આવી બોલ્યો, “તમને બધાને આ આશ્વત્થમાં નાંખવા એ મહા પાપ
છે.” એક જોરીઓ તરફ વારાફરતી આંગળી કરી તેણે કહ્યું, “આ
મારી દડી, આ મારી કલસી!”

માખણલાલની આ અસાધારણ ઉદારતા અને બહાદુરી જોઈ
પાડોશીઓ દંગ થઈ ગયા!

